

И. С.

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

БЕШ ТОМЛИК

ФАФУР ГУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САЊАТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1975

ТУРГЕНЕВ

V ТОМ

**ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР**

**ҲИКОЯЛАР
ПЬЕСАЛАР
СОЧМАЛАР
ШЕЪРЛАР
МАҚОЛАЛАР
ХАТЛАР**

ФАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САЊАТ НАШРИЁТИ
ТОШҚЕНТ—1975

Мазкур томга И. С. Тургеневнинг ҳикоялари, пьесалари, шеърлари, мақола ва хатларидан намуналар киритилди.

Тургенев И. С.
Танланган асарлар, 5 томлик. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти,
1975 (С)
5 томлик. Ҳикоялар. Пьесалар. Шеърлар. Мақолалар ва хатлар
1975.
424 б. расм.

Буюк рус ёзувчиси И. С. Тургенев танланган асарларининг мазкур томга унинг энг яхши ҳикоя, пьеса, мақола, шеър ва хатларидан намуналар киритилган. Уларнинг кўнчилиги Ўзбек китобхоналарига биринчи марта тақдим қилинмоқда.

Тургенев И. С. Избранные произведения. Т. 5.

Р1

70301 — 164
352(с6 — 75) 133 — 75

© Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
(1975 тарж)

ҲИКОЯЛАР

МУМУ

Москванинг чет кўчаларидан биридаги устунлари оқ, болохонадор, балкони хиёл қийшайиб турган кул ранг уйда бир вақтлар бева бой хотин яшарди, унинг кўпгина хизматкорлари бор эди. Унинг ўғиллари Петербургда хизмат қилишар, қизлари эрга тегиб кетишган эди; у камдан-кам бирор жойга борар, зиқна ва руҳсиз қарилгининг сўнгги йилларини якка-ёлғизликда ўтказарди. Унинг шодлик ва ёруғликдан маҳрум куни аллақачон ўтиб кетган, оқшоми эса қоп-қоронғи зимистон кечадан ҳам баттар эди.

Унинг ҳамма хизматкорлари орасида энг яхшиси Герасим деган қоровул бўлиб, бўйи салкам уч газ, қадди-қомати баҳодирона, онадан гунг бўлиб туғилган эди. Бой хотин уни қишлоқдан олиб келган эди. Герасим қишлоқда ака-укалари билан бирга эмас эди, якка ўзи кичик бир уйда яшар ва мажбуриятни бажариб, ўлпон тўлаб турадиган деҳқон ҳисобланарди. У ниҳоятда бақувват одам эди, бир ўзи тўрт кишининг ишини қиларди — у қўл урган иш ўнгаверарди. У забардаст қўллари билан омончи босиб қўш ҳайдаганида гўё омончи отсиз ўзи ер бағрини тарс ёриб бораётгандек туюлар ёки Петр куни чалғи ўроқни шиддат билан солиб галла ўрганида худди ёш қайин дарахтини таг-томиридан қўпориб ташлагандек туюлар ёки уч газлик катта тўқмоқни тез ва тўхтовсиз кўтариб уриб, хирмон янчиганда унинг узун ва маҳкам елка пайлари худди пишангдек гоҳ кўтарилиб, гоҳ тушиб турар эдики, ана шу пайтларда уни томоша қилмоқ жуда ҳам мароқли эди. Доимий сукут унинг шид-

датли ишига таптанали улуғлик бахш этиб турарди. У жуда ёқимли йигит эди. Гунг-гаранг бўлмаганида ҳар қандай қиз ҳам унга жон деб тегар эди... Аммо Герасимни Москвага олиб келдилар, унга этик олиб бердилар, ёзлик чакмон, қишлик пўстин тикиб бердилар, қўлига супурги ва курак бериб, ҳовлига қоровул қилиб қўйдилар.

Бу янги турмуш аввал бошда унга сира ёқмади. Болалик чоғидан бошлаб деҳқончилик ишларига, қишлоқ турмушига одатланган эди. У гунглиги орқасида одамларга аралашолмай, серунум ерда ўсган дарахтдек, тилсиз ва бақувват бўлиб улғайди... Шаҳарга олиб келинган, у ўзи нималар рўй бераётганини билолмай, тамом ичи пишди ва сиқилди, қорни баравар кўм-кўк ўт ичида ўтлаб юрган ва эндигина ушлаб олиниб, темир йўл вагонига қамаб қўйилган, гоҳ паравознинг учқунли тутуни, гоҳ товланиб чиқаётган иссиқ буғи чор атрофдан гўштдор баданига урилиб турган, жаҳду жадал билан шақирлатиб аллақаяёққа,— худо билсин қаёққа!— олиб кетилаётган бақувват буқа нима бўлаётганини билолмай, нақадар довдираса, Герасим ҳам худди шундай довдираб қолди. Герасимнинг оғир деҳқончилик ишларидан кейин бошланган бу янги вазифаси унга худди ҳазилакам ишдек бўлиб қолди; у бутун ишни ярим соат ичида саришталаб қўяр, гоҳ ҳовли ўртасида яна серрайиб тўхтаб қолар, бу сирли аҳволининг маъносини ўтган-кетгандан сўрагандек, оғзини очиб уларга қараб турар, гоҳ дабдурустдан супурги билан куракни бир томонга отиб юборарди-да, бир бурчакка бориб, кўксен билан ерга ташланар, худди тутиб олинган ёввойи ҳайвондек, соатларча бағрини ерга бериб қимирламай ётарди. Аммо, одам ҳар нарсага кўнникади, Герасим ҳам бора-бора шаҳар турмушига кўнникди. Унга юклатилган иш кўп эмас эди; унинг қиладиган бор-йўқ иши ҳовлини тоза тутиш, кунига икки марта бочкада сув келтириш, ошхона ва уй учун ўтин келтириш ва ёриб бериш, ҳовлига бегона кишиларни йўлатмаслик, кечалари қоровуллик қилиш эди. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, у ўз вазифасини ихлос билан бажарарди: ҳовлида ҳеч маҳал бирон пайраҳа ва хас-чўп кўринмасди; унинг ихтиёридаги сув ташийдиган қирчанғи от лойгарчилик кезларида бирор жойга ботиб, тортолмай қолса, у орқага ўтиб, елкаси билан арагани итардими, аравагина эмас, отнинг

ўзи ҳам турган ўрнидан қўзғалиб кетарди; ўтин ёришга тутиндими, болта чиннидек жараңлар, ўтин парча-парча бўлиб кетар, тарашалар ҳар тарафга учишарди; ёт кишиларга келсак, бир жун кечаси у икки ўғрини ушлаб олиб, уларнинг пешаналарини бир-бирга шундай урди, шундай қаттиқ урдик, ҳатто уларни полицияга олиб боришга ҳам ҳожат қолмади, ана шундан бери даҳадагиларнинг ҳаммаси унга ҳурмат кўзи билан қарайдиган бўлдилар; ўғрилиқ кўчасига сира кирмаган шунчаки нотаниш кишилар жуппа-кундуз жунни ўтиб бораётганларида ҳам даҳшатли қоровулни кўрганлари ҳамано, қўл силкир, гўё овозларини эшитадигандек, унга қараб бақриришар эди. Ҳовлидаги бошқа хизматкорлар ундан ҳайнқардилар, Герасим улар билан дўстона бўлмаса-да, яқинлик муносабатида бўлар, уларни ўз кишилари деб биларди. Улар Герасим билан имо-ишоралар орқали гаплашар, у ҳам уларнинг фикрини тушунар, ҳамма буйруқларни аниқ бажарар, лекин ўз ҳуқуқини ҳам биларди, шу сабабдан унинг овқат столига ўтиришига ҳеч ким журъат қилолмасди. Умуман Герасим табиати қаттиқ ва жиддий одам эди, ҳар ишда тартиб-саришталик бўлишини севарди; ҳатто хўрозлар ҳам унинг ҳузурда бир-бирлари билан уришишга журъат қилолмасдилар,— аёс ҳолда, кўргиликларини кўрардилар!— Уришаётганликларини кўриб қолдим, шу топдаёқ оёқларидан ушлаб олар ва осмонга кўтариб, чамбарак қилиб ўн марта айлантларди-да, ҳар тарафга улоқтириб юборарди. Бой хотин ҳовлисида ғозлар ҳам бор эди; лекин, маълумки, ғоз улўғсифат ва эслик махлуқ; Герасим уларга ҳурмат кўзи билан қарарди, уларни парварिश қиларди; унинг ўзи улўғсифат эркак ғозга ўхшаб юрарди. Унга ошхона тепасидан кичик бир ҳужра бердилар, ҳужрани ўз дидига мослаб ўзи тузади, тагига ғўла қўйиб дуб тахтасидан ўзига каравот ясаб олди, бу чиндан ҳам паҳлавонлар каравоти бўлиб, юз пуд юк қўйганда ҳам қирс этмайдиган каравот эди; каравот тагида каттакон оғир сандиқ, бурчакда худди каравот сингари маҳкам стол ёнида эса уч оёқли стул турарди, бу стул ҳам шу қадар пишиқ ва зилдай эдики, ҳатто Герасимнинг ўзи ҳам бу стулни кўтарганда қўлидан ташлаб юборар ва жилмайиб қўярди. Ҳужрага кўмачдек каттакон қулф солиб қўйиларди, фарқи шуки, қулф қора эди холос; қулфнинг қалитини Герасим ҳамшиша белбоғига боғлаб,

ёнига осиб юарди. У уйига одам киришини хоҳла-
мас эди.

Шу тариқа йил ўтди, охирида Герасимнинг бошидан
кичик бир воқеа кечди.

Герасим ҳовлисида қоровул бўлиб турган шу кекса
бой хотин ҳамма нарсада қадимий урф-одатларга амал
қилар ва кўп хизматкор сақларди; унинг уйида кирчи-
лар, тикувчилар, дурадгорлар, машиначиларгина эмас,
ҳатто бир сарроҷ¹ ҳам бўлиб, у ҳам мол доктори, ҳам
одамларни даволайдиган табиб эди, бой хотиннинг ўз
табиби ҳам бор эди, яна Капитон Климов деган ўта пия-
ниста бир бошмоқчи ҳам бор эди. Климов ўзини камси-
тилган, қадр-қиймати эътиборга олинмаган киши деб,
Москванинг нообод бир жойида ишсиз қолган одам деб
эмас, балки ўқимшли ва пойтахт кишиси деб биларди,
ичишига келганда, дўндириб, жўкрагига уриб туриб ай-
тишича, фақат қайғу-аламининг зўрлигидан ичарди.
Кунлардан бир кун эшнк офаси Гаврила билан бой хо-
тин ўртасида шу Капитон тўғрисида сўз кетди. Гаврила-
нинг сариқ кўзларига ва ўрдак тумшугига ўхшаш бур-
нига қарабоқ бу одамни ишбоши қилиб тақдирнинг ўзи
тайинлаган, деб ўйлаш мумкин эди. Бой хотин Капитон-
нинг ахлоқи бузилиб кетганлигига ачинди, чунки уни
қайси бир кўчада учиб ётган жойидан ўтган кунни топиб
келган эдилар.

— Қалай, Гаврила,— деб гап бошлади у,— уни уй-
лантириб қўйсак дейман, сен нима дейсан? Балки ўзини
тутиб, босилиб қолар.

— Нега ҳам уйлантирмайлик? Мумкин, ҳатто кўп
яхши бўлади,— жавоб берди Гаврила.

— Шундоқ, аммо унга ким ҳам тегарди?

— Албатта. Дарвоқе, ихтиёр сизда. Нимаики бўлса
ҳам, у ҳар ҳолда бирор ишга яраб қолар, ўнлаб одам
орасидан уни кўчага чиқариб ташлаб бўлмас.

— Татьяна унга ёқади шекилли?

Гаврила нимадир деб эътироз билдирмоқчи бўлди-ю,
аммо лабини тишлаб қолди.

— Шундоқ!.. Татьянага совчи юборсин, уқдингми?—
деди бой хотин тамакисини ҳузур қилиб ҳидлаб.

— Хўп бўлади,— деди Гаврила ва чиқиб кетди.

Гаврила ўз уйига қайтиб келгач (унинг уйи ҳовлида-

¹ Эгар-жабдуқ ясовчи.

ги бинода бўлиб, ту누ка қопланган сандиқлар билан тўла эди), аввал хотинини чиқариб юборди, сўнг дераза ёнига ўтириб, ўйлай кетди. Афтидан, бой хотиннинг кутилмаган бу фармойиши уни ташвишга солиб қўйди. Охири ўрнидан туриб, Капитонни чақириб келишни буюрди. Капитон келди. Лекин китобхонларга уларнинг гапларини айтиб беришдан аввал, кейинчалик Капитон уйланадиган аёл Татьянанинг кимлигини, бой хотиннинг фармойиши эшик оғасини нега ташвишга солиб қўйганини бир-икки оғиз сўз билан айтиб берсак, ортиқча бўлмас деб ўйлаймиз.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Татьяна кирчилик вазифасида бўлиб (дарвоқе, у моҳир ва уста кирчи бўлганидан, унга фақат нозик кўйлақларни ювиш топширилари эди), йигирма саккиз ёшлардаги чуваккина, озгин, оппоқкина, чап юзида холи бор аёл эди. Русда чап юздаги холни ёмон аломат — бахтсиз турмуш нишонаси, дейишади... Татьяна ўз ёзмишидан мамнун бўла олмади. Ёшлик чоғиданоқ уни камситдилар: ёлғиз ўзи икки кишининг ишини қилса ҳамки, бирон марта ҳам яхши гап эшитмади; уни ёмон кийинтирардилар, у ҳаммадан оз ҳақ оларди, қариндошлари деярли йўқ эди: унинг бой хотин уйида авваллари озиқ-овқат оморчиси бўлган, лекин хизматга ярамай қолгач, қишлоқда қолдирилган кекса калидчи бир амакиси бўлар, бошқа қариндошлари эса фақир деҳқон эди — унинг бор-йўқ қариндош-уруғи шу эди. Бир вақтлар гўзалликда унинг номи чиққан эди, лекин гўзаллик ундан тез йўқолди. У жуда мўмин табиатли, ёки дурустроқ айтганда, юрак олдириб қўйгандай эди; у ўзига бепарво қарар, бошқалардан ўлгудай кўрқарди, фақат ишни муддатида бажаришигина ўйлар, ҳеч ким билан гаплашмас, у гарчи бой хотиннинг афтини кўрмаган бўлса ҳамки, унинг номини эшитган ҳаммоно қалтираб кетарди. Герасим қишлоқдан олиб келинган кунини унинг гавдасини кўрибоқ Татьяна кўрққанидан беҳуш бўла ёзди; у Герасимга сира дуч келмасликка ҳаракат қилар, уйдан кирхонага шошиб бораётганида ҳам Герасим ёнидан кўзларини юмиб, тез ўтиб кетарди. Герасим дастлабки кунларда унга унча эътибор қилмади, бора-бора Татьяна рўпара келганда, унга жилмаядиган бўлди. Кейинчалик унга разм солиб тикила бошлади, ниҳоят, ундан кўз узмайдиган бўлди. У Татьянани яхши кўриб қолди: истарасининг иссиқлигими, чўчиб-

тортиниб юришларими, худо билсин, ишқилиб, унга ёқиб қолди! Қуилардан бир жуни Татьяна бой хотиннинг крахмалланган кофточкасини панжаларини ёзиб, авайлаб кўтариб, ҳовлидан ўтиб борарди... кимдир биров қўққисдан унинг биллагидан маҳкам ушлаб олди; у қайрилиб қаради-ю, қаттиқ қичқариб юборди: унинг орқасида Герасим турарди. У тентакларча кулиб мулойимгина гўнғиллаб, Татьянага ширин нондан ясалган, думи ва қанютлари олтиндек ялтираган хўрозқанд узатди. Татьяна олмасликка уриди, аммо Герасим зўрлаб унинг қўлига тутқазди-ю, бошини чайқаб, ўзи нари кетди ва қайрилиб қараб, унга алланималар деб жуда дўстона гўнғиллади. Шу кундан бошлаб у Татьянани тинч қўймайдиган бўлди: у қаёққа бормасин, Герасим шу ерда ҳозир бўлар, унинг қаршисидан чиқар, жилмаяр, алланималар деб гўнғиллар, қўлларини силкир, қўйнидан лента чиқариб, унга тутқазар ва унинг оёқлари остидаги чангларни супургиси билан супурар эди. Бечора қиз нима қилишини ва нима илож топишини билмасди. Соқов қоровулнинг бу иши тез орада уйдагиларнинг ҳаммасига аён бўлди: пичинг ва киноя сўзлар айтишиб, Татьянани масхара қила бошладилар. Аммо Герасимни масхара қилишга ҳамма ҳам журъат қилавермасди: у ҳазилни ёқтирмас эди, лекин унинг ҳузурда Татьянага ҳам тегажаклик қилмас эдилар. Қиз истаса-истамаса Герасимнинг ҳимоясига тушиб қолди. Ҳамма гунглар сингари Герасим ҳам жуда ҳушёр эди, ўзини ёки Татьянани масхара қилиб кулаётганларни жуда яхши пайқаб оларди. Бир куни овқат устида Татьянанинг бошлиғи кастелянша¹ Татьянага таъна гаплар айтиб, уни мазах қилди, уни шу қадар изза қилдики, шўрлик бош кўтаролмади ва йиғлаб юбораёзди. Герасим ўрнидан даст турдию, забардаст қўлини чўзиб, кастеляншанинг бошига қўйди ва унга шу қадар жаҳл билан хўмрайиб тикилдики, кастелянша ўтирган ўрнида букчайиб кетди, худди столга қапишиб қолгандай бўлди. Ҳамма жим қолди. Герасим яна қошиқни олиб, шўрвасини ичаверди. Ҳамма эшитилар-эшитилмас: «Вой, гаранг алвасти-эй!» деб юборишди, аммо кастелянша ўрнидан турди-да, хизматкор хотинлар уйига кириб кетди.

¹ К а с т е л я н ш а — бу ўрнида: бой хотиннинг кийим-бошларини саришталаб турувчи хотин. (Тарж.)

Бошқа бир кунни эса Капитоннинг, ҳозиргина гапириб ўтганимиз ўша Капитоннинг Татьянага аллақандай хушомад сўзлар айтиб, суюлиб турганини кўриб, Герасим уни қўли билан имлаб ўз олдига чақириб олди, аравагонага бошлаб бориб, бурчақда турган арава шотисининг бир учидан ушлаб туриб, унга салгина, лекин маънодир пўписа қилиб қўйди. Шу-шу ҳеч ким Татьянага гап қотмайдиган бўлди. Аммо бу ишлар учун Герасимга ҳеч гап бўлмасди. Тўғри, кастелянша уйга келибоқ беҳуш йиқилди, умуман, у ғоят усталик билан иш кўриб, шу кунидек Герасимнинг бу дағал ҳаракатини бой хотинга етказди, лекин аломат кампир фақат бир неча бор кулиб қўя қолди, бунинг устига кастеляншанинг хўрлигини ошириб, у ўзининг оғир қўли билан сени қандай букчайтириб ташлади, деб қайта айтишга мажбур қилди ва эртаси кунни Герасимга битта бир сўмлик чиқартириб юборди. Бой хотин содиқ ва кучли қоровул деб Герасимга ҳадя берди. Герасим ўз навбатида ундан ҳайиқарди, лекин ҳар қалай унинг марҳаматига ишонар ва Татьянага уйланиш учун ижозат берсангиз, деб унга илтимос билан бормоқчи эди. У бой хотин ҳузурига дурустроқ кийиниб бормоқ учун бош мудир ваъда қилган янги чакмонни олишни кутиб турган эди, аммо бу орада шу бой хотиннинг бошига Татьянани Капитонга бериш фикри кела қолди. Эшик оғаси Гавриланнинг бой хотин билан гаплашгандан кейин нега довдираб қолганининг сабабини китобхон энди осонгина тушуниб олган бўлса керак. «Бой хотин,— деб ўйларди у дераза ёнида ўтириб,— албатта, Герасимга илтифот қилади (Гаврила бунинг яхши билар ва шу сабабдан Герасимдан ҳайиқар эди), ҳарқалай у тилсиз бир махлуқ; бой хотинга, Герасим Татьянага хушомад қилиб юрипти, деб айтиш маъқул эмас. Ҳа, ниҳоят, бу ҳақ гап: у қандай эр бўлсин? Иккинчи томондан, бу алвасти, худо асрасин, Татьянани Капитонга эрга берилишини билиб қолса борми, бой хотиннинг бутун уйини остин-устин қилиб юборади-я, Унга гап уқтириб бўлмайди-ку ахир: мендек гуноҳкор банд у иблисини ҳеч ҳам гапга кўндиролмас... бу ҳақ гап!..»

Капитон кириб Гавриланнинг хаёлини бўлиб юборди. Енгил табиатли бошмоқчи кириб келди-ю, қўлларини орқасига қўйиб, деворнинг эшик ёнидаги қиррасига тақаллуфсиз суяниб, ўнг оёғини чап оёғи устига чалкаш-

тириб олди-да, бошини бир силкиб қўйди. У гўё,—манá, мен келдим, нима дейсиз?— дегандек бақрайиб турарди.

Гаврила Капитонга бир қараб қўйди-да, деразанинг кесақисини черта бошлади. Капитон ўзининг қорамтир кўк кўзларини хиёл қисди, лекин ерга боқмади, ҳатто сал қулимсиради ва тамом тўзғиб жетган оқиш сочларини қўли билан силади. Гўё, мана мен турибман, нега тикиласан?— дегандек қараб тураверди.

— Бинойи. Жуда бинойи!— деди Гаврила ва жим бўлди.

Капитон фақат елкасини қисиб қўйди. «Хўш, мендан қаеринг ортиқ экан?»— деб ўйлади у ўзича.

— Хўш, афти ангорингга бир қара, қани бир қарачи,— деди таъна қилиб Гаврила:— айт-чи, кимга ўхшайсан ахир?

Капитон ўзининг аллақачон хизматини ўтаб бўлган ямоқ-яскоқ узун камзулига, шинмига разм солди, хусусан, тўзиб кетган этигига, тумшуғи учидан туртиб чиқиб турган оёғининг бармоғига диққат билан қаради-да, кейин яна эшик оғасига боқди.

— Хўш, нима бўпти?

— Нима бўпти?— деб такрорлади Гаврила.— Нима бўпти?! Тағин нима бўпти дейсан-а. Балого ўхшайсан, одамга ўхшамайсан.

Капитон кўзларини пирпиратди.

«Сўкинг, сўкиб қолинг, Гаврила Андреич», деб ўйлади у яна ичиди.

— Сен яна ичиб учиб қолибсан,— деди Гаврила,— яна тағин? Хўш, жавоб бер, ахир.

— Дарҳақиқат, соғлиғим яхши бўлмаганидан ичкиликка берилиб кетдим,— деди Капитон.

— Соғлиғинг яхши бўлмаганидан!.. Сенинг таъзирингни бериб қўйишмаяпти, ҳамма гап шунда. Тағин бу кишим Питерда мактаб жўрганмиш... ўқиб жуда билимдон бўлиб жетдингми, фақат текин нон еб юрибсан.

— Бу масалада, Гаврила Андреич, менинг қозим битта: ёлғиз худонинг ўзи, бошқа ҳеч ким эмас. Бу ёруғ дунёда менинг кимлигимни ва, дарҳақиқат, бекорга нон еб юрибманми-йўқми, буни танҳо ўзи билади. Мастлик тўғрисидаги фикрга келганда, айб менда эмас, айб бир ўртоғимда. У мени қизиқтириб қўйди-да, ўзи қувлик қилди, яъни қочди, мен бўлсам...

— Сен аҳмоқ кўчада қолавердинг. Эҳ ландавур!

Аммо гап бунда эмас,— деди давом этиб эшик оғаси,— гап бу ёқда. Бекам... — деди-ю, у бир оз жим қолди,— бекам сенинг уйланишингни истайди. Уқяпсанми? Бекам, уйлансанг тийиларсан, деб ўйлайдилар. Уқяпсанми?

— Нега уқмайин.

— Шундоқ. Фикримча, сени яхшилаб қўлга олиш керак эди. Дарвоқе, бу унинг иши. Хўш, нима дейсан? Розимсан?

Капитон тишларини тиржайтириб жилмайди.

— Уйланиш одам боласи учун яхши гап, Гаврила Андреич, менга қолса, жуда мамнунман.

— Ҳа, шундай,— деди Гаврила ва у: «Ҳақиқатан ҳам, бунинг гапи тўғри», деб ўйлади-да, сўзида давом этди:— шуниси борки, сенга келиннинг нобопини танлаптилар.

— Қим экан, билсам бўладими?..

— Татьянани.

— Татьянани?

Капитаннинг кўзлари чақнаб кетди ва ўзини девордан нари отди.

— Хўш, нега безовта бўлиб қолдинг?.. Ахир, у сенинг дидингга ёқмайдими?

— Нега ёқмасин, Гаврила Андреич! Қиз чакки эмас, нишчан, мўмин қиз... Ўзингиз биласиз-ку, Гаврила Андреич, ахир унинг кетидан апави алвасти, сахро ёввойиси...

— Биладан, ошна, ҳаммасини биладан,— деди афсус билан эшик оғаси,— аммо лекин...

— Раҳмингиз келсин, Гаврила Андреич! Ахир у мени ўлдириб қўяди, худо урсин, ўлдириб қўяди, худди пашшани эзғилагандек эзиб ташлайди, ахир, унинг қўли, ахир, унинг қўли қанақа қўлки, ўзингиз бир назар солинг, ахир, унинг қўли худди Минин ва Пожарскийларнинг қўлларининг ўзи-ку. Ахир, гаранг, дўппослайверади-ю, аммо қандай ураётганини ўзи эшитмайди! Худди уйқусида муштларини кўтаргандек муштлайверади. Уни ҳеч ажратиб ҳам бўлмайди. Нега? Чунки буни ўзингиз биласиз, Гаврила Андреич, у гаранг ва бунинг устига, бориб турган тентак... Ахир, у аллақандай бир ҳайвон, эси йўқ тентак. Гаврила Андреич, тентакдан ҳам баттари... Худди тоғтеракнинг ўзи. Нима гуноҳим борки, унинг қаҳрига дучор бўлай?! Албатта, мен бўларимча бўлганман, энди ҳеч тап тортар жойим йўқ; меҳнат,

машаққат тагида ийиғим чиқиб кетган, Қоломнада қили-надиган хумчадек, хўп ёғ босиб чирким чиққан, бироқ мен ҳар ҳолда одамман, аллақандай арзимас хумча эмас, одамман ахир.

— Биладан, биладан, кўп эзмаланма...

— Ё тангрим!— қизишиб сўзида давом этди бошмоқчи,— бу кулфатнинг охири борми? Қачон охир бўлади, тангрим! Мен шўрпешона, бахтсизман! Менинг қисматим, пешонам шўр экан! Болалик чоғимда немис хўжайинимнинг калтаги тагида эзилдим, навқирон чоғимда ўз акам савалади, катта одам бўлганимда, мана бу кўргиликларга дучор бўлсам-а...

— Э, юраксиз эзма,— деди Гаврила.— Мунча вайсайсан, ахир?

— Нега вайсамайин, Гаврила Андреич! Қалтак ейишдан қўрқаётганим йўқ, Гаврила Андреич. Мени уйга қамаб ур, аммо одамлар олдида илтифот қил, чунки мен одамлар жумласиданман, аммо бу ерда кимдан калтак ейман...

— Бас, йўқол кўзимдан,— жаҳл билан унинг сўзини бўлди Гаврила. Қлимов бурилиб, уйдан чиқа бошлади.

— Хўш, агар у бўлмаса, рози бўлармидинг?— деб қичқирди унинг орқасидан эшик оғаси.

— Рози бўлардим,— деди Капитон ва чиқиб кетди.

Мастлигида ҳам Капитоннинг тили бурроликдан қолмас эди.

Эшик оғаси уйда бир неча бор у ёқ-бу ёққа юрди ва ниҳоят:

— Қани, энди Татьянани чақиринг,— деди.

Бир неча дақиқадан сўнг Татьяна оҳистагина кириб, остона ёнида тўхтади.

— Бирон ишингиз бормиди, Гаврила Андреич?— деди у секингина.

Эшик оғаси унга боқди.

— Хўш, Танюша, эрга тегишни хоҳлайсанми? Бека сенга куёв топиб қўйибди,— деди у.

— Қулоғим сизда, Гаврила Андреич. Бекач куёвликка кимни топибдилар?— деб сўради у тортинибгина.

— Капитон бошмоқчини.

— Хўп бўлади.

— У енгилтак одам, бу аниқ. Аммо бекач бу ишда сенга ищонади.

— Хўп бўлади.

— Фақат бир чатоғи бор... Анали гаранг-чи, Гераська, сенга хушомад қилиб юрипти. У айиқни қайданам ўзингга илаштира қолдинг? Ахир, у айиқ билиб қолса, сени ўлдириб қўяди-ку...

— Улдиради, Гаврила Андренч, ҳеч сўзсиз ўлдиради.

— Улдиради... Қани, буни кўрармиз. Хўш, нега, нега ўлдиради, дейсан? Сени ўлдиришга нима ҳақи бор, ўзинг ўйлаб кўр-чи?

— Ҳақи борми-йўқми — бунисини билмайман, Гаврила Андреич.

— Вой, сен-эй! Ахир унга ҳеч ваъда берганинг йўқ-ку...

— Нима демоқчисиз?

Эшик оғаси бирдан жим бўлиб, ўйлаиб қолди:

— Мўмин, муштипарсан! Яхши, сен билан яна гап-лашармиз,— деб қўшиб қўйди,— энди боравер, Танюша; кўриб турибманки, сен жуда мўмин қизсан.

Татьяна ўгирилди, эшикни астагина ёпиб чиқиб кетди.

«Балки бекач эртагаёқ бу тўйни эсидан чиқариб юборар, аммо мен нега бунча ҳовлиқмасам?— деб ўйлади эшик оғаси.— У шумни тийиб қўярмиз, бирор ҳодиса бўла қолса, полицияга хабар қиламиз...» — Устинья Федоровна! — қаттиқ товуш билан хотинини чақирди,— бир самовар қўйиб юборинг, ҳурматлигим...

Татьяна ўша кун кун бўйи кирхонадан чиқмади деса бўлади. У дастлаб бир оз йиғлаб олди, сўнг кўз ёшларини артиб, аввалгидек ишга тутинди.

Капитон аллақандай ғамгин бир ошнаси билан ярим тунгача қовоқхонада ўтирди, унга ҳам Питерда бир бой эшигида юрганни ҳикоя қилди, у киши зўр одам эди, деб давом этди, тартиб-саришталикни кўздан қочирмасди, аммо кичкинагина бир хатолари бор эди: кўпинча маст юрарди, хотин жинсига қолганда унинг суяги йўқ эди... Ғамгин ўртоғи балли-балли деб унинг гапини маъқуллаб турди, холос, лекин Капитон ниҳоят, эртага бир сабаб вазидан ўзимни ўлдиришим лозим, деганида ғамгин ўртоғи, энди бориб ухлайлик, деди. Шу тариқа улар тунд ва жим тарқалишди.

Аммо эшик оғасининг ўйлаганлари бўлмади. Капитонни уйлантириш ҳақидаги фикр бой хотиннинг хаёлини шу қадар чулғаб ёлган эдики, ҳатто кечаси ҳам уйдаги хос хотинлардан бири билан шу ҳақда гаплашди.

Бу хотин уйқусизлик пайтларида бой хотиннинг кўнглини хуш қилмоқ учунгина уйда сақланар ва тунги извошчидек кундуз ухлар эди. Нонуштадан сўнг Гаврила ишларнинг боришидан хабардор қилмоқ учун бой хотиннинг ҳузурига желган ҳамоно у дастлаб: тўй нима бўлди, юришиятими?— деб сўради. Маълумки, у: «Иш жуда жойнда ва Капитон ташаккур изҳор қилмоқ учун бугуноқ ҳузурингизга келади», деб жавоб берди. Бой хотин негадир нотоб эди; у ишларнинг боришини унча суриштириб турмади. Эшик оғаси ўз хонасига келиб, дарҳол кенгаш чақирди. Дарҳақиқат, масала ўзига хос муҳокама талаб қиларди. Татьяна-ку сўз қайтармади-я, аммо Капитон ҳамманинг олдида, бошим битта, иккита эмас, учта ҳам эмас, деди... Герасим ҳаммага тез-тез хўмрайиб боқар, хизматкор хотинлар уйининг зинапояси олдида кўзгалмас ва ўзи учун аллақандай нохуш иш қилинаётганини пайқаб тургандек эди. Кенгашга йиғилганлар (улар жумласида Қуйруқ амаки лақабли кекса буфетчи ҳам бўлиб, гарчи ундан фақат: «буни қара-я» ва «шундай, шундай» деган сўзни эшитсалар ҳам, ҳаммалари ҳурмат билан ундан маслаҳат сўрар эдилар, ишни Капитонни ҳар эҳтимолга қарши сув тозалайдиган машина турган ҳужрага яшириб қўйишдан бошладилар-да, ўзлари яхшилаб бош қотиришга киришдилар. Албатта, зўрликка қолса, иш осон бўларди-я, аммо шовқин-тўполон кўтарилса-чи,— бундан худо сақласин!— бой хотин эшитса безовта бўлади! Хўш, нима қилмоқ керак! Уйлаб-ўйлаб, охири бир фикрга келишди. Герасимнинг пиянистани кўргани кўзи йўқ эди, буни ҳамма жуда яхши биларди... У дарвоза ёнида турганида, бирор маст шапкасини қийшайтириб, қулоғига бостириб ўтса борми, у ҳар доим нафрат билан тесқари қараб оларди. Татьянага, мастдек гандираклар Герасимнинг ёнидан ўтасан, дедилар. Шўрлик қиз хийла вақт унамади, лекин охири уни кўндирдилар; агар шундай қилмаса, ошиғидан сира қутула олмаслигини унинг ўзи ҳам биларди. Татьяна гандираклар жўнади. Капитонни ҳужрадан чиқардилар, чунки бу иш ҳар ҳолда унга боғлиқ эди. Герасим дарвоза ёнидаги курсичада белкурак билан ер чўқилаб ўтирар эди... ҳамма бурчаклардан, дераза пардалари орқасидан унга қараб турарди...

Хийла кўнгилдагидек натижа берди. Герасим Татьянани кўрган ҳамоно, ҳар сафаргидек, хушдиллик билан

ғўлдираб бошини чайқади, сўнг разм солиб, унга тикилди, қўлидан кураги тушиб кетди, даст ўрнидан туриб, унинг ёнига келди, юзларини унинг юзларига яқин олиб келди... Татьяна қўрқиб кетиб, яна ҳам қаттиқроқ гандираклади ва кўзларини юмиб олди... У Татьянанинг қўлидан тутиб олди-да, ҳовли бўйлаб ғизиллатганича, кенгаш бўлиб турган уйга етаклаб келди ва уни тўппа-тўғри Капитонга қараб итариб юборди. Татьяна ҳушидан кетди... Герасим тик турганича, Татьянага боқди, мийғида жилмайди ва қўлини бир силкидию, оғир-оғир қадам босиб, ўз ҳужраси томон кетди. У бир кеча-кундуз уйдан чиқмади. Бош аравакаш Антипканинг кейинчалик айтишича, у тешикдан мўралаб, Герасимни кўрган эмиш: Герасим икки қўлини жағига тираб, оҳиста бир оҳангда, фақат аҳён-аҳёнда ғўнғиллаб жаравотида ўтириб ашула айтибди, яъни ямшиқлар ёки бурлақлар ўзларининг мунгли ашулаларини чўзиб айтгандек, гавдасини тебратиб, кўзларини юмиб, бошини чайқаб ўтирибди. Антипканинг қути ўчиб, тешикдан нари кетибди. Эртаси кун Герасим ҳужрасидан чиққанида унда айтарлик ўзгариш бўлганини билиб бўлмади. У хафага ўхшарди-ю, лекин Татьяна билан Капитонга сира эътибор қилмади. Уша кунни кечқурун улар иккаласи ғозларни қўлтиқлашиб, бой хотин ҳузурига кирдилар ва бир ҳафтадан сўнг тўйлари бўлди. Герасим тўй кунни феъл-атворини сира ўзгартирмади, аммо дарёга борди-ю, сувсиз қайтиб келди: йўлда нимадир бўлиб бочкани синдириб қўйибди; тунда эса отхонада отини шу қадар ҳафсала билан қашлаб тозаладики, от худди шамол зарбига силкиниб турган ўтдек тебранар ва унинг қаттиқ мушти остида гоҳ у оёғига, гоҳ бу оёғига босиб турарди.

Бу воқеалар баҳор кезида содир бўлган эди. Орадан яна бир йил ўтди, шу бир йил ичида Капитон ичкиликка муккаси билан берилиб, одам қаторидан чиқиб қолди, уни бутунлай ярёқсиз одам ҳисоблаб, карвонга қўшиб, хотини билан бирга узоқ бир қишлоққа жўнатиб юборилди. Жўнаб кетадиган кун у, аввал жуда керила бошлади ва қаёққа юборсалар, ҳатто тукканининг тағига, борсакелмасга юборсалар ҳам йўқолмайман, ўз кунимни кўраман, деб мақтанди, аммо сўнгра руҳи тушиб кетди, мени илм-маърифатсиз одамлар орасига олиб кетмоқдалар, деб зорлана бошлади, охири шу қадар бўшашиб, ҳолдан кетдики, ҳатто ўз шапкасини ҳам киёлмай қолди, лекин

кимдир биров раҳми келиб, унинг шапкасини бошига илиб, олд томонини пешанасига келтириб, устидан босиб қўйди. Сафар ҳозирлиги тугаб, мужиклар отнинг тизгинини ушлаган ва: «Худога топширдик!» сўзини кутиб турган вақтда Герасим ўз ҳужрасидан чиқиб, Татьяна ёнига келди ва эсдалик учун унга бир қизил рўмол ҳадя қилди, бу рўмолни у бир йил муқаддам Татьяна учун сотиб олган эди. Ўз ҳаётидаги бутун кўрғиликка ҳозиргача зўр чидам билан тоқат қилиб келган Татьяна шу дамда чидаб туролмади, кўзларига жиққа ёш олди ва аравага чиқа туриб христіанлар одатича Герасим билан уч бор ўпишди. Герасим уни қоровулхонагача узатиб бормоқчи бўлди, дастлаб унинг араваси билан ёнма-ён борди, лекин Крим Бордга етганда бирдан тўхтади, қўлини бир силкидию, бурилиб дарё ёқалаб кетди.

Кечки пайт эди. У сувга назар ташлаб аста-аста кетиб борарди. Бирдан унинг назарида дарё лабидаги сув ўтлари ичида нимадир типирчилаётгандек бўлди. Герасим энгашиб қараган эди, бир олапар кучук болага кўзи тушди. У сувдан чиқишга шунча уринса ҳам чиқолмас, тиртишиб-тирмашар, аммо яна сирғаниб тушиб кетар, ҳўл, озғин бадани дир-дир қалтирарди. Герасим бу бечора кучук болага бир оз қараб турди. Кейин бир қўли билан уни сувдан олиб, қўйнига солди-да, катта-катта қадам ташлаб уйига қараб кетди. У ҳужрасига келгач, кучук болани каравотига ётқизиб, ўзининг оғир чакмони билан ўраб қўйди, дастлаб отхонага бориб похол, сўнг ошхонадан бир пиёла сут олиб келди. У чакмонини кучук бола устидан авайлаб кўтарди ва тагига похол тўшаб, каравот устига сутни қўйди. Бечора кучукнинг туғилганига эндигина бир ҳафта бўлган, кўзлари эндигина очилган, ҳатто бир кўзи иккинчисидан хиёл каттага ўхшарди; у ҳали товоқдан овқат ичишни билмас, қалтирар ва кўзларини қисиб турар эди. Герасим икки бармоғи билан унинг бошидан тутиб, тумшугини идишдаги сутга тегизиб қўйди. Кучук бирдан тез-тез ича бошлади, у сутни ича туриб пишқирар, қалтирар ва антикар эди. Герасим кучук боланинг бу ҳолига хийла тикилиб турди-да, бирдан кулиб юборди... У тун бўйи шу кучук бола билан овора бўлди, уни силаб-артиб ётқизди, охири, ўзи ҳам қандайдир бир мамнуният билан кучук бола ёнида ётиб, ширин уйқуга кетди.

Ҳеч бир она ўз боласини Герасим ўзи асраган кучук-

ни парвариш қилгандай парвариш қилмайди. Дастлабки вақтларда у жуда нимжон, озгин ва хунук эди, лекин бора-бора яхшиланиб, ранг кирди, орадан саккиз ой ўтгач, ўз халоскорининг тинмай парвариш қилиши натижасида испан итлари жинсидан бўлган дурустгина ит бўлди-қўйди. Унинг қулоқлари узун, найсимон думи сержун ва кўзлари катта-катта, ўтжир эди. У Герасимга жуда ҳам ўрганиб қолди, ундан бир қадам ҳам орқада қолмас, думини ликиллатиб, дөнм унинг орқасидан эргашиб юргани юрганди. Герасим кучукка ном ҳам қўйди,—соқовлар ўз товушлари бошқаларнинг эътиборини тортишини биладилар,— у, итга Муму деб ном қўйди. Уйдагилар ҳаммаси бу итни яхши кўриб қолишди, улар ҳам уни Муму деб чақира бошладилар. У жуда эсли ит эди, ҳаммага эркаланарди, аммо ёлғиз Герасимнигина яхши кўрарди. Герасим ҳам уни ниҳоятда яхши кўрарди... ва шунинг учун ҳам бошқа бировлар уни силасалар, Герасимнинг гаши келарди: унга бирон нарса бўлади, деб қўрқар эдими, уни қизганармиди — худо билсин! Ит ҳар кун эрталаб этагидан тортиб уни уйғотар, сув ташувчи отнинг тизгинидан тишлаб, Герасимнинг олдига етаклаб келарди, от билан жуда иноқ эди,— ўзини сипо тутиб, Герасим билан бирга дарёга борарди, унинг сурпургиси ва курагини қўриқлар, ҳужрасига ҳеч кимни яқин йўлатмас эди. Герасим атайлаб ўз ҳужрасининг эшигидан ит кириб чиқадиган тешикча қилиб қўйди, кучук ҳам ўзини фақат Герасимнинг ҳужрасидагина тўла ҳуқуқли ҳўжайиндек деб ҳис қилар, шунинг учун ҳам ҳужрага кириши биланоқ мамнун бўлиб, дарров каравотга чиқиб оларди. У тунлари бутунилай ухламас, лекин бўлар-бўлмасга вовиллайвермас эди; чўнқайиб олиб, тумшугини осмонга чўзиб, кўзларини чирт юмиб, зериканидан юлдузларга қараб кетма-кет вовиллайдиган эспас ҳовли итлари жумласидан эмас эди — йўқ! Мумунинг ингичка товуши ҳеч маҳал бежиз чиқмасди: ё бегона одам деворга яқинлашса ёки бирор жойда шубҳали шовқин, ёинки шитирлаш эшитилсагина вовилларди... Хуллас, у жуда яхши қўриқчи эди. Дуруст, ҳовлида ундан бошқа яна Бўри номли сариқ-чипор қари ит ҳам бор эди, аммо уни ҳеч қачон, ҳатто кечалари ҳам занжирдан бўшатмас эдилар, дарвоқе, турарга мадори йўқлигидан унинг ўзи ҳам занжирдан бўшалишга сира ҳаракат қилмасди — ўз уясига кириб ётгани ётган эди

ва аҳён-аҳёндагина бўғиқ, эшитилар-эшитилмас товуш чиқариб вовиллаган бўларди-ю, лекин бу вовиллаши бешфойда эканини ўзи ҳам сезиб, дарров жим бўлиб қолар эди. Муму хўжайиннинг уйига кирмас эди; Герасим уйга ўтин кўтариб кирган вақтларда, у доим орқада қолар, қулоқларини диққайтириб, эшик ичкарисидан салгина овоз эшитилган ҳамона гоҳ ўнг томонга, гоҳ бирданга чап томонга қараб, Герасимнинг чиқишини кутарди...

Шу тариқа яна бир йил ўтди. Герасим ўз қоровуллик ишида давом этар, тақдирдан жуда мамнун эди, аммо бир куни кутилмаган бир ҳодиса юз берди... Ёзининг гўзал кунларидан бири эди, бой хотин ўз приживалкалари¹ билан бирга меҳмонхонада у ёқдан-бу ёққа юриб қўнғил очмоқда эди. Унинг вақти хуш эди, кулар ва ҳазиллашарди; приживалкалар ҳам кулар ва ҳазиллашардилар: аслида эса улар бирор хурсандлик сезмасдилар, бой хотиннинг вақти хуш бўлган пайт уйдагиларга унча хуш келмасди, чунки шу пайтларда у, биринчидан, ҳамманинг дарҳол хурсанд бўлишини талаб қиларди, агар бирортасининг юзида хурсандлик аломатини кўрмаса, жаҳли чиқарди, иккинчидан, бу хурсандлик пайти дарров ўтиб кетарди, одатда хурсандлик ўрнини хафалик, руҳсизлик оларди. Шу куни эрталаб у уйқусидан қандайдир хурсанд уйғонди, карта очганда унга тўртта солдат чиқди, бу истакнинг рўёбга чиқишини билдирарди (у ҳаминша эрталаб фол очарди)— чой ҳам унга ҳаддан зиёд лаззатли туюлди, бу чойи учун хизматкор хотинни мақтади ва унга битта ўн тийинлик танга инъом қилди. Бой хотин буришган лабларида севинч, табассум билан меҳмонхонада юрарди, у дераза ёнига келди. Дераза олдига гулзор қилинган эди. Муму ана шу гулзорнинг қоқ ўртасидаги доира ичида, атиргул тагида ётиб олиб, ҳафсала билан суяк ғажир эди. Бой хотин уни кўриб қолди.

— Ё худойим!— деб хитоб қилди у бирдан:— бу қандақа ит!

Бой хотин мурожаат қилиб гапирган бечора прижи-

¹ Приживалка — катта бойлар ёки катта савдогарлар уйида улар ҳисобига яшаб, бой хотиннинг вақтини хуш қилиб юрадиган, аниқ бир иш бажармайдиган, асли насаби крепостной бўлмаган камбағал хотин. (Тарж.)

валка шундай бир нохуш аҳволга тушиб, жуда типирчилаб қолдики, одатда биров ҳукми остидаги одам ўз бошлиғининг хитобини дуруст тушунолмаб қолганда худди ана шундай типирчилаб қолади.

— Б... б... билмадим,— деди у довдираб,— анов соқовникки шекилли.

— Ё худойим!— деди бой хотин унинг сўзини бўлиб,— қандай ажойиб кучук-а! Айтнинг, уни бу ёққа олиб киришсин. Қачондан бери унинг қўлида? Нега шу вақтгача мен уни кўрмапман?.. Айтнинг, уни олиб киришсин.

Приживалка дарров даҳлизга қараб югурди.

— Ҳой одамлар, ҳой одамлар! Мумуни дарров бу ёққа олиб киришсин! У гулзорда,— деб қичқирди у.

— Унинг номи Мумуми?! Жуда яхши ном,— деди бой хотин.

— Жуда яхши ном,— деди приживалка.— Тез бўлинг, Степан!

Уй хизматкори полвон йингит Степан ўлган-тирилганига қарамай, гулзорга қараб югурди ва борибоқ Мумуни ушлаб олмоқчи бўлган эди, лекин ит чаққонлик билан унинг панжалари орасидан чиқди-да, думини диккайтириб, жон-жаҳди билан Герасимнинг олдига югурди, Герасим эса бу вақт ошхонада бочкани худди болалар ноғорасидек қўлида кўтариб, айлантира-айлантира қоқиб силкитмоқда эди. Степан Мумуни изма-из қувиб борди ва эгасининг оёқларига ўралашиб турган итни тутиб олмоқчи бўлди; лекин чаққон кучук бегона қўлга тутқич бермай, у ёқдан-бу ёққа сакраб ва чап бериб қочар эди.

Герасим бу оворагарчиликларга бир оз кулиб қараб турди; ниҳоят, Степан аламига чидамай қаддини ростлади-да, Герасимга, сенинг итингни бой хотин ўз уйига олиб келишни буюрди, деб имо-ишоралар билан шошапиша тушунтира бошлади. Герасим бир оз ҳайрон бўлиб турди, сўнг Мумуни ўз ёнига чақирди-да, тутиб олиб Степаннинг қўлига берди. Степан кучукни меҳмонхонага келтириб, паркет полга қўйиб юборди. Бой хотин итни суюб чақира бошлади, бу хил ҳашаматли жойни ҳеч қачон кўрмаган Муму жуда қўрқиб кетди ва эшикка қараб югурди, лекин хизматга ҳозир Степан уни итариб юборди, кучук қалтираб, девор тагига қисилиб олди.

— Муму, Муму, бери кел, меннинг ёнимга кел,— деди бой хотин, — кела қол, тентак... қўрқма...

— Кела қол, бекамнинг ёнларига бора қол, Муму, бора қол,— деб такрорлашарди приживалкалар.

Лекин Муму атрофга нохуш боқар ва ўрнидан сира кўзгалмас эди.

— Унга бирор овқат келтиринглар,— деди бой хотин,— мунчаям тентак бўлмаса! Беканинг ёнига келмайди. Нимадан қўрқаркин?

Приживалкалардан бири маъюс товуш билан қўрқибгина:

— Ҳали ўрганмаган, ётсираяпти,— деди.

Степан бир идишда сут келтириб, Мумунинг олдига қўйди, лекин Муму ҳатто сутни искаб ҳам кўрмади, ҳамон қалтирар, жовдираб атрофга боқарди, холос.

— Вой, сен-эй!— деди бой хотин ва кучук ёнига келиб, уни силамоқчи бўлди, лекин Муму дарров бошини ўгириб тишларини тиржайтирди. Бой хотин чаққонлик билан қўлни тортди олди...

Бир дақиқа жим қолишди. Муму гўё зорланган ва афв сўрагандек, секингина ииграй бошлади... Бой хотин нари бориб, қовоғини солиб турди. Итнинг қўққисдан қилган бу ҳаракатидан у жуда кўрқиб кетган эди.

Ҳамма приживалкалар бараварига:

— Вой!—деб юборишди,—сизни тишлаб олгани йўқми, худо кўрсатмасин! Вой, вой! (Муму умрида ҳеч маҳал ҳеч кимни тишламаган эди.)

— Уни бу ердан йўқотинг!— деди кампир хаста товуш билан. — Жуда ёмон ит экан! Қандай қопагон-а!

Бой хотин астагина қайрилиб, ўз кабинетига қараб кетди. Приживалкалар қўрқа-писа бир-бирларига қарашиб олдилар, унинг кетидан бормоқчи бўлиб чоғланган ҳам эдиларки, у тўхтаб, уларга совуққина тикилди ва: «Нега келяпсиз? Сизларни чақирганим йўқ-ку», деб кабинетига кириб кетди.

Приживалкалар дарғазаб бўлишиб, Степанга қўл силкишди; Степан Мумуни чангаллаб олиб, дарров эшик орқасига, худди Герасимнинг оёқлари тагига отиб юборди. Аммо ярим соатдан кейин уйда чуқур жимлик ҳукм сулар ва кекса бой хотин қуюн бошлаб келадиган қора булутдай ўз диванида қовоғини солиб ўтирар эди. Баъзан, бекорчилик одамнинг кайфини нақадар бузиб юборади-я, деб ўйлайсан киши!

Бой хотин кечгача кайфсиз ўтирди, ҳеч ким билан гаплашмади, карта ўйнамади, тунни беором ўтказди.

Ҳар кунги одеколонни берсалар ҳам, унга бошқа одеколондек туюлар, ёстиғидан совун ҳинди келатгандек бўлар ва кастеляншани ўз кийим-бошларини ҳидлаб кўришга мажбур қилар эди;— хуллас, жуда бетоқат бўлар ва «қизишар» эди; иккинчи куни эрталаб Гаврилани одатдагидан бир соат илгари чақиртирди.

Гаврила ўз ичида алланималар деб тўнғиллаб, кабинет остонасига қадам босган ҳамона боё хотин гап бошлаб юборди:

— Қани айт-чи, туп бўйи ҳовлимизда вовиллаб чиққан ит қанақа ит? Менга уйқу бермади-ку!

— Ит... ит... эҳтимол, анани соқовнинг итидир,— деди у унча ботинолмаёй.

— Билмадим, соқовникими, бошқа итми, ишқилиб, менга уйқу бермади. Шунга ҳайрон бўламанки, бунча итнинг бизга нима кераги бор? Хўш, билмоқ истайман! Бизда ҳовли ити бор-ку, ахир?

— Бўлмаса-чи, Бўри бор.

— Шундай бўлгач, бизга бошқа итнинг нима даркори бор? Тартибсизликнинг сабаби битта, холос. Уйда бошлиқ йўқ, ана шу. Соқов итни нима қилади ахир? Менинг ҳовлимда ит сақлаш учун унга ким ижозат берди? Кеча дераза олдига бориб қарасам, у гулзор ичида ётипти, аллақандай ифлос нарсани олиб келиб, ғажиб ётипти, мен у ерга атиргул эктирганман ахир...

Боё хотин жим бўлди.

— Бугуноқ бу ерда унинг қораси кўринмасин... эшитдингми?

— Хўп, бўлади.

— Бугуноқ. Энди боравер. Докладга кейин чақираман.

Гаврила чиқиб кетди.

Эшик оғаси меҳмонхонадан ўтиб кета туриб, тартибли қилиб қўйиш мақсадида қўнғироқни бир столдан иккинчисига олиб қўйди, ўрдак тумшугига ўхшаган хунук бурнини секингина қоқдию, даҳлизга чиқди. Даҳлиздаги скамейка устида Степан кўрпа ўрнига камзулини устига ташлаб, оёқларини гужанак қилиб йиғиб, худди жанг майдонида ўлиб ётган аскардек ухлаб ётарди. Эшик оғаси уни туртиб уйғотди-да, овозини зўрға чиқариб, унга алланимани буюрди, Степан бу буйруққа ярим эснаш, ярим кулги билан жавоб қайтарди. Эшик оғаси чиқиб кетди. Степан дарров ўрнидан туриб, чакмон ва

этигини кийди, ташқарига чиқиб, зинапояда тўхтаб турди. Орадан беш минут ҳам ўтгани йўқ эдики, орқасига катта бир боғлам ўтин орқалаб, доимий ҳамдами Мумуни эргаштириб Герасим келди. (Бой хотин ётоғи билан меҳмонхонасига ҳатто ёзда ҳам печь ёқтирарди.) Герасим ёнлаб келиб, эшикни елкаси билан очди-да, ўтинни кўтарганича уйга кириб кетди, Муму эса ҳар сафаргидек, уни пойлаб эшикда қолди. Шу орада, Степан худди човут қилиб туриб жўжага чангал солган калхатдек, Мумунинг устига ташланди, кўкраги билан уни ерга босиб, қучоқлаб олди ва ҳатто шапкасини ҳам киймасдан ҳовлига қараб югурди, тўғри келган бир извошга ўтириб, Охотний рядга¹ қараб чоптириб кетди. У дарров харидор топиб, Мумуни ярим сўмга сотди ва унга итти лоақал бир ҳафта бойлоқда тутиш кераклигини уқтириб, шу замоноқ қайтиб келди; лекин уйга етмай извошдан тушиб, орқа йўлакдан айланиб, ҳовлига девордан ошиб тушди, тағин рўпарамдан Герасим чиқиб қолмасин, деб дарвозадан киришга қўрқди.

Аммо у бекорга ҳадиксирарган эди: Герасим ҳовлида йўқ эди. У уйдан чиқиш биланоқ атрофга қараб, Мумуни ахтара бошлади, чунки Муму унинг чиқишини кутмасдан бирор ёққа кетиб қолмасди, бу маҳалгача Герасим бундай ҳолни кўрмаган эди, шу сабабдан у ёқ-бу ёққа югуриб, уни излай бошлади, ўзича чақирди... ҳужрасига қараб югурди, пичанхонага борди, физиллаб кўчага чиқди, ҳар ёққа югурди... Йўқолди! Одамларга мурожаат қилар, қаттиқ ташвиш чекиб, қўлини ердан ярим газ баланд кўтариб, унинг қандайлигини тасвирлаб имо-ишоралар билан сўроқларди... баъзилар Мумунинг қаёққа йўқолганини чиндан ҳам билмас, фақат бошларини чайқардилар, баъзилар билсалар ҳам, унга айтиш ўрнига кулардилар, эшик оғаси эса фавқулодда жиддий тусга кириб, извошчиларга ўшқира бошлади. Шундан кейин Герасим югурганича ҳовлидан чиқиб кетди.

Герасим қайтиб келганида қош қорайиб қолган эди. Унинг ҳорғин ранги рўйига, гандираклаб қадам босишларига, чанг босган уст-бошларига қараб, у Москванинг ярмини айланиб чиққан, деб ўйлаш мумкин эди. У бой

¹ Охотний ряд — Москванинг марказий кўчаларидан бири; революцияга қадар Охотний рядда бозор бўлар эди. (Тарж.)

хотиннинг деразаси рўпарасига келиб тўхтади, хизматкорлардан еттигача киши тўпланиб турган зинапояга бир назар ташладию, орқасига ўгрилиб олиб, яна бир бор: «Муму!» деб чақирди. Аммо Мумудан жавоб бўлмади. Герасим бу ердан нари кетди. Ҳамма унинг кетидан қараб қолди, лекин ҳеч ким жилмаймади, ҳеч нима демади ҳам... аммо ҳар нарсани билиш пайида бўладиган бош аравакаш Антипка эртасига ошхонада одамларга, соқов тун бўйи оҳ тортиб чиқди, деди.

Герасим эртасига кун бўйи кўринмади, шу сабабдан сув келтириш учун унинг ўрнига извошчи Потап борди, Потап бундан жуда норози бўлди. Бой хотин Гавриладан, менинг буйруғим бажарилдими, деб сўради, Гаврилла, бажарилди, деб жавоб берди. Герасим эртасига эрталаб ҳужрасидан чиқиб, ишига тутинди. У овқатга келди, овқатни еди-да, ҳеч ким билан хайрлашмасдан яна чиқиб кетди. Унинг ҳамма гунг-гарангларники сингари бусиз ҳам руҳсиз, кайфиятсиз бўлган юзи ҳозир худди тошдек қотиб қолган эди. Овқатдан сўнг у яна ҳовлидан чиқиб кетди, лекин узоқ юрмай, қайтиб келди ва шу замоноқ пичанхонага жўнади. Тун, мусаффо ойдин кеча бошланди. Герасим оғир-оғир нафас олиб, тўхтовсиз у ён-бу ёнига ағдарилиб ётди, тўсатдан гўё бир нарса унинг этагидан тортаётгандек бўлди; аъзойи бадани титраб кетди, аммо бошини кўтармади, ҳатто кўзларини чирт юмиб олди, лекин этаги олдингидан қаттиқроқ тортилди; Герасим сакраб турди... унинг олдида, бўйнида узилган бўйинбоғи билан Муму парвона бўлиб турарди. Унинг севинчи ичига сиғмай кетди, унсиз кўксидан чўзиқ шодиёна қичқирдиқ отилиб чиқди; у Мумуни қучоқлаб олиб, бағрига босди; Муму бир лаҳзада Герасимнинг бурнини, кўзларини, мўйлов ва соқолларини ялаб чиқди... Герасим бир оз тик турди, ўйлаб олди, пичанхонадан туриб, атрофига астагина боқди, ўзини ҳеч ким кўрмаганлигига қаноат ҳосил қилгач, ўз ҳужрасига бехатар кириб олди.

Герасим ит ўзи йўқолиб кетмаганлиги, уни бой хотиннинг буйруғига мувофиқ адаштириб келганларини олдиноқ пайқаган эди; Муму бой хотинга тишларини тиржайтириб, ириллаб берганини одамлар унга имо-ишоралар билан тушунтирган эдилар, шу сабабли Герасим ҳам ўз томонидан чора излаш фикрига келди. Олдин Мумуга нон бериб тўйдирди, эркалаб ётқизди, сўнг яши-

риб асраш йўлларини ўйлай бошлади ва тун бўйи шуни ўйлаб чиқди. Ниҳоят, у Мумуни кун бўйи ҳужрада асрашга ва фақат аҳён-аҳёнда ундан бир хабар олиб туришга, кечаларигина бўшатиб юборишга аҳд қилди. Эшик тешигини эски чакмони билан маҳкам бекитиб ташлади, тонг ёриша бошлаган ҳамона, гўё ҳеч нарса билмагандек, ҳатто юзидаги аввалги қайғу аломатини сақлаб (содда ҳийла) ҳовлида пайдо бўлди. Муму вангиллаб ўзини билдириб қўяди, деган фикр бечора соқовнинг хаёлига келмапти; дарҳақиқат, соқовнинг ити қайтиб келганини ва ҳужрага қамаб қўйилганини орадан кўп ўтмай уйдагилар билиб қолишди, лекин унинг ўзига ва итига раҳмлари келганиданми, балки бир қадар ундан қўрққанлариданми, унинг бу сиридан воқиф бўлганликларини ўзига билдирмадилар. Ёлғиз эшик оғасигина афсус қилиб, бошини қашидию, қўл силтаб қўя қолди. «Майли, бўлар иш бўлипти! Бой хотин билмаса бўлгани!» Аммо соқов ҳеч қачон бу кунгидек зўр ғайрат кўрсатиб ишламаган эди: бутун ҳовлини тозалаб ёғ тушса ялагудек қилиб чиқди, ўтларни битта қолдирмай юлиб ташлади, гулзор атрофидаги қозикларнинг маҳкамми-йўқми эканини текшириб кўрмоқ учун, уларни бир бошдан қўли билан суғуриб, яна ўз ўрнига қоқиб қўйди, хуллас, шу қадар ғайрат ва ҳиммат билан ишладикки, ҳатто бой хотин ҳам унинг бу ҳаракатига эътибор қилди. Герасим кун давомида яширинча бориб, итдан икки бор хабар олиб келди; кечаси эса у билан ҳужрада ётди ва фақат соат иккилардагина тоза ҳаводан баҳра олсин учун итни эргаштириб ташқарига чиқди. Ҳовлида у билан анча айланиб юриб, эндигина қайтиб кетмоқчи бўлган ҳам эдики, қўққисдан девор орқасидан, тор кўча томондан шарпа эшитилди. Муму қулоқларини диққайтириб, вовиллади, девор тагига келиб, искаб кўрди ва қаттиқ чинқириб вовиллай бошлади. Аллақандай маст одам тунда шу ерда тунамоқчи бўлган экан. Бой хотин узоқ «асабий беоромликдан» кейин худди шу пайтда эндигина уйқуга кетган эди: у кечқурунлари ҳаддан зиёд тўйиб овқат еганда доим ана шундай бетоқат бўларди. Итнинг қўққисдан вовиллаб юбориши уни уйғотиб юборди: унинг юраги қаттиқ ура бошлади ва тўхтаб қолди. «Қизлар, ҳой қизлар!— деб ингради у.— Қизлар!» Қўрқиб қути ўчган қизлар унинг ётоғига югуриб келишди. «Оҳ, оҳ, ўламан!»— деди у қўлларини ғамгин

қимирлагиб. «Яна, яна ўша ит!.. Оҳ, докторни чақиринглар. Улар мени ўлдиришмоқчи... ит, яна ит! Оҳ!»— деди ва бошини орқасига ташлаб юборди, бу ҳол унинг беҳуш бўлганидан дарак берарди. Докторни, яъни уй табиби Харитонни чақиритиш учун югургилаб қолишди. Бу табиб, бор-йўқ ҳунари тағ чарми юмшоқ этик кийиб юришдан, назокат билан томир кўра билишдан, бир кечаю кундузда ўн тўрт соат ухлаб, қолган вақтида оҳ тортиб юришдан ва дам ўтмай дафна томчисини бой хотинга келтириб тутишдан иборат бўлган шу табиб бир зумда етиб келди-да, тутатқи тутатди ва бой хотин кўзини очиши биланоқ, кумуш патнисчада ҳалиги дори солинган рюмкани унга узатди. Бой хотин дафна томчисини ичди, аммо шу замоноқ йиғлоқи товуш билан итдан, Гавриладан, ўз тақдиридан шикоят қилиб, мен муштипар кампирни ўз ҳолимга ташлаб қўйдилар, менга ҳеч ким ачинмайди, ҳамма менинг ўлимимни тилайди, деб зорлана бошлади. Шу орада шўрлик Муму яна вовиллай берди. Герасим эса уни девор ёнидан чақиритиб олишга беҳуда ҳаракат қилар эди. «Мана... мана... тагин...» деди мадорсиз товуш билан бой хотин ва яна кўзларини юмди. Табиб шу ердаги аёлга алланима деб пичирлади, у югуриб даҳлизга чиқди, туртиб Степанни уйғотди. У Гаврилани уйғотишга югурди, Гаврила ҳеч ўйлаб-нетиб турмай, уйдагиларнинг ҳаммасини уйғотишга буурди.

Герасим қайрилиб қараган эди, деразаларда милтиллаб турган чироқ ёруғини ва одамлар қорасини кўрди, бирор бахтсизлик рўй беришини сезиб, Мумуни қўлтиқлаб олди-да, ҳужрасига қараб югурди, эшикни маҳкам бекитиб олди. Бир неча дақиқадан кейин беш киши келиб унинг эшигини итара бошлади, лекин тамбанинг маҳкамлигини сезиб, тўхтадилар. Гаврила ҳаллослаб келиб, ҳаммангиз эрталабгача шу ердан қимирламай, пойлаб ўтиринг, деди, сўнг ўзи чоғиб хизматкор аёллар уйига бориб, чой, қанд ва озиқ-овқатларни биргаликда ўғирлайдиган ва ҳисоб юргизадиган бош компаньонка¹ Любовь Любимовнага: бекага айтинг, бахтга қарши, ит аллақардан яна қочиб келипти, лекин эртагаёқ у тирик

¹ Компаньонка — бойлар уйида хотин-қизларни бирор ёққа кузатиб бориш ва вақтларини хуш қилиш учун ёлланиб ишловчи аёл. (Тарж.)

қолмайди, бека шафқат қилсинлар, ғазабланмасинлар, тинчлансинлар, деди. Бой хотин унча ҳам тез тинчлана қолмасди, лекин табиб шошганидан, ўн икки томчи ўрнига бирданига қирқ томчи қуйиб юборипти: дафна томчиси таъсир қилди — чорак соат ўтгач, бой хотин қаттиқ ва тинч ухлаб қолди, аммо Герасим ранги бўздек оқариб, Мумунинг огзини маҳкам юмиб, ўз каравотида ётар эди.

Эрталаб бой хотин анча кеч уйғонди. Гаврила Герасимнинг бошпанасига қатъий ҳужум қилишга буйруқ бериш учун бой хотиннинг уйғонишини кутиб турди, ўзи эса зўр даҳшатга бардош беришга ҳозирланар эди. Лекин даҳшат юз бермади. Бой хотин ўринда ётган жойида бош приживалкани ўз ёнига чақиртирди.

— Любовь Любимовна,—деб гап бошлади у мулоим ва ҳаста товуш билан: баъзан у жафо чеккан ғариб ва ҳасратли одамдек муомала қилишни яхши кўрарди; бундай ҳолларда уйдагилар жуда ноқулай ҳолга тушиб қолардиларки, буни айтиб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ,— Любовь Любимовна, менинг аҳволимни кўриб турибсиз, жонгинам, Гаврила Андреичга бориб айтинг; наҳотки аллақандай бир ит унга ўз бекасининг оромидан, ҳаётидан азиз бўлса? Менинг бунга ишонгим келмайди,— деб илова қилди у, чуқур нафас олиб:— бора қолинг, жонгинам, умргинангиздан барака топинг, Гаврила Андреичга бориб айтинг.

Любовь Любимовна Гавриланинг уйи томон йўл олди. Улар нима тўғрисида гаплашганликлари номаълум, лекин орадан бир неча минут ўтгач, бир тўда одам ҳовлидан Герасимнинг ҳужрасига қараб йўл олди: Гаврила, гарчи шамол бўлмаса ҳам, шапкасини қўлида тутиб олдинда борарди, унинг ёнида уй хизматкорлари ва ошпазлар келишарди; Қуйруқ амаки деразадан қараб, буйруқ бериб турар, яъни фақат қўлларини у ёқ-бу ёққа силтар эди, холос; орқада бир тўда болалар сакрашиб, шўхлик қилишарди, уларнинг ярми шу атрофдан йиғилиб келган болалар эди. Ҳужрага чиқадиغان тор зинапояда битта пойлоқчи турар, эшик ёнида икки киши қўлида таёқ ушлаб турарди. Зинапоядан чиқа бошладилар. Зинапоя одамга лиқ тўлди. Гаврила эшикка келиб, уни мушти билан қоқиб, қичқирди:

— Оч!

Итнинг бўғиқ товуши эшитилди, аммо жавоб бўлмади.

— Оч дейман!— деб такрорлади у.

— Айтмоқчи, Гаврила Андрейч, у кар-ку, ахир, эшитмайди,— деди пастдан туриб Степан.

Ҳаммалари кулишди.

— Хўш, нима илож қиламиз?— деди юқоридан Гаврила.

— Эшигининг тешиги бор, шу тешикдан таёқ тикинг,— деб жавоб берди Степан.

Гаврила энгашиб қаради.

— У тешикка чакмон тикиб, бекитиб қўйипти.

— Сиз чакмонни ичкарига итариб юборинг.

Яна бўғиқ вовиллаган товуш эшитилди.

— Қара, қара, ўзини ўзи билдириб қўйяпти,— дейишди одамлар ва яна кулишди.

Гаврила қулоғининг орқасини қашлади.

— Йўқ, оғайни, агар истасанг, чакмонни ўзинг итариб юбора қол,— деди у ниҳоят.

— Нима ҳам дердик, рухсат этинг!

Степан шошиб-пишиб юқори чиқди, таёғини қўлига олиб, чакмонни тешикдан ичкари итариб юборди ва «Чиқ-чиқ!» деб таёқни тешикка суқиб ликиллата бошлади. У таёқни ликиллатаётганида қўққисдан ҳужранинг эшиги тарс очилди — ҳамма хизматкорлар зинапоядан ўзларини ташлаб урра қочишди. Ҳаммадан олдин Гаврила қочди. Қуйруқ амаки эса деразани ёпиб олди.

— Ҳой, ҳой, ҳой, менга қара, менга қара!— деб ўшқирди Гаврила ҳовлидан туриб.

Герасим остонада қимирламай турарди. Оломон зинапоя тагига тўпланди. Герасим юқорида туриб, қўлларини белига хиёл тираган ҳолда, немис чакмонини кийган бу юраксиз одамларга қараб турарди; устида деҳқонча қизил кўйлаги бўлган Герасим улар олдида худди паҳлавон эди. Гаврила бир қадам олға босди.

— Менга қара, тўполон қила кўрма,— деди у.

У Герасимга, бой хотин итингни талаб қилмоқда, эътирозга сўз бўлиши мумкин эмас, итни ҳозироқ бер, бўлмаса ҳолинг ёмон бўлади, деб имо-ишора билан тушунтира бошлади.

Герасим унга разм солиб қаради-да, қўлларини бўйнига келтириб, сиртмоқ қилиб итни кўрсатди ва эшик оғасига савол аломати билан тикилди.

Эшик оғаси бошини қимирлатиб:

— Шундоқ, шундоқ, албатта, беришинг керак,— деди.

Герасим бошини қуйи солди, сўнг бирдан силкинди, ҳамон ўз ёнида ҳеч нарсадан беҳабар думини ликилла-тиб ва қулоқларини чимириб турган Мумуни яна кўрса-тиб, ўз бўйинини ушлаб, бўғиб ўлдириш ишорасини так-рорлади-да, Мумуни ўзим бўғиб ўлдираман, дегандек кўкрагига қаттиқ муштлади.

— Йўқ, сен алдайсан,— деб ишора қилди унга Гаври-ла.

Герасим унга бир тикилдию, нафрат билан кулиб, яна ўз кўкрагига урди-да, эшикни ёпиб олди.

Ҳаммалари индамай, бир-бирларига қарашди.

— Бунинг маъноси нима бўлди? У эшикни бекитиб олди-ку?— деди Гаври-ла.

— Қўяверинг, Гаври-ла Андренч,— деди Степан,— ваъ-да бердими, бажаради. У шундай одам... ваъда бер-дими, албатта бажаради. Бундақа масалада у бизларга ўхшамайди. Тўғрини тўғри демоқ керак. Ҳа.

— Шундоқ. Ҳақ гап. Ҳа,— деб такрорлашди йнғил-ганлар ҳаммаси ва бошларини қимирлатиб тасдиқлашди.

Қуйруқ амаки деразани очди ва у ҳам: «Шундай», деб тасдиқлади.

— Эҳтимол шундайдир, кўрамиз!— деди Гаври-ла:— ҳар қалай қоровул турсин. Ҳой Ерошка!— деб қўйди у, дағал сариқ матадан калта чакмон кийган, бу ҳовлининг боғбони ҳисобланувчи ранги заҳил бир одамга мурожаат қилиб,— сен нима ҳам қилардинг! Қўлингга таёқ тутиб, мана бу ерда ўтир ва бирор ҳодиса юз бериб қолса, дар-ров менинг олдимга чоп!

Ерошка таёқни ушлаб, зинапояннинг пастки поясига ўтирди. Одамлар тарқалишди, бу ерда томошани яхши кўрувчи бир неча киши ва болалар қолди, холос. Гаври-ла уйга қайтиб келди-да, Любовь Любимовнага, фар-мойишингиз бажо келтирилди, деб бекага маълум қи-линг, деди, ўзи эса, ҳар эҳтимолга қарши, бош аравакаш-ни полицейскийга юборди. Бой хотин дастрўмолининг учини тугиб, унга одеколон қуйди, бир ҳидлаб чаккала-рига суртди ва нонушта қилиб, дафна томчисининг таъ-сири ҳали ҳам кетмаганидан яна уйқуга кетди.

Шу ғалвалардан кейин орадан бир соат ўтгач, ҳуж-ранинг эшиги очилди ва ундан Герасим чиқиб келди. У ясап чакмонини кийиб олган ва Мумуни тизимчага

боглаб олиб борарди. Ерошга ўзини бир четга олиб, унга йўл бўшатди, Герасим дарвозага қараб юрди. Болалар ва ҳовлидаги одамлар ҳаммаси жимгина унинг орқасидан қараб қолдилар. У ҳатто қайрилиб ҳам қарамади, шапкасини кўчага чиққандагина кийиб олди. Гаврила ҳалиги Ерошкани унинг кетидан пойлоқчи қилиб юборди. Ерошка узоқдан у ити билан майхонага кириб кетганини кўрди ва унинг чиқишини кутиб турди.

Майхонадагилар Герасимни танир ва унинг ишораларини тушунар эдилар. У гўштлиқ шўрва беришларини сўради ва икки қўлини столга тираб ўтирди. Муму зийрак кўзлари билан баҳузур унга тикилиб, унинг столи ёнида ўтирарди. Унинг юнглари ялтираб турарди: уни ҳалигина яхшилаб тозаланганлиги сезилиб турар эди. Герасимга шўрва келтирдилар. У шўрвага нон тўғради, гўштини майдалаб тарелкани полга қўйди. Муму одатдагидек одоб билан овқатга тумшугини хиёл тегизиб, шўрвани ича бошлади. Герасим унга узоқ тикилиб турди, бирдан унинг кўзларидан икки дона катта-катта томчи ёш оқиб тушди: ёш томчисининг бири итнинг пешонасига, иккинчиси шўрвага тушди. У кафтлари билан юзини бекитди. Муму тарелкадаги шўрванинг ярмини ичдию, лабларини ялаб, бир четга бориб турди. Герасим ўрнидан туриб, шўрванинг пулини тўлади-да, чиқиб кетди, майхона хизматкори бир оз ажабланиб, унинг орқасидан қараб қолди. Ерошка Герасимни кўрган ҳамона ўзини бурчакка олди, уни ўтказиб юбориб, яна кетидан тушди.

Герасим шошмай борар, Мумун ипидан бўшатмас эди. У жўча муюлишига етгач, хаёл сургандек тўхтаб қолди ва бирданга жадал қадам ташлаб тўппа-тўғри Қрим Бродга қараб кетди. Йўлда у уй ёнида янги иморат солинаётган бир ҳовлига кириб, ундан иккита фиштини қўлтиғига қисиб олди. У Қрим Броддан қирғоққа томон бурилиб, эшкакларини ичига солиб қозиққа боглаб қўйилган икки қайиқ ёнига борди, бу қайиқларни у олдин кўзлаб қўйган эди, Муму билан бирга шу қайиқлардан бирига тушиб олди. Полизнинг бир четидаги қапа ичидан бир чол чиқиб, унга қичқирди. Аммо Герасим бақат унга қараб бош силкидию, дарё оқимиغا қарши боришига қарамай, қайиқ эшкакларини шунча тез эшиб айдадики, бир зумда юз саржин нарига бориб етди. Чол турди-турди-да, аввал чап қўли билан, сўнг ўнг қўли

билан ёлкасини қашиди, охири оқсоқланиб, қапага кириб кетди.

Герасим эса ҳамон қайиқни жадал ҳайдаб борарди. Мана, Москва ҳам орқада қолиб кетди. Ана, соҳил бўйлаб пичанзорлар, полизлар, дарахтзорлар тизилишиб ўта бошлади. Ана, уйлар ҳам кўринди. Қишлоқ иси кела бошлади. У эшкакларни қўйиб, қайиққа кўндаланг қўйилган тахта устида ўз олдида ўтирган Мумуга энгашиб (қайиқ тубига сув йиғилиб қолган эди), забардаст қўллари билан унинг елкасидан тутганича қимирламай туриб қолди, ваҳоланки, сув тўлқини қайиқни аста-аста шаҳар томонга, орқага суриб борар эди. Ниҳоят, Герасим даст кўтарилди, йўлдан олган фиштарини юзларида аллақандай алам эшитибди арқонга боғлади, арқоннинг учини сиртмоқ қилиб, Мумунинг бўйнига солди ва уни баланд кўтариб, сўнги марта унга тикилиб боқди... ит соддалик билан ва ҳеч чўчимай, қўрқмай унга қараб турар, думини секингина ликиллатар эди. Герасим тескари қараб олди, кўзларини чирт юмиб, қўлларини бўшатиб юборди. У ҳеч нарсани: фарқ бўлиб бораётган Мумунинг зорланиб тез-тез вангиллашини ҳам, сувнинг оғир чайқалишини ҳам эшитмади; энг тинч кечаларнинг ҳеч бири биз учун унсиз бўлмагандек, энг шовқинли кун унинг учун жим ва товушсиз эди. У яна кўзларини очиб қараганда, кичик-кичик тўлқинлар гўё бир-бирларини қувишгандек боягидай дарё бетида жадал чопишар, қайиқнинг сиртига урилар, чайқалар ва фақат узоқ-узоқларда, орқа томондагина қандайдир кенг ҳалқалар қирғоққа қараб югуришар эди.

Ерошка Герасим кўздан ғойиб бўлган ҳамоно уйга қайтиб келди ва кўрганларининг ҳаммасини гапириб берди.

— Албатта,— деди Степан.— У кучукни сувга фарқ қилиб юборади. Хотиржам бўлаверса бўлади. Ваъда бердимми...

Герасимни кун бўйи ҳеч ким кўрмади. У уйга келиб овқатланмади. Кеч кирди, ҳамма кечки овқатга йиғилди, булар орасида ёлғиз Герасимгина йўқ эди.

— Бу Герасим ғалати одам,— деди йўгон гавдали кирчи хотин чийиллаб:— бир итни деб шунча бекор юриш мумкинми... Ажаб!

Степан товоқдаги кашага қошиқни ботира туриб:

— Герасим ҳалигина шу ерда эди!—деб хитоб қилди,

— Нима? Қачон?

— Атиги икки соатгина бўлди. Йўқсачи. У билан дарвоза олдида учрашдим; у яна бу ердан, ҳовлидан чиқиб кетди. Ундан итти нима қилдинг, деб сўрай дедиму, лекин авзойи бузуқ кўринди. Аммо мени ҳазилакам ҳам туртиб юбормади; йўлни тўсма, нари турсанг-чи, демоқчи бўлди, шекилли, қурғур, ўша баҳайбат гавдаси билан шундай қаттиқ туртдики, умуртқам синай деди, вой, во-ей!— Степан беихтиёр кулиб, елкасини қашиб қўйди.— Ҳа, унинг қўлига тасанно,— деди илова қилиб,— қўли гул, бу ҳақ гап.

Ҳаммалари Степандан кулишди ва кечки овқатдан сўнг ухлашга тарқалишди.

Шу вақт Т... тош йўлида жуда улкан бир одам елкасида тулун, қўлида узун таёқ тутиб жадал борар эди. Бу одам Герасим эди. У ён-верига қарамай, уйига, ўз қишлоғига, тугилиб ўсган юртига томон жадаллаб кетиб борарди.

У Мумуни фарқ қилиб, ўз ҳужрасига келди, ул-буллани отнинг эски ёпинғичига тезгина ўраб боғлади-да, елкасига ташлаб олиб, уйдан чиқиб кетди. Бой хотин уни қишлоқдан Москвага олдириб келаётганида у йўлни яхши эслаб қўйган эди; унинг қишлоғи шу тош йўлдан йнгирма беш чақирим нарида эди, холос. У, бу тош йўлдан қандайдир зўр жасорат, шиддат билан, қувончли қатъият билан борарди. Кўкраги кенг очилиб, кўзларини тўппа-тўғри олға тикиб борарди. Гўё ўз юртида кекса онаси уни жутаётгандек, бегона юртда, бегона одамлар орасида саргардон бўлиб юргандан кейин онаси уни чақираётгандек ошиқиб борарди... Эндигина бошланган ёз кечаси сокин ва илиқ эди; бир томонда, қуёш ботган тарафда, кўкнинг бир чети ғойиб бўлган кундузнинг сўнгги шуъласи билан ҳали оқаринқираб ва хиёл қизариб кўринарди, иккинчи томонда эса, зангорн, қадимий қоронғилик бостириб келмоқда эди. Тун шу ёқдан келарди. Атрофда юз-юзлаб беданалар сайрашар, тўрғайлар бир-бирларидан ўзиб хониш қилар эдилар... Герасим бу овозларни эшитмасди, кучли оёқлари билан жадал қадам босиб кетиб бораркан, ён-веригаги дарахтларнинг тунги позик шитирлашларини ҳам эшитмасди, лекин у пишиб келаётган жавдарнинг қоронғи далаларни тутиб эсаётган таниш хушбўй исини сезарди, рўпарасидан, юртидан эсаётган майин шабада юзига уриб, соч ва соқол-

ларини сийпаб ўтаётганини сезарди; ўз олдида оқариб турган йўлни — уйига томон худди камон ўқидек тўппатўғри кетган йўлни кўрарди; ўз йўлини ёритиб турган беҳисоб юлдузларни кўрар ва шердек кучли, бардам қадам ташлаб борарди, шундай шаҳдам қадам ташлардики, кўтарилиб чиқаётган қуёш ўзининг қизғиш нурларини узоқ йўл босиб ўтган азаматга сочганда, Москва билан унинг орасида ўттиз беш чақирим йўл орқада қолган эди...

Икки кундан сўнг у уйига, ўз кулбасига етиб келган эди, бундан унинг уйига кўчиб кирган солдат хотини жуда ҳайратда қолди. У бут олдига бориб чўқиндию, шу замоноқ оқсоқолга борди. Оқсоқол аввал бошда ҳайрон бўлиб турди; лекин пичан ўроғи эндигина бошланган эди. Герасим энг яхши меҳнаткаш бўлганидан, шу ондаёқ унинг қўлига чалғи-ўроқ тутқаздилар, у аввалгидек қулочларини кенг очиб ўроқ ўришга киришди, чалғи-ўроқни шундай зарб билан солардики, мужиклар унинг қулочкашлашига ва хашакни қамраб олишига таҳсин билан қараб турардилар...

Москвада эса Герасим қочиб кетган куннинг эртасига уни ахтара бошладилар. Унинг ҳужрасига бориб, тит-пит қилиб қарадилар ва келиб Гаврилага айтдилар. У келиб қаради, елкасини қисиб, соқов ё қочиб кетган, ёки ўз ити билан бирга ғарқ бўлиб кетган, деган фикрга келди. Полицияга хабар қилдилар, бой хотинга маълум қилдилар. Бой хотин ғазабланди, йиғлаб юборди ва ҳар нарсани қилиб бўлса ҳам уни топинглар, деб буюрди, итни ўлдиришни ҳеч буюрганим йўқ, деб тасдиқлай бошлади ва ниҳоят, Гаврилани шундай сиқик остига олдики, у кун бўйи бошини чайқаб, то Қуйруқ амаки: «Хўш!» деб уни мазах қилмагунча, «Хўш!» деб юраверди. Ниҳоят, Герасимнинг қишлоққа кетганлиги тўғрисида у ердан хабар олинди. Бой хотин бир оз тинчланди: дастлаб у Герасимни дарҳол Москвага қайтариб келтиришга фармойиш бермоқчи бўлди, бироқ, кейин, менга яхшилиқни билмайдиган бунақа одамнинг ҳеч кераги йўқ, деди. Аммо шу воқеадан кейин орадан кўп ўтмай, унинг ўзи дунёдан ўтди; ворислари эса Герасимни эса ҳам олмадилар, улар оналарининг бошқа хизматкорларини ҳам чоракор қилиб тарқатиб юбордилар.

Герасим ҳануз ўз уйида оиласиз танҳо яшайди; у аввалгидек соғлом ва бақувват, аввалгидек бир ўзи тўрт

кишининг ишини қилади, аввалгидек улугсифат ва вазмин. Қўни-қўшнилар у Москвадан қайтиб келганидан буён хотинлар билан борди-келди қилмайдиган, ҳатто уларга қарамайдиган ва битта ҳам ит асрамайдиган бўлиб қолганлигини пайқадилар. «Дарвоқе,— дейишади мужиклар,— хотинлар билан аралашмаслиги унинг бахти, аммо итга келганда, ит унга нима даркор! Унинг ҳовлисига ўғрини бўйнидан арқон солиб судраб ҳам келтира олмайсан!» Соқовнинг паҳлавонлиги ҳақида ана шундай гаплар юради.

УЧ УЧРАШУВ

Passa que'colli e Vieni allegramente Non
ti curar di tanta compagnia — Vieni, pens-
ando a me segretamente ch'io ta'ccompagna
per tutta la Via¹.

I

Қишлоғимдан йигирма чақирим наридаги Глинное қишлоғига ёз бўйи бот-бот овга бориб турардим. Қишлоқ четида паррандалар гиж-гиж бўларди, уездимизда ов қилиш учун энг қулай жой шу ер бўлса ҳам ажаб эмас эди. Атрофдаги барча бутазор ва далаларни айланиб чиққач, кечга томон даҳадаги яжкаю ягона ботқоқзорга бурилардим ва бу ердан Глинное қишлоғининг оқсоқоли бепарво мезбонимникига йўл олардим. Мен доимо уникига тушардим. Ботқоқликдан Глинное қишлоғи икки чақиримча эди, йўл жарликдан ўтар, ярмига боргандан кейин кичикроқ бир тепаликдан ошилар эди. Бу тепа устида хувиллаб ётган уй ва боғли бир қўрғон бор эди. Мен аксари кечки шафақ айни ял-ял ёнган пайтда шу қўрғон ёнидан ўтардим. Эсимда, деразалари тақа-тақ ёпилган бу уй менга ҳар сафар офтобга ўзини тоблагани чиққан кўр чолни эслатарди. У йўл ёқасида ғариб турарди; унга кўпдан бери қуёш нури тушмас, доимо қоронғи эди, лекин ҳар қалай, у ёғдуни салгина кўтарилган чўзинчоқ юзида, қизиган бетларида сезади. Бу уйда кўпдан бери ҳеч ким истиқомат қилмайдигандек кўринарди; бироқ ҳовлидаги каталакдек уйда мункиллаб қолган, новча, соч-соқоли оппоқ, башарасининг тархлари аниқ ва тунд, крепостнойликдан озод этилган бир чол яшарди. У баъзан уйнинг ёлғиз дарчаси тагидаги скамей-

¹ Тепаликлар оша ёнимга хушнуд кел; кўпчилик бўлиб келишни ўйлама. Танҳо ўзинг кел, йўлда кела туриб фақат мени ўйла, йўлда ҳамроҳинг бўлай. (Автор изоҳи.)

када олис-олисларга маъюс тикилганича ўтирарди, мени кўриши билан оталаримиз эмас, боболаримиз замонидаги дарбонлар сингари сал қўзғалиб, шукуҳ-салобат ила оҳиста таъзим қилар эди. Мен уни гапга солмоқчи бўлардим, аммо чол камгап эди, мен ундан бор-йўғи у яшаб турган қўрғон кекса хўжасининг бева неварасига қарашли эканлигини, беванинг синглиси борлигини, иккаласи денгиз ортидаги шаҳарларда туришлигини, бу ерга келмаслигини, чолнинг ўзи эса дунёдан безганлигини, ҳадеб «нон кавшайвериш, кавшайвериш жонига текканини» билиб олдим. Бу чолни Лукьянич дейишарди.

Бир куни далада ҳаяллаб қолиб кетдим: ўлжа сероб, кун ҳам овчиларнинг кўнглидагидек бўлди, эрталабданоқ бошланган сурранг, осуда кун оқшом чоғини эслатарди. Дайдиб узоққа кетиб қолибман, таниш қўрғонга етиб келганимда, қоронғи тушиш у ёқда турсин, ой ҳам чиқиб, росмана тун бошланган эди. Боғ ёнидан ўтдим... Теварақ-атроф жуда-жуда сокин...

Кенг йўлдан ўтиб, чанг босган қичитқи ўтлар орасидан эҳтиёткорона юриб чиқдимۇ пастаккина четан деворга суялдим. Кўз олдимда ой ёғдусига ғарқ бўлиб, гўё унинг кумуш нуридан ором олиб, муаттар бўй таратиб, шабнам қўнган мўъжазгина боғ ястаниб ётарди, у сайхонликда эски усулда узунасига барпо қилинган эди. Тўғри тортилган йўлкалар сайхонликнинг қўқонгулар ўсиб ётган доира шаклидаги гулхона ўртасига келиб туташарди, уни баланд-баланд арғувонлар ўраб туришарди. Фақат бир ердагина икки саржинча жой очилиб қолган, бу туйнукдан икки деразали пастаккина уйнинг бир қисми кўринарди. Деразаларда чироқ ёруғини кўрдиму, ҳанг-манг бўлиб қолдим. Яккам-дужкам олма ниҳоллари сайхонликда бўй чўзиб турибди, уларнинг сийрак шохлари орасидан тунги кўкиш осмон мулойим боқади, ой заррин ёғду сочади, ҳар олма ниҳоли олдида, оқаринқираган ўт устида унинг заиф олачалпоқ сояси чўзилиб ётади. Боғнинг бир томонида сутдек ойдинда ям-яшил арғувонлар элас-элас кўзга чалинади, бошқа томонида улар қоп-қорайиб, жилосиз кўринади; орасира уларнинг шигил япроқлари орасида ғалати-оҳиста шитирлаш шитилади: улар гўё остларида ҳувиллаб ётган йўлкаларга чақирадилар, қуюқ кўланкага чорлайдилар. Осмон тўла юлдуз, осмони фалақдан уларнинг кўк, майин ёғдуси сирли қуйилади, гўё юлдузлар йироқдаги

ерга осуда боқадӣ. Аҳён-аҳёнда парқу булутлар ой юзига ҳарир парда тортиб, унинг оосуда шуъласини бир зум ноаниқ, лекин ёрқин туманга айлантиради... Бутун борлиқ мудрайди. Илиққинна хушбўй ҳаво қилт этмайди, сув бетига чўп тушгандаги сингари аҳён-аҳёнда бир мавжланиб қўяди... Унда қандайдир зориқиш, аллақандай маҳлиёлик бор... Четан девордан энгашидим: рўпарамда бир лолақизғалдоқ қалин ўт орасидан алифдек поясини чўзиб турарди, очилиб ётган гул жосасида олчадек тунги шабнам хира йилтирарди. Бутун борлиқ мудрар, атрофдаги ҳамма нарса ором олар эди, бутун мавжудот гўё бўй чўзиб, қимир этмасдан осмонга интизор тикилаётгандай эди... Бу илиқ, бедор тун нимани кутаётган эди?

У овоз кутаётганди: бу сергак сукунат жонли товушни кутаётган эди, лекин тиқ этган товуш эшитилмасди. Булутлар аллақачон хонишдан тинганди... тез учар қўнғизнинг бир зумлик ногаҳоний гўнғиллаши, боғ этагида ўсган арғувонлар ортидаги ҳовузда майда балиқларнинг томоқ тақиллатиши, бирон қушчанинг уйқусираб чийиллаши, даладан келган олис чинқириқ,—бу чинқириқ шунчалик олисдан келдики, одам қичқирдими, қайвонми ёки қушми, ажратиб бўлмади,—йўлдан эшитилган қисқа тап-туп этган овоз, бу заиф товушлар, мапа шу шитирлашлар сукунатни баттар кучайтирарди... Юрагим интизорликданми, бахт тўғрисидаги хотираданми, аллақандай туйғудан орзиқарди, мен ой нури билан шабнамга чўмилган сокин боғ олдида қимир этмай турардим ва инмалигини ўзим ҳам билмай, нуқул майин ғира-шира қизариб турган деразага тикилардим, ногаҳон уйда панино овози даранглади-ю, ҳавода тўлқинланиб учди... Унинг акс садоси сукутга чўмган ҳавода гумбурлаб кетди... мен бенхтёр чўчиб тушдим.

Музыка садоларига эргашиб бир аёлнинг куйлаётган овози эшитилди... Мен ҳарислик билан қулоқ солдим... Вожабо! Ҳайронлигимни тасвирлашга ожизман... икки йил бурун Италияда, Соррентода худди шу овозни эшитган эдим... Ҳа, рост...

Vieni pensando a me segretamente...

Бу овозлар ўша, танидим... Бу воқеа шундай бўлган эди. Мен денгиз бўйида узоқ сайр қилиб юриб уйга қайтдим. Кўчадан тез юриб келардим, аллақачон тун бошланган эди, шунчалик ажиб тун эди,—бу жануб туни биздагидақа осойишта, маъюсона, ўйчан эмас, йўқ, бун-

дай эмас эди! У гул-гул очилган бахтиёр аёлдек нурафшон, ҳашамдор, сўлим эди, ой бағоят ёрқин шуъла сочарди; катта-катта шуъладор юлдузлар кўкда жилва қиларди, қора кўланкалар сарғиш ёришиб турган ердан кескин ажралиб турарди. Кўча ёқалаб кетган тош деворлар ичида боғлар яшнаб ётарди; апельсин дарахтларининг эгри-бугри шохлари қаққайиб деворлардан юксалиб турарди, айқаш-уйқаш япроқлар орасига яширинган олтиндек бўлиқ апельсинлар гоҳ йилт этиб кўринар, гоҳ ҳуснини кўз-кўз қилгандек ой нурида ярқираб кетарди. Аксари дарахтларда нафис гуллар оқариб кўринарди; ҳаводан қуюқ, ўткир, бағоят хушбўй, чучук ҳид келарди. Ростини айтсам, мен бу ажойиботларга кўникиб, иложи борича тезроқ меҳмонхонамга етиб олиш иштиёқида девор ёнидан шоша-пиша кетаётган эдим, ногаҳон шундоққина девор устига қурилган чингилни шийпончадан аёл кишининг овози эшитилди. У мен эшитмаган аллақандай кўшиқни айтарди, унинг овозида шунчалик даъват, сўзларида шунчалик эҳтирос ва интизорлик бор эдики, мен беихтиёр таққа тўхтадим у бошимни кўтардим. Шийпоннинг иккита деразаси бўлиб, ҳар иккисининг дарпардаси тушириб қўйилган, уларнинг торғина тирқишларидан заиф оқиш ранг қуйиларди. Аёл *viene! viene!* ни икки марта такрорлаб жим бўлди: торнинг гитарадан чиққандек енгил садоси эшитилди, гиламга тушган кўйлак шитирлади, пол аста ғижирлади. Бир деразадаги йўл-йўл шуъла сўнди... аллаким дераза олдига келиб, унга суянди. Мен икки қадам орқага тисландим. Бирдан чий парда шириллаб очилди-ю, оқ кийинган сарвиқомат аёл деразадан чиройли бошини шашт билан чиқарди ва менга кўлларини узатиб: „*Seu tu!*“ деди. Мен нима дейшимни билмай довдираб қолдим, лекин нотаниш аёл шу заҳоти аста қичқириб юбордию, ўзини орқага олди, чийпарда қарс этиб ёпилди, шийпончадаги чироқ худди бошқа уйга олиб чиқилган каби янада хиралашди. Мен қаққайганча туриб қолдим, хийла вақт эс-ҳушимни йиғолмадим. Туйқусдан рўпарамда пайдо бўлган аёлнинг чеҳраси ниҳоятда бежирим эди. Кўзим олдида бир зумгина намоён бўлган бу чеҳрани аниқ-таниқ, муфассал кўролмадим, лекин у менда кучли ва унутилмас таассурот қолдирди... Мен шу ондаёқ бу чеҳрани умрбод уну-

† Бу сенми? (Итал.)

толмаслигимни ҳис қилдим. Ой шийпончанинг деворини, аёл мўралаган деразани ёритди. Епирай! Ой шуъласида унинг шаҳло кўзлари нақадар ажиб чақнади-я! Ярим паришон сочлари семиз елкасига қандай тўлқинланиб залвар билан тушди-я! Унинг назокат билан энгашиб турган қоматида қанчалар ифбат, мени шоша-пиша чақирган қўнғироқдек овозида қанчалик эркалаш бор эди-я! Жойимда тура-тура охири сал четроққа, нариги томондаги девор соясига ўтдим ва қандайдир бемаъни ҳайрат ва интиқлик билан шийпончани кўздан кечириб бошладим. Мен зўр бериб қулоқ солардим, назаримда, гоҳ қоронғи дераза ортида аллақим оҳиста нафас олаётгандай, гоҳ қандайдир шитирлаган товуш эшитилгандай ва биров оҳиста кулгандай бўларди. Ниҳоят, узоқда қадам товуши эшитилди... у тобора яқинлашарди, бўйи деярли мендек бир киши кўчанинг охирида кўринди, тез-тез юриб, шийпончанинг ёнгинасидаги эшик олдига келди-да, ҳеч қаёққа қарамай, темир ҳалқасини икки марта тақиллатди, бу эшикка менинг кўзим тушмаган эди, бир оз кутиб турди-да, яна тақиллатди ва „Ecco ridente“...¹ деб хиргойи қилди. Эшик очилди... у шарпа чиқармай лип этиб ичкарига кириб жетди. Мен сесканиб тушдим, бош чайқадим, қулочимни ёздим ва шитоб билан шляпамни қошим устига бостириб кийдим-да, таъбим хира бўлиб уйга қайтдим. Эртасига бекордан-бекор жазирама иссиқда шийпонча ёнидан ўтдим ва шу кун кечқуруноқ ҳатто Тассонинг уйига ҳам бормай, Соррентодан жўнаб кетдим.

Ана энди, мен даштда. Россиянинг энг хилват жойларидан бирида шу овозни, ўша ашулани эшитганимда қандай ҳайратга тушганимни китобхон бир тасаввур қилиб жўрсин-чи... Ҳозир ҳам ўша вақтдагидек тун эди. Овоз ҳам худди ўшандагидек чироқ ёқилган нотаниш уйдан поғахон эшитилди: ўша пайтдагидек ёлғиз эдим. Юрагим гупиллаб уриб кетди. «Тушиммасмикин?»— деб ўйладим. Мана яна сўнгги Vieni деган сўз янгради... Наҳотки дераза очилса? Наҳотки унда аёл кўринса? Дераза очилди. Деразада аёл кўринди. Орамиз эллик қадам, ой юзини ҳарир булут парчаси тўсган бўлса ҳамки мен уни танидим. Бу ўша, соррентолик менга нотаниш аёл эди. Лекин илгаригидек яланғоч қўлларини олдинга

¹ Мана дилкаш... (итал.)

чўзмади: уларни тинчгина чалиштирганча, деразага тираб, чурқ этмай, қимирламасдан боғнинг қаеригадир тикиларди. Ҳа, бу ўша эди, бундай бежирим чеҳра, беқиёс кўз фақат унгагина nasib бўлган эди. Кенггина оқ кўйлак ҳозир ҳам унинг аъзойи баданини ёпиб турарди. У Соррентодагига қараганда бир оз тўлишгандек кўринди. Унинг туриш-турмушида ўзига ишонч, севги лаззатида қонганлиги, ҳусни тантана қилгани, бахти кулиб боққани аниқ сезилиб турарди. У хийла вақт қимир этмай турди, кейин орқасига ўгирилиб хонага қарадида, бирдан қоматини ростлади ва кўнғироқдек баланд овоз билан уч марта: „Addio!“¹ деб хитоб қилди. Дилрабо овоз узоқ-узоқларга таралди, боғдаги арғувонлар, ортимдаги далалар узра ҳамма ёқда қанот қоқди, заифлаша-заифлаша охири тинди. Теварак-атрофимни бир неча дақиқа аёлнинг овози қуршаб олди, бутун борлиқ янграб унга жавоб қилди. Аёл деразани ёпди, бир оздан кейин уйда чироқ ўчди.

Ҳушимга келгач,— очигини айтсам, бунгача орадан анчагина вақт ўтди,— боғ ёқалаб кўрғонга қайтдим, берк дарвоза олдига келиб, девордан мўралаб қарадим. Ҳовлида ҳар қачонгидан ташқари ҳеч қандай нарса кўринмасди, бостирма тагида, бир бурчакда қоляска турарди, олдинги қисмига сачраган лой қуриб қолган, ойдинда оппоқ оқариб кўринарди. Уйнинг дераза қопқоқлари аввалгича ёпиқ эди. Айтишни унутибман, шу кунгача бир ҳафта чамаси Глининое қишлоғига қадам босмаган эдим. Мен ҳайрон бўлиб ярим соатча девор олдида айлашиб юрдим, ниҳоят, ҳовлидаги қари кўппак мени сезиб қолди, лекин ҳурмади, дарвоза тагидан сузук ва шиллиқ кўзлари билан ниҳоятда кинояюмуз тикилди. Мен унинг шамасига тушуниб, туёғимни шиқиллатиб қолдим. Бироқ чорак чақиримча ҳам юрмаган эдим, орқамда от дупури эшитилди... Бир неча дақиқа ўтгач, қора от минган чавандоз отини йўрттириб ёнимдан ўтиб кетди, у ялт этиб менга қаради. Унинг фақат қирғийникидек бурнига, пешанасига бостириб кийган фуражкаси остидаги хушмўйловига кўзим тушди. Чавандоз йўлдан ўнг томонга бурилди-ю, ўрмон орқасида кўздан ғойиб бўлди. Кўнглимдан: «Шу экан-да», деган

¹ Алвидо! (Итал.)

гапни ўтказдим, юрагим ғалати орзиқиб кетди. Назаримда, уни танигандек бўлдим: унинг гавдаси Соррентода, кўзим олдида, боғнинг эшигига кириб кетган эркакни эслатарди. Орадан ярим соат ўтгач, Глиннога — мезбонимникига етиб келдим ва уни уйғотиб, қўшни қўрғонга ким келганини суриштира бошладим. У огришиб, помещчик аёллар келишганини айтди.

— Қанақа помещчик аёллар?— деб сўрадим сабрим чидамай.

— Қанақа бўларди, помещчик хотинлар-да,— деди у шалвираб.

— Русми улар?

— Бўлмаса-чи! Руслиги аниқ.

— Ажнабийлар эмасми?

— Нима?

— Кўп бўлдими келишганига?

— Бу аниқ, яқинда келишди.

— Узоқ туришармишми?

— Буниси аниқмас.

— Бойми улар?

— Буниси бизга аниқмас. Балки бойдир.

— Улар билан биронта тўра келгани йўқми?

— Тўра?

— Ҳа, тўра.

Оқсоқол ух тортди. У ҳомуза тортар экан:

— Ё тангрим!— деди.— Й-йўқ, тўра... йўқ... чамаси, тўра йўқ! Аниқмас!— деб қўшимча қилди у бирданига.

— Бу ерда яна қандай қўшнилар яшайди?

— Қандай бўларди? Аниқ, ҳар хил.

— Ҳар хил? Уларнинг исми шарифлари қандай?

— Кимни, помещчик хотинларними? Қўшниларними?

— Помешчик хотинларни.

Оқсоқол яна ух тортди.

— Уларнинг исму шарифларими?— деди у ғўлдираб.— Худо билади, нималигини! Каттасини, чоғимда, Анна Федоровна дейишарди шекилли, бошқасини эса...

Йўқ, унисини нима дейишларини билмайман.

— Жилла бўлмаса, уларнинг фамилияси нима?

— Фамилияси дейсизми?

— Ҳа, фамилияси, лақаби.

— Лақаби... Ҳа-я. Худо ҳаққи, билмайман.

— Улар ёшми?

— Э, йўғ-э. Ёш эмас.

— Қандай?

— Кичиги қирқдан ошган.

— Алдаяпсан.

Оқсоқол жим бўлиб қолди.

— Нима ҳам дердик, сизга аниқ бўлса керак. Бизга аниқ эмас.

Мен тутақиб бақриб бердим:

— Битта гапни ушлаб олганингни қара-ю, аниқ, аниқ эмасдан бошқасини билмайсан-а!

Рус кишиси саволларга шу тахлитда истамай жавоб қайтарганида, ундан маънилироқ бирор нарса билиб олиш амри маҳол эканлигини ўз тажрибамдан билганим учун (устига-ушак хўжам энди ухлагани ётган эди, ҳар бир жавоби олдидан у болаларча ҳайрат билан кўзларини олайтириб олдинга сал мункайиб жетар, илк уйқунинг лаззатини тотган лабларини аранг қовушти-рар эди) қўл силтадим, кечки овқатдан ҳам бош тор-тиб, саройга кетдим.

Мен узоқ вақт ухлай олмадим. «Қим бўлди экан у?— деб қайта-қайта ўзимдан сўрардим.— Русми? Рус бўлса нега итальянча гапиради?.. Оқсоқол, ёши ўтган, дейди... Алдаяпти у... Унинг висолдан баҳраманд бўлган анави бахтли киши қим?.. Ҳеч балони билиб бўлмайди... Бироқ бу қандай фаройиб ҳодиса! Кетма-кет икки марта рўй бериши мумкинми... Лекин унинг қимлигини, бу ерга нима мақсадда келганини албатта билиб оламан...» Ана шундай пала-партиш, узуқ-юлуқ фикрлардан толиб, алламаҳалда пинакка кетдим ва алоқ-чалоқ тушлар кўрдим... Мана, айни чошгоҳ пайти жазирама иссиқ-да қандайдир саҳрода сандироқлаб юрганмишман, бир маҳал бундоқ қарасам, қизиб жетган сариқ қумдан каттакон кўланка югуриб келаётганмиш, бошимни кўтарсам, оқ кийинган менинг соҳибжамолим, оппоқ узун қанотларини қоқиб осмонда учиб келаётганмиш ва имлаб мени ёнига чақирармиш. Мен унинг кетидан югурибман; бироқ у тез ва енгил парвоз қилармиш, мен бўлсам ердан кўтарилолмай, унга қўлларимни чўзиб, беҳуда талпинармишман... У мендан узоқлашаётиб, Addio Нега сенинг қанотинг йўқ... „Addio“ дермиш. Шунда те-варак-чеккадан: Addio деган товуш келармиш. Ҳар бир қум зарраси менга; „Addio, — деб чийиллармиш, чинқирармиш... Ана шунда і чидаб бўлмас даражада

ўткир жаранглармиш... мен худди чивинни қувгандек уни ўзимдан қувмоқчи бўламан, аёлни кўзларим билан қидираман... Аёл эса булут парчасига айланиб қуёш томон оҳиста сузиб кетибди; қуёш титрармиш, чайқалармиш, кулармиш, унга пешвоз чиқиб узун олтин ипларини чўзармиш, мана, иплар уни ўраб-чирмаб олибди, у ипларнинг орасида йўқолиб кетибди, мен эсам томогимни йиртиб, телбаларча қичқирармишман: «Бу қуёш эмас, бу қуёш эмас, бу Италия ўргимчаги, Россияга келиши учун унга жим паспорт берди? Мен унинг сирини фош қиламан: у бировларнинг боғидан апельсин ўғирлаганини ўз кўзим билан кўрганман...» Бир маҳал қарасам, тоғда торгина сўқмоқдан кетаётганмишман. Мен ошиқаман, аллақаерга шошилишча етиб боришим керакмиш, мени кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бахт кутаётганмиш, қўққисдан олдимда баҳайбат қоя кўндаланг бўлганмиш. Мен ўтишга йўл қидириб ўнгга, сўлга юрармишман, лекин йўл йўқмиш! Баногоҳ қоя орқасидан: *passa, passa quei colli* деган овоз эшитилибди... овоз мени чақирармиш, мунгли даъватини такрорлармиш. Мен зардам қайнаб, зир югурармишман, кичкина туйнук қидирармишман, лекин, ҳайҳот! Бу юксалиб турган қоянинг турган-битгани метинмиш... *passa quei colli*, — деб ҳалиги овоз нола қилармиш. Юрагим ўртаниб, кўксимни силлиқ тошга босиб, жон аччиғида тошни тимдалармишман... «Чиранма!— деб қичқирармиш менга биров,— ўтолмайсан...» Қарасам, рўпарамда Лукьянич турганмиш, пўписа қилиб, қўлларини силкитармиш... Мен апил-тапил чўнтагимни ковлармишман, уни сотиб олмақчиммишман, лекин чўнтагимда ҳеч вақо йўқмиш... «Лукьянич, — дермишман унга, — Лукьянич, ўтказиб юбор, сени кейин хурсанд қиламан». «Сиз янглишяпсиз, синьор, — дебди Лукьянич менга, шунда башарасида аломат бир ифода пайдо бўлибди, — мен жўн одам эмасман, мен машҳур рицарь Дон-Кихот Ламанчский бўламан, умрим бўйи Дульцинеяни қидириб тополмадим, шу вайдан сиз ўз маҳбубангизни топишингизга тоқат қилолмайман...» *passa quei colli* — энди бу овоз деярли фарёд қилибди. Мен ғазабга миниб: «Йўлдан қочинг, синьор!» — деб ўшқирибман-да, ҳамла қилишга чоғланган вақтимда... рицарнинг узун найзаси нақ юрагимга санчилибди... мен чинордек қулабман. Чалқанча ётганмишман... қимирлашга ҳолим йўқмиш... бир вақт қара-

сам, аёл шамдон кўтариб чиқибди, у шамдонни боши узра назокат билан кўтариб, зим-зиё тунда аланг-жанг қилибди-да, эҳтиёткорона пусиб келиб, устимга энгашибди... «Э, ўша масхарабоз шу экан-да,— дебди у нафратли кулиб.— Қимлигимни билишга бел боғлаган шу одам-ку» — шунда шамдонидан тўкилган қайноқ мой тўппа-тўғри жароҳатланган юрагимга чак-чак тома бошлабди... Мен жон талвасасида: «Психея!» деб қичқирдим уйғониб кетдим...

Тунни бўйи уйқумда ҳаловат бўлмади, тонг отмасданок туриб кетдим. Апил-тапил кийиндим-да, милтиқни олиб, тўппа-тўғри қўрғонга кетдим. Сабрсизлик менда шу қадар кучли эдики, таниш дарвоза олдига етиб келганимда тонг энди ёриша бошлаган эди. Теварак-атрофда сўфитўрғайлар важиллар, қайинларда зағчалар чағиллар эди, лекин уйдагилар ширин уйқуда, донг қотиб ётишарди. Ҳатто кўппак ҳам девор орқасида хуррак отарди. Кутиш жонимга теккан, фиғоним ошиб, шабнам қўнган ўг устида нари-бери юрганча, сирли аёлни қўйинга олган пастаккина, жўримсиз уйга дам-бадам кўз ташлардим... Ногаҳон эшик оҳиста гийқиллаб очилди-ю, бўсағада йўл-йўл бурма бел узун камзул кийган Лукьянич кўринди. Сочлари тўзғиб, лаб-лужи осилган Лукьяничнинг башараси менга яна ҳам тумтайганроқ туюлди. У менга ажабланиб қараб қўйди-да, эшикни ёпмоқчи бўлди.

— Ҳой отахон!— деб шоша-пиша хитоб қилдим.

— Қаллаи саҳарда нима қилиб юрибсиз?— деди у салмоқлаб босиқ овозда.

— Барака топкур, менга шуни айт, сизларниқига бекангиз келганмишми?

Лукьянич бир оз чўрқ этмай турди.

— Келди...

— Ёлғиз ўзими?

— Синглиси билан.

— Кеча уларнинг олдига меҳмонлар келишмадими?

— Йўқ.

Шундай деди-ю, у эшикни тортди.

— Шошма, сабр қил, отахон... Бир илтифот қилгин...

Лукьянич йўталди, совуқдан жунжикиб:

— Хўш, қандай юмишингиз бор?— деди.

— Йўқ дема, менга шуни айт-чи, беканг нечага кирган?

Лукьянич менга ҳадиксираб қараб қўйди.

— Беканинг ёшими? Билмайман. Қирқдан ошгандиров.

— Қирқдан ошган! Бўлмаса синглиси неча ёшда?

— У қирққа яқинлашиб қолган.

— Йўғ-э! Кўзга яқинми ўзи?

— Қим, синглисими?

— Ҳа, синглиси.

Лукьянич жилмайди.

— Қайдам, кимга қанақа. Менимча, хунук.

— Ростдан-а?

— Ҳа, таъвия. Увоққина ўзи.

— Шунақа денг! Улардан бўлак ҳеч ким келгани йўқми сизникига?

— Ҳеч ким. Ким ҳам келарди!

— Э, бундай бўлиши мумкин эмас-ку!.. Мен...

— Ҳей, тўра! Сиз билан гаплашиб, барака топиб бўлмайдиганга ўхшайди,— деди чол хуноб бўлиб.— Қаранг, қандай совуқ! Маъзур тутасиз.

— Шошма, шошма... мадавини ол...— Шундай деб унга олдиндан тайёрлаб қўйган йигирма беш тийишликни узатдим, аммо қўлим қарс этиб ёпилган эшикка тегди. Кумуш танга ерга тушиб кетди-ю, думалаб оёғим тагига желиб тўхтади.

«Оббо, қарн мутгаҳам. Дон-Кихот Ламанчский-э! Сенга оғзингдан гуллаб қўйма, деб тайинлашганми дейман... Шошмай тур ҳали, мени лақиллата олмайсан...»

Мен қандай бўлмасин калаванинг учини топишга қасд қилдим. Ишни нимадан бошлашни билмай ярим соатча у ёқдан бу ёққа гарансиб юрдим. Ниҳоят, қишлоққа бориб қўрғонга ким келганини, кимнинг хотини эканлигини билишга, кейин яна бу ерга қайтиб келиб, масалани ойдинлаштирмагунча тиниб-тинчимасликка қарор қилдим. Ахир у нотаниш аёл уйдаи чиқади-ку, ўшанда уни тушимда эмас, куппа-кундузи яқиндан жонли ҳолда кўраман. Қишлоққача бир чақиримча келарди, мен енгил ва шаҳдам қадам ташлаб шу заҳотиёқ қишлоққа йўл олдим, ажиб жасоратдан қоним жўшар, кўпирар эди, субҳидамнинг бардам қилувчи соф ҳавоси беҳаловат тундан сўнг асабимни қитиқларди. Қишлоққа ишга кетаётган икки деҳқондан улар билган ҳамма нарса ни билиб олдим; чунончи, шундан хабар топдимки, мен борган қўрғон турган қишлоқни Михайловск қишлоғи

деб аташаркан, у майорнинг беваси Анна Федоровна Шликовага қарашли экан, унинг турмуш қурмаган Пелагея Федоровна Бадаева исмли синглиси бор экан. Ҳар иккиси бой, ёши ўтиб қолган экан, уйларида деярли яшашмас, доим сафарда бўлишаркан, иккита чўри-ю, ошпаздан бўлак ҳеч кимни сақлашмас экан. Анна Федоровна яқинда фақат ўзининг ёлғиз синглиси билан Москвадан келган экан... Бу охириги гап мени қаттиқ ташвишга солиб қўйди, ахир менинг нотаниш аёлим тўғрисида гапиришни ҳатто деҳқонга ҳам тақиқлаб қўйганларини гумон қилиш ақлга сиғмас эди. Қирқ бешларга кирган бева Анна Федоровна Шликова билан кеча мен кўрган ёш, чиройли аёл иккови бир деб ўйлаш сира-сира ҳақиқатга тўғри келмасди. Одамларнинг таъриф-тавсифларига қараганда, Пелагея Федоровна ҳусндор эмасди, боз устига, Соррентода мен кўрган аёлни Пелагея, яна Бадаева деб аташлари тўғрисидаги фикрнинг ўзиданоқ елкамни қисдиму газабнок қулиб юбордим. Ахир уни мен кунни кеча шу уйда кўрдим-ку, ўз кўзим билан кўрдим-ку, деб ўйлардим. Кўнглим бузилиб кетди, қоним қайнаб, лекин азму қароримда мустаҳкам туриб, шу ондаёқ кўрғонга қайтишга шайландим... бироқ соатга қарасам, ҳали олти ҳам бўлмаган экан. Кутишга жазм қилдим. Кўрғондагилар эҳтимол ҳали ухлаб ётишгандир... уй ёнида бундай барвақт ўралашиб юриш беҳуда шубҳа туғилишига сабабчи бўларди, устига-устак, қаршимда бутазор ястаниб ётар, унинг орқасида тоғ тераклари яққол кўзга ташланиб турарди... Тан бермай иложим йўқ, мени ҳар хил фикрлар ҳар қанча безовта қилмасин, овга бўлган кучли эҳтирос қалбимда ҳали сўнмаган эди: «Балки овга айланишсам, вақт ўтгани билинмас»,—деб ўйлаб бутазорга кирдим. Лекин ростини айтсам, мен ҳардамхаёл, ов қоидаларига мутлақо амал қилмай борардим, итни муттасил кузатмасдим, қалин буталар устида тўхтаб, патир-пугур қилиб лойхўрак учиб чиқармикин деган умидда пишқирмасдим, нуқул соатга қарардим, бундан ҳам бемаъни иш бўладими. Мана, ниҳоят соат тўққиз бўлди. Мен овозимни чиқариб: «Вақт бўлди!»—деб хитоб қилиб, энди кўрғон томонга қайтмоқчи бўлиб эдим, мендан икки қадам наридаги қуюқ ўт ичидан ногаҳон патиллаганча катта бир лойхўрак кўтарилди; ўқ узиб, ажойиб қушни қанотидан ярадор қилдим, қуш йиқилай деди-ю, лекин амал-тақал

қилиб кўтарилиб кетди, қанотларини патир-патир уриб, шўнғий-шўнғий ўрмон томон учди, биринчи учраган тоғ тераклари тепасидан ўтиб кетмоқчи бўлди-ю, бироқ силласи қуриб, теражзорга тошдек қулади. Бундай ўлжани ташлаб кетиш нонкўрлик бўларди; мен унинг орқасидан илдам чопиб, ўрмонга кирдим-да, Дианкага ишора қилдим, хийла вақтдан кейин қушнинг заиф чағиллашини ва патиллашини эшитдим: шўрлик лойхўрак, зийрак итнинг панжалари тагида жон талвасасида питирчиларди. Мен қушни олиб, илвасин халтага солиб, ёнимга қарадиму, турган жойимда тошдек қотиб қолдим...

Мен кириб борган ўрмон шу қадар қалин эдики, қуш қулаб тушган жойга минг машаққат билан етиб бордим, лекин мендан сал наридан иланг-биланг арава йўл ўтарди, шу йўлдан отни секин ҳайдаб, ёнма-ён менинг соҳибжамолим билан кеча ёнимдан от чоптириб ўтган эркак келарди; уни мен мўйловидан танидим. Улар чурқ этмай, бир-бирларининг қўлларини ушлашиб секин-аста келишарди, уларнинг отлари чиройли бўйниларини чўзиб, соллана-соллана эринибгина қадам ташларди. Дастлабки кўрқувдан халос бўлиб, ҳушимни бошимга йиғиб олгач, худди шундай кўрқувдан: бирдан мени чулғаб олган туйғуни бундан бошқача номлай олмайман... жувонга маҳлиё бўлиб тикилиб қолдим. Қанчалар сулув эди у: зумраддек ям-яшил кўкатлар орасида унинг сарв қомати мен томон қанчалик жозиба кашф этиб келарди-я! Майин соялар, нафис шуълалар унинг устида, узун сур ранг кўйлагинда, бир томонга салгина қийшайган ингичка бўйнида, оч пушти ранг чеҳрасида, пастгина шляпаси тагидан қулф уриб чиқиб турган қопқора тўсдек сочларида жилва қиларди. Лекин унинг чеҳрасида балқиб турган бахтиёрлик, эҳтиросли ҳузур-ҳаловат ифодасини таърифлашга қалам ожиз. Бу ифодани гўё унинг боши кўтаролмай, бир ёнга қийшайгандай кўринарди; унинг ярмисини киприклари беркитган шахло кўзларида олтин учқунлар чақнарди; бу бахтли кўзлар ҳеч қаёққа қарамасди, ингичка қошлар улар устида ёйдаи тортилган эди. Лабларида поаниқ, болаларга хос табассум — қувонч билан йўғрилган табассум ўйнардн. Ҳаддан ортиқ бахт гўё уни толиқтиргандек, қаддини сал буккандек эди, ахир гунча ҳам яшинаб очилганида баъзан ўз поясини букиб юборади-ку, унинг қўллари шалви-

раганча; биттаси ёнида отда келаётган эркакнинг қўлида, иккинчиси отнинг яғринида ётарди. Мен аёлни, шунингдек эркакни ҳам кўздан кечириб улгурдим... У қадди-басти келишган, ҳушрўйгина эди, башараси русларникига ўшамасди. Эркак ҳамроҳига дадил, қувноқ кўз ташларди, фаҳмлашимча, гурур-ифтихор билан унга маҳлиё боқарди. Нобакор, маҳлиё боқарди, ўзидан ниҳоятда мамнун эди, унинг кўнгли унча эримаган, унчалик ийиб кетмаган, ҳа, шундай, ийиб кетмаган эди... Дарвоқе, қандай одам бундай садоқатга сазовор, қандай гўзал қалб бошқа қалбга бунчалик бахт ато этишга қодир... Ростини айтсам, эркакка ҳасадим келди!.. Бу орада улар рўпарамга келиб қолишди... шу пайт итим югургилаб йўлга чиқди-да, акиллади... Нотаниш аёл чўчиб тушди, ялт этиб қаради-ю, мени кўргач, отнинг бўйнига шашт билан қамчи урди. От пишқирди, кейинги оёғида тик туриб, олдинги оёқларини олдинга бир йўла ташлади-да, чопиб кетди... Эркак ҳам шу заҳоти зулукдек отининг биқинига узангини ниқтади-ю, елдек учириб кетди, хийла вақтдан кейин йўлдан ўрмон ёқасига чиққанимда, улар олтиндек товланиб турган йироқ-йироқларда, дала бўйлаб эгарда бир текис, чиройли тебранганча от қўйиб боришарди... кўрғонга эмас, бошқа томонга кетишарди...

Мен қараб турдим... Улар кўп ўтмай уфқнинг қорайиб турган этагида қуёш нурида ярқ этишди-ю, тепалик орқасида ғойиб бўлишди. Мен турдим-турдим-да, кейин бир-бир босиб ўрмонга қайтдим ва қўлим билан кўзимни бекитиб олдим у йўлгага ўтирдим. Шуни аниқладимки, бегона одамлар билан учрашганингизда, кўзингизни юмсангиз, уларнинг сиймоси шу заҳоти кўз олдингизда намён бўлади; йўлкада ўтирганимда чиқарган хулосамнинг тўғрилигини ҳамма ҳам синаб кўриши мумкин. Одам қанча таниш бўлса кўз олдига келтириш шунча қийин, таассуроти ноаниқ бўлади: уларни эслайсану кўролмайсан... ўз башарангни эса сира ҳам тасаввур қилолмайсан... Баъзи икир-чикир ерлари эсингда бўлади-ю, лекин яхлитлигича кўз олдингга келмайди. Шундай қилиб, ўтирдим-да, кўзимни бекитганим ҳамоно нотаниш аёлни ва унинг ҳамроҳини, отларини, ҳамма-ҳаммасини кўрдим... айниқса эркакнинг кулиб турган башараси аниқ ва равшан кўринди. Мен унинг башарасига тикилдим... бироқ у чаплашиб қандайдир кўнғир

ранг ичида эриб кетди, ундан кейин аёлнинг сиймоси ҳам узоқлашиб йўқолди ва бошқа сира қайтиб келмади. Мен қўзғалдим. «Нима ҳам дердик! Ҳар ҳолда уларни кўрдим-ку, икковини рўйроҳ кўрдим... энди номларини билиш қолди», деб ўйладим. Номларини билишга уриниш! Қандай ножўя, бачкана қизиқувчанлик! Лекин онт ичиб айтаманки, қалбимда туғён урган нарса қизиқув эмасди; рост-да, тасодиф ажиб тарзда, зўр бериб мени уларга духоб қилавергач, уларнинг жуда бўлмаса кимлигини аниқламасам бўлармиди. Дарвоқе, энди мендаги сабрсизлик, илгариги ҳайронлик йўқолган, унинг ўрнини қандайдир ноаниқ қайғули туйғу эгаллаган эди, бундан ўзим сал-пал уялардим... Мен ҳасад қилардим...

Мен кўрғонга қайтишга ошиқмадим. Очиғини айтсам, бировларнинг сиридан воқиф бўлишдан номус қилардим. Устига-устак, ошиқ-маъшуқларнинг чарғон қуёш нурида кутилмаганда, такрор айтаман, бемавруд пайдо бўлишидан кўнглим тинчидигина эмас, ҳафсалам ҳам пир бўлди. Энди мен бу ҳодисада ҳеч қандай гайри табиий, мўъжизавий... рўёбга чиқмайдиган тушга ўхшаш нарсаларни кўрмасдим...

Мен яна илгаригига қараганда зўр ҳафсала билан ов қила бошладим; бироқ, ҳар қалай ҳақиқий шавқу завқ йўқ эди менда. Мен қур жўжалари галасини кўриб қолдиму, бир ярим соат овора бўлдим... Ёш жўжалар ҳуштагимга узоқ вақт жавоб бермади — бунинг боиси, унчалик «ўхшатиб» ҳуштак чалмаганимдан бўлса керак. Қўрғон тўмон йўл олганимда, қуёш тепага келган, соат ўн иккинчи кўрсатар эди. Мен бамайлихотир борардим. Мана, ниҳоят тепаликдаги пастак уй кўринди... Юрагим яна орзиқиб кетди, яқинлашиб, Лукьянични кўрганимда, очиғи, суюндим. У ҳар вақтдагидек флигель олдидаги харракда тош қотиб ўтирарди. Дарвоза ҳам... дераза қопқоқлари ҳам берк эди.

Мен узоқданоқ:

— Салом, амаки! Офтобга исингани чиқдингми? — деб қичқирдим...

Лукьянич менга ориқ башарасини ўгирди-да, миқ этмай фуражқасини кўтариб қўйди.

Мен унинг олдига келдим, кўнглини олиш учун:

— Салом амаки, салом, — деб такрорладим. Бирдан ерда ётган яп-янги йигирма беш тийинлигимга кўзим тушиб: — Нима бало, буни кўрмадингми? — деб қўшимча

қилдим ва пастгина ўт тагидан ярми чиқиб турган кумуш тангани кўрсатдим.

— Йўқ, кўрдим.

— Бўлмаса нега олмадинг?

— Шундоқ, ўзим: менинг пулиммас, шунинг учун олмадим.

— Оббо, амаки тушмагур-э!— дедим мен саросимага тушиб ва тангани олдим-да, унга узатиб:— Ол, ола қол, чойчақа,— дедим.

— Қуллуқ, миннатдормиз,— деди Лукьянич хотиржам жулиб.— Ҳожати йўқ, шундоқ ҳам кунимиз ўтиб турибди. Кўпдан-кўп миннатдормиз.

— Мен сенга бажону дил бундан ортиқ тўлашим ҳам мумкин,— дедим мен хижолат бўлиб.

— Қайси хизматимга? Овора бўлманг, илтифотингиз учун кўп миннатдормиз, бизга ноннинг куюги бўлса ҳам бўлаверади. Кунинг битган бўлса, ўшаниям чайнаб ютолмайсан.

У шундай деб ўрнидан турди-да, қўлини эшикка чўзди.

— Шошма, шошма, бобой,— дедим мен жон ҳолатда,— бугун бунчаям камгапсан-а... Жуда бўлмаса шунни айтиб кет, беканг турдимми?

— Турдилар.

— Ҳм... уйдаими?

— Йўқ, уйдаслар.

— Меҳмонга кетдимми?

— Ҳеч-да! Москвага жетдилар.

— Қанақасига Москвага кетди, эрталаб шу ерда эди-ку.

— Ҳа, шу ерда эдилар.

— Шу ерда тунадими?

— Шу ерда тунадилар.

— Келганига кўп бўлдимми?

— Яқинда келдилар.

— Бу ёғи қандай бўлди, отахон?

— Қандай бўларди, бундан бир соат олдин Москвага қайтишни ихтиёр қилиб қолдилар.

— Москвага!

Мен ҳанг-манг бўлиб, Лукьяничга тикилардим; ростини айтсам, бунинг ҳеч кутмаган эдим...

Лукьянич ҳам менга тикилиб турарди... Муғамбирона табассум бу кекса одамнинг қуруқшаган лабларида, дардчил кўзларида билинар-билинимас жилва қиларди.

— Синглиси билан кетдими?— дедим мен туриб-туриб.

— Ҳа, синглиси билан.

— Уйда ҳеч ким йўқми ҳозир?

— Ҳеч ким...

Хаёлимдан: «Бу чол мени алдаяпти. Бўлмаса бундай муғамбирона кулмасди», деган фикр ялт этиб ўтди.

— Менга қара, Лукьянич,— дедим унга,— менга бир яхшилик қилмайсанми-а?

— Муддаонгиз нима?— деди у салмоқлаб, саволларимдан безор бўлиб.

— Уйда ҳеч ким йўқ дединг, кўрсатолмайсанми менга уни? Сендан жуда миннатдор бўлардим.

— Яъни, сиз хоналарни кўрмоқчи бўляпсизми?

— Ҳа, хоналарни.

Лукьянич сукутга чўмди.

— Марҳамат,— деди у охири.— Юринг...

Шундай деди-ю, у эгилиб, эшик бўсағасидан ҳатлаб ўтди. Мен унга эргашдим! Мўъжазгина ҳовлидан ўтиб, пешайвоннинг омонат пиллапояларидан юриб юқорига чиқдик. Чол эшикни тортди; эшикда қулф йўқ эди, калит солинадиган жойдан тугунли бир қарич чилвир чиқиб турарди... Биз уйга кирдик. Уй бештами-олтита пастак хоналардан иборат эди, дераза қопқоқларининг тирқишларидан тушаётган хира ва заиф шуълада шуни пайқадимки, бу хоналардаги жиҳозлар ниҳоятда оддий ва эски эди. Булардан бирида (деразаси боққа қараганида) кичкинагина кўҳна фортепьяно қўйилган эди... Мен унинг тоб ташлаган қонқоғини кўтардим-да, клавишларни босдим: жангиллаган нолон бир овоз чиқди-ю, менинг бебошлигимдан зорлангандек титраб сўнди. Бу уйдан яқингинада одамлар чиқиб кетганини ҳеч нарсдан билиб бўлмасди; бу уйнинг дим ва ҳувиллаб ётишидан унда узоқ вақт ҳеч ким турмаганга ўхшарди; фақат онда-сонда сочилиб ётган оқ қоғозларгина бу ерга яқинда одам келганидан далолат берарди. Мен шундай қоғозлардан бирини кўтардим; у хатнинг парчаси экан; бир томонида аёл кишининг қўли билан жимжимадор қилиб „Se tairi“¹ деган сўз ёзилганди, бошқа томонида: „bonheur...“² деган ёзувни ўқидим. Доира столчада стакан-

¹ Индамайми? (Франц.)

² Бахт... (Франц.)

да сўлинқираган гулдаста турар, яшилгина ғижимланган лентача ётарди... мен бу лентачани эсдалик учун олдим. Лукьянич гулқоғоз ёпиштирилган энсиз эшикни очди.

— Манави,— деди у қўлини чўзиб,— ётоқхона, бунинг орқаси қизларнинг оромгоҳи, бундан бўлак оромгоҳлар йўқ...

Биз коридордан юриб орқага қайтдик.

Мен қулфлоглиқ кенг оқ эшикни кўриб қолдим:

— Анави қандай хона?— деб сўрадим.

— Буми?— деди Лукьянич босиқ овозда.— Ҳеч нарса.

— Ҳеч нарса?

— Ҳа, шундай... Қазноқ...— шундай деб у даҳлиз томон юрди.

— Қазноқ? Кўрса бўладими?

— Ахир, сизга бунинг нима қизиги бор, тўрам?— деди Лукьянич юрози бўлиб.— Нимасини кўрасиз? Сандиқ, эски қақир-қуқур, лаш-луш, бошқа ҳеч вақо...

Мен ножўя қилиғимдан ичимда уялсам ҳам:

— Ҳар қолда уни менга кўрсат, бобой, барака топгин,— деб хиралик қилдим.— Биласанми, мен истардимки... Мен қишлоғимда худди шундай уй қурмоқчиман...

Мен кижолат чекдим, бошлаган гапимни охирига стказолмадим.

Лукьянич ошпоқ сочли бошини кўксига эгиб турар ва менга зимдан қандайдир ғалати боқар эди.

— Кўрсат,— дедим мен.

— Начора, бўпти,— деди у охири ва калитни олиб, хушғеқмаслик билан эшикни очди.

Мен қазноқни кўздан кечирдим. Бу ерда, дарҳақиқат, диққатга сазовор ҳеч нарса йўқ экан. Деворларга эски портретлар осилган бўлиб, уларда башаралари деярли униққан, кўзлари қаҳрли, хўмрайган одамлар турарди. Ерда ҳар хил лаш-лушлар сочилиб ётарди.

— Томоша қилиб бўлдингизми?— деб сўради Лукьянич қовоғини солиб.

— Ҳа, раҳмат!— дедим мен шоша-пиша.

У эшикни гурс этиб ёпти. Мен даҳлизга, ундан ҳовлига чиқдим.

Лукьянич мени кузатиб чиқди ва «Маъзур тутасиз», деб гўлдиради-да, флигелига қараб кетди.

— Кеча уйингизда қандай хоним тунади?— деб қичқирдим мен унинг орқасидан.— Кеча уни дарахтзорда кўрдим!

Мен уни ногаҳоний савол билан додиратиб қўймоқчи, шу билан рост гапни билиб олмоқчи эдим. Лекин чол босиқ кулди-да, ичкарига кириб, эшикни ёпти.

Мен Глинноега қайтдим, худди танбеҳ еган боладек, ноқулай аҳволга тушган эдим.

«Йўқ,— дедим ўзимга-ўзим,— чамаси, бу жумбоқни ҳал қилмайдиганга ўхшайман. Э, қуриб кетсин! Булар ҳақида энди сира ўйламайман».

Орадан бир соат ўтгач, ғазабга миниб, жиғибийрон бўлиб уйга қайтдим.

Бир ҳафта ўтди. Мен нотаниш аёл, унинг жазмани, улар билан учрашувларим тўғрисидаги хотирани унутишга, хаёлимдан қувиб юборишга қанча ҳаракат қилмай, лекин у дам-бадам эсимга тушиб, хира пашшадек безор қилар эди. Сирли боқишлари, вазмин гаплари, совуқ-маънос кулишлари билан Лукьянич ҳам ҳадеб хаёлимга келаверар эди. Уй ҳам, эслаганимда, ярим ёпиқ дераза қопқоқлари орасидан менга муғамбирона ва бежо боққандай ва барибир ҳеч балонни билолмайсан, деб гижгижлагандек бўларди. Мен охири тоқатим тоқ бўлди-ю, кунлардан бир кун Глинноега отда бордим, Глинноедан у ёнига... Қаёққа? Китобхон буни осонгина билди, ниёда жўнадим.

Шуни эътироф қилиш керакки, сирли қўрғонга яқинлашганимда қаттиқ ҳаяжонга тушдим. Уйнинг ташида ҳеч қандай ўзгариш рўй бермаганди; ўша-ўша ёпиқ деразалар, ўша-ўша мунгли, ғарибона кўриниш, фақат флигель олдида Лукьянич ўрнида узун бўз кафтан ва қизил кўйлак кийган йигирма икки яшар чамасидаги хизматчи йигит ўтирарди. У жингалак сочли бошини кафтига қўйганча мудрар, гоҳ-гоҳ чайқалиб, чўчиб кетар эди.

Мен овозимни барала қўйиб:

— Салом, ошна!— дедим.

У дик этиб турди-да, аланг-жалаңг кўзларини лўқ қилиб, менга тикилиб қолди.

— Салом, ошна!— дедим мен яна,— чол қани?

— Қайси чол?— деди йигит шошилмай.

— Лукьянич.

— Ҳа, Лукьянич денг!— у ёнига қаради.— Сизга Лукьянич керакмиди?

— Ҳа, Лукьянич керак. Нима, у уйдами?

— Й-йўқ,— деди йигит бўлиб-бўлиб,— у ҳалиги...
нима десам экан сизга... ҳалиги... яъни...

— Тоби қочиб қолдимиз?

— Йўқ.

— Бўлмаса нима қилди.

— У бутунлай йўқ.

— Нега йўқ бўлади?

— Шундай. Бошига... ёмон кун тушди.

— Ўлдими?— дедим мен таажжубланиб.

— Ўзини осиб ўлдирди.

Мен ўтакам ёрилиб:

— Осиб ўлдирди!— дедим-да, чапак чалиб юбордим.

Биз чурқ этмай бир-биримизнинг кўзимизга қараган-
ча қолдик.

— Кўп бўлдими?— дедим мен охири.

— Бугун беш кун бўлди. Кеча дафн қилишди.

— Нега осибди ўзини?

— Худо биледи. Ихтиёри ўзида эди. Ейиш-ичишдан камчилиги йўқ, муҳтожлик нималигини билмасди; хўжайинлар уни ўз туғишганларидек ардоқлашарди. Бизнинг хўжайинларимиз шундай одамлар, худо уларга сиҳат-саломатлик ато қилсин! Унга нима бўлганига ҳеч ақл бовар қилмайди. Шайтон йўлдан урган, чоғимда.

— Қандай қилибди у бу ишни?

— Қандай қиларди. Бор-э, деган-да, ўзини осган-қўйган.

— Унда ҳеч қандай ўзгариш сезмаганмидингиз?

— Нима десамкин сизга... Айтарли ҳеч нарса. У ҳамиша диққат бўлиб юрарди, бадгумон одам эди. Ўқтин-ўқтин юрагим сиқилади, деб ҳасрат қиларди Ёшим бир ерга бориб қолган эди-да. Сўнгги пайтда, очиги, бир нарсани кўнглига тугиб қўйган эди. Баъзан қишлоғимизга келарди, мен унга жиян бўламан: «Менга қара, жигарим Вася, дерди, бир боргин биз томонга, жигар, ётиб келгин!»—«Нима гап ўзи, тоға?»—«Негадир ваҳм босади, ёлғиз ўзим зерикаман». Шундан кейин гоҳо-гоҳо уни йўқлаб келардим. Баъзан ҳовлига чиқарди-да, уйга обдан тикиларди ва бошини сарак-сарак қилиб, шундай хўрсинардик... Уша кун кечаси ўзини осиб ўлдиришидан олдин яна бизникига келиб, мени уйга чақирди. Мен рози бўлдим. Унинг флигелига ҳам етиб келдик, у харракда бир оз ўтирди-да, кейин ўрнидан туриб чиқиб кетди. Мен нега ҳаяллаб қолдикин, деб

күтдим-күтдим-да, ҳовлига чиқиб чақирдим: «Тоға! Хў, тоға!» Тоғамдан жавоб бўлмади. Мен: қасққа йўқолдикин, уйга борганмикин, деб ўйлаб уй томон йўл олдим. Қош қорая бошлади. Қазноқ ёнидан ўтаётиб, эшик орқасида алланарсанинг гичирлаганини эшитиб қолдим, шартта эшикни очдим; қарасам, у дераза тагида букчайиб ўтирибди. «Нима қиляисиз бу ерда, тоға?»— дерманми, у менга шитоб билан ўгирилди-да, шундай бақриб бердики, асти қўяверасиз, кўзи бежо, олма-кесак теради, худди мушукнинг кўзидек ёпади.

«Нима бор сенга? Кўрмайсанми, соқолимни оляман!»— овозиям хириллаб чиқди. Сочим типпа-тик бўлиб кетди, сабабини ўзим ҳам билмайман, нимагадир жуда қўрқиб кетдим... Чоғимда, ўша аснода уни жинлар ўраб олган экан. «Қоронғида-я», дейману тиззам қалтирайди денг. «Хўп, майли, бор энди», — деди у. Мен кетдим. У ҳам қазноқдан чиқди-да, эшикни қулфлади. Ниҳоят, флигелга ҳам келдик, қўрқувимдан асар ҳам қолмади. «Тоға, қазноқда нима қилаётувдингиз?» — дедим. У тутақиб кетди-ю: «Сен овозингни ўчир, ўчир!» — деди-да, сўрига чиқа бошлади. «Ҳай, яхшиси бугун уни гапга солмайман, тоби қочиб турганга ўхшайди»,—деб ўйладим ва ўрнимга чиқиб ётдим. Бурчакда шамчироқ ёниб турибди. Энди кўзим плинган экан... бирдан эшик оҳиста гичирлаб қолди ва ғиқ этиб очилди. Тоғам эшикка орқасини ўгириб ётганди, бунинг устига, эсингизда бўлса керак, қулоғи ҳам оғир эди. Лекин ўша пайт у сапчиб турди-да, бирдан: «Мени ким чақиряпти, а? Ким? Менга келди, менга!» — деб қичқирди-да, ҳовлига бош яланг чиқиб кетди... Мен гуноҳкор банда! «Унга нима бало бўлди?»—деб ўйлабману қотибман қолибман. Эртасига эрталаб уйғониб қарасам... Лукьянич йўқ. Хонадан чиқиб, чақираман-чақираман, қани жавоб берса, ердаям йўқ, кўкдаям. Қоровулдан: «Тоғамни кўрмадингми?» деб сўрадим. «Йўқ, кўрмадим» — деди у. — «У йўқ-ку, ошна...» — дедим мен. «Вой!» Икковимизнинг юрагимиз орқамизга тортиб кетди. «Қани юр, Федосеич, бориб уйни қарайлик-чи, ўша ердамикин», — дедим. у: «Бўпти, Василий Тимофеич», — деди, рангини кўрсангиз девор дейсиз. Уйга кетдик... қазноқ ёнидан ўтганимда бундоқ қарасам, қулф очилиб ётибди, эшикни тортсам, очилмайди, ичкаридан берк... Федосеич чопганча уйни айланиб ўтди-да, деразадан қаради. «Василий Тимофеич! — деди

у қичқириб, — оёқлар осилиб ётибди, оёқлар!» Мен ҳам дераза томон отилдим. Оёқлар Лукьяничники эди. Хона ўртасига ўзини осибди... Кейин маҳкамага одам юбордик... Уни арқондан бўшатиб олишди, арқон чандиб боғланган экан.

— Хўш, маҳкамадагилар нима дейишди?

— Нима дейишарди? Ҳеч нарса. Сабабини қидириб хўп бош қотиришди. Ҳеч қандай сабаб топишолмади. Охири, ақлдан озган, деган хулосага келишди. Кейинги кунларда боши оғрир, бот-бот бош оғриғидан шикоят қиларди...

Мен йигит билан яна ярим соатча лақиллаб ўтирдим-да, кейин бутунлай эс-ҳушимни йўқотиб қўйдиму, жўнаб кетдим. Тан олмай иложим йўқ, бу кўҳна уйга кўзим тушганда мени ваҳм босарди... Бир ойдан кейин қишлоқдан жўнаб кетдим; бора-бора бу ваҳималар ва сирли учрашувлар хаёлимдан кўтарилди.

II

Орадан уч йил ўтди. Кўп вақтимни Петербургда ҳам чет элда ўтказдим, қишлоғимга келганимда ҳам бу ерда бир неча кунгина турардим, холос, шу ваядан Глинноегаям, Михайловскаяям бирон марта бормадим. Соҳибжамолимга ҳам, анави эркакка ҳам ҳеч қаерда кўзим тушмади. Учинчи йилнинг охирида — кунлардан бир кун Москвада Шликова хоним ва унинг синглиси Пелагея Бадаева билан менга таниш бир аёлникида учрашиш имкониятига мушарраф бўлдим, мен осий банда шу дамгача уни ҳаётда йўқ одам деб юрардим. Ҳар иккала хоним ёшлари ўтиб қолганига қарамай анчагина кўзга яқин эдилар; уларнинг гаплари бамаъни ва қувноқ эди: улар жуда кўп саёҳатда бўлишган, бу саёҳатларнинг уларга нафи теккан эди; муомалаларида дилкашликлари кўриниб турарди. Бироқ менинг нотаниш аёлим билан булар ўртасида ҳеч қандай яқинлик йўқ эди. Мени уларга таништиришди. Биз Шликова билан суҳбат бошладик (синглисини қаердандир келган бир геолог гапга солиб ўтирарди). Мен фалон уездда унга қўшнилигимдан мамнунлигимни айтдим.

— Ҳа! Тўғри, менинг у ерда, Глинное ёнида кичикроқ мулким бор, — деди у.

— Бўлмасам-чи, бўлмасам-чи, — дедим мен, — мен Михайловскни биламан. Сиз у ерга бориб турасизми?

- Менми? Камдан-кам.
- Уч йил олдин борганмидингиз?
- Шошманг-чи! Борган эдим шекилли. Ҳа, рост, борганман.
- Синглингиз биланми ёки ёлғиз ўзингизми?
- У менга ялт этиб қаради.
- Синглим билан. Биз у ерда бир ҳафтача турганмиз. Иш юзасидан, билдингизми. Айтгандек, биз ҳеч кимни кўрмаган эдик-ку.
- Ҳм... у ерда, чамаси, қўшнилар жуда оз бўлса керак.
- Ҳа, оз. Уларга ҳушим йўқ.
- Менга қаранг, — дедим мен, — ўша йили у ерда бир бахтсиз ҳодиса рўй берган эди-а. Лукьянич...
- Шликова хонимнинг кўзига жиққа ёш келди.
- Сиз уни танирмидингиз? — деди у жонланиб. — Қандай бахтсизлик! Шундай ажойиб, меҳрибон чол эди... биласизми, ҳеч қандай сабабсиз-а...
- Ҳа, ҳа, бахтсизлик... — дедим мен ғўлдираб.
- Шликова хонимнинг синглиси ёнимизга келди. Чамаси, геологнинг Волга қирғоқларининг ташкил топиши тўғрисидаги доно мулоҳазалари унинг кўнглига теккан эди.
- Буни қара-я, раулне, — деб гап бошлади суҳбатдошим, — monseur Лукьянични танир экан.
- Ростдан-а? Бояқиш чол!
- Бундан уч йил аввал сиз у ерга борганингизда мен Михайловск ёнига тез-тез овга чиқиб турардим.
- Мен-а? — деди Пелагея бир оз ҳайратланиб.
- Ҳа, бўлмасам-чи! — деб опаси шоша-пиша гапни олиб кетди, — эсингдан чиқиб кетдимми?
- Шундай деб у синглисининг кўзига тик қаради.
- Ҳа-я... ҳа... рост! — деди бирдан Пелагея.
- «Э, йўғ-э, — деб ўйладим, — сен кўзичоғим, Михайловскда сира ҳам бўлмагандирсан».
- Бизга бирор қўшиқ айтиб беролмайсизми, Пелагея Федоровна, — деди тўсатдан оқиш сочлари диккайиб турган, хумор кўзли новча бир йнгитча.
- Ҳайронман, — деди Бадаева.
- Сиз қўшиқ айтасизми? — дедим шавқ-завқ билан ва дик этиб ўрнимдан турдим, — худо ҳаққи... Эҳ, худо ҳаққи, бир нарса айтиб беринг.
- Нимани айтиб берсамикин сизга?
- Сиз итальянча бир қўшиқни билмайсизми, — деб

гап бошладим мен ўзимни бепарво ва тантиқ тутиб, — у шундай бошланади... *passa que' colli*¹.

— Биламан,— деди Пелагея содда диллик билан.— Нима, сизга шуни айтиб берайми? Марҳамат.

Шундай деб у фортепьяно ёнига ўтирди. Мен худди Гамлет сингари кўзларимни Шликова хонимга тикдим. Назаримда, биринчи садодан бир оз сескангандай бўлди; дарвоқе, у кўшиқ тугагунча хостиржам ўтирди. Бадаева нозандек куйларди. Қўшиқ тугади, одатдагича қарсак янгради. Жуфт бўлсин, деб илтимос қила бошлашди; бироқ опа-сингил кўз уриштириб олишди-да, хийла вақтдан кейин жўнаб кетишди. Улар хонадан чиқиша-ётганлариди *importun* деган сўз қулоғимга чалинди.

«Баттар бўл!» — дедим ўзимга-ўзим ва улар билан бошқа учрашмадим.

Яна бир йил ўтди. Мен Петербургга кўчиб кетдим. Қиш кирди; маскарадлар бошланди. Бир кун соат ўн бирларда оғайнимнинг уйидан чиқдим. Кўнглим шундай ғаш эдики, чироқ ёқса ёримасди, шу ваздан Дворянлар саройига маскарадга кетдим. Мен башарамга маъсумона тус бериб, устунлар ва ойналар ёнида узоқ кездим, бу тахлит ифода, сезишимча, бундай ҳолларда виждонли, ҳалол одамларда бўлади, нега шундайлиги ёлғиз худонинг ўзига аён; бачкана тўрлар тутилган домно², уринган қўлқоплар кийган чийилдоқ хотин-қизларнинг қочиримларига ҳазил билан жавоб қилиб, гоҳ уларга ўзим гап отиб, узоқ айландим; трубаларнинг ғатиллашига, скрипкаларнинг ғийқиллашига анчагача қулоғимни тутиб бердим; ниҳоят, роса зерикиб, бош оғриги орттириб энди уйимга кетмоқчи бўлдим... бироқ... қолдим. Мен қора домино кийиб, устунга суялиб турган бир аёлни кўриб қолдим, тўхтадим, олдига келдим-да, разм солиб... китобхонларим менга ишонишармикин... дарҳол нотаниш аёлни танидим. Мен уни масканинг чўзинчоқ тешигидан, менга паришон нигоҳ ташлаганидан танидимми, елкалари-ю қўлларининг чиройли тузилишиданми, нозик, бежирим қадди-қоматиданми, кўнглимда пайдо бўлган қандайдир туйғуданми, билмайман... ишқилиб, уни танидим. Мен юрагим тиширчилаб, бир неча бор унинг ёнидан ўтдим. У қимир этмасди;

¹ Шилқим. (Франц.)

² Маскардларда кийиладиган кийим. (Автор изоҳи.)

униги туришида шундай бир пажотсиз қайғу бор эдики, унга қараб туриб, беихтиёр испанча романсини икки сатрини эсладим.

Деворга суяб қўйган,
Маҳзуна бир суратман¹

Мен у суяниб турган устуннинг орқасига ўтдим-да, бошимни қийшайтириб, униги нақ қулоғига оҳиста шивирладим: — *passague colli*.

Униги аъзойи бадани қалтираб кетди-ю, дарҳол мен томон ўгирилди. Кўзларимиз шунчалик яқинлашдики, мен кўзларини қорачиғи қўрқувдан кенгайганини пайқадим. У бир қўлини омонатгина чўзиб менга ҳайрон бўлиб қараб турарди.

— 184* йили олтинчи майда соат ўнда Соррентода, *della Croce*² кўчасида, — дедим мен оҳиста ундан кўзимни узмай, кейин 184* йилнинг йигирма иккинчи июлида Россияда фалон губерняда, Михайловск қишлоғида...

Мен бу гапларнинг ҳаммасини французча гапирдим. У ўзини бир оз орқага ташлади-да, ажабланиб, менга бошдан-оёқ разм солиб чиқди, кейин „Venez“³, деди-да чаққон юриб залдан чиқа бошлади. Мен унга эргашдим.

Биз индамай кетавердик. У билан ёнма-ён кетаётганимда қандай туйғулар пайдо бўлганини таърифлашга ожизман. Қўққисдан ҳақиқатга айланган ажойиб туш... ҳанг-манг бўлиб қолган Пигмалион кўзи олдида жонли хотинга айланиб, ўрнидан тушиб келган Галатея... Мен кўзимга ишонмасдим, энтикиб-энтикиб нафас олардим.

Биз бир неча остонадан ўтдик... Ниҳоят, бир хонада тўхтади-да, дераза тагидаги мўъжазгина диванга ўтирди. Мен униги ёнига ўтирдим.

У калласини мен томонга аста-секин ўгирди-да, менга синчиклаб қаради.

— Сиз... сиз униги олдидан келдингизми? — деди у. Униги овози заиф, титроқ эди...

Савол эса мени бирмунча довдиратиб қўйди.

— Йўқ... униги олдидан келмадим, — дедим мен дудуқланиб.

— Сиз уни танийсизми?

¹ Sou ил cuadro de tristeza Arrimado a la pared. (Автор изоҳи.)

² Бут (Итал.).

³ Юринг (Франц.).

— Танийман, — дедим жиддий қиёфада. Мен ўзимни ҳамма нарсадан хабардор қилиб кўрсатмоқчи эдим. — Танийман.

У менга ишонинқирамай қаради, бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, лекин тилини тишлаб қолди.

— Сиз уни Соррентода кутгансиз, — дедим мен гапимда давом этиб, — у билан Михайловскда учрашдингиз, отда бирга сайр қилдингиз.

— Буни қаердан... — деб гап бошлаган эди, мен гапни оғзидан илиб кетдим:

— Биладан-да... мен ҳаммасини биладан... — дедим.

— Башарангиз танишга ўхшайди, — деди у, — э йўқ...

— Йўқ, сиз мени танимайсиз.

— Хўш, муддаонгиз нима?

— Ҳаммасини биладан, — дедим мен яна.

Мен иш ўнгидан келганидан фойдаланиб, суҳбат жиловини қўлга олишим лозимлигини, ҳадеб, «Мен ҳаммасини биладан, биладан-да», деб такрорлайверишим кулгили чиқаётганини жуда яхши тушунардим, лекин ҳаяжоним ғоятда зўрлигидан кутилмаган бу учрашув мени довдиратиб ҳушимни учирганидан, бирор нарса деёлмасдим. Устига-устак, ҳақиқатан ҳам мен ҳеч нарсани билмас эдим. Мен бефаҳмлик қилаётганимни, ҳамма нарсадан воқиф сирли кимсадан, — мен унга ўзимни бошда шундай кўрсатишим лозим эди-да, — бирпаснинг ичида субутсиз бир аҳмоққа айланаётганимни сезиб турарадиму... лекин ихтиёрим ўзимда эмас эди.

— Ҳа, ҳаммасини биладан, — деб ғўлдирадим яна.

У менга ялт этиб қаради-да, чаққон ўрнидан турди ва кетмоқликка чоғланди.

Унинг бу иши ниҳоятда тешбагирлик бўларди. Мен унинг қўлидан чангаллаб ушладим.

— Худо ҳаққи, — дедим, — ўтиринг, гапларимга қулоқ беринг...

У ўйлаб турди-да, ўтирди.

— Мен ҳозир сизга, — деб гап бошладим мен куйиб-пишиб, — ҳаммасини биладан, дедим, бу гаплар ёлғон. Мен ҳеч нарсани, мутлақо ҳеч нарсани билмайман, на сизнинг кимлигингизни-ю, на унинг кимлигини биладан, борди-ю, ҳозир устун олдида айтган гапларим билан сизни ажаблантирган бўлсам, буни сиз ғалати, тасодифий бир учрашувга йўйингки, у мени худди калака қилгандай икки марта, деярли бир хил вазиятда сизга ду-

хоб этди, балки сиз сир тутишни истаган ҳодисанинг беихтиёр шоҳиди қилди...

Шундан кейин ҳеч тап тортмай унга ҳамма гапни атайин ошкор сўзлаб бердим: Соррентода, Россияда уни кўрганимни, Михайловскда сўраб-суриштирганларимни, ҳатто Москвада Шликова ҳам унинг синглиси билан суҳбатлашганимни гапирдим.

— Энди ҳамма гапни билиб олдингиз,— дедим мен гапимни тугатар эканман.— Сиз менда қандай чуқур, ғоятда кучли таассурот қолдирганингизни таърифлаб ўтирмайман, сизни кўриб, мафтун бўлмасликнинг иложи йўқ. Нафсиламр, у таассуротнинг қай тахлит эканлигини гапирмасам ҳам бўлади. Икки сафар ҳам сизни қандай шароитда кўрганимни бир эсланг-а... Ишонинг, мен беҳуда умидворликка бериладиган одам эмасман, лекин сиз бугун мени қандай кучли ҳаяжон қуршаб олганини инобатга олинг-да, бир лаҳза бўлсин диққатингизни тортиш мақсадида ножўя айёрлик қилганимни кечиринг...

У менинг пойинтар-сойинтар гапларимни бошини қуйи солиб тинглади ва охири:

— Хўш, мендан нима истайсиз?— деб сўради.

— Менми?... Ҳеч нарса истамайман... Мен шундоғам бахтлиман... Мен бировларнинг сирини муқаддас деб биламан.

— Ростдан-а? Лекин сиз шу пайтгача, назаримда... Ҳа, майли,— деди у гапни давом этиб,— мен сизга таъна қилмайман. Сизнинг ўрнингизда ҳар қандай одам бўлганида ҳам шундай қилган бўларди. Бунинг устига, тасодиф чиндан ҳам зўр бериб бизни бир-биримизга яқинлаштирган... шу ваздан сиз ҳар қалай менинг эътирофларимни эшитишга бир қадар ҳақлисиз. Менга қаранг: мен маскарадма-маскарад юриб, дуч келган одамга ситаму изтиробларини тўкиб-соладиган, шафқат ахтарадиган дардли, бахти қаро аёллар тоифасидан эмасман. Мен ҳеч кимнинг раҳм-шафқатига муҳтожмасман: менинг қалбим ўлган, мен бу ерга уни узил-кесил дафн қилгани келганман.

У дастрўмолини лабига босди.

— Ишонаманки,— деб давом этди у бир оз зўриқиб,— сиз менинг гапларимни одатда маскарадларда айтиладиган сафсата деб тушунманг. Сиз фаҳмлашингиз керак, ҳозир кўнглимга...

Рост, унинг майин товушида қандайдир даҳшат бор эди.

— Мен русман,— деди у русчалаб, шу вақтгача у французча гашираётган эди,— лекин Россияда оз яшаганман... Исминни билишингиз шарт эмас. Анна Федоровна менинг эски ўртоғим, тўғри, мен Михайловскка унинг синглиси сифатида борганман... Уша вақтда мен у билан очиқ учрашолмасдим... Шундоғам мишмишлар тарқалганди... Ушанда тўсиқлар бор эди — у банд эди... Тўсиқлар йўқ бўлди... лекин мени ўз хасмига олиши керак бўлган, менинг ёнимда сиз кўрган у одам мени ташлаб кетди. У қўлини силтади-да, жим бўлди.

— Сиз ростданам уни танимайсизми? У билан учрашмаганмисиз?

— Шундоқ.

— У кейинги вақтларда чет элда бўлди. Айтмоқчи, ҳозир шу ерда... Бутун тарихим шу, — деб қўшиб қўйди,— кўриб турибсизки, буни ҳеч қандай сирли, фавкуллодда жойи йўқ.

— Сорренто-чи?— дедим мен бўшашиб.

— Мен у билан Соррентода танишганман,— деди оҳиста ва ўйга толди.

Биз жим қолдик. Мени ажиб бир хижолат чулғаб олди. Мен унинг ёнида, қисфаси ҳаслимни ўғирлаган, мени қанчалар ҳаяжонга солган, асабимни бузган аёл ёнида ўтирардим, қалбим совуқ, уни тегирмон тоши босгандек эди. Мен бу учрашувдан ҳеч нарса чиқмаслигини, орамизда ўтиб бўлмас жар борлигини, хайрлашгач, бир умр дийдор кўришмаслигимизни тушунардим. У бўйнини чўзиб, қўлларини тиззаларига қўйганча, бепарво ўтирарди. Бедаво дардга мубтало бўлганларнинг бепарволиги, бир умр бахтсизликка йўлиққанларнинг парвойи фалаклиги нималигини яхши биламан! Маска кийганлар жуфт-жуфт бўлиб ёнимиздан ўтишарди, вальсинг «бир хил оҳангдаги, шўх» куйи гоҳ узоқлашиб босиқ эшитилар, гоҳ пайдар-пай янграб кетарди; қувноқ бал музикаси кўнглимни ғаш қилар, ҳазин ҳаяжонга солар эди. Мен: «Қачонлардир узоқ қишлоқдаги уйнинг деразасида кўз олдимда намоён бўлган, ҳусни тантана қурган бахтиёр аёл наҳотки шу бўлса?»— деб ўйлардим. Лекин шуниси ҳам борки, ўтган давр унинг ҳуснига путур етказмаган эди. Масканинг турлари тагидан кўриниб турган чехрасининг пастки қисми норасида боланикидек

нафис эди; лекин у ҳайкалникидек жилосиз эди... Галатея жойига чиқиб олган, энди у ердан ортиқ сира тушмайди.

У бирдан қаддини ростлади-да, бошқа хонага қаради ва ўрнидан турди.

— Қўлингизни беринг,— деди у менга,— юринг тез, тезроқ...

Биз залга қайтдик. У шундай тез борардики, мен унга зўрға етиб юрардим. Бир устун ёнида тўхтади.

— Шу ерда кутиб турамыз,— деди у шивирлаб.

— Бировни қидириясизми?— деб гап бошлаган эдим...

Бироқ у менга эътибор бермади: у нигоҳини оломонга тиккан эди. Қора духоба остидан унинг шахло кўзлари хиралашиб, қаҳр билан боқарди.

Мен у тикилиб турган томонга қарадиму ҳамма нарсага тушундим. Устунлар билан девор ёнидаги йўлкада мен у билан боғда кўрганим анави эркак келаётган экан. Уни дарҳол танидим: ҳеч ўзгармабди. Унинг малла мўйлови ҳамон чиройли буралиб турибди, қўй кўзлари ҳам ҳамон хотиржам, ишонч билан шодон чақнайди. У шошилмай, нозик белини аста букиб, қўлтиқлаб келаётган домино кийган хотинга алланарсаларни ҳикоя қилиб келмоқда эди. Бизнинг ёнимизга етиб келганда, у тўсатдан бошини кўтарди, олдин менга, кейин мен билан турган аёлга қаради, унинг кўзларини танигандек бўлди, сабабки, қоши аста чимирилди, у кўзини сузди, лаблари сурбетларча кулгидан сал-пал очилди. У энгашди-да, ҳамроҳининг қулоғига икки оғиз гап айтди, аёл шу заҳоти ўгирилиб мовий кўзлари билан биз икковимизга бошдан-оёқ тезгина разм солиб чиқди-да, пиқиллаб кулди ва жажжи қўлларини силкитиб унга пўписа қилди. Эркак бир елкасини салгина кўтарган эди, аёл ноз-истиғно билан унинг пинжига тиқилди...

Мен ёнимдаги аёлга қарадим. У узоқлашиб кетаётган ошиқ-маъшуқаларга қараб турди-да, қўлини мендан тортиб олиб, эшикка отилди. Орқасидан чиқмоқчи бўлгандим, бироқ у ўгирилиб менга шундай тикилдиди, мен унга эгилиб таъзим қилдим, жойимда қолдим. Унинг кетидан бориш қўполлик ва телбалик бўлишини тушундим.

Орадан чорак соат ўтганда дўстларимнинг бирдан: — Қани, менга шуни айтиб бер-чи, ошна, баланд

бўйли мўйлов қўйган анави жаноб ким?— деб сўрадим. У Петербургдагиларнинг етти яшаридан етмиш яшаригача биладиган жонли адрес-календарь эди.

— Уми?.. У чет эллик, кимлиги номаълум, ахён-ахёнда бир кўриниб қолади. Нима эди?

— Шундай?..

Мен уйга қайтдим. Шу-шу нотаниш аёлни ҳеч ерда учратмадим. У севган кишининг номини билиб олсам, унинг кимлигидан хабар топишим мумкин эди-ю, бироқ бунга ўзим хоҳламадим. Мен юқорида, бу хотин менга туш каби кўринди, деган эдим. У туш каби ўтди-ю, бир умрга йўқолди.

ҒОЛИБ СЕВГИ ҚҰШИҒИ

Гюстав Флобер хотирасига бағишланади. „wage Du zu irren und zu träumen!“

Sthiller¹

Қўхна бир итальянча қўлёзмада шуларни ўқиган эдим:

I

XVI асрнинг ўрталарида Феррарада (Феррара бу вақтда санъат ва шеърият ҳомийлари, олижаноб герцоглар салтанати даврида гуллаб-яшнаган эди) Фабий ва Муций исмли икки навқирон йигит яшаган эди. Яқин қариндош тенгқур бу йигитлар бир-бирларидан қарийб сира ажралишмасди, ёш болалик чоқлариданоқ астойдил дўст тутинишган эдилар... Тақдирларининг бир хиллиги бу дўстлик риштасини мустаҳкамлаган эди. Уларнинг ҳар иккови ҳам тагли-тахтли оиладан чиққан, бой, ўз эрки ўзида, бўйдоқ эди, дидлари ва орзу-ҳаваслари ҳам бир эди. Муций музыка, Фабий рассомлик билан шуғулланарди. Бутун Феррара уларни сарой, жамият ва шаҳарнинг мислсиз кўрки ҳисоблаб, улар билан фахрланар эди. Гарчи уларнинг иккови қадди-қомати келишган йигитлар бўлса ҳам, қиёфаси бир-бириникига ўхшамасди, Фабий баланд бўйли, буғдой ранг, сочи малла, кўзлари мовий эди. Муций, аксинча, қора мағиздан келган, сочлари қора, чарос кўзлари Фабийникидек чақнаб турмас, лабларида ёқимли табассум жилва қилмасди: унинг қалин қошлари юпқа қовоғи устига осилиб тушган, Фабийнинг тилла ранг қоши эса ёйдек эгилиб чиройли манглайи томон кўтарилган эди. Муций гапга-ям унча чечан эмасди: шунга қарамай, бу икки дўст шинавандалиги, мардлиги ҳам сахийлиги сабабли аёлларга баб-баравар манзур бўлишган эди.

Шулар билан айни вақтда Феррарада Валерия исм-

¹ «Хаёлга ошно бўл, қўрқма хатодан!» Шиллер (нем.).

ли бир қиз яшарди. У камдан-кам кўринса-да, уни шаҳарнинг энг сулув қизи деб ҳисоблашишарди. Қиз хилватда кун кечирар, уйдан аҳён-аҳёнда фақат черковга-ю катта байрам кунларида сайрга чиқар эди. У унча бой бўлмаган бева ойиси билан турарди. Хушфёъл онасининг ундан бошқа фарзанди йўқ эди. Валерияни учратган ҳар бир одамнинг кўнглида ихтиёрсиз равишда тааж-жуб, шунингдек, беихтиёр меҳр ва эҳтиром туйғуси уйғонар эди: у ўзини камтарона тутар, гўё ҳусну латофатидан беҳабардек кўринар эди. Очиғи, айрим кишилар уни рангпар дейишарди, қарийб ҳамиша ерга боқувчи кўзларида андак ҳаё ва ҳатто ҳадик ифодалари балқирди, лаблари табассумдан ора-сира, шунда ҳам билинар-билинемас очилар, свозини эшитган одамнинг топилиши даргумон эди. Бироқ мишмишларга қараганда, овози ёқимли экан, ҳали шаҳар ширин уйқудалигида у хонасига кириб олиб, уд чалиб, эски қўшиқларни хиргойи қилишни яхши кўраркан. Чеҳрасининг рангпарлигига қарамай Валерия соғлом эди; ҳатто кекса одамлар ҳам унга қараб туриб беихтиёр: «О, бир кун келиб ҳали барг ёзмаган, пок ва тоза бу ғунча очилиб, қайси йигитга насиб қилса, у жуда ҳам бахтли бўлади-да!» — деб уйлашарди.

II

Фабий билан Муций илк бор Валерияни Феррара герцоги машҳур Лукреция Борджанинг ўғли Эркол амрига биноан Франция короли Людовик XIIнинг қизи, герцогинянинг таклифига кўра Париждан ташриф буюрган казо-казолар шарафига берилган дабдабали халқ байрамида кўришади. Валерия ойиси билан Палладийнинг сурати бўйича Ферраранинг асосий майдонида тикланган кўркам трибуна ўртасида, шаҳарнинг мўътабар аёлларига ажратилган жойда ўтирарди. Фабий билан Муций шу кунгёқ уни жон-дилларидан севиб қолишди: улар бир-бирларидан сир яширмаганларни учун тез орада кўнгилларида бор гапни билиб олишди. Шундан кейин гапни бир жойга қўйиб, қандай бўлмасин Валерия билан учрашишга ва кўнгилларидаги дардларини унга айтишга қарор қилишди. Қиз қимни танласа, бошқаси сўзсиз унинг қарорига бўйсунуши керак эди. Орадан бир неча ҳафта ўтгач, улар эл орасида ҳақли равишда яхши ном чиқарганлари боисидан беванинг кириш амри ма-

хол бўлган уйига қадам ранжида қилишга муваффақ бўлишди. Бева уларга келиб-жетишларига ижозат этди. Шу-шу улар деярли ҳар куни келиб Валерияни кўрадиган ва у билан суҳбатлашиб ўтирадиган бўлишди. Йигитларнинг қалбида ёнган ишқ ўти кундан-кунга кучая борар, бироқ Валерия уларнинг келиб туришини ёқтирса ҳамки, кўнгли кимдалигини билдирмас эди. У Муцийдан музыка ўрганарди, бироқ кўпинча Фабий билан суҳбатлашарди: ундан унчалик ийманмасди. Ниҳоят, улар ўз қисматларини узил-кесил аниқлашга жазм этишди — Валерияга мактуб йўллаб, кимни ўзига лойиқ топишини билдириб, хабар қилишини сўрашди. Валерия бу мактубни ойисига кўрсатиб, унга, ҳали эрга тегадиган ниятим йўқ, мабодо турмуш қурадиган вақтинг келди десангиз, сиз танлаган одамга тегаман, деди. Кекса бева севимли фарзандидан жудо бўлишини ўйлаб, маржон-маржон ёш тўкди, бироқ куёвларнинг раъйини қайтаришга ҳеч қандай асос йўқ эди: у ҳар иккала йигитни қизига муносиб деб биларди. Бироқ ўзига Фабийни маъқул топиб ва Валериянинг ҳам кўнгли ўшандадир, деб гумон қилиб, ўшани танлади. Эртасига Фабий бахт қуши ўзининг бошига қўнганини билди, Муций эса ваъдасига биноан тақдирга тан берди.

У сўзининг устидан чиқди, бироқ ўз дўсти, рақибининг тўй-томошаси кўнглига сиғмади. Мол-мулкининг аксари қисмини дарҳол сотди-ю, бир неча минг дукат йиғиб, Шарқ томонга, олис сафарга жўнаб кетди. Фабий билан хайрлашаётиб, қалб жароҳати битиб, кўнглимда эҳтирос туйғуси сўнгандагина қайтиб келаман, деди. Болалик ва ўсмирлик чоқларидаги дўстидан ажралиш Фабийга жуда оғир бўлди... бироқ яқин қолган роҳат-фароғатни интизорлик билан кутиш нашъаси бошқа ҳар қандай ҳис-туйғуларини босиб кетди-ю, у бутунлай зафар қучган ишқ завқ-шавқига берилди.

Кўп ўтмай у Валерия билан бир ёстиққа бош қўйди. Шундагина у қандай бебаҳо хазинани қўлга киритганини узил-кесил тушунди. Унинг Феррарадан сал нарида чор атрофи серсоя дарахтлар билан ўралган ажойиб боғи бор эди, Фабий хотини ва қайнанасини олиб шу боғга кўчиб келди. Шунда улар худди жаннатда яшагандек фароғатда яшашди. Турмуш қурганларидан кейин Валериянинг бутун фазилатлари яққол намоён бўлди, ҳаваскор рассом Фабий моҳир рассом бўлиб етишди.

Валериянинг онаси бахтли эр-хотинга қараб қувонар, худога шукурлар қилар эди. Тўрт йил худди ширин туш каби ғир этиб ўтиб кетди. Ёш эр-хотин бир нарсадан қисилишган эди, уларнинг ёлғиз ташвишлари, фарзанд кўришмаганларида.. лекин бундан умидларини узишмаган эди. Тўртинчи йилнинг охирида уларнинг бошига ҳақиқий мусибат тушди: Валериянинг онаси бир неча кун касал бўлиб ётиб қазо қилди.

Валерия озмунча кўз ёши тўкмади, у узоқ вақт бу жудоликка кўника олмади. Бироқ, орадан бир йил ўтгач, ҳаёт яна ўз изига тушиб кетди. Мана, ёз кунларидан бирида ҳеч кимга билдирмай Феррарага Муций кириб келди.

III

Муций сурункасига беш йил йўқ бўлиб кетди, гўё ҳаётдан кўз юмгандек, у тўғрида дом-дарак бўлмади. Фабий ўз дўстини Феррара кўчаларидан бирида учратиб қолганида ҳам қўрққанидан, ҳам шодланганидан қичқириб юборишга оз қолди. У шу заҳоти уни боғига чорлади. Унинг боғда алоҳида кенг айвони бор эди, у дўстига шу айвонда туришни таклиф қилди. Муций унинг таклифини бажону дил қабул қилди ва шу кунидек малайялик гунг, лекин қулоғи эшитадиган, кўзидан фаҳм-фаросатли эканлиги кўриниб турган малайи билан бирга кўчиб келди... Малайининг тили қирқилган эди. Муций узоқ сафар вақтида турли мамлакатлардан йиққан қимматли буюмлари солинган ўнтача сандиқ келтирди. Муцийнинг қайтиб келганига Валерия хурсанд бўлди: у Валерия билан хотиржам, дўстона саломлашди: унинг бутун туриш-турмушидан Фабийга берган ваъдасини унутмагандек эди. У кун бўйи овора бўлиб айвонга жой қилди, малайялик хизматкори ёрдамида олиб келган асил молларини, гиламларини, шойиларини, атлас-кимхобларини, қурол-яроғларини, идиш-товоқларини, жомларини, марварид ва фируза қадалган олтин-кумуш буюмларини, фил суюғи ҳам қаҳрабодан ясалган ўймакор қутичаларини қиррали шишаларини, зираворларини, чекимликларини, ҳайвонларнинг териларини, ажойиб-ғаройиб қушларнинг патларини, яна татиб кўришнинг ўзиёқ сирли ва мавҳум туюлган турлитуман нарсаларни жой-жойига қўйиб чиқди. Мана шу

қимматбаҳо нарсалар орасида серҳашам дур терилган маржон ҳам бор эдики, буни Эрон шоҳи улуғ ва сирли хизмати учун Муцийга тақдим этган эди, у ўз қўли билан бўйнига осиб қўйиш учун Валериядан изн сўради: маржон Валерияга оғир ва қандайдир ҳарорат таратадиган хосияти бордек туюлди... маржон унинг бўйнига ёпишди-қолди. Муций овқатдан кейин кечга томон богдаги айвончада тол гуллар ва дафналарнинг соясида ўтириб бошидан кечирганларини ҳикоя қила бошлади. У олис мамлакатларда, осмон ўпар тоғларда, сувсиз саҳроларда, катта дарёларда кўрган-кечирганларидан сўзлади, улкан бинолар ва эҳромлар, минг йиллик дарахтлар, ранго-ранг гуллару қушлардан гапирди, ўзи бўлган шаҳарлар ва халқларнинг номларини тилга олди... уларнинг ёлғиз номларининг ўзиёқ қандайдир афсонавий нарсаларни эслатарди. Муций бутун Шарқни беш қўлидек билиб олган эди: у барча жонзот ичида отлари энг асил ва чиройли Эрон ва Арабистондан ўтди, одамлари ваҳимали ўсимликларни эслатувчи Ҳиндистоннинг ичига кириб борди. Далай-лама номли тирик худо—қийиқ кўз, гунг ва соқов одам қиёфасида яшайдиган Хитой ва Тибет чегарасигача борди. Унинг ҳикоялари ажойибгаройиб эди! Фабий билан Валерия унинг гапларига маҳлиё бўлиб қулоқ осиди! Умуман, Муцийнинг чеҳраси унчалик ўзгармаган эди: болалигидан қорача юзи ўткир қуёш нурида янада қорайган, кўзлари илгаригидан кўра киртайгандек кўринарди—бутун ўзгариш шу, холос, бироқ бу чеҳранинг кўриниши бошқача: тунд, жиддий эди, ҳатто кечаси шеърлар ўқиб, ер-кўкни ларзага солган ўрмонзорда дуч келган хавф-хатарлар ёки кундуз кунлари бўм-бўш кўчаларда сайёҳларни пойлайдиган ва уларни тутиб одамхўр темир маъбудага қурбон қиладиган жоҳил мутаассиблар тўғрисида гапирганида ҳам юз ифодаси ўзгармади. Муцийнинг овози босиқ ва силлиқ эди, қўлларининг ва бутун гавдасининг ҳаракати итальян қабиласига хос бачканаликдан ҳоли бўлган эди. У удабурон содиқ хизматкорининг ёрдами билан ҳинд борахманлардан ўрганган фокусларини кўрсатди. Мисол учун у, даставвал, ўзини парда билан тўсди-да, бирдан бармоқларининг учи билан тик турган бамбук таёғига таяниб, осмонда чордана қуриб ўтирган ҳолда намоён бўлди. Бундан Фабий ҳанг-манг бўлиб қолди, Валериянинг эса ваҳми келди... «Афсунгарми, нима бало», деб

ўйлаб қолди у. Муций кичкина най чалиб саватдан ўргатилган илонларни чақирганида, ола-була мато тагидан уларнинг қорамтир, япасқи боши кўриниб, тилларини қимирлатганда Валериянинг юраги ёрилаёзди, у Муцийдан тезроқ бу манфур газандаларни йўқотишини илтимос қилди. Кечки овқат маҳалида Муций дўстларини бўйни узун, думалоқ шишадаги Шероз шароби билан меҳмон қилди, кичкина яшма пиёлаларга қўйилган, ўткир ҳидли, яшил тусда товланадиган тилла ранг қуюқ шароб сирли жимирларди. Унинг таъми Европа виноларига ўхшамасди, у жуда ширин ва хушбўй эди, шошилмай оз-оздан ҳўпланса, одамнинг танаси яйрарди. Муций қўярда-қўймай Фабий билан Валерияга бир пиёладан ичирди, ўзи ҳам ичди. Валериянинг пиёласи устига энгашиб алланарса деб шивирлаб, бармоқларини силкитди. Валерия буни кўрди, лекин Муцийнинг хатти-ҳаракати ва юриш-туришида қандайдир бегона, мисли кўрилмаган хислатлар пайдо бўлганидан: «Ҳиндистонда янги динни қабул қилдими ёки уларда одат шунақамикин?»— деб ўйлаб қўя қолди. Кейин бир оз жим турди-да, сафарда юрганингизда музыка билан шуғулландингизми, деб сўради. Муций унга жавобан малайяликка ҳинд скрипкасини келтиришни буюрди. У ҳозирги скрипкаларга ўхшар, лекин унда тор тўртта эмас, учта эди, қулоғига илоннинг кўкишроқ териси ўралган, ингичка қамиш камони ярим доира шаклида бўлиб, учидан олмос ялтираб турар эди.

Муций аввалги ўз таъбирига кўра италияликлар қулогига галати, ҳатто ваҳимали эшитиладиган ҳазин халқ куйларидан чалганида ҳалиги оҳанг ногаҳон кучайди, жарангдор, қудратли янгради. Узун-узун тортилган камондан эҳтиросли куй қўйилиб чиқа бошлади, гўё у ўз териси билан скрипканинг қулоғини ўраб ётган илондек чиройли тўлғанарди, тантанавор шод-хуррамликка йўғрилган бу куй шу қадар оташин, шу қадар фусункор қанот қоқар эдики, Фабий билан Валериянинг дили хун бўлиб, кўзларига жиққа ёш келди. Муций бўлса қути ўчиб, қошларини чимириб, бошини қийшайтирганча скрипкага қўйди, у яна ҳам жиддий ва пурвиқор эди, камоннинг учидаги олмос эса, мазкур ажойиб куйдан ўт олгандек ялт-юлт қилар эди. Муций чалишдан тўхтаб, скрипкани даҳани ва ёлкаси билан қисиб турган кўйи, камон тутган қўлини туширганда Фабий хитоб

қилди: «Нима бу? Қандай куйни чалдинг?» Валерия чурқ этиб оғиз очмади, лекин бутун туриш-турмуши эрининг саволини қайтараётганини очиқ-ойдин кўрсатиб турарди. Муций скрипкани стол устига қўйди-да, сочини бир силкитиб, назокат ила табассум қилди ва: «Буми? Бу куйни... ушбу қўшиқни мен бир марта Цейлон оролида эшитган эдим. Бу қўшиқ у ерда, халқ орасида бахтли, қониқтирилган севги қўшиғи сифатида машҳур!» — деди. Фабий «Яна бир марта чал», — деб шивирлаган эди, Муций: «Йўқ, буни қайтариш мумкин эмас, вақт кеч бўлиб қолди. Синьора Валерия ором олмоқлари керак, мен ҳам бора қолай энди... Чарчадим», — деб жавоб берди. Кун бўйи Муций Валерия билан эски қадрдонлардек оддийгина, ҳурмати жойига қўйиб муомала қилди, бироқ кетаётиб, бармоқларини кафтига ботириб, унинг қўлини маҳкам сиқди ва юзларига қаттиқ тикилди, Валерия ерга қараб турган бўлса ҳамки, унинг қўққисдан лолодек қизариб кетган, бетларида тикандек нигоҳини сизди. Муцийга ҳеч нима демай қўлини тортиб олди, Муций кетгач эса, у чиқиб кетган эшикка кўз ташлади. Валерия илгарилари ҳам ундан ҳайиққанини эслади... ҳозир эса унинг қалбидан ҳайронлик жой олди. Муций айвонига жўнагач, эр-хотин ётоқхонасига йўл олишди.

IV

Валерия ҳадеганда ухлолмади: томирларидаги қон оҳишта, ҳузур бахш этиб жунбишга келар, боши ўз тахминича ғалати шаробдан, балки Муцийнинг ҳикояси ёхуд скрипкада чалган куйидан аста ғувилларди... Тонг отарга яқин у алоҳа ухлаб қолди ва ғаройиб бир туш кўрди.

Тушида паст шифтли кенг бир хонага кириб бораётганмиш... Бундай хонани умри бино бўлиб кўрмаганмиш. Бутун деворлари зарҳал, «тарам-тарам» йўлли, кичкина-кичкина ҳаво ранг кошнлар билан қопланганмиш, алебастрдан қилинган ўймакор устунлар мрамар шифтни ушлаб турганмиш, ана шу шифт ва устунларнинг ярми шаффофмиш... Ҳар томондан хона ичига таралаётган ёруғ нур барча нарсаларни сирли равишда бир хил ёритармиш, духоба ёстиқлар ойнадек силлиқ ер-

нинг ярмисигача солинган энсиз гилам устида ётганмиш. Ажойиб-ғаройиб ҳайвонларни эслатувчи бурчалардаги тутатқи тутатиладиган узун идишлардан билинар-билинимас тутун кўтарилармиш, ҳеч қаерда дераза йўқмиш, девордаги дераза ўрнига тутилган духоба парда унсиз қорайиб турганмиш. Бир маҳал ана ўша парда секин-аста сурилибди-ю, орқасидан Муций чиқибди. У таъзим қилармиш; қучоғини очиб, нуқул кулармиш. У темирдек қўллари билан Валерияни белидан қучибди, қуруқ лаблари аъзойи баданини ўт бўлиб куйдирибди... У ёстиқ устига чалқанча йиқилибди...

Валерия даҳшатдан оҳ-воҳ қилиб, зўр бериб урина-урина охири уйғонди. У қаердалигини, нима бўлганини тузукроқ тушунмай, каравотидан қўзғалди-да, атрофига аланглаб қаради... Аъзойи баданини титроқ ларзага солди... Фабий ёнида ётарди. У ухларди, бироқ башараси деразадан мўралаётган тўлин ой ёғдусида мурданики сингари оппоқ... мурданикидан маъюсроқ эди. Валерия эрини уйғотди, эри унга қаради-да: «Сенга нима бўлди?»—деб ҳовлиқиб сўради. Валерия ҳамон аъзойи бадани қалтираб: «Мен, мен қўрқинчли туш кўрдим», —деб шивирлади.

Худди шу аснода айвон томондан кучли музика овози эшитилди, шунда Фабий билан Валериянинг ҳар иккиси бу Муций чалиб берган ва у қонган ва тантана қилган севги қўшиғи деб атаган ўша куй эканлигини билишди. Фабий ҳанг-манг бўлиб Валерияга қаради... у кўзини юмиб тескари ўгирилди, шу кўйи уларнинг иккови нафасларини ичларига ютиб қўшиқни охиригача тинглашди. Сўнгги садо тингач, ой булутлар ортига яширинди-ю, хона ичига бирдан қоронғилик чўкди... Эрхотин лом-мим демай бошларини ёстиққа қўйишди, қайси бири қачон ухлаганини ҳеч қайсиси билмади.

V

Эртасига эрталаб Муций нонуштага келди, унинг кайфи чоғ бўлса керак. Валерия билан хушчақчақ саломлашди. Валерия тараддудланиб унинг саломига алик олди, унга ялт этиб қаради-ю, Муцийнинг қувноқ, мамнун чеҳрасини, ўткир, синчков кўзларини кўриб

Ваҳимага тушди. У яна ҳикоя бошлаган эди... бироқ Фабий дарҳол унинг сўзини бўлди:

— Сен, чамаси, янги жойда ухлолмадингми дейман? Хотиним икковимиз кечаги куйингни яна чалганингни эшитдик.

— Ростдан-а! Эшитдингизми?— деди Муций.— Ҳа, рост, мен у куйни чалдим, бироқ унда олдин ухлаб олдим, ҳатто ажойиб туш ҳам кўрдим.

Валерия ҳушёр тортди.

— Қандай туш?— деб сўради Фабий.

— Туш кўрсам, тушимда шарқча безатилган кеги бир хонага кираётганмишман,— деди Муций Валериядан кўзини узмай. — Уймакор устунлар шифтни кўтариб турганмиш, деворлари кошинлар билан қопланганмиш, на деразаси, на шамлар бўлмаса-да, бутун хона гўё шаффоф тошдан тиклангандек пушти рангда эмиш. Бурчакларда хитой идишларида тутатқи тутаб турганмиш, ерда — энсиз гилам ёнида духоба ёстиқлар ётганмиш. Мен парда тутилган эшикдан кирибман, бошқа эшикдан эса мен бир вақтлар севган аёл кириб келибди. У кўзимга шу қадар латофатли кўриниб кетибдики, қалбимда илгариги ишқ ўти дарҳол аланга олибди...

Муций маънодор жим бўлди. Валерия қимир этмай ўтирар, аста-секин ранги оқариб борар эди... у энтикиб нафас ола бошлади.

— Шундан кейин,— деди Муций гапида давом этиб,— ўрнимдан туриб ўша қўшиқни чалдим.

— Уша хотин ким ўзи?— деди Фабий.

— Уми? Бир ҳинднинг хотини. Мен у билан Деҳли шаҳрида учрашган эдим... У ҳозир тирик эмас. Оламдан ўтган.

— Эри-чи?—деб сўради Фабий, нега суриштираётганини ўзи ҳам билмай.

— Эри ҳам ўлган дейишади. Кўп ўтмай улардан беҳабар қолдим.

— Қизиқ!— деди Фабий...— Менинг хотиним ҳам шу кеча галати туш кўрибди,— Муций Валерияга диққат билан тикилди,— лекин менга айтгани йўқ,— деб илова қилди Фабий.

Бироқ шу пайт Валерия ўрнидан турди-да, хонадан чиқиб кетди. Муций ҳам нонуштадан кейин, Феррарада ишим бор, кечга яқин қайтиб келаман, деб дарҳол жўнаб қолди.

Муций келмасидан бир неча ҳафта бурун Фабий бокира Цецилия¹ қиёфасида хотинининг суратини солишга киришган эди. У ўз санъати борасида анча камолотга эришган эди, Леонардо да Винчининг шогирди машҳур Луини Феррарага, унинг ҳузурига келиб, маслаҳатларни билан унга ёрдамлашар, буюк устозининг ўғитларини гапириб берар эди. Сурат қарийб битаёзган, бир-икки қалам уриш билан чеҳрага сайқал бериш қолган эди. Фабий ҳақли равишда ўз асари билан фахрланса арзирди. У Муцийни Феррарага жўнатиб юборгач, ишхонаси томон йўл олди, одатда, Валерия уни шу ерда кутиб турарди, бироқ бугун у йўқ эди, чақирган эди, жавоб бермади. Фабийнинг кўнглига гўлгула тушди, уни қидириб кетди. Уйда йўқ эди, Фабий югурганича боққа чиқди ва овлоқдаги хиёбонлардан бирида Валерияни кўриб қолди. У бошини кўкрагига энгаштириб, чалмаштирилган қўлларини тиззасига қўйганча скамейкада ўтирар эди, унинг орқасидан ям-яшил сарв дарахти орасидан заҳарли хандадан башараси бужмайган, чўччайган лабларини найига қўяётган мрамар сатир² қаққайиб турарди. Валерия эрини кўриб анча-мунча хурсанд бўлди, унинг ташвишланиб берган саволларига, бир оз бошим оғрияпти, бироқ ҳечқиси йўқ, ишни бошласак бўлади, деб жавоб берди. Фабий уни ишхонасига олиб келди-да, ўтқазиб мўйқаламни қўлига олди, бироқ чеҳрани кўнгилдагидек тугаллаёлмади, роса жигибийрон бўлди. Бунинг боиси чеҳранинг андак рангпарлиги-ю ҳорғинлиги эмасди. Йўқ, чеҳрада Фабийнинг кўнглига ёқадиған, унда Валерияни биби Цецилия қиёфасида тасвирлаш фикрини уйғотган ифбат ва бокиралик бугун кўринмасди. Охири у мўйқаламни ташлади, хотинига, илҳом келмаяпти, ўзингниям тобинг йўқроққа ўхшайди, ётиб дам олсанг тузук бўларди, деди-да, суратли мольбертни ўгириб деворга суяб қўйди. Валерия унинг фикрига қўшилиб, ҳа, дам олишим керак, деди-да, боши оғриётганидан яна зорланиб, ётоқхонасига йўл олди.

¹ Цецилия — қиз ўтишга сўз берган католик черковининг момоси. Италиян рассомлар уни оқ кўйлақда бошига тилла тож кийиб, қўлига нилуфар ушлаган ҳолда тасвирлашган.

² Сатир — грек мифологиясида май ва айш-ишрат маъбуди.

Фабий ишхонасида қолди. У ғалати, хижолат чекарди. Бироқ нима учунлигини ўзи ҳам тушунмасди. Муцийни ўзи қўярда-қўймай олиб келиб, уйдан жой берган бўлса ҳамки негадир кўнгли хижил эди. Рашк қилганидан эмасди. Бу... ахир Валерияга рашк қилиб бўладими!— У дўстининг илгаригидек самимий эмаслигини пайқарди. Муций олис мамлакатларда орттирган бегона, номаълум, чамаси, қон-қонига сингиб кетган янги хусусиятлар — сеҳр-жодулар, қўшиқлар, ғалати ичимликлар, анави соқов малайялик, Муцийнинг кийимбошидан, сочларидан, нафасидан тараладиган муаттар бўй — буларнинг ҳаммаси Фабийнинг кўнглида ишончсизлик, аниқроғи, ҳатто ҳадиксираш туйғусини уйғотарди. Нима сабабдан ўша малайялик дастурхон устида хизмат қилаётиб унга, яъни Фабийга бунчалик диққат билан хунук қараш қилади? Рост, баъзилар у итальянчани тушунади, деб ўйлаши мумкин. Муций у ҳақда, бу малайялик тилини бериб катта қурбонлик келтирган, энди бунинг эвазига буюк кучга эга бўлган, деган эди. Хўш, бу куч қанақа? Тили эвазига бу кучга қандай эришган? Буларнинг ҳаммаси жуда ғалати! Ҳечам тушуниб бўлмайди! Фабий хотинининг ёнига, ётоқхонага борди, у ўрнида кийими билан ётар, уйғоқ эди. Унинг қадам товушини эшитиб чўчиб тушди, кейин худди боғдаги сингари хурсанд бўлди. Фабий каравот четига ўтириб, Валерияни қўлидан ушлади-да, бир оз сукут қилиб туриб, кеча кечаси уни қандай ғаройиб туш қўрқитганини, тушнинг Муций гапириб берган тушга ўхшаш-ўхшамаслигини сўради. Валерия анордек қизариб кетди-ю, шоша-пиша жавоб қилди: «Э, йўқ! Йўқ! Мен аллақандай... махлуқни кўрдим... у мени тилка-пора қилиб ташламоқчи бўлди». — «Махлуқ дейсанми? Одам қиёфасидами?»—деб сўради Фабий. Валерия: «Йўқ, ҳайвон... ҳайвон қиёфасида!» —деди-да, ўгирилиб ётиб, қизиб кетган юзини ёстиққа буркаб олди. Фабий хотинининг қўлини яна хийла вақт ушлаб турди-да, индамай уни лабига босиб чиқиб кетди.

Бу кун эр-хотин учун жуда кўнглисиз ўтди. Гўё уларнинг бошлари устида қандайдир қора нарса тургандек бўлди, бунинг нималигини улар билишмасди. Гўё бирор хавф таҳдид қилаётгандек, улар бирга бўлишни хоҳлашар, лекин бир-бирларига нима дейишни билишмас эди. Фабий суратни тамомлашга, Ариосто-

нинг¹ яқинда Феррарада пайдо бўлиб, бутун Италияда шуҳрат қозонган поэмасини ўқишга тутинди-ю, бироқ бундан ҳеч нарса чиқмади... Кечки овқат олдида Муций қайтиб келди.

VII

У хотиржам ва мамнун кўринса ҳам, ҳикоя қилишга рағбати бўлмади, ҳадеб Фабийдан илгариги таниш-билишларини, немислар юришини, император Карлни² сўраб-суриштирди, Римга бориб, янги папани кўриб келмоқчи эканлигини айтди. У Валерияга янги шероз шаробидан таклиф қилди. Валерия бош тортгач, ўзига гапиргандек: «Энди ҳожати ҳам йўқ»,— деб минғирлаб қўйди. Фабий ётоқхонасига хотини билан қайтиб келгач, дарҳол ухлаб қолди... бир соатлардан кейин уйғониб, ёнида хотини ётмаганини фаҳмлади, Валерия ўрнида йўқ эди. У дик этиб ўрнидан турди, худди шу онда хотинининг тунги кўйлақда боғдан хонага кириб келаётганини кўриб қолди. Яқиндагина ёмғир шивалаб ўтган бўлса ҳамки ой равшан ёғду сочар эди. Валерия кўзларини чирт юмиб, башарасида пинҳоний кўрқув зоҳир бўлган ҳолда ўрин ёнига келди ва қўлларини чўзиб ўрнини пайпаслаб кўрди-да, шоша-пиша индамай ётиб олди. Фабий унга савол берган эди, бироқ қулоғига гап кирмади, чамаси, у ухлар эди. Унга қўлини теккизган эди, кийимида, сочларида ёмғир томчиларини, очиқ оёқларида қум зарраларини кўрди. Шунда у сапчиб ўрнидан турди-ю, қия очиқ эшикдан боққа югурди. Ҳамма нарса сутдек ойдинда аниқ-таниқ кўринди. Фабий аланглаб қараб қумлоқ йўлкада икки жуфт оёқ изига кўзи тушди, бир жуфти яланг оёқ эди ва унинг изи айвон билан уй орасида ясминлардан қилинган чеккароқдаги шийпончага олиб борар эди. У ҳанг-манг бўлиб тўхтаб қолди—мана, ногаҳон ўтган кечаси эшитган ўша қўшиқнинг оҳанги тарала бошлади! Фабий чўчиб тушди-ю,

¹ *Ариосто Людовико* (1474—1533) — Ренессанс даврининг охиридаги йирик итальян шоири. Бутун умрини Феррарада д'Эсте герцогларининг саройида ўтказган. Унинг машҳур поэмаси «Ғазабнок Роланд» («Orlando fu rioso») 1505—1515 йилларда ёзилган.

² *Карл V* — Германия миллатининг муқаллас Рим империяси аталмиш империянинг императори ва (Карл I номи билан) Испан қироли.

айвонга югуриб кирди... Муций хонанинг ўртасида скрипка чалиб турарди. Фабий унга ташланди.

— Сен боғдамидинг, боққа чиққанмидинг, кўйлагинг ёмғирдан ҳўл-ку?

Муций Фабийнинг келганидан ва унинг ҳаяжонланаётганидан ажаблангандек узук-юлуқ жавоб берди...

— Йўқ... билмайман... Назаримда... чиққаным йўқ...

Фабий уни қўлидан чангаллаб ушлади.

— Нега бўлмаса яна бу куйни чаляпсан? Наҳотки яна туш кўрган бўлсанг?

Муций Фабийга ҳамон ҳайрат билан тикиларди-ю, лекин ҳеч нарса демасди.

— Жавоб бер!

Баркаш бўлиб чиқди ой,
Тўлғанар илондай сой.
Дўст уйғонди, ёв ухлар,
Товуққа чангал урди.
Темир тирноқ қарчигай,
Ёрдам бер, ёрдам!—

деб Муций гўё беҳушдек чўзиб гўлдиради. Фабий икки қадам орқасига тисланди-да, Муцийга тикилди, ўйлаб гуриб... уйига, ётоқхонага қайтди.

Валерия бошини елкасига қийшайтириб, қўлларини икки ёнига беҳол ташлаганча донг қотиб ухлаб ётарди, Фабий уни зўрга уйғотди... бироқ у кўзини очиб Фабийни кўргани ҳаманоқ ўзини унинг бўйнига ташлади ва титраб-қақшаб қучоқлади, аъзойи бадани ларзага келган эди.

Фабий уни тинчителишга уришиб:

— Сенга нима бўлди, жоним, нима бўлди!— деб такрорлар, бироқ Валерия унинг пинжига суқилиб, қимир этмай жимгина турар эди.

Охири унинг кўксига юзини яшириб:

— Оҳ, қандай даҳшатли тушлар кўраман-а,— деди, Фабий ундан суриштиришга оғиз жуфтлаган эди... у қалтираб кетди...

Ниҳоят, у пинакка кетганида дераза ойналарида қуёш нурлари жилва қилаётган эди.

VIII

Эртаси куни эрталаб Муций эрталабданоқ ғойиб бўлди. Валерия эрига қўшни монастырга бориб келмоқ-

чи эканлигини айтди. Бу ерда унинг пири муршиди яшар, унга гоятда ихлоси баланд эди. Фабийнинг саволларига у, тавба-тазарру қилай, шояд сўнгги кунлардаги ғайри табиий ҳодисаларнинг таъсиридан фориг бўлсам, юрагим таскин топса, деб жавоб берди. Фабий Валериянинг ориқлаб кетган юзига қараб, шикаста овозини эшитиб, унинг истагини маъқуллади. Лоренцо ҳазрат унга жўяли маслаҳатлар бериб, гумон ва шубҳаларини кўнглидан тарқатиб юбориши мумкин... Валерия тўрт киши кузатувида монастирга жўнади, Фабий эса уйда қолди ва хотини қайтгунча, унга нима бўлганини билишга уриниб, хавотирга тушиб, газаби қайнаб, ноаниқ шубҳалардан юраги ўртаниб, боғда айланиб юрди... У бир неча бор айвонга кирди, бироқ Муций қайтмаган, малайялик эса унга итоатқўйлик билан бошини эгиб, ҳайкалдек қотиб қарарди. Фабийнинг назарида, унинг қорамтир башарасида яширин истеҳзо бордек туюларди. Бу орада Валерия пирига тавба-тазарру қилиб, ҳамма гапни уялиб эмас, даҳшатга тушиб гапириб берди. Пир унинг гапларини диққат билан эшитди, уни дуо қилди ва бенхтиёр қилган гуноҳини кечирди. Кўнглидан эса: «Сеҳру жоду, шайтоний май... бу ишни бундайлигича қолдириб бўлмайди»,—деган гапни ўтказди-ю, Валерияга узил-кесил тасалли бериш учун у билан бирга унинг боғига келди. Фабий руҳонийни кўриб, безовталанди, бироқ кўпни кўрган чол нима қилишини олдиндан ўйлаб қўйган эди. У Фабий билан холи қолгач, турган гапки Валериянинг иқрор бўлиб айтган гапларини яширди, лекин Фабийга ўзинг чақириб келган меҳмонингни имкони борича тезроқ уйингдан даф қил, у ўз ҳикоялари, қўшиқлари ва хатти-ҳаракати билан Валериянинг онгини заҳарлаган, деди. Боз устига, чолнинг фикрича, Муций илгари ҳам динга унчалик содиқ бўлмаган экан, христиан динидан бебаҳра мамлакатларда узоқ юргани вазидан эса у ерлардан сохта таълимотларнинг маразини олиб келиши, ҳатто сеҳру жоду сирлари билан танишган бўлиши эҳтимолдан холи эмас экан, шу боисдан эски дўстлик ҳурмати бунга монелик қилса ҳамки, оқилна эҳтиёткорлик бундай дўстликнинг баҳридан ўтишни тақозо қиларкан! Фабий табаррук пирнинг фикрларига тўла қўшилди, Валерияга пири муршидининг гапларини етказганида унинг чиройи очилиб кетди. Лоренцо ҳазрат эр-хотинининг шукроналик билан билдирган мин-

натдорчилигини ва улар монастирга, ғарибу мискинларга атаб берган қимматли совғаларини олиб, уйига жўнади.

Фабий кечки овқатдан кейиноқ дўсти билан орани очди қилишга бел боғлаган эди, бироқ унинг ғалати меҳмони овқат маҳалида қайтиб келмади. Шунда Фабий Муций билан бўладиган суҳбатни эртага қолдирди-ю, эр-хотин ётоқхоналарига йўл олишди.

IX

Валерия дарров ухлаб қолди, бироқ Фабий ухлолмади. Тунги сукунатда кўрган-билганлари ва кўнглидан ўтказганлари унинг кўзи олдида равшанроқ намоён бўлди, у янада зўр бериб ўзига-ўзи савол берса ҳамки, барибир илгаригидек уларга жавоб тополмади. Муций чиндан ҳам афсунгар бўлганмикин, Валерияни сеҳрлаб қўйган бўлса-я? Валерия хаста... қандай дард билан оғриганикин? У бошини қўлига қўйиб, ўтли нафасини ичига ютиб кўнгилсиз ўйларга берилиб ётганида мусаффо осмонга ой чиқди, ой ёғдуси билан бирга деразаларнинг ярим шаффоф ойналарини тешиб, айвон томондан енгил хушбўй эпкин келгандек бўлди. Шундаймикин, ёки Фабийнинг назарида шундай бўлдимикин? Мана, зўр бериб чорловчи, эҳтиросли шивирлаш эшитилди... ва худди шу пайт Фабий Валериянинг билинар-билинемас қимирлаганини кўрди. У сапчиб тушди, қараса, Валерия ўрнидан туряпти, мана, у аввал бир оёгини, кейин бошқасини каравотдан туширди ва худди телба-кезиклар сингари хира кўзларини олдинга тикиб, қўлларини чўзганча боғ эшиги томон қадам қўйди! Фабий шу заҳоти ирғиб ўрнидан туриб, ётоқхонанинг бошқа эшигидан чиқди-да, уйнинг муюшидан чопганча ўтиб, боққа қараган эшикни тўсди... У эндигина қулфни ушлаган ҳам эдики, ичкаридан аллаким эшикни итарганини сизди, бутун гавдаси билан итарди... яна ва яна итарди... кейин оҳу фиғон эшитилди...

Фабийнинг кўнглидан: «Ахир Муций шаҳардан қайтгани йўқ-ку?»— деган гап ўтди-ю, айвон томонга югурди...

Хўш, у нимани кўрди?

Қараса, рўпарасидан тўлин ой ёғдусидан чароғон бўлган йўлкада худди телба-кезик одамлардек қўллари-

ни чўзиб, кўзларини бақрайтирганча Муций келяпти... Фабий югуриб унинг олдига борди, бироқ у бир маромда қадам ташлаб унга парво қилмай ёнидан ўтиб кетди. Унинг чеҳраси ой шуъласида худди малайяликнинг башараси каби жилмайгандек бўлди. Фабий уни чақирмоқчи бўлган эди... Лекин шу пайт орқасидан — уй томондан деразанинг тақиллагани эшитилди... У шартта ўгирилди...

Рост, ётоқхонанинг деразаси ланг очиқ эди: деразада эса бир оёғини кўтарганча Валерия турарди... қўллари гўё Муцийни излагандек пайпасланарди... у бутун борлиги билан унга талпинарди.

Беҳад қаҳру ғазабдан Фабийнинг қони қайнади. Фигони фалакка чиқиб: «Аблаҳ, жодугар!»— деб қичқирди-ю, бир қўли билан Муцийнинг кекирдагидан гиппа бўғди, бошқа қўли билан эса унинг белидаги ханжарни тимирскилаб топди-да, уни дастасигача ғаниминг биқинига санчди.

Муций қаттиқ чинқирди, жароҳатини чангаллаганича, йиқила-сурила айвони томон қочди... Бироқ Фабий ханжарни суққанда Валерия ҳам қаттиқ чинқирди-ю, гуп этиб ерга қулади.

Фабий ёрдам бергани унинг ёнига югурди, уни кўтариб каравотга олиб бориб ётқизди ва ундан гап сўради...

Валерия анча вақтгача қимир этмай ётди, бироқ охири кўзини очиб, чуқур нафас олди-да, ҳозиргина ўлим чангалидан халос бўлган кишидек пайдар-пай хурсанд бўлиб, эрини кўрди, кўрди-ю, қўллари билан уни бўйнидан қучоқлаб, ўзини бағрига ташлади. «Сенмисан, сен ўзингмисан, ўзингмисан»,— деб гўлдиради. Кейин аста-секин қўлини бўшатди, бошини орқага ташлади ва роҳатбахш табассум ила: «Худога шукур, ҳаммаси барҳам тобди... Оҳ, қанчалар толиқдим!»— деб шивирлади-ю, тинч уйқуга кетди.

Х

Фабий унинг ёнига ўтирди-да, хотинининг рангпар, ориқлаган, лекин хотиржам чеҳрасига тикилиб нималар юз берганини... ва энди нима қилиши лозимлигини мулоҳаза қила бошлади... Нима қилса экан-а? Агар Муций-

ни ўлдирган бўлса,— у ханжарнинг қанчалик чуқур суқилганини эслаб, унинг ўлганига шубҳа қилмади,— буни яшириш қийин! Бориб герцогга, судьяларга хабар қилиши даркор... бироқ бу мавҳум ишни қандай тушунтиради? У, яъни Фабий ўз қариндошини, энг қалин дўстини уйида ўлдирса-я! Турган гапки, нима учун, қандай сабабга кўра ўлдирдинг, деб суриштиришадди... Борди-ю, Муций ўлмаган бўлса-чи! Фабий ҳамма нарсадан беҳабар ўтиришга тоқат қилолмади, Валериянинг ухлаб ётганига ишонч ҳосил қилгач, курсидан оҳиста турди-да, айвон томон юрди. Айвон осойишта, ёлғиз бир деразада чироқ кўринар эди. У юраги пўкиллаб ташқи эшикни очди (эшикда қонга беланган бармоқларнинг изи қолган, йўлкадаги қумда ҳам қон кўринар эди) ва биринчи қоп-қоронғи хонага кирди... кирди-ю, ҳанг-манг бўлиб бўсағада тўхтаб қолди.

Хонанинг ўртасида эрон гилами устида Муций чўзилиб ётарди, унинг бошига духоба ёстиқ қўйилган, устига гулли кенг қизил шол рўмол ёпиб қўйилган эди. Юзи шам сингари сап-сарик, қовоқлари кўкариб кетган, кўзи юмуқ эди, нафас олгани билинмасди: худди мурдага ўхшарди. Қизил шол рўмолга ўралиб олган малайялик эса унинг оёғида чўкка тушиб ўтирарди. У чап қўлида отқулоққа ўхшаш аллақандай ўтти ушлаганча, олдинга сал-пал интилиб, хўжасига қаттиқ тикилиб турарди. Полга санчиб қўйилган чоғроқ машъал хонани ёритиб, яшил шуъла сочмоқда. Машъаланинг алангаси тебранмас, буруқсамас эди. Фабий кирганда малайялик қимир этмади, унга бир қараб қўйди-ю, яна Муцийга тикилди. Ўқтин-ўқтин қўлидаги ўтти кўтариб туширар, осмонда силкитар, лаблари гўё унсиз сўзларни сўзлаётгандек аста-секин очилиб қимирлар эди. Малайялик билан Муцийнинг оралиғида ханжар ётарди: Фабий дўстига шу ханжарни урган эди, малайялик ўт билан ханжарнинг қонли тигига бир урди. Орадан бир... икки дақиқа ўтди. Фабий малайяликнинг олдига келди-да, эгилиб: «Ўлдими?»— деб паст овозда сўради. Малайялик бош ирғитиб қўйди ва шол рўмол тагидан ўнг қўлини чиқариб, қатъий равишда эшик томонга ишора қилди. Фабий саволини такрорламоқчи бўлди, лекин малайялик яна зўр қатъият билан чиқиб кетишни талаб қилиб, қўлини бигиз қилганини кўргач ҳам газаби қўзиб, ҳам ҳайратга тушиб индамай чиқиб кетди.

Ётоқхонага қайтганда Валериянинг илгаригидек тинч, баҳузур ухлаб ётганини кўрди. У ечинмади, дераза тагига ўтирди-да, қўлига тиралиб яна ўйга ботди. Оппоқ тонг отганда ҳам у шу зайлда ўтирарди. Валерия ҳамон уйқуда эди.

XI

Фабий унинг уйғонишини кутиб туриб кейин Феррага боришни ўйлаб турганида бирдан биров аста эшикни қоқди. Фабий ташқари чиқиб, рўпарасида ўзининг кекса эшик оғаси Антониони кўрди.

— Синьор,— деб гап бошлади чол,— малайялик ҳозир бизга шуни баён қилдики, Муцийнинг тоби қочиб қолганмиш, эндиликда кўч-кўронини олиб шаҳарга кетишга истак билдирганмиш, шу боисдан нарсаларини йиғиштиришга қарашадиган одам юборишингизни, пешинга яқин эса юк ортиладиган ва миниб кетиладиган отлар билан бир неча кузатувчи беришингизни сўраётганмиш. Ижозат этасизми?

— Буни сенга малайялик айтдимми?— деб сўради Фабий. — Қандай тушунтирди? Ахир у соқов-ку.

— Мана, синьор, бу гапларнинг ҳаммасини маънави қоғозда ўзимизнинг тилда баён қилган, жуда тўғри ёзган.

— Муцийнинг тоби қочганмиш, дедингми?

— Ҳа, қаттиқ бетобмиш — уни кўришнинг иложи йўқмиш.

— Врачга одам юбормадингларми?

— Йўқ. Малайялик изн бермади.

— Шу сўзларни малайялик ёзиб бердимми сенга?

— Ҳа, ўша.

Фабий жим қолди.

— Начора, айтганларини бажо қил, — деди у ниҳоят.

Антонио кетди.

Фабий хизматкорининг орқасидан ҳайрон бўлиб қараб қолди. «Бундан чиқди, ўлмаган шекилли?— деб ўйлади у... ва хурсанд бўлишиниям, афсусланишиниям билмади.— Бетоб? Ахир бундан бир неча соат бурун ўлиб ётганини ўз кўзи билан кўрган эди-ку!»

Фабий Валериянинг ёнига кирди. Валерия уйғониб бошини кўтарди. Эр-хотин бир-бирига узоқ, маъноли

тикилиб қолишди. «Энди у йўқми?»—деб сўраб қолди тўсатдан Валерия. Фабий чўчиб тушди. «Нима... йўқми? Сен ахир... У кетдими?»—деб давом этди Валерия. Фабийнинг кўнгли жойинга тушди. «Йўқ ҳали, лекин бугун кетади».— «Шундан кейин уни ҳеч вақт, ҳеч қачон кўрмайманми?»— «Ҳеч қачон».— «Анави тушлар ҳам барҳам топадими?»— «Ҳа». Валерия шодланиб енгил нафас олди, лабларида яна табассум жилва қилди. Иккала қўлини эрига чўзди. «Унинг номини сира ҳам тилга олмаймиз, хўпми, жоним? У жўнаб кетмагунча мен уйдан чиқмайман. Энди сен канизакларимни ҳузуримга чақириб юбор... айтмоқчи, шошма: анави матоҳни олгин-да,— у Муций совға қилган, ҳозир стол устида ётган маржонни кўрсатди,— энг чуқур қудуғимизга ташла. Мени бағрингга бос, мен сенинг Валериянгман — у кетгунга доғур ёнимга келма». Фабий маржонни олди, назарида, дурлари нурсизланиб хира тортгандек бўлди. У хотинининг амрини бажо келтирди. Сўнг узоқдан айвон томонга назар ташлаб боғда айланиб юрди. Бу вақтда одамлар айвон олдида ғимирсиб, лаш-лушларни йиғиштиришаётган эди, мана, ниҳоят сандиқларни олиб чиқиб, отларга орта бошлашди... Фабийнинг кўнглида айвонда бўлаётган ишларни яна бир марта кўриб келишга кучли истак уйғониб, уни васвасага сола бошлади. У айвоннинг орқа томонида яширин эшик борлигини эслади. Шу эшикдан эрталаб Муций ётган хонага кириш мумкин эди. У пусиб эшик олдига келди, эшик очиқ эди, у оғир дарпардани суриб, кўрқа-писа ичкарига кўз қирини ташлади.

ХИ

Муций энди гиламда ётмас эди. У сафар кийимида курсида ўтирар, бироқ ҳамон Фабий биринчи марта кўрганидаги каби мурдага ўхшар эди. Зилдек боши курсининг суюнчиғига шилқ этиб тушган, чалмаштириб қўйилган қўллари тиззалари устида сарғайиб кўринар, кўкраги кўтарилмасди. Курси ёнида—қуриган алаф тўшалган ерда қорамтир суюқлик солинган бир нечта ясси пиёлалар турарди. Улардан кишининг нафасини бўғадиган ўткир ипор ҳиди анқирди. Ҳар бир пиёла ёнида ўқтин-ўқтин мунчоқдек кўзларини чақнатганча, кичкина-кичкина сариқ илонлар кулча бўлиб ётишарди, шундоқ-

қина Муцийнинг олдида, икки қадам нарида ола-була духоба чопон кийиб, белини йўлбарснинг думи билан боғлаб, кулоҳни эслатувчи баланд шляпа кийган малайяликнинг новча гавдаси қаққайиб турарди. Бироқ у энди жим турмасди, гоҳ намоз ўқиётгандек астойдил эгилар, гоҳ қаддини яна ростлар, ҳатто оёғининг учида турар, гоҳ бир маромда қулочини ёзар, гоҳ зўр бериб Муций томонга қўлларини силкитар, гўё таҳдид ёки амр қилаётгандек бўлар эди, қовоғини уйиб, депсинарди. Чамаси, бу ҳаракатлар ундан катта куч талаб қиларди, ҳатто азоб ҳам берарди, ҳарсиллаб нафас олар, башарасидан гарақ-гарақ тер қуярди. Бирданига у таққа тўхтади, кўксини тўлдириб ҳаво ютди-да, пешанасини тириштириб, кучанди ва гўё тизгин ушлагандек маҳкам сиқилган қўлларини йиға бошлади... шунда Фабийни мислсиз даҳшатга солган бир ҳодиса рўй берди, Муцийнинг боши аста-секин курсининг суюнчиғидан кўтарилиб малайяликнинг қўлига эргашиб ҳаракатга келди... Малайялик қўлини туширган эди, Муцийнинг боши яна суюнчиққа шилқ этиб тушди, малайялик ҳаракатини такрорлади, бош ҳам итоатгўйлик билан қўлга эргашиб қимирлай бошлади. Пиёлалардаги қорамтир суюқлик қайнади, пиёлалар нозик садо бериб жарангладилар, уларнинг ёнидаги илонлар тўлғанди. Шунда малайялик бир қадам олдинга юрди-да, қошини чимириб кўзларини олайтирди ва Муцийга қараб бош иргатди... шунда мурданинг қовоғи пирпиради, кейин аста-секин эшик очилди-ю, уларнинг тагидан хира, қўрғошин сингари кўз қорачиғи кўринди. Мағрур тантана ва шодликдан, қаҳрли шодликдан малайяликнинг чиройи ёришди, у лабларини катта очди, томоғидан қудратли наъра отилиб чиқди... Муцийнинг ҳам лаби очилди-ю, гайри табиий овозга жавобан заиф инграган товуш эшитилди...

Шу ерга етганда Фабий ортиқ бардош беролмади; назарида, қандайдир инс-жинсларнинг афсунда иштирок этаётгандек бўлди! Қичқирганча, орқа-ўнгига қарамай, тезроқ уйига етиб олиш мақсадида дуо ўқиб ва чўқиниб уйи томон қочди.

XIII

Орадан уч соат ўтгач, Антонио келиб, ҳамма иш битганини, нарсалар йиғиштириб бўлинганини, синьор

Муций сафарга тайёрланаётганини хабар қилди. Фабий хизматкорига бир оғиз сўз ҳам айтмай, айвон кўриниб турадиган пешайвонга чиқди. Юк ортилган бир нечта от айвон олдида тўпланиб турарди, шундоққина зина ёнига икки кишига мўлжалланган кенг эгар урилган бақувват қора айғирни олиб келишди. Худди шу ерда бош яланг хизматкорлар ва қуролланган кузатувчилар туришарди. Айвоннинг эшиги очилди-ю, яна ўзининг илгариги кийимини кийиб олган малайялик ёрдамида Муций кўринди. Унинг башараси ўликникидек, қўллари шалвираб турар, бироқ у одим ташлар эди, рост! Одим ташларди, отга миндириб қўйилгач, қаддини тик тутиб ўтирди ва пайпаслаб жиловни топти. Малайялик унинг оёғини узангига тиқиб қўйди ва бир сакраб мингашдида, уни белидан ушлаб олди, шу кўйи карвон йўлга тушди. Отлар одимлаб борарди, улар уй олдидан қайирлишганида, Фабийнинг назарида, Муцийнинг қора тўри юзида иккита оппоқ доғ милт этиб кўрингандек бўлди... Наҳотки Муций унга нигоҳ ташлаган бўлса?! Фақат малайяликкина унга одатдагича истеҳзо билан таъзим қилди...

Буларнинг ҳаммасини Валерия кўрдимикин-йўқми? Хонасининг деразасидаги дарпардалар туширилган эди... Ким билсин, у деразадан мўралагандир.

XIV

Валерия тушликка емакхонага келди, у ўта маъсум ва меҳрибон эди, бироқ ҳамон чарчаганлигини айтиб зорланарди. Лекин унда илгариги ваҳима, доимий ҳайрат ва пинҳоний қўрқув кўринмасди, Муций жўнаб кетганининг эртасига Фабий яна унинг суратини чизишга киришганди, хотинининг чеҳрасида уни саросимага солган вақтинчалик нуқсон йўқолганини ва аввалги иффат яна пайдо бўлганини кўрди... кўрди-ю, мўйқалам мато устида дадил, равон юра бошлади.

Эр-хотин яна аввалгидек бахтли яшай бошлашди. Муций гўё ер ютгандек дом-дараксиз кетди. Фабий билан Валерия худди унинг тўғрисида лом-мим демасликка ва кейинги тақдирини суриштирмасликка шартлашгандек эдилар, дарвоқе, Муцийнинг тақдири ҳамма учун сирлигича қолди. У чиндан ҳам ер ютгандек ғойиб бўлди. Фабий бир кун ишга машғум тунда қандай ҳодиса

рўй берганини Валерияга сўзлаб бериши лозимлигини ҳам қарз, ҳам фарз, деб ўйлаб огиз жуфтлаган эди... Валерия унинг ниятини сезди шекилли, дами ичига тушиб кетди, кўзлари сузилди, гўё зарба тушишини кутгандек сергакланди... Шунда Фабий унинг аҳволига тушунди, зарба туширмади.

Ажойиб куз кунларидан бирида Фабий биби Цецилиянинг суратини битираётган эди, Валерия орган олдида ўтирар, бармоқлари клавишлар устида чопарди... Қўққисдан қўллари остидан беихтиёр голиб севгининг бир вақтлар Муций чалган куйи янграб кетди,— худди шу пайт Фабий билан турмуш қурганидан бери биринчи марта вужудида дунёга келаётган янги ҳаётнинг типирчилаганини ҳис қилди... Валерия чўчиб тушди-ю, тўхтади...

Бу нима ўзи? Наҳотки...

Қўлёзма шу сўзлар билан тугар эди.

УЧ ПОРТРЕТ

«Қўшничилик» қишлоқда бошга битган бало. Вологдалик бир заминдор танишим гап уриниб келди дегунча шундай дерди: «Худога минг қатла шукур, қўни-қўшним йўқ». Тан бермай иложим йўқ, мен шу бахтиёр бандага ҳавас билан қарардим. Менинг мўъжазгина қишлоғим Россиянинг одам тигиз яшайдиган губерняларидан бирида эди. Атрофимдаги қўшнилариمنىнг сон-саногии йўқ, булар орасида ҳалпиллаган, кенг-мўл фрак ва жилет кийган бообрў заминдорлардан тортиб, орқаси тугилган, энги рапидадек венгрка кийиб, олифтагарчилик қилиб юрадиган ишратпарастларгача бор эди. Мана шу казоказолар орасида мен баногоҳ ғоят дилкаш бир кишини учратиб қолдим. У илгари ҳарбий хизматни адо этган, сўнг истеъфога чиқиб, бир умрга қишлоққа кўчиб келган экан. Гапларига қараганда, у икки йил П. полкида хизматда бўлган, лекин бу кимсанинг тўла-тўқис икки йил у ёқда турсин, сурункасига икки кун бирон-бир вазифани ўрнига қўйиб адо этганига ақлим бовар қилмасди. Зеро, у «тинч ва осойишта қишлоқ ҳаёти» учун яратилган эдики, қишлоқда унинг бепарво, беғам кун кечирishi мумкин эди. Чинини айтсам, бундай ҳаётнинг ҳам ажойиб гашти, тенги йўқ латофати бор. Ошнам давлатманд эди, хўжалиги хусусида унчалик бош қотирмай, йилига ўн минг сўм атрофида пул сарф қиларди. У моҳир пазанда топган (ошнам лаззатли таомларга ўч эди). Москвадан французча энг янги китоб ва журналларни олиб турарди. Русчада фақат ишбошининг маълумотларинигина қийнала-қийнала аранг ўқирди. Мабодо, овга чиқмаса, тушга довур, ҳатто тушлик овқат вақтида ҳам

устидан халати тушмасди, у ё хўжаликка оид суратларни кўздан кечирар, ё бўлмаса отхонага кетар, ёхуд дон янчиладиган саройга келиб, аёллар билан ҳиринглашар эди. Аёллар уни кўрганлари ҳамона занжирларини сусти, ҳушқмаслик билан силкитишар эди. Тушликдан кейин ошнам ойна олдида узоқ туриб, зўр ҳафсала билан кийинарди-да, иккита ёки учта кўҳликкина қиз ато этган бирон-бир қўшнисиникига жўнаб кетарди, борарди-да, бирортасининг кетидан парвойи фалак, мўмингина эргашиб юрар, улар билан кўзбойлағич ўйнарди, уйига эса алламаҳалда қайтарди ва шу заҳоти ётиб донг қотиб ухларди. У зерикиш нималигини билмасди, чунки ҳеч бекор турмасди, зотан, қандай кўнгил очсамикин, деб бош қотирмасди, ёш боладек арзимаган нарсага ҳам овуниб кетаверарди. Қолаверса, яшашга ҳам унчалик иштиёқи йўқ эди, баъзан бўри ёки тулкини таъқиб қилишга тўғри келиб қолганда эса, отини шамолдек елдириб, шундай ўйдим-чуқур жойлардан ҳайдардики, йиқилиб бўйнини синдирмаганига ҳали-ҳали таажжубланиман. У сизда ўз қадрини билмайдиган, зоҳиран бепарволиги остида кучли ва беадад эҳтирос яшириниб ётган одам деган таассурот қолдирадиган кишилар тоифасига кирарди, бироқ унинг тўғрисида сиз шундай фикрга борганингизни билса, у сизни мазах қилиб кулган бўлур эди, нафсиламр, ҳаққи ростига кўчилса, ошнамда ёшлик чоқларида, гарчи ноаниқ бўлса-да, аммо чиройли қилиб айтганда, «қайси жиҳатидандир юксак» аталмиш кучли иштиёқ мавжуд эди. Лекин бу иштиёқ аллақачон уни тарк этган ва бутунлай сўнган. У тўла, отдек соғлом эди. Бизнинг замонамизда ўз ҳузур-ҳаловатини кўзламайдиган одамларни бошга кўтарсак арзийди, чунки бундай одамлар жуда ҳам кам... менинг ошнам эса ўзини қарийб унутиб юборган эди. Дарвоқе, мен у тўғрида жуда кўп гапириб юбордим шекилли. Эзмалигимнинг ноўринлиги яна шундаки, ҳикоямнинг қаҳрамони у эмас. Қаҳрамонимни Петр Федорович Лучинов дейишарди.

Куз кунларининг бирида биз бешта ашаддий овчи Петр Федоровичникида йиғилдик. Бутун тонг давомида далада бўлиб, итлар ёрдамида иккита бўри билан бир нечта қуённи ўлжа қилдик ва ови бароридан келган ҳар қандай бахтли одамдек уйга шод-хуррам қайтдик. Қош қорайди. Шамол ғира-шира далаларда елиб-югуриб, Лучиновнинг уйи атрофидаги қайин ва арғувон дарахтлари-

нинг савағичдай яланғоч учларини ғувиллатиб чайқатар эди. Биз уйга етиб келиб отлардан тушдик... мен зинапойда тўхтаб атрофга назар ташладим: сур ранг осмонда увада булутлар секин-аста сузиб юрибди, тим қора бутазор шамолда тўлғаниб, нола қилмоқда, сарғайган ўт бемажол ва маъюс ерга ёнбошлаган; қораялоқ галалари меваси ҳақиқдай товланиб турган милашлар устида ғужғон ўйнамоқда, қайиннинг ингичка ва мўрт новдасида синчалаклар чийиллаб дик-дик сакрамоқда, қишлоқда итлар хуриллаб акиллашмоқда, кўнглим бузилиб кетди... бинобарин, емакхонага чинакамига хурсанд бўлиб кирдим. Дераза ортидаги парда эшик берк эди, қордек оппоқ дастурхон ёзилган тўгарак столдаги қирмизи мусаллас тўлдирилган биллур графинлар орасида кумуш шамдонларда саккизта шам парпираб ёнарди. Каминда гуриллаб ёнаётган олов кўзни қувонтирарди, инглизча кийинган, боши ярғоқ кекса нуроний эшик оғаси эса, устидан енгил буғ кўтарилиб, хушбўй ҳид таратаётган шўрва солинган катта идиш қўйилган бошқа стол ёнида ҳурмат сақлаб, ҳайкалдек қотиб турар эди. Долончада биз «санъат қонун-қоидаларига қаттиқ риоя қилган» ҳолда шампань виносини музлатаётган бошқа бир мўйсафид ёнидан ўтдик. Зиёфат одатда шундай пайтларда бўладиган сингари ғоятда кўнгилли бўлди, биз хўп чақчақлашдик, овда юз берган ҳангамалардан ҳикоя қилишдек, итлар таъқибига учраган ҳайвонлар тўғрисидаги икки қизиқ воқеани шавқ-завқ билан эсга олдик. Тўйиб овқатлангач, камин ёнидаги энлик курсиларга чўкдик, стол устида каттакон кумуш товоқ пайдо бўлди, хиёлдан сўнг аланга олган ромнинг шуъласи мезбоннинг «ажиб ёғду» ҳосил қилишдек эзгу тилаги борлигидан дарак берди. Петр Федорович фаросатли одам эди: у масалан, хаёлотга ҳеч нарса чироқларнинг бир маромдаги сокин, сўниқ нуридек кучли таъсир этмаслигини биларди. Шу вайдан у хонада фақат бир жуфт шам қолдиришни буюрди. Каминдаги ўтнинг шўхчан рақси ва ёғдунинг шуъласидан пайдо бўлган узуқ-юлуқ соялар деворда ғалати ликиллай бошлади... овқат устида қалбимизни завққа тўлдирган хушчақчақлик ўрнини ўта ёқимли, осуда бир шодлик эгаллади.

Суҳбатнинг ҳам китоб сингари ва дунёдаги бошқа ҳамма нарсалар сингари ўз тақдири бор. Бу оқшом бизнинг суҳбатимиз ҳам айниқса хилма-хил ва мароқли

бўлди. Икир-чикирлардан анча-мунча муҳим масалаларга кўчди ва осонгина кундалик воқеаларни қамраб олди... Обдан жаврашиб, бирдан жимиб қолдик. Айтишларига қараганда, шу аснода ювош фаришта учиб ўтаркан.

Улфатларим нега чурқ этмай қолишганини билмайману, лекин мен кутилмаганда кўзим қора ромлар солинган, учта чанг босиб ётган портретга тушганидан жим бўлиб қолгандим. Бўёқлари ўчиб, баъзи ерлари қавариб қолган бўлса-да, портретларнинг қиёфаларини ҳали ҳам ажратса бўларди. Ўртадаги портретда тўр ҳошияли оқ кўйлак қийиб, саксонинчи йиллардагидек сочини баланд турмаклаган ёшгина аёл тасвирланган эди. Унинг ўнг томонида қоп-қора фонда думалоқ, семиз юзли, паст, кенг пешанали, танқа бурун, очиқ кўнгил билан илжайиб турган йигирма беш ёшлар чамасидаги хушфеъл рус заминдори кўзга ташланарди. Унинг упа суртиб французларга тақлидан таралган сочи славянларга хос юз ифодасига сира-сира мос тушмасди. Рассом уни катта-катта тугма қадалган қизил чакмонда тасвир этган, қўлида қандайдир ғаройиб бир гулни ушлаб турар эди. Анча моҳир рассом чизган учинчи портретда эса Екатерина замонидаги қизил қайтарма ёқали, яшил мундир ичидан оқ нимча кийиб, нозик батист галстук таққан ўттиз яшар бир кимса тасвирланган эди. У бир қўлини ҳассасининг зарҳал дастасига тираб, иккинчи қўлини нимчасининг ичига тиқиб турарди. Унинг қорачадан келган, қотма юзида кибр-ҳаво, такаббурлик ифодалари яққол кўзга ташланарди. Ўсиқ ингичка қошлари, қора кўзлари устига қарийб осилиб тушганди, сал-пал кўзга чалинадиган қонсиз лабида ғаразли табассум жилва қиларди.

— Бунча маҳлиё бўлиб қолдингиз бу расмларга? — деб сўради мендан Петр Федорович.

— Шундоқ, ўзим! — дедим унга ялт этиб қараб.

— Шу уч киши тўғрисида бутун бошли бир ҳикоя тинглашга ҳушингиз борми?

Биз бир оғиздан:

— Сўраймиз, марҳамат қилинг, — дедик.

Петр Федорович ўрнидан туриб, шамни олди-да, уни портретларга яқинлаштириб, худди ёввойи ҳайвонларни кўрсатаётган одам товушида: «Жаноблар! — деб хитоб қилди, — бу аёл Ольга Ивановна Лучинова деб аталган. Уни бобокалоним асраб олган, бундан қирқ йилча

муқаддам ёшгина умри хазон бўлган. Бу жаноб,— деб изоҳ берди Петр Федорович мундир кийган эркакни кўрсатиб,— гвардия сержанти Василий Иванович Лучинов, худонинг иродаси билан бир минг етти юз тўқсонинчи йилда вафот этган, манави жаноб эса, қандайдир Павел Афанасьевич Рогачев деган кимса, у менга қариндош эмас, билишимча, ҳеч қаерда хизмат қилмаган. Эътиборингизни унинг кўкрагидаги, нақ юраги ўрнидаги тешикка жалб этишга ижозат этинг. Уч қиррали, расмана бу тешик бекорга пайдо бўлмаган. Энди, —деб давом этди у хотиржам овоз билан,— марҳамат қилиб ўтиринг ва сабр-тоқат билан қулоқ солинг».

— Жаноблар!— деб ҳикоясини бошлади у,— мен анча қадимий оиладанман. Уз насабим билан мақтанмайман, чунки менинг аждодларим ўтакетган исрофгар одамлар бўлишган. Дарвоқе, бу таънадан бобокалоним Иван Андреевич Лучинов ҳоли, аксинча, у ниҳоятда тежамкор, ҳатто умрининг охирида зиқна деб ном чиқарган. У ёшлик чоғларини Петербургда ўтказган ва Елизавета ҳукмдорлигининг шоҳиди бўлган. Петербургда менинг катта бувимга уйланиб, у билан умр қилган, ундан тўрт фарзанд — уч ўғил: Василий, Иван, Павел (менинг бувам) ва бир қиз — Наталья дунёга келган. Бунинг устига, Иван Андреевич узоқ бир қариндошининг ғирт етим қизи Ольга Ивановнани бағрига олган. У ҳақда сизга ҳали гапирган эдим. Бобомнинг измида бўлган деҳқонлар унинг барҳаётлигини билсалар керак (офат бўлмаган кезларда), унча-мунча пул юбориб турганлар. Бироқ унинг ўзини ҳечам кўрмаганлар. Лучиновка қишлоқчаси ўз хўжайинисиз гуллаб-яшнайверган. Бир куни эрта билан ногаҳон бир бесўнақай соябон арава қишлоққа кириб келиб, оқсоқолнинг кўрғони олдида тўхтади. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бу ҳодисадан ҳанг-манг бўлган деҳқонлар елиб-югуриб келдилар-да, хўжайинларини, бекани ва Петербургда қолган тўнғичлари Василийдан бошқа жамики бола-чақаларини кўрадилар. Уша унутилмас кундан то умрининг охиригача Иван Андреевич Лучиновкани тарк этмади. У сиз билан суҳбатлашиб кўнгил очаётганим мана шу уйни тиклади, бундан ташқари, черков қуриб, заминдор сифатида яшай бошлади. Иван Андреевич новча бўйли, қотма, индамас ҳам тепса-тебранмас бир киши эди, ҳеч вақт халат қиймасди, маҳрамини мустасно қилганда, унинг упа қўймай юрганини би-

ронга одам кўрмаганди. Иван Андреевич қўлини орқасига қилиб айланиб юрарди. Унинг ҳар қадамда секин-аста у ёқ-бу ёққа қараб қўядиган одати бор эди. Худонинг берган кунни ўз қўли билан ўтқазган аргувонлар хиёбонида сайр қиларди. Ҳлими олдидан ҳам шу аргувонлар кўланкасида ором олган эди. Иван Андреевич ниҳоятда камгап эди, унинг индамаслигига яққол бир мисол шу эдики, йигирма йил мобайнида рафиқаси Анна Павловнага бир оғиз ҳам сўз қотмаганди. Умуман, унинг Анна Павловнага муносабати жуда-жуда ғалати эди. Анна Павловна бутун рўзғорга бош-қош эди, овқат маҳали мудом эрининг ёнида ўтирарди. Кимда-ким унга бирор ножўя гап айтгудек бўлса, Иван Андреевич уни қаттиқ жазоларди-ю, лекин ўзи ҳеч қачон у билан гаплашмасди, ҳатто унга қўлини ҳам теккизмасди. Анна Павловна тортинчоқ, рангпар, адойи тамом бўлган бир аёл эди, ҳар куни тиз чўкиб черковда ибодат қиларди, жилмайиб бировга тишининг оқиниям кўрсатмасди. Овозаларга қараганда, илгари, Петербургда туришганида ораларидан қил ҳам ўтмас экан: одамларнинг гапига қараганда, Анна Павловна хиёнат қилган экан, бундан эри хабардор бўлиб қолган экан... Хуллас, Иван Андреевич ҳатто жон бераётиб ҳам у билан ярашмаган. У охириги марта бетоб ётганида хотини унинг ёнидан бир қарич ҳам жилмаган, Иван Андреевич эса унга итмисан, эшакмисан, демаган. Бир куни тунда Анна Павловна Иван Андреевичнинг ётоғида ўтирган бўлади. Иван Андреевич ухлолмай тўлганиб ётади, бут олдида шамчироқ ёниб туради, бобомнинг маҳрами Юдич чиқиб кетади, у ҳақда кейин икки шингил гапириб бераман. Анна Павловна ўрнидан туриб хонадан ўтади-да, ўкраб йиғлаганича эрининг тўшаги ёнида тиз чўкади ва алланарса демоқчи бўлиб қўлини чўзади... Иван Андреевич унга қарайди-ю, заиф товуш билан: «Ким бор!»— деб чақиради. Маҳрам киради. Анна Павловна шоша-пиша ўрнидан туради-да, гандираклай-гандираклай жойига бориб ўтиради.

Иван Андреевичдан болалари зир-зир қиларди. Қишлоқда ўсган бу болалар Иван Андреевичнинг ўз хотинини назар-писанд қилмаганини кўриб таажжубланар эдилар. Улар гарчи Анна Павловнани жон-дилдан севсалар ҳамки, ўз меҳр-муҳаббатларини ошкор қилишга журъат этолмасдилар. Гўё волидаи муҳтарамаларининг ўзи ҳам улардан ётсирагандек бўларди... Бобом, хоти-

рингиздадир, жаноблар, боши гўрга киргунча мудом оёқ учида юриб, шивирлаб гапирарди... Урганган кўнгил ўртанса қўймас, деб шуни айтадилар-да! Бобом ва унинг укаси Иван Иванович содда, меҳрибон, мўмин-қобил ва кўнгли бўш кишилар эди, меннинг аммам Наталья, ўзингизга маълум, кўрс ва калтабин бир кишига эрга теккан бўлиб, умрининг сўнгги дақиқасигача ўлганининг кунидан унга чидаб, итоат этиб келган эди. Лекин уларнинг акалари Василий бундай эмасди. Тилим ёзиғлиқ, унинг Петербургда қолганини айтиб эдим шекилли. Ушанда у ўн икки ёшда эди. Отаси уни ёши ўтган, ўлгудек шаккок, сўққабош бир узоқ қариндошининг қўлига топшириб келган эди.

Василий улғайгач, ҳарбий хизматга киради. У гўлабирдан келган, абжир йигит бўлиб, франсузчани сувдек биларди, тенги йўқ қиличбоз эди. Уни Екатерина ҳукмдорлигининг дастлабки даврларидаги энг диловар йигитлардан бири деб ҳисоблашарди. Отам бот-бот менга Василий Иванович Лучиновнинг номини меҳр билан тилга оладиган камширлар тўғрисида ҳикоя қилиб турарди. Кўз олдингизга ўта мустаҳкам иродали, эҳтиросли, тадбирли, сабр-тоқатли, довюрак ва писмиқ одамни келтиринг-а. Ҳеш-ақраболарининг таъбирича, у хушрўй, дилкаш ва шинаванда эди. Гарчи уни ҳеч ким ёмон демаса ҳамки, унда на номус, на раҳм-шафқат ва на инсоф бор эди. У иззатталаб эди, бироқ бу хусусиятини пинҳон тутарди. Мустақилликни жон-дилидан яхши кўрарди. Айтишларича, Василий Иванович бировни ром этишга жазм қилиб, жилмайганча қора кўзларини меҳр билан сузиб боқса, ҳатто ўз қалбининг тошлигини билган одамлар ҳам тоб беролмай, чор-ночор унинг мафтункор таъсирига берилиб кетар эканлар. У зўр бериб ўзига бино қўяр, бошқаларни ҳам ўз манфаати йўлида хизмат қилишга мажбур қилар, ҳеч қачон эсини йўқотмаслиги важдан ҳамма вақт ютиб чиқар эди. Урни келса хушомаддан ҳам ҳазар қилмасди, хушомадга эса, у жуда уста эди.

Иван Андреевич қишлоққа кўчиб келганига ўн йиллар чамаси ўтгач, ажойиб гвардия офицери бўлиб етишган Василий Иванович Лучиновкага тўрт ой муддатга меҳмон бўлиб келди. Бунда у ҳатто дамдўз кекса отасининг ҳам бошини айлантириб қўйди. Вожаб! Иван Андреевич ўғлининг аёлларни қандай тумшуғидан илин-

тиргани тўғрисидаги айрим ҳикояларини жон қулогин билан тингларди. Инилари унинг олдида гуниг бўлиб қолишарди ва унга илоҳий бир зотга қарагандек ажабланиб қарашарди. Бу ёқда Анна Павловна ҳам уни сидқидилдан севувчи бошқа болаларидан кўра кўпроқ яхши кўриб қолди...

Василий Иванович қишлоққа биринчидан, ота-она ва жигарларини кўргани, иккинчидан, отасидан иложи борица кўпроқ пул ундиргани келган эди. У Петербургда пулни пўчоқча билмай кайфу сафо билан кун кечиргани боисидан анча-мунча қарз бўлиб қолган эди. Зиқна отасини ийдириш осон бўлмади, гарчи Иван Андреевич унинг бор-йўғи бир марта келишига, бошқа ўғиллари қўлига берган пулга қараганда анчагина кўп пул берган бўлса ҳамки, Василий «Қиройи олганингга яраша, дурустроқ ол», деган маълум ва машҳур рус мақолига қаттиқ амал қилган эди. Иван Андреевичнинг Юдич деган ўзига ўхшаш новча, қотма ва камгап хизматкори бор эди. Миш-мишларга қараганда, Иван Андреевичнинг Анна Павловнага бўлган ғалати муносабатларининг қисман айбдори шу Юдич экан. Катта бувим бобокалонимнинг энг яқин дўсти билан хуфия алоқада бўлганини Юдич фош қилган. Нафсиламрда Юдич ноўрин шубҳага борганига қаттиқ пушаймон бўлган бўлса керак, чунки бундай кўнгилчан одам дунёда кам топилади. Қўрамдаги одамларим ханузгача унинг номини ҳурмат билан тилга олишади. Бобокалоним Юдичга худди ўзига ишонгандек астойдил ишонаркан. У вақтда пули кўп заминдор бўлсалар ҳам пулларини сақлаш учун заём идораларига (омонат кассаларига) бериб қўймас эканлар. Пулларини ўзлари сандиқларда, ертўлаларда ва бошқа жойларда сақлар эканлар. Иван Андреевич пулини катта темир сандиқда сақларкан. Сандиқ ўз каравотининг бошида тураркан. Сандиқнинг калити Юдичда экан. Иван Андреевич ҳар куни кечқурун ётиш олдидан миқти қопларни ҳассаси билан навбатма-навбат уриб кўраркан, шанба кунлари эса Юдични ёнига оларкан-да, қопларнинг оғзини ечиб, ихлос билан пулларини санаб чиқаркан. Бу сиру саноатдан хабар топган Василий Иванович ўзига оҳанрабодек тортувчи сандиқни бўшатишнинг пайига тушади. Беш-олти кун давомида у Юдичнинг қўйнидан кириб, енгидан чиқиб боёқиш чолни шундай ийдирадиди, чол ёш тўрадан жо-

нини ҳам аямайдиган ҳолга келади. Василий чолни ба-
гамом ром этиб олгач, ўзини ташвишли ва ғамгин қи-
либ кўрсатади. Юдичнинг, нима бўлди, деб сўраб-су-
риштиришларига узоқ вақт жавоб бермайди. Охири
сиришн очади чолга. Қимор ўйнаб ютқазиб қўйдим, би-
рор ердан пул топмасам, ўзимни ўзим ўлдираман, дей-
ди. Юдич бу гапни эшитиб ўкраб йиғлайди, ўзини унинг
оёғига ташлаб, худони унутманг, ўзингизни хароб қил-
манг, деб ялиниб-ёлворади. Василий чурқ этиб оғиз оч-
майди, хонасига кириб қамалиб олади. Орадан анча-
мунча вақт ўтгач, эшикни кимдир оҳиста қоқади. Ва-
силий эшикни очиб ранги бўздек оқ, дағ-дағ қалтира-
ганча қўлида калит ушлаб турган Юдични кўради. Ва-
силий шу заҳотиёқ ҳамма гапга тушунади. Аввалига,
йўқ, олмайман, деб узоқ тихирлик қилади. Юдич зор
йиғлаб: «Марҳамат қилинг, олинг, тўрам! Ола қолинг...»
деб ўтингач, Василий ниҳоят калитни олишга рози бў-
лади. Бу воқеа душанба кунни юз беради. Василийнинг
кўнглига пулни оламану қопларни сопалакка тўлдириб
қўяман, деган фикр келади. У Иван Андреевич қоплар-
ни ҳассаси билан уриб кўрганида сал-пал фарқ қилув-
чи товушга эътибор бермайди. Шанбагача эса пул то-
паману ўрнига қўйиб қўяман, деб хаёл қилади. Хул-
лас, ўйлаган ишини амалга оширади. Чиндан ҳам ота-
си ҳеч нарса сезмаган. Лекин Василий шанбагача пул
тополмайди. У ўмарган пулига бой-бадавлат бир қўш-
нисини қиморда ютишни мўлжаллаган эди, қарангки,
қайтага ўзи ютқазиб шипшийдаман бўлди. Бу орада шан-
ба келади, сопалакка тўлдирилган қопларни очишга ҳам
навбат етади. Жаноблар, Иван Андреевичнинг ҳайрати-
ни ва қаҳру газабини бир кўз олдингизга келтиринг-а!

— Бу қанақаси?— деб дағдаға қилади у.

Юдич лом-мим демайди.

— Сен ўғирладингми пулларни?

— Йўқ, асло.

— Хўш, сендан битта-яримта калитни олдимми?

— Мен ҳеч кимга калит берганим йўқ.

— Калитни ҳеч кимга бермадингми? Унда ўғри
ўзингсан. Бўйнингга ол!

— Мен ўғри эмасман, Иван Андреевич!

— Бўлмаса, бу дардисар сопалаклар қаердан келиб
қолди? Ҳали мени алдамоқчи бўлдингми? Охирги марта
айтаман, бўйнингга ол!

Юдич бўйнини эгиб, қўлларини орқасига қилди.

— Ҳой, одамлар! — деб бақирди Иван Андреевич фигони фалакка чиқиб. — Таёқ келтиринглар!

— Йўғ-э... мени... жазолайсизми? — деб шивирлади Юдич.

— Ол-а! Бошқалардан қандай афзаллигинг бор? Сен ўгрисан! Эҳ, Юдич! Сендан бундай муттаҳамликни кутмаган эдим!

— Сизнинг хизматингизда сочим оқарди, Иван Андреевич, — деди Юдич зўр-базўр.

— Сочинг оқаргани билан нима ишим бор! Хизматинг билан қўшмозор бўл!

Одамлар кириб келишди.

— Мана буни боплаб адабини беринглар!

Иван Андреевичнинг лаби гезариб, титраб кетди. У хонада худди тор қафасдаги шердек жонсарақ юрарди.

Унинг амрини бажо этишга одамларнинг қўли бормасди.

— Нега қаққайиб турибсанлар, безбетлар? Ё уни ўзим калтаклайми-а?!

Юдич эшик томонга юрмоқчи бўлган эди:

— Тўхтанглар! — деб бақирди Иван Андреевич. — Юдич, сўнгги марта сўрайман сендан, ёлбораман, бўйинингга ол!

— Иложим йўқ! — деди Юдич нола чекиб.

— Ушланглар бу қари лўттибозни!.. Улгушча саваланглар! Бошимга битган бало бўлди! — деди чол ғазаб билан.

Жазо бериш бошланди...

Шу пайт эшик тўсатдан очилди-ю, ичкарига Василий кирди. Унинг ранги ҳам отасиникидек қум ўчган, қўллари қалтирар, юқори лаби керилганидан текис, садафдек тишлари очилиб қолган эди.

— Айб менда, — деди у чўрт кесиб, бўғиқ овоз билан. — Пулларни мен олдим.

Одамлар тек туриб қолишди.

— Сен! Қандай қилиб? Сен-а, Васька? Юдичнинг розилигисиз-а?

— Йўқ! — деди Юдич, — менинг розилигим билан. Қалитни Василий Ивановичга ўзим бердим. Василий Иванович! Ташвиш чекиб нима қилардингиз?

— Ана холос, ўғри бу ёқда экан! — деб ўшқирди

Иван Андреевич. — Баракалла, Василий, баракалла! Сени эса, Юдич, барибир кечирмайман. Нега дарров ҳаммасига икром бўлмадинг? Ҳай, нега серрайиб турибсанлар? Ёки сенлар ҳам ҳукмимга бўйсунмай қўйдингларми? Сени эса, бўталоғим, ўзим таъзирингни бераман, — илова қилди чол Василийга қараб.

Одамлар яна Юдични саваламоқчи бўлишди.

— Тегманг унга! — деди Василий ижирганиб: Хизматкорлар қулоқ қоқмай унга бўйсунди. — Даф бўларинг! — деб бақирди-да, Василий уларнинг устига отилди...

Хизматкорлар чекинишди.

Иван Андреевич инграб:

— Ҳа! Гулу кўтармоқчимисан?!— деди-да, таёқ олиб ўғли устига бостириб кела бошлади.

Василий орқасига бир қадам сакради-да, шпагасининг дастагини чангаллаб, уни ярмигача қинидан сугурди. Ҳамма капалаги учиб, ҳанг-манг бўлиб қолди. Шовқинни эшитиб келган Анна Павловна эшикда кўринди. У жуда қўрқиб кетган, рангида ранг қолмаган эди.

Иван Андреевичнинг башараси таниб бўлмас даражада ўзгариб кетди. У гандираклаб қўлидан таёқни тушириб юборди-ю, бўшашиб курсига ўтириб қолди ва икки қўли билан юзини яширди. Жумладан, Василийнинг ўзи ҳам — ҳамма қоққан қозиқдек қаққайиб қолган эди. Василий жон аччиғида шпаганинг пўлат дастасини чангаллар, кўзлари маъюс, газабнок чақнар эди...

Иван Андреевич юзидан қўлларини олмай, оҳиста гапирди:

— Боринглар... ҳаммангиз жўнанг.

Одамлар ҳовлидан чиқишди. Василий бўсағада тўхтади, сўнг бирдан бошини силкитди-да, Юдични қучди, онасининг қўлидан ўпди, — икки соатдан кейин қишлоқда унинг қораси ҳам кўринмади. Василий Петербургга жўнаб кетди.

Шу куни кечқурун Юдич қўрғондаги иморатнинг зинасида ўтирарди. Одамлар уни ўраб олишган, унга раҳм-шафқат кўрсатишар, тўра шаънига таъна тошларини отишар эди.

— Бўлди, қўйинглар, чироқларим, — деди у охири, — бас... нима қиласиз уни койиб? Тўранинг ўзи ҳам, балки қилмишидан пушаймондир...

Шу можародан кейин Василий отаси билан юз кўрмас бўлиб кетди. Иван Андреевич уни кўрмай, юрагида дард-алам билан оламдан ўтди. Бундай кунни худо ҳеч қайсимизнинг бошимизга солмасин. Василий Иванович бўлса бу ерда сайру саёҳатларга чиқар, ўз билгича кўнгил очар ва пулни совурар эди. Бу пулларни қандай топганини айтолмасам керак. У Бурсь исмли уддабурон, фаҳм-фаросатли бир французни хизматкор қилиб олганди. Француз уни жон-дилидан яхши кўрарди, унинг беҳисоб қинғир ишларида кўмакдош эди. Очиғи, аждодимнинг барча кирдикорларини батафсил ҳикоя қилиш ниятим йўқ, иқрорман, у ҳеч балодан қўрқмайдиган, дов-юрак, тегирмонга тушса бутун чиқадиган туллак, ўлгудек зол, зеҳни баланд, зукко одам эди. Шу боисдан бу саёқнинг энг казо-казо оқсуяклар орасида ғоятда обрў-эътибори зўрлигига ҳечам ажабланмайман.

Отасининг вафотидан сўнг кўп ўтмай у ҳар қанча удабуронлигига қарамай қўлга тушиб қолади. Номуси булганган эр уни дуэлга чақиради. У қилич билан рақибини оғир ярадор қилади ва пойтахтни тарк этишга мажбур бўлади, унга ўз мулкидан ҳеч қаёққа чиқмай яшашни буюришади. Жаноблар, пойтахтда шоҳона ҳаёт кечиришга ўрганиб қолган бу кимсанинг ўз диёрига қандай кайфиятда қайтганини сиз осонгина тасаввур қилишингиз мумкин. Айтишларича, у йўл-йўлакай бот-бот фойтондан чиққан ва қор устига мук тушиб зор-зор йиғлаган. Лучиновкада уни аввалги хушчақчақ, дилкаш Василий Ивановичга сира ўхшатиша олмайди. Василий Иванович ҳеч ким билан гаплашмас, эрталаб овга кетиб, кечқурун қайтар, онасини журъатсизгина эркалашларидан ошкора оғринар, укаларини ва уларнинг хотинларини аямай масхара қилар эди.

Дарвоқе, Сизга ҳали Ольга Ивановна ҳақида ҳеч нарса демадим, чоғи. Уни Лучиновкага эмадиган чақалоқ пайтида олиб келишди, оз бўлмаса йўлда ўлиб қоларкан. Ольга Ивановна, таъбир жоиз бўлса, худонинг ва бегона ота-онанинг паноҳида тарбия олди... тан олиш керакки, Иван Андреевич ҳам, Анна Павловна ҳам унга худди ўз қизларидек мурожаат қилишарди. Ольга Ивановнанинг қалбида Василий Ивановичнинг юрагини ёндира оладиган ўтнинг заиф учқуни яширинган эди. Бинобарин, Иван Андреевичнинг ҳақиқий фарзандлари ота-оналарининг ғалати, унсиз нифоқларининг сабаби

тўғрисида ўйлашни хаёлларига ҳам келтирмасдилар. Ольгани эса ёшлик чоғлариданоқ Анна Павловнанинг аҳволи ташвиш ва изтиробга солар эди. Василий сингари у ҳам мустақилликни севар, ҳар қандай сиқув унинг нафратини қўзғатар эди. У саховатпешаси бўлмиш муштипар кампирга астойдил меҳр қўйган, Лучиновни эса кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ эди. Дастурхон устида ўтирганларида унга кўпинча шундай хўмрайиб қарардики, ҳатто овқат тортаётган хизматкорнинг ҳам юраги шиг этиб кетарди. Иван Андреевич бундай ёвқарашларни пайқамасди, зеро у ўз оила аъзоларига заррача ҳам эътибор бермасди...

Аввалига Анна Павловна Ольгадаги бу нафрат ҳисларини сўндиришга уринди, бироқ унинг баъзи дадил берган саволларидан кейин чор-ночор бутунлай жим бўлди-қўйди. Иван Андреевичнинг фарзандлари Ольганинг бошидан сув ўгириб ичишарди. Кампир ҳам гарчи лоқайдлик билан бўлса-да, уни севарди.

Қадимий ғам-ғусса бу шўрлик аёлда қувноқлик ва ҳар қандай кучли ҳиссиётни маҳв этган эди, Василийнинг қанчалар ширинсухан, хуштакаллуф эканлигини шундан ҳам равшан кўрса бўлардики, у астойдил севишга ҳатто ойисини ҳам мажбур қилди. У вақтларда фарзандлик меҳр-муҳаббатини изҳор қилиш расм эмасди, шу боисдан Ольга гарчи кечқурунлари хайрлашаётганида ҳурмат-эҳтиром билан Анна Павловнанинг қўлини ўпса-да, унга сиғинишга тайёр эканлигини ошкор қилмаганига ажабланмаса ҳам бўлади. Ольга ўқиш-ёзишни чалакам-чатти биларди. Орадан йигирма йил ўтгачгина рус қизлари «Маркиз Глаголнинг саргузаштлари», Алексейнинг «Фанфан ва Лолота» ёки «Урмондаги кулба» сингари романларини ўқишга киришдилар, клавиборд чалишни, бир замонлар жуда машҳур бўлган мана бу:

«Эркак зоти бизларга

Пашша каби ёпишар»—ва ҳоказолар,—

деган ашулани ўргана бошладилар. Аммо етмишинчи йилларда (Ольга Ивановна 1757 йилда туғилган) бизнинг қишлоқ гўзаллари бу мўъжизалардан тамомилла беҳабар эдилар. Ўша замондаги рус қизини ҳозир тасав-

вур қилишимиз амри маҳол, рост, бувиларимизга қараб Екатерина давридаги ойимпошшаларнинг қанчалик саводхон эканлигини аниқлашимиз мумкин, бироқ, қани айтинг-чи, уларнинг ёшликдаги фазилатларидан қайси фазилатлари узоқ умрлари давомида секин-аста вужудларига сингганини қандай билиб бўлади?

Ольга Ивановна яққол русча талаффуз билан французчада чала-чулпа сўзлашарди, у маҳалда муҳожирлардан ном-нишон йўқ эди. Қисқаси, ҳар қанча яхши фазилатларига қарамай, у расмана саҳройи эдики, соддадиллигига бориб, ножўя иш қилган битта-яримта оқсочни ўз қўли билан бир неча бор жазолаган эди...

Василий Иванович келишидан бирмунча вақт илгари Ольга Ивановна хушфеъл ва инсоф-диёнатли Павел Афанасьевич Рогачев деган қўшни йигитга унашилган эди. Бу йигит жаҳл деган нарсанинг кўчасидан ҳам ўтмаган эди. Қўли остидаги одамлари унга итоат этишмасди, баъзан шўрлик Рогачевни тушликсиз қолдириб, катта-кичик баб-баравар кетиб қолишарди. Бироқ унинг оромини ҳеч нарса бузолмасди. Ёшлигиданоқ у бақалоқ, лапашанг эди, ҳеч қаерда хизмат қилмаганди, черковга қатнашни ва клиросда туриб илоҳий ашулаларни тиловат қилишни яхши кўрарди. Манави, хушрўй, думалоқ чехрага бир назар ташланг, жаноблар, осуда, жозибали жилмайишга разм солиб қаранг... Чиндан ҳам қалбингиз шодликка тўлмайдими? Унинг отаси бир замонлар Лучиновкага келиб турар экан, байрамларда Павлушани ҳам олиб келаркан, кичкина Лучиновлар унга ҳеч кун беришмас экан. Павлуша ўсиб-улғайгач, Иван Андреевичнинг олдига ўзи келадиган бўлибди. Ольга Ивановнани севиб қолиб, шахсан ўзидан эмас, валинеъматларидан унинг қўлини сўрабди. Валинеъматлар рози бўлишибди. Рогачев ёқадими, йўқми, деб Ольгадан сўрашни хаёлларига ҳам келтиришмабди. У найтлар бувимнинг айтишича, «бунақа ортиқча дахмазалар йўқ экан». Бинобарин, кўп ўтмай Ольга ўз қаллигига кўникиб қолибди. Бўш-баёв хокисор бу одамни яхши кўрмасликнинг иложи йўқ экан. Рогачев ҳеч қанақа махсус тарбия олган эмас экан, французча фақат «бонжур» деган сўзни биларкан ва уни ўзича уятли сўз деб ўйларкан. Қандайдир ҳазилкаш, французча қўшиқ, деб унга мана буларни ўргатган экан: «Сонечка, Сонечка! Ке вуле ву де муа — мен сизни севаман — ме же не пё па...»

Қайфи чоғ вақтларда ҳамиша шу қўшиқни хиргойи қиларкан. Унинг отаси ҳам таърифга сизмас оқ кўнгил одам экан, мудом узун нанка сюртук кийиб юраркан ва ким нима деса жилмайиб тасдиқларкан. Фотиҳа ўқилгач, ота-бола Рогачевларнинг пайтаваларига қурт тушиб қолибди, уйларини тузатишибди, ёнига ҳар хил иморатлар солишибди, ишчиларнинг кўнглини овлашибди, ароқ қуйиб беришибди. Қурилиш ишлари қишгача битмагани сабабли тўйни ёзга қолдиришибди. Ёзда Иван Андреевич вафот этгач, келаси баҳорга суришибди, қишда Василий Иванович келипти. Унга Рогачевни таништиришибди, Василий уни илтифотсизлик билан совуққина қарши олибди, кейинчалик эса ўзининг такаббурона муносабати билан унинг шу қадар юрагини олиб қўйибдики, боёқиш Рогачев уни кўрганда дағ-дағ қалтираб, нафаси ичига тушиб кетаркан ва чор-ночор тиржайаркан. Бир сафар Василий оз бўлмаса унинг ҳаётига зомин бўлай дебди. Рогачевга, гаров боғлашамиз, сиз тиржаймай туролмайсиз, деб шарт қўйибди. Бечора Рогачев азбаройи довдираб қолганидан йиглаб юбораёзибди, бироқ чиндан ҳам унинг тер босган юзидан бемаъни, зўрмазўраки кулги аримабди! Василий эса рўмолчасининг учини бамайлихотир ҳимарганча унга ўта нафрат билан қараб турибди. Василийнинг келганидан Павел Афанасьевичнинг отаси ҳам хабар топибди ва «обрўсини сақлаб», бир неча кун ўтгач, «қадрдон юртига қайтган азиз меҳмонни табриклагани» Лучиновкага келибди. Афанасий Лукич яқин-йироқда гапга чечан деб ном чиқарган эди, у узун ва тагдор гапларни тутилмасдан, китобий сўзлар қўшиб равон гапирар эди. Ҳайҳот! Бу сафар чуви чиқди-қолди, ўғли Павел Афанасьевичдан ҳам баттар хижолат чекиб, нимадир деб гўлдиради, умри бино бўлиб оғзига ароқ олмаса-да, дадил бўлиш учун бир рюмка ичди (у келганда Василий нонушта қилаётган эди), ўзини эркин тутиб томоқ қирмоқчи бўлган эди, ғиқ этган товуш чиқмади томоғидан. Уйларига кетишаётганда Павел Афанасьевич отасининг қулоғига шивирлаб: «Нима бўлди, дада?» — деб сўради. Афанасий Лукич хуноби ошиб, секингина деди: «Сўрама!»

Рогачевлар Лучиновкага кам келадиган бўлиб қолишди. Дарвоқе, Василий фақат уларнинггина ўтакасини ёргани йўқ, укалари, уларнинг хотинлари, ҳатто Анна Павловна ҳам уни кўрса юраги сиқилиб, беихтиёр ўн-

ғайсизланар эдилар... улар ундан ўзларини олиб қоча бошладилар, Василий буни пайқади-ю, бироқ уларга бўлган муносабатини ўзгартиришни истамади. Аммо навбаҳор чоғи у тўсатдан ўзгарди, яна аввалгидек ширин сухан, дилкаш бўлиб қолди...

Василийнинг қутилмаганда Рогачевларникига келиши бу ногаҳоний ўзгаришнинг дастлабки исботи бўлди. Лучиновнинг коляскасини кўриб, айниқса Афанасий Лукич ваҳимага тушди, бироқ тез орада қўрқувдан асар ҳам қолмади. Василий ҳеч қачон бунчалик сертакаллуф ва хушчақчақ бўлмаганди. У навқирон Рогачевни қўлтиғидан олиб, у билан қурилишни кўргани борди, дурадгорлар билан суҳбатлашди, уларга маслаҳатлар берди, болтани қўлига олиб кертик ясади, Афанасий Лукичга зотли отларни кўрсатишни буюрди, отларни кордада ўзи чоштириб кўрди, хушчақчақлиги ва илтифоти билан соддадил саҳройиларни шу қадар ийдириб юбордики, улар уни қайта-қайта қучдилар. Уйда ҳам Василий бир неча кунгача ҳамманинг бошини айлантириб қўйди, ҳар хил қизиқ-қизиқ ўйинлар ташкил қилди, созандалар топди, эркак-аёл қўшнилари бу томошаларга чақирди, кампирларга шаҳардаги ғийбатлардан мароқ билан сўзлади, ёш қизларни гапга солиб, йўлига уларга эргашиб юрди, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган кўнгил очар ўйинлар, мушакбозликлар ва ҳоказоларни уюштирди. Қисқаси, ҳамма-ҳамманинг кўнгиллини олди. Баногоҳ Лучиновларнинг диққинафас, фэйсиз хонадони шодиёна, серфайз, кўнгилли даргоҳга айландики, бу хонадон яқин-ёвуқдаги ҳамманинг оғзига тушди-қолди. Ногаҳоний бу ўзгариш аксари кишиларни таажжубга солди, барчани қувонтирди, ҳар хил овозалар тарқалди, хабардор кишилар Василий Ивановични шу пайтгача катта ташвиш қийнаб келарди, энди пойтахтга қайтишга имкон туғилган бўлса керак, деб каромат қилишди... Аммо лекин Василий Ивановичнинг қайта туғилганининг сабабини ҳеч ким тўла-тўқис фаҳмламади.

Мен сизга айтсам, жаноблар, Ольга Ивановна кўхликкина эди. Унинг ҳусни чеҳрасининг бежиримлигида эмас, танининг ажиб майинлиги-ю, тиниқлигида ва ўзининг осуда назокатида намоён бўларди. Табиат унга баъзи алоҳида фазилатларни инъом этган бўлиб, етимликда ўсгани боисидан унинг тарбиясида эҳтиёткорлик ва қатъият кучли эди. Ольга мўмин-қобил, бўш-баёв

қизлар тоифасига кирмасди, шунга қарамай унда ёлғизгина бир ҳис, валинеъматига ифбат ҳисси тугал камолга етган эди. Дарвоқе, Ольга Ивановнанинг қалбида аёлларга хос ўзгача кучли эҳтирослар ҳам ғайри табиий, шикаста куч билан ёлқинланиши мумкин эди... Бироқ бу қалб кибру ҳаво, дахлсизлик ва нафсониятдан холи эдики, бу хислатларсиз ҳар қандай эҳтирос бир онда сўнади-қолади. Баъзан ана шундай ҳардамхаёл, дардчил кишиларнинг илк эҳтироси ниҳоятда жўшқин бўлади: аммо улар жуда тез айнишади, айниқса, иш бориб қабул қилинган шафқатсиз қонун-қоидаларга тақалганда шундай бўлади, чунки улар собитликдан қўрқишади... Бинобарин, жаноблар, сизга очигини айтсам, шу тоифа аёллар менда кучли таассурот қолдиради... (Ҳикоячи шундай деб бир стакан сувни бўшатди. «Бекор гап, бекор гап! — деган гапни хаёлимдан ўтказдим унинг думалоқ даҳанига тикилиб, — бекорларни айтибсан, биродари азиз, дунёда «кучли таассурот» қолдирадиган нарсанинг ўзи йўқ...»)

Петр Федорович ҳикоясини давом эттирди:

— Жаноблар, мен қон билан зотга ишонаман. Ольга Ивановнада, масалан, номи тилга олинган синглиси Натальяга қараганда қон жўшқин эди. Хўш, ана ўша «қон» қай жиҳатларида кўринган, деб сўрарсиз балки? Лўнда қилиб айта қолай, бу ҳар жиҳатдан: қўллари, лаблари, овозининг оҳанги, нигоҳи, қадам ташлаши, соч тараши, қисқаси, ҳатто кўйлақларининг гижимида ҳам намоён эди. Мана шу икир-чикир нарсаларда эътибор қилса арзигулик нимадир яширинган эди, эътироф этишим мумкинки, бу нарса таъбир жоиз бўлса... назокат эди. Ольга Ивановнага насиб бўлган бу фазилат борди-ю, у Ольга Ивановна билан Петербургда учрашиб қолганида Василийнинг эътиборини жалб қилмаган бўлур эди. Бироқ қишлоқда, овлоқ жойда у Василийнинг эътиборини жалб қилиб қолдигина эмас, мен айтиб ўтган ундаги ўзгаришнинг ҳатто ягона сабабчиси ҳам бўлди.

Ўзингиз ўйланг: Василий Иванович айш-ишратнинг гадоси эди, унинг қишлоқда диққинафас бўлиши табиий эди. Оға-инилари эса хушфезъл, лекин дўлвор йиғитлар эди, Василий уларга мутлақо ўхшамасди: синглиси Наталья эрга теккач, уч йил мобайнида тўртта бола орттирди: улар табиатан бошқа-бошқа одамлар бўлиб, ик-

ковининг орасида ўтиб бўлмас тубсиз жарлик бор эди... Анна Павловна черковга қатнар, ибодат қилар, рўза тутар, хуллас, ўлимни бўйнига олиб қўйган эди. Булар орасида фақат етилган, бўш-баёв, кўҳликкина қизча бор эди, холос... Василий дастлаб уни пайқамай юрди... Етимча асранди қизга ким ҳам эътибор берарди? Қуилардан бир куни навбахор чоғи Василий боғдан кетаётиб эндигина сабза урган майсазорларда пайдо бўладиган сон-саноқсиз беозор қоқигулларни ҳассаси билан уриб нобуд қилиб бормоқда эди. У уй олдидаги боғда сайр қилиб юриб бошини кўтарди-ю, ногаҳон Ольга Ивановнани кўрди. Ольга дераза олдида ёни билан ўтирар ва хаёлга чўмиб, хур-хур қилиб кўзини қисган қўйи, кичкинагина тумшугини порлаб турган баҳорги қуёшга лаззатланиб тутганча тиззасида ётган таргил мушукни силарди. Ҳозиргина поз уйқудан турган Ольга Ивановна енгги калта субҳидамги кўйлак кийган эди, оч пушти ранг яланғоч, нозиккина елкалари ва қўллари жозибали, таранг эди, бошидаги мўъжаз қалпоқчаси қуюқ, майин, ипакдек сочларини авайлабгина сириб турарди, чеҳраси ол ранг олган эди. Унинг нафис, ихчам бўйни кишини мафтун этар, заха емаган танаси ўз ҳолича, ҳаё, ифбат билан ором олар эди. Гўзаллик шайдоси Василий Иванович беихтиёр таққа тўхтади-ю, қизга маҳлиё бўлиб тикилди. Лоп этиб миясига, Ольга Ивановнани азалий саҳройнлигича қолдириш керак эмас: вақти келиб ундан соҳибжамол ва мушфиқ-меҳрибон аёл чиқиши мумкин, деган фикр келди. У пусиб дераза олдига келди-да, оёғининг учида кўтарилиб, Ольга Ивановнанинг силлиқ ва оппоқ билагига лабини босди. Ольга қичқириб юборди-да, дик этиб ўрнидан турди, мушук думини хода қилиб, боққа сакради... Ольганинг қулоғича қизариб кетди, Василий эса унинг қўрқиб кетганлигидан қулиб, ҳазил-хузул гаплар айтди ва уни бирга сайр қилишга таклиф этди, бироқ Ольга Ивановна кийимининг нобоплигини сезиб қолди-да, «учқур оҳудан ҳам тез» лип этиб ёнгинасидаги хонага кириб кетди.

Шу кунидеъ Василий Рогачевларникига йўл олди. Бирдан кайфи чоғ, таъби равшан бўлиб кетди. Василий Ольгани севиб қолмади, йўқ!— «Севги» сўзини мазах қилиш ярамайди... У ўзига эрмак топди, нима қилишининг режасини тузиб олди-да, ишбилармон одамдек, терсига сигмай қувониб кетди. Қиз онасининг тарбияси-

да эканини, қаллиғи борлиғини хаёлига ҳам келтирмади: у зинҳор ўзини алдагани йўқ. Ольга ҳеч қачон хотинни бўлмаслиғини Василий жуда яхши биларди... Балки унинг айбини эҳтирос ювиб кетар. Тўғри, бу эҳтирос юксак, самимий бўлмаса-да, ҳар қалай анча кучли ва изтиробли эҳтирос эди. Турган гапки, Василий жон-дилидан севиб, ноаниқ шод-хуррамликка берилгани йўқ, кўнгли нима хоҳлашини, нимага интилишини у жуда яхши биларди.

Василий Иванович гоят қисқа муддат ичида эътиқоди зўр одамни ҳам, тортинчоқни ҳам ром қилиб олишга ниҳоятда уста эди. Кўп ўтмай Ольга ундан ётсирамайдиган бўлиб қолди. Василий уни янги оламга олиб кирди. У Ольга учун клавиқорди олдириб келди-да, унга музикадан дарс бера бошлади. (У ўзи дурустгина най чалар эди.) Василий унга китоб ўқиб берар, узоқ суҳбатлашарди... Шўрлик саҳройи қизнинг боши айланди-қолди. Василий уни батамом ром қилиб олди ўзига. У Ольга билан шу асногача унга бегона бўлган нарсалар тўғрисида тушунарли қилиб содда-равон гаплашарди. Ольга бора-бора унга кўнглини очишга ҳам журъат эта бошлади, бундай вақтларда Василий унинг жонига ора кирар, у тополмаган жўяли сўзларни топиб берар, уни чўчитмас, ҳислари тугён урганда гоҳ жиловлаб қўяр, гоҳ аланга олдиради... Василий қизнинг қобилятини ўстириш ва такомилга етказиш йўлидаги бу ишларни беғараз қилаётгани йўқ эди, у Ольгани шунчаки ўзига яқинлаштиришни хоҳларди, бунинг устига, тажрибасиз, бўш-баёв, лекин иззатталаб қизнинг кўнглини қалб билан эмас, ақл билан олиш мумкинлиғини яхши биларди. Борди-ю, Ольга офатижон бўлганида ҳам Василий бунга эътибор бермаган бўлур эди: зеро, у Ольгани қизалоқ санаб, у билан қизалоқларга қиладиган муомаласини қиларди, ахир ўзингизнинг хабарингиз бор, жаноблар, Ольгада кишини мафтун этадиган алоҳида ҳусн-латофат йўқ эди. Василий иложи борица унинг онгига таъсир этишга уринар, шу важдан Ольга аксари вақт кечқурунлари унинг ёнидан янги сиймолар, сўзлар, фикрлардан мияси ғовлаб оромгоҳига қайтгач, юраги сиқилиб, хўрсина-хўрсина лов-лов ёнаётган юзини дамбадам совуқ ёстиққа босар ёки ўрнидан туриб дераза ёнига келар ва қўрқа-писа ингизорлик билан зим-зиё йироқ-йироқларга термилар ва мижжа қоқмай тонг отти-

барди. Василий ҳаётининг ҳар он, ҳар сониясигача сингиб кетганидан Ольга ўз хаёлига бошқа ҳеч кимни келтиролмас эди. Кўп ўтмай Рогачевни пайқамай ҳам қўйди. Уддабурон ва қув Василий Рогачевнинг олдида Ольга билан гаплашмасди: ё кулдиравериб унинг ичагини узар, ё бирон кўнглили хушчақчақ ўйинни бошлаб, отда сайр қилишни, тунда машъала ёқиб музика садолари остида дарёда қайиқда сузишни уюштирар, хуллас, Павел Афанасьевични беҳуд қилиб қўярди. Аммо Василий Ивановичнинг барча уддабуронлигига қарамай, Рогачев Ольганинг қайлиғи, бўлажак эри бўла туриб унга тобора бегоналашиб кетаётганини ғира-шира пайқар... лекин ҳаддан ташқари хушфеъл бўлгани важдан Ольгани астойдил севиб, унинг мойиллигини жон-дилдан истаса-да, таъна тошлари отиб уни хафа қилишдан ҳайиқар эди. Ёлғиз қолишганда Рогачев унга нима дейишини билмас, нуқул хизмат кўрсатгани кўрсатган эди. Орадан икки ой ўтди. Алҳол Ольгадаги ҳар қандай мустақиллик ва ҳар қандай ирода маҳв бўлди, бўшанг ва индамас Рогачев энди унга суйанчиқ бўлолмасди, — Ольга ҳатто мафтун бўлишига қарши чиқишни ўйламай қўйди ва юраги орзиқиб, ўзини Василийга бутунлай бахш этди...

Ольга Ивановна, чамаси, шунда муҳаббат лаззатини тотди, бироқ узоққа чўзилмади бу. Василий бошқа қиладиган иши йўқлигидан уни ташламади, аксинча, унга боғланиб қолиб, меҳр билан ардоқлаётган бўлса-да, Ольга шу қадар эсанкираб қолдики, ҳатто у севгидан ҳам ҳузур-ҳаловат топмади, бироқ барибир Василийдан ўзини тортишининг эвини қилолмади. Ҳамма нарсадан ҳадиксирар, бўлаётган ишларни ўйлашга ҳам ботинолмас, чурқ этиб оғиз очмас, мутолааниям йиғиштириб қўйган эди, диққатбозлик юрак-бағрини эзарди. Баъзан Василий уни овутиб, ҳамма нарсани унутишга мажбур қилар, бироқ эртасига ранги ўчган, қўлларига-ча совиб, лабларида нолон табассум ўйнаган, унсиз ҳолда кўрар эди... Василийнинг бошига машаққатли кунлар тушди, лекин уни ҳеч қандай қийинчилик қўрқита олмасди. У зўр қиморбоз сингари бутун маҳоратини ишга солди. Василий Ольга Ивановнага энди сира ҳам орқа қилолмас эди, чунки у дам ўтмай ўзгарар, қизариб-бўзарар, кўз ёши тўқар, хуллас, янги ролни ижро этишга ожиз эди. Икковининг хизматини ёлғиз Василий адо

этарди, унинг шўх, қувноқ ўйин-кулгисида кўзи пишган кузатувчигина бесаранжомлик ва зўракилик борлигини пайқаб оларди, у иниларини, сингилларини, Рогачевларни, эркак-аёл аралаш қўшнилариини маймундек ўйпатарди, бутунлай беғам-беташвиш кўринса-да, ҳамма вақт сергак турарди, бирон кўз қарашни, биронта ҳаракатни назаридан қочирмасди, ҳар куни эрта билан бу сғир вазифани бажаришга киришар, кечқурун ғалабани тантана қилар эди. Бундай қийин, машаққатли иш унинг чаккасига тегмасди, бир кеча-кундуз атиги тўрт соат ухларди, овқатниям ёлчителиб емасди, шунга қарамай отдек соғ, бардам ва қувноқ эди. Бу орада тўй ҳам яқинлашиб келарди, Василий тўйни кейинга суришга Павел Афанасьевични кўндирди, кейин уни совға-салом олиб келгани Москвага жўнатди, ўзи эса Петербургдаги ошна-оғайнилари билан хат ёзишиб турди. Бу ишларни у Ольга Павловнага ачинганидан эмас, ташвиш ва безовталикка ишқибозлигидан қилди... Қолаверса, Ольга Ивановна кўнглига ура бошлади, кўпинча у эҳтироси жўш уриб, жилов бермай қўйганидан кейин унга худди Рогачевга қарагандек қарай бошлади. Лучинов мудом ҳамма учун муаммо бўлиб қолаверди, тошдек қаттиқ қалбнинг совуқлигига қарамай, унда ажиб, жанубликларга хос ёлқин бор эди, аммо эҳтироси жўшиб, бўй бермай қолганида ҳам ундан совуқ келиб турарди. Бошқаларнинг олдида ҳамон Ольга Ивановнанинг кўнглини кўтарарди: бироқ ёлғиз қолишганида у билан мушуксичқон ўйнар ёки диний сафсата сотиб уни кўрқитар, ё худ миқ этмай без бўлиб тураверар, ё бўлмаса охири ўзини унинг оёғига ташлаб, қуси хасни чирпирак қилиб учиргандек, ўйларини тўзителиб, бошини айлантириб ўзига жазб этарди... бундай вақтларда ўзини ошиқ қилиб кўрсатиб мунофиқлик қилмасди... лекин, аслида, ҳиссиз-лоқайдлигича қолар эди.

Кунлардан бир кун кечқурун аллапаллада Василий ўз хонасида ўтириб Петербургда келган хатларни берилиб ўқиётган эди, дабдурустан эшик аста тақиллади-ю, ичкарига Ольга Ивановнанинг канизи Палашка кириб келди.

— Хўш, нега келдинг? — деб сўради Василий ундан кўрслик билан.

— Хоним сизни йўқлаяптилар.

— Ҳозир вақгим йўқ... Бор. Нега қаққайиб туриб-

сан? — деди у Палашканинг хонадан чиқмаётганини кўриб.

— Хоним айтдиларки, жуда зарур ишлари бор экан.

— Бир гап бўлдимиз ўзи?

— Борсангиз ўзингиз кўрасиз...

Василий ўрnidан туради ва хатларни жаҳл билан тортмага ташлаб, Ольга Ивановнанинг ҳузурига йўл олади. Ольга Ивановна бурчакда мунғайиб ўтирарди.

— Хўш, нима дейсиз?— деди у томдан тараша тушгандек. Ольга унга ялт этиб қаради-ю, сесканиб, кўзини юмди.

— Сизга нима бўлди? Нима бўлди сенга, Ольга?

У Ольганинг қўлини ушлайди... Ольга Ивановнанинг қўли муздай совуқ эди... У бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, бироқ тили калимага келмади. Шўрлик аёл қай аҳволга тушганига тамомила ишонч ҳосил қилган эди.

Василий бундан бир оз хижолат чекди. Ольга Ивановнанинг хонаси Анна Павловнанинг ётоқхонасидан бор-йўғи икки қадам нарида эди. Василий аста Ольганинг ёнига ўтирди ва ўпиб-силаб унинг қўлини иситди, шивирлаб уни аврашга тушди. Ольга Ивановна чурқ этмай ўтирар, билинар-билимас титрар эди. Бўсағада турган Палашка эса секингина кўз ёшини артар эди. Қўшни хонада соат қапгири залвар билан бир маромда чиқиллар, уйқудаги одамнинг нафас олиши эшитилар эди. Мунғайиб ўтирган Ольга Ивановна ниҳоят маржон-маржон кўз ёши тўкиб, ўксиб-ўксиб йиғлаб аламдан чиқди. Кўз ёши — момақалдироқдек гап, ўтиб кетгандан кейин одам тинчийди-қўяди. Ольга Ивановна бир-мунча тинчланиб, болаларга ўхшаб ора-сира хўрсиниб пиқиллай бошлагач, Василий унинг олдида тиз чўкиб ўтирди-ю ва эркалашу ширин ваъдалар билан уни узил-кесил юпатди, сўнг сув берди-да, ўрнига ётқизиб, чиқиб кетди. Туни бўйи у ечинмади, икки-уч мактуб ёзди, икки-уч хатни ёқиб юборди. Қора қош, шаҳло кўз, истараси иссиқ, чеҳраси мардонавор аёл сурати солинган олтин бозбандни олди-да, узоқ вақт аёлнинг қиёфасига тикилганча, ўйга чўмиб хона ичида кеза бошлади. Эртаси кун эрталаб, чой устида боёқиш Ольганинг қизариб, шишиб кетган кўзларини, рангпар, ташвишли чеҳрасини кўради-ю, таъби ниҳоятда хира бўлди. Нонуштадан кейин уни боғ сайрига таклиф этди. Ольга худди ювош қўй

сингари Василийга эргашди. Орадан икки соатлар/чамаси ўтгач, боғдан қайтганида унинг рангида ранг қолмаган эди. У Анна Павловнага, мазам йўқ, деб, ўрнига кириб ётиб олади. Сайр вақтида Василий афсус-надомат билан Ольгага мен хуфия унаштирилганман, деди. Аслида эса худди мендек сўққабош бўлган. Ольга Ивановна бу гапни эшитиб ҳушидан кетмади, фақат саҳнадагина беҳуш йиқилишади. Гарчи Василий Ивановичга турмушга чиқишга умид боғламаган, ҳатто бу ҳақдаги фикрни хаёлига келтиришдан ҳам қўрққан Ольга Ивановна ногаҳон тошдек қотиб қолади. Ольга Ивановна унга унсиз, даҳшатга тушиб қараб турар эди. Василий совуққонлик билан жўяли, пухта гапирар, ўзини айблар, тавба қиларди. У ўз мулоҳазаларини, «Ўтган ишга салават, уни қайтариб бўлмайди, ётиб қолгунча, отиб қолиш керак», деган гаплар билан якунлайди. Ольга тамомила талмовсираб қолади, у даҳшатга тушади, номус қилади, бутун вужудини ҳазин, беадад умидсизлик қамраб олади, Ольга бу кунимдан ўлганим яхши, деган халёлга келиб, Василийнинг қарорини тоқатсизлик билан кутади.

— Ҳамма гапни ипидан-игнасиғача ойимга айтиш керак,— дейди у ниҳоят.

Ольга бу гапни эшитиб адоий тамом бўлади, оёғи чалишиб кетади.

— Қўрқма, қўрқма,— деб гап уқтирди Василий,— менга ишонавер, сени ёлғиз қўймайман... Ҳаммасини тўғрилайман... Мен бор, хавотир олма.

Бечора аёл унга меҳр-муҳаббат билан тикилди... Ҳа, у Василийга меҳр ва нажот кўзини тикди.

— Ҳаммасини тўғрилайман,— деди Василий кета туриб ва сўнгги бор Ольга Ивановнанинг муздек қўлидан ўпди.

Эртаси куни Ольга Ивановна ўридан тургани замоно эшик очилди-ю, бўсағада Анна Павловна намоён бўлди. Уни қўлтиғидан Василий суяб турарди. Анна Павловна лом-мим демай курси олдига келди-да, индамай ўтирди. Василий унинг ёнида қаққайганча туриб қолди. У хотиржам кўринарди, қоши чимирилган, лаби жиндак очилган эди. Ранги қум ўчиб, жиғибийрон бўлган Анна Павловнанинг тилига калтак келган эди. Ольга Ивановна ишонган боғи, суянган тоғи—муштипар кампирга, сўнг маҳбубига даҳшат ичида бир қур кўз таш-

лади-да, юраги уюшиб, қичқирганча хона ўртасига гурс этиб йиқилди ва тиз чўкиб юзини қўли билан яширди... Анна Павловна: «Ростми... ростми?»— деб шивирладию, унинг устига энгашди... «Қани, жавоб беринг!»— деб сўзини давом эттирди у шафқатсизлик билан Ольгани қўлидан силтаб тортиб.

— Ойижон!— деди Василий тилидан бол томиб.— Ахир сиз уни хўрламайман деб менга сўз бериб эдингиз-ку. — Билмоқчиман... бўйнингга ол... иқрор бўл... ростми шу? Ростми-а?

— Ойижон... унутманг...— деди Василий салмоқлаб.

Шу икки оғиз сўз Анна Павловнанинг жон-жонидан ўтиб кетди. У ўзини курсининг суянчигига ташлади-да, ўкириб йиглаб юборди.

Ольга Ивановна эран-қаран бошини кўтариб, ўзини кампирнинг оёғига ташламоқчи бўлганида, Василий уни ушлади-да, ўрnidан тургазиб курсига ўтқазди. Анна Павловна йиглаб, пойма-пой сўзларни айтиб шивирлашга тушади.

— Менга қаранг, ойижон,— деди Василий,— ўзингизни қийнаманг! Фалокатнинг олдини олиш мумкин... Башарти Рогачев...

Ольга Ивановна қалтираб кетади ва қаддини ростлайди.

— Башарти Рогачев,— деб гапида давом этади Василий Ольга Ивановнага маънодор нигоҳ ташлаб,— пок оиланинг шаънига доғ тушириб, жазосиз қоламан, деб ўйлаган экан...

Ольга Ивановнани ваҳима босди.

— Менинг уйимда-я,— деб фигон чекди Анна Павловна.

— Кўнглингизни бузманг, ойижон. У Ольганинг тажрибасизлигидан, ёшлигидан фойдаланган, у...

Василий Ольга Ивановнанинг талпинаётганини кўриб, унга мурожаат қилди:

— Сиз бир нима демоқчимисиз?

Ольга Ивановна курсида ўтирган жойидан шилқ этиб тушди.

— Мен ҳозироқ Рогачевникига бораман. Бугуноқ уйланишга уни мажбур қиламан. Кўнглингиз тўқ бўлсин, бизни шарманда қилишига йўл қўймайман...

— Ахир... Василий Иванович... Сиз...— деб пичирлайди Ольга.

Василий Ольгага ўқрайиб қараб туради. Ольганинг дами ичига тушиб кетади.

— Ойижон, мен келгунимча Ольгани безовта қилмасликка сўз беринг. Қаранг, соясигина қолган. Бунинг устига, ўзингиз ҳам ором олмоғингиз даркор. Менга ишонаверинг: ҳаммаси учун ўзим балогардонман, ҳар нима бўлмасин менинг қайтишимни кутинг. Такрор айтаман, унияма, ўзингизниям қийнаманг, бу ёғини менга қўйиб беринг.

У эшик олдига етганда тўхтади.

— Ойижон, юринг мен билан, ўтинаман, уни ёлғиз қолдиринг, — деди у.

Анна Павловна бут олдига келди ва таъзим бажо айлаб, чўқинди-да, ўғлига ювошгина эргашди. Ольга Ивановна лом-мим демай тош қотганча Анна Павловнани кузатиб қолди. Бироқ шу пайт Василий шитоб билан қайтиб киради-да, Ольга Ивановнанинг қўлидан чангаллаб қулоғига: «Менга умид боғлайверинг, сиримизни ошкор қилманг»,— деб шипшийди-ю, елдек келиб, селдек кетади... Зинадан ошиқиб тушар экан, йўл-йўлакай қичқиради:

— Бурсье, Бурсье!..

Орадан чорак соат ўтганда у извошда ўз хизматкори билан физиллаганча кетиб борарди.

Шу куни кекса Рогачев уйда йўқ экан. У малайлари-нинг чакмонларига куя дори олгани уезд шаҳрига кетган экан, Павел Афанасьевич ўз кабинетида туки тўкилиб кетган капалаклар туркумини кўздан кечириб ўтирарди. У қошини чимириб, лабини чўччайтирганча «арвоҳ капалакнинг» мўрт қанотини тўғнағич билан авайлаб ағдарар экан, ногаҳон елкасида чоққина, лекин зилдак қўлнинг залварини сездди. Ўгрилиб қаради. Қаршисида Василий турарди.

— Салом, Василий Иванович,— дейди Павел Афанасьевич пича ажабланиб.

Василий унга тикилиб қарайди-да, рўпарасига ўтиради.

Павел Афанасьевич жилмаймоқчи бўлади-ю, бирдан Василийга кўзи тушиб қолади ва бўшашиб, анграйганча қўлини чалмаштиради.

— Хўш, Павел Афанасьевич, қани айтинг-чи, тўйни қачон қилмоқчисиз?— дейди Василий томдан тараша тушгандек.

— Менми?.. Яқинда... албатта... мен, менга қолса...
Ҳа-я, айтмоқчи, сиз, синглингиз... менга қолса эртагаёқ тайёрман.

— Балли, жуда соз. Сиз ўтакетган тоқатсиз одамсиз.

— Йўғ-е, нега энди?

— Менга қаранг,— дейди Василий унинг гапини бўлиб.— Ҳаммасидан хабарим бор, гапларимга тушуниб турибсиз, биринг-биринг қилмай, эртагаёқ Ольгага уйланишингизни буюраман.

— Тўхтанг, тўхтанг, нима деяпсиз асти ўзингиз,— деб эътироз билдиради Рогачев жойидан қўзғалмай,— нега энди менга буюрасиз? Ахир Ольга Ивановнага ўзим хушторман, менга буйруқнинг ҳожати йўқ... Ростини айтсам, Василий Иванович, негадир гапларингизга тушунмаяпман.

— Тушунмаяпсанми?

— Йўқ, ростим, тушунмаяпман.

— Эртагаёқ унга уйланишга сўз берасанми-йўқми?

— Ахир инсоф қилинг, Василий Иванович... ахир тўйимизни қайта-қайта ўзингиз қолдирган эдингиз-ку. Сиз орага тушмасангиз, тўйимиз аллақачон ўтиб кетарди. Ҳозирам йўқ демайман. Пўписа қилишингиз ва қийин-қистокқа солаётганингизнинг боиси нима?

Павел Афанасьевич юзидан терни артади.

— Очиқ гапир, менга сўз берасанми-йўқми?— деб такрорлайди Василий дона-дона қилиб.

— Маъзур тутинг, сўз бераман, лекин...

— Яхши. Қулоғингда бўлсин... У ҳаммасига иқрор бўлди.

— Қим иқрор бўлади?

— Ольга Ивановна.

— Нимага иқрор бўлади?

— Нега менга муғамбирлик қиласиз, Павел Афанасьевич. Ахир мен сизга етти ёт бегона эмасман-ку.

— Нимада муғамбирлик қиляпман? Гапларингизга тушунмаяпман, сираям тушунмаяпман. Ольга Ивановна қайси ишга иқрор бўлди экан?

— Қайси ишгами? Жонга тегдингиз-ку! Буни ўзингиз яхши биласиз.

— Худо урсин агар...

— Йўқ, унга уйланмасанг, ўлдираман сени... уқдингми?

— Нега энди!.. — Павел Афанасьевич ўрнидан ирғиб

туради-да, Василийнинг олдида ғоз қотади. — Айтяпсиз-ки... Ольга Ивановна...

— Бало экансан, биродар, тан оламан, балои азим экансан, — Василий тиржайиб унинг елкасига қоқди. — Мўмин-қобил бўлиб юришинг бежиз эмас экан...

— Ё тавба, тавба!.. Мени сиз жинни қиласиз-ку... Муддаонгиз нима, худо ҳаққи, тушунтиринг!

Василий энгашиб унинг қулоғига алланима дейди.

Рогачев қичқириб юборади:

— Қанақа қилиб?.. Мен-а?

Василий депсинади.

— Ольга Ивановна-я? Ольгами?

— Ҳа, қаллиғингиз...

— Қаллиғим... Василий Иванович... у... у... уни билишнйам истамайман! — деб қичқиради Павел Афанасьевич. — Худога солдим уни! Мени ким деб ўйлаяпсиз? Мени алдаса-я, мени-я... Ольга Ивановна, айб эмасми, уят-номус эмасми... (унинг кўзидан тирқираб ёш чиқади). Раҳмат сизга, Василий Иванович, раҳмат... Бўлди, энди уни танишнйам-билишнйам истамайман! Истамайман! Истамайман! Сўраманг ҳам... Эҳ, азиз-авлиёлар, қанақа кунга қолдим? Начора, эҳ, аттанг!

— Ёш боланинг ишини қилманг, — деб дашном беради Василий Иванович пинагини бузмай, — сиз менга сўз бердингиз, эртага тўй.

— Йўқ, бунинг иложи йўқ! Қўйинг, Василий Иванович, такрор айтаман сизга, мени ким деб ўйлаяпсиз? Қуллуқ, кўпдан-кўп миннатдорман. Узр.

— Таъбингиз! — деди Василий. — Қани, шпагани олинг!

— Шпагани... хўш, нима учун?

— Нима учунми? Мана бунинг учун.

Василий шуни деб французларнинг ингичка, нозик шпагасини қинидан суғурди-да, полга тираб, аста букди.

— Нима, сиз мен билан... қиличбозлик қилмоқчимсиз?

— Бўлмаса-чи.

— Ахир, Василий Иванович, инсоф қилинг, аҳволимга тушунинг. Қандай қилиб мен ахир рози бўлай, ўйлаб кўринг, ҳалиги гапларни айтганингиздан кейин... Мен ҳалол одамман, Василий Иванович, оқсуякман.

— Ҳа, сиз оқсуяксиз, ҳалол одамсиз, қани, келинг бўлмаса, қиличбозлик қилайлик.

— Василий Иванович!..

— Чамаси, чўчиётганга ўхшайсиз, жаноб Рогачев?

— Сираям чўчиётганим йўқ, Василий Иванович. Мени кўрқитмоқчи бўлдингизми, Василий Иванович. Бир нўписа қилсам, у юраги ёрилиб, шу заҳоти нима десам шунга кўнади, деб ўйладингизми? Йўқ, Василий Иванович, гарчи расмана пойтахт тарбиясини олмасам-да, мен худди сиздек оқсуякман, мени кўрқитиш кўлингиздан келмайди, узр.

— Жуда соз,— деб тихирлик қилади Василий,— хўш, қани шпагангиз?

— Ерошка!— деб қичқирди Павел Афанасьевич. Малай киради.

— Шпагани опкел менга, қаердалигини биласан, чордоқда, тезроқ...

Ерошка чиқиб кетади. Павел Афанасьевич баногоҳ докадек оқариб кетади, апил-тапил халатини ечади-да, тугмалари катта-катта сариқ чакмонини кияди... бўйнига галстук ўрайди... Василий ўнг кўлининг бармоқларини ўйнаганча унга қараб туради.

— Қани, хўш, нима дейсиз, Павел Афанасьевич, уришамизми?— дейди у.

— Уришсак уришаверамиз,— дейди Рогачев ва шоша-пиша камзулининг тугмасини қадайдди.

— Ҳей, Павел Афанасьевич, гапимга кир: уйлан... ниманг кетди... Мен эсам, ишон менга...

— Йўқ, Василий Иванович,— деб Рогачев унинг гапини бўлади.— Биламан, сиз мени ё ўлдирасиз, ё майиб қиласиз, бироқ менинг номусимни йўқотиш ниятим йўқ, бир бошга бир ўлим.

Ерошка киради ва қалтираб Рогачевга тарс-тарс ёрилиб кетган чарм қинга солинган жўнгина шпагани тутқазади. У вақтларда ҳамма оқсуякларда упа сурилган шпага расм эди, бироқ хилватгоҳдаги помешчиклар шпагаларига йилига икки марта упа суришарди. Ерошка эшик ёнига бориб йиглаб юборади. Павел Афанасьевич итариб, уни хонадан чиқаради.

— Биласизми, Василий Иванович,— дейди у хижолат чекиб,— ҳозир мен сиз билан уришолмайман, қиличбозликни эртага қолдирсангиз, дадам уйда йўқ, ҳар эҳтимолга қарши ишларимни саранжом қилиб қўйсам чакки бўлмасди.

— Кўриб турибманки, сиз яна чўчняпсиз, марҳаматли жаноб.

— Йўқ, йўқ, Василий Иванович, ахир ўзингиз ўйланг...

— Менга қаранг,— деб бақирди Лучинов,— тоқатимни тоқ қиялпсиз-ку... Ё менга дарҳол уйланишга сўз беринг, ёки мен билан уришинг... йўқса сизни қўрқоқлингиз учун таёқ билан савалайман, уқдингизми?

— Боққа чиқайлик,— деди Рогачев ижирғаниб.

Бироқ шу пайт тўсатдан эшик очилади-ю, хонага сочлари паришон кекса энага Ефимовна киради ва Рогачевнинг олдида тиз чўкиб, уни оёғидан чангаллаб ушлайди...

— Жигаргўшам!— деб фарёд чекади у,— болагинам... қандай балони бошламоқчисан? Биз шўринг қургурларни хароб қилма, қароғим! Сени у ўлдиради, болагинам! Бизга айт, биз у тийиқсизнинг танобини тортиб қўямиз... Павел Афанасьевич, болагинам, худодан кўрқ!

Эшиқда ранги қум ўчган, ташвишли одамларнинг башаралари кўринди... ҳатто оқсоқолнинг сариқ соқоли ҳам аниқ кўзга ташланди...

— Қўйвор мени, Ефимовна, қўйвор!— деб гўлдиради Рогачев.

— Қўйвормайман, жигаргўшам, қўйвормайман. Нима қиялпсан асти ўзинг, қўзичоғим? Афанасий Лукич нима дейди? У ҳаммамизга ёруғ жаҳонни қоронғи қилади... Нега қаққайиб турибсизлар! Бу безбет меҳмонни уйдан ҳайдаб чиқаринг, даф бўлсин...

— Рогачев,— деб бақирди Василий Иванович зарда билан.

— Ақлингни йўқотибсан, Ефимовна, мени уятга қолдирыпсан, қўйвор мени...— дейди Павел Афанасьевич.— Бор, худо хайрингни берсин, сизлар ҳам кетинглар, эшитдингизми?

Василий Иванович очиқ дераза олдига чаққон борди-да, кичкинагина кумуш ҳуштакни олиб секингина чалди... Сал наридан Бурсье жавоб қилди. Лучинов шу заҳоти Павел Афанасьевичга мурожаат этди:

— Хўш, бу майнабозчилик нима билан тугайди?

— Василий Иванович, эртага ҳузурингизга ўзим бораман, бу мияси ачиган кампирни нима қилай...

— Э! Сиз билан пачакилашиб ўтириш ортиқча,— дейди Василий ва таёғини кўтармоқчи бўлади...

Шунда Павел Афанасьевич бир силтанади-да, Ефимовнани итариб юборади ва шпагани чангаллаб, иккинчи эшикдан боққа отилади.

Василий унинг орқасидан югуради. Улар иккови хитой услубида нозик бўялган айвончага чопиб киришади ва айвонча эшигини беркитиб олиб шпагаларни яланғочлашади. Рогачев бир вақтлар қиличбозликда сабоқ олган, лекин ҳозир машқларни унутиб юборган эди. Шпагаларнинг тиғи тўқнашади. Василий чамаси Рогачевнинг шпагасини ўйнатмоқда эди. Павел Афанасьевич ҳаллослар, бўзарар ва хижолат чекиб Лучиновнинг башарасига тикилар эди. Бу орада боғда қий-чув кўтарилди, одамлар айвон томонга югуриб кела бошлашди. Тўсатдан Рогачевнинг қулоғига кекса кишининг оҳ-фарёди чалинди... У отасининг овозини таниди. Бош яланг Афанасий Лукич қўлини силкитганча ҳамманинг олдида чопиб келарди...

Василий шиддат билан кескин ҳаракат қилиб Павел Афанасьевичнинг қўлидан шпагасини учуриб юборди.

— Уйлан, биродар,— деди у Павел Афанасьевичга,— бас қил тентакликни.

Рогачев кўзини юмди-да, даг-даг қалтираб:

— Уйланмайман,— деб шивирлади.

Афанасий Лукич айвончанинг эшигини итара бошлади.

— Уйланмайсанми?— деб қичқиради Василий.

Рогачев йўқ деб қатъиян бош чайқайди.

— Унда ўзингдан кўр, галварс!

Бечора Павел Афанасьевич бежон йиқилади: Лучиновнинг шпагаси нақ юрагига санчилади... Эшик қисирлаб, кекса Рогачев айвончага бостириб киради. Бироқ Василий деразадан сакраб қочиб қолишга улгуради.

Орадан икки соат ўтгач, у Ольга Ивановнанинг хонасига кириб келади... Ольга Ивановна ўтакаси ёрилиб ўзини унинг истиқболига отади. Василий гиринг демай Ольгага таъзим қилади-да, шпагасини суғуриб Павел Афанасьевичнинг портретига, нақ юраги ўрнига шпагани санчади... Ольга қичқириб юборади-ю, беҳуш йиқилади... Василий Анна Павловнанинг ёнига кетади. Онасини у бут қўйилган хонадан топади. «Ойижон,— дейди

у,— ўчимизни олдик». Шўрлик кампир сапчиб тушади ва ибодат қилишда давом этади.

Бир ҳафтадан кейин Василий Петербургга жўнайди, орадан икки йил ўтгач, у шол бўлиб, тилдан қолиб қишлоққа қайтади. Анна Павловнани ҳам, Ольгани ҳам тирик кўролмайди. Унинг жонига Юдич ора киради, ёш боладек уни овқатлантиради, маънисиз гўлдир-гўлдир гапларига ёлғиз у тушунади. Кўп ўтмай у Юдичнинг қўлида жон беради.

ПЪЕСАЛАР

СИҒИНДИ

ИККИ ҚУРИНИШЛИ ҚОМЕДИЯ

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР

Павел Николаич Елецкий. Колледж советниги, 32 яшар. Петербурглик амалдор, сур, минғаймас, ақли жойида, саришта, дид билан оддий кийинади. Барваста. Жаҳлдор эмас, лскин бағритош.

Ольга Петровна Елецкая. Қизлигидаги фамилияси Қорина, Елецкийнинг хотини, 21 яшар. Хушфеъл, кўнгилчан жувон, зодагонларга ҳавас қилади, лекин бундан ўзи ваҳимага тушади: эрини севади, одоб-ахлоқи жуда яхши. Башанг кийинади.

Василий Семенович Кузовкин. Елецкийларникида понасиба топиб еб юрган дворянин, 50 яшар, тик ёқали ва мис тугмалн сюртук кияди.

Флегонс Александрович Тропачев. Елецкийларнинг қўшниси, 36 яшар. 400 жонли помешчик, бўйдоқ. Новча, хушрўй, шангиллаб гапиради, ўзига зеб берган. Кавалерияда хизмат қилиб, поручик унвонида истеъфога чиққан. Петербургга бориб туради, чет элга жўнаш тараддудида. Табиатан кўрс ва ғаламис. Яшил фрак, нўхат ранг шим, шотландча жилет кийиб, шойи галстугига катта тўғнағич қадаб юради. Амиркон этик кияди, тутқичи ҳалланган ҳасса тутади. Сочи калта а la mo!content¹ усулида олинган.

Иван Кузьмич Иванов. Бу ҳам Елецкийнинг қўшниси, 45 яшар. Мўмин-қобил, камсуқум бўлса ҳамки, иззат-ҳурматини биладиган одам. Кузовкиннинг дўсти. Ҳамиша маъюс. Эски жигар ранг фрак, ювилган, сарғиш жилет ва кўк шим кияди. Ўта қашшоқ.

Қарпачов. Буям қўшнилардан, 40 яшар. Ҳафтафаҳм, пайтавақулоқ бир одам, мўйлов қўйган, Тропачевга адъютант қатори хизмат қилади. Бой эмас. Венгерка ва чолвор кияди. Дўриллаб гапиради.

Нарцис Константинович Трембинский. Елецкийларнинг эшик оғаси ва баковули (метрдетели), 40 яшар. Суллоқ, шанги, жонсарак. Утакетган фирибгар. Ҳамма бадавлат хонадонлардаги

¹ Тароққа ўхшаш (франц.).

эшик оғалар каби башанг кийинган. Белорусча талаффузда равон гапиради.

Егор Карташов. Иш бошқарувчи, 60 яшар. Хомсемиз, уй-қучи. Қўлига илинган нарсани ўмаради. Этаги узун бинафша ранг сюртук кияди.

Прасковья Ивановна. Қийим-кечак, ўрин-кўрпаларга қарайди, 50 яшар. Ориқ, инжиқ, заҳар хотин. Бошига дурра ўраб, қора кўйлак кийиб юради, чайналиб гапиради.

Маша. Оқсоч, 20 яшар. Сўлимгина қиз.

Анпадист. Тикувчи, хизматкор. Бир оёғи тўрда, бир оёғи гўрда, эси кирди-чиқди, меҳнатдан бели букилган.

Петр. Малай, 25 яшар. Навқирон, бақувват йигит. Қитмир ва аскиябоз.

Васька. Югурдак, 14 яшар.

БИРИНЧИ ПАРДА

Бой помешчикнинг уйи, ўнг томонда иккита дераза ҳам боққа очиладиган эшик, чап томонда меҳмонхона эшиги, тўғридагиси даҳлизга олиб чиқади. Деразаларнинг ўртасида ёйиб кенгайтирилдиган стол, столда дамка. Чап томонда, олдинда яна бир стол ва иккита курси. Меҳмонхона билан даҳлиз орасида коридорга чиқиладиган йўл.

Трембинский (*сахна орқасидан*). Бу қандай тартибсизлик! Қаёққа қарамай, ҳамма ерда тартибсизлик! Кечирилмас ҳол-ку бу ахир!..

Малай Петр ва югурдак Васька ҳамроҳлигида киради.

Бекамдан ёзма равишда кўрсатма олганман-а! Бу ерда менга ҳамма сўзсиз итоат қилиши керак! (*Петрга.*) Гапимга тушуняпсанми?

Петр. Ҳа, ҳа, тушуняпман.

Трембинский. Бекам бугун эрлари билан бу ерга қадам ранжида қиладилар... Мана, мени олдинроқ юбордилар, хўш, биз бу ерда нималар қилдик? Ҳеч нарса! (*Югурдакка дағдаға қилади.*) Сенга пишириб қўйибдими бу ерда? Қўлингни совуқ сувга урмай сандироқлаб юриш бўлса-а, сенга?! (*Унинг қулоғидан ушлаб чўзади.*) Сенга текин овқат бўлса-я! Ҳаммаларинг бир гўрсан, сенларга ош бўлса-ю, иш бўлмаса! Биламан сенларни? Жўна! Ишингга бор!

Югурдак кетади. Трембинский курсига ўтиради.

Худо ҳаққи, жоним халқумимга келди! (*Иргиб ўридан туради.*) Хўш, тикувчини нега ҳузуримга келтиришмайди? Ахир қаёқда юрибди у?

Петр (*даҳлизга қараб*). Тикувчи келди.

Трембинский. Келса нега кирмайди? Нимани кутяпти! Қани, кира қол, ошна, исми шарифинг нима? Анпадист киради-да, қўлини орқасига қилиб эшик ёнида тўхтайтиди. (Петрга.) Тикувчи шуми?

Петр. Худди ўзи.

Трембинский (Анпадистга). Нечага кирдинг, ошна?

Анпадист. Етмишни уриб қўйдим, отагинам.

Трембинский (Петрга). Сизларда шундан бошқа тикувчи йўқми?

Петр. Йўқ. Биттаси бор эди, яроқсиз чиқиб қолди. Соқов экан.

Трембинский (қўлини кўтаради). Шунақаям тартибсизлик бўладими?! (Анпадистга.) Хўш, қария, буйруқни адо этдингми?

Анпадист. Адо этдим, отагинам.

Трембинский. Ливреяларга ёқа ўтказдингми?

Анпадист. Ўтказдим, отагинам. Аммо лекин, отагинам... сариқ мовут етмай қолди...

Трембинский. Унда қандай илож қилдинг?

Анпадист. Менга, отагинам, қазноқдан эски, сариққина юбка келтириб беришди.

Трембинский (қўлини тўлаб). Оббо, шуям иш бўлди? Бироқ, начора. Икки энли мовут деб овора бўлиб шаҳарга бормайдилар-ку. Бор, ишингни қил.

Анпадист кетишга чоғланади.

Менга қара, кўзингни оч! Чаққонроқ қимирла! Йўқ-са, биласанми, мен... Хўп, бора қол.

Анпадист кетади. Трембинский яна ўтиради, бироқ шу заҳоти дик этиб ўрнидан туради.

Ҳа-я, айтгандек, боғдаги йўлкаларни тозалашяпти-ми?

Петр. Бўлмасам-чи, тозалашяпти. Қишлоқдан деҳқонларни ҳайдаб келишди.

Трембинский (Петрнинг олдига хезланиб келади). Ие, сен кимсан.

Петр (ажабланиб). Нима дедилар?

Трембинский (Петрга яна ҳам яқинроқ келади). Сендан, кимсан, деб сўраяпман?

Петр (таажжуби ортиб). Менми?

Трембинский (нақ Петрнинг тумшуғи тагига келиб). Ҳа, сен, сен, сен... Ким бўласан?

Петр ўсал бўлиб, чурқ этмай Трёмбинскийга тикилиб қолади.

Гапирсанг-чи тезроқ, тилинг кесилганми, кимсан, деб сўраяпман сендан?!

Петр. Мен Петрман.

Трёмбинский. Йўқ, сен малайсан, билиб қўй буни. Вазифанг рўзгорга қарашу, чироқ тозалаш, боғ ишларига тумшуғингни суқма. Деҳқонларни ҳайдаб келишганми, бошқаларними — бу билан ишинг бўлма-син. Буни саркор ҳал қилади. Мен сендан бу ҳақда на сўраб-суриштирдим ва на жавоб кутдим. Сенинг ҳозир қиладиган ишинг саркорни чақириб келиш. Вазифанг шу.

Петр. Ана, ўзлари шу ёққа келяптилар.

Даҳлиздан Егор киради.

Трёмбинский. Э, Егор Алексеич! Жуда вақтида келдингиз-да. Лутфан айтинг-чи, боғдаги баъзи ишлар юзасидан бирор тадбир кўрдингизми?..

Егор. Ҳа, тадбир кўрдим, Нарцис Константинич. Ташвиш тортмаснилар... Кўнглингиз тамаки тусамаяптими?

Трёмбинский (*Егорнинг қўлидан тамаки олиб ҳидлайди*). Сизга ёлғон, худога чин, Егор Алексеич, эрта азондан бери тиним билмайман. Очиғини айтсам сизга, шундай катта мулкда шунчалик тартибсизлик кўрарман, деб асло ўйламаган эдим! Бунда сизнинг айбингиз йўқ, нуқсонлар хўжаликда эмас, рўзгор ишларида.

Егор. Шунақа денг.

Трёмбинский. Уйлаб кўринг-а, мисол учун созандалар борми, деб сўрадим. Ўзингиздан қолар гап йўқ, хўжайинларни иззат-ҳурмат билан кутиб олиш даркор. Саволимга ҳа, бор, деб жавоб беришди. Қани, бўлмаса, уларни бу ёққа чақиринглар, дедим. Тавба, бу ёғини эшитинг энди. Ҳар бир созанда қандайдир вазифани эгаллаган. Қайси бири полизчи, бошқаси этикдўз, контрабасчи эса қўшчи бўлиб олибди. Шуям иш бўптими? Музыка асбобларини ҳам чанг босиб ётибди. Зўр-базўр эпақага келтирдим. (*Яна тамаки ҳидлайди.*)

Егор. Серташвиш ишнинг этагидан тутгансиз-да ўзингиз.

Трёмбинский. Ҳа, дангалига айтишим мумкин, нонимни ҳалол қилиб еяпман... Хўш, созандалар эшнқ олдида туришибдими!

Егор. Эшик олдида туришган эди. Ёмғир шивалаб қолгач, емакхонага кириб кетишди: асбоблар ҳўл бўлиб қолади, дейишди. Нафсиламрда, мен уларни қувиб чиқардим. Хабар қилувчи ғафлатда қолиб, тўсатдан хўжайинлар кириб келиб қолишса нима бўлади?! Асбобларини этаклари тагида ушлаб турсалар ҳам бўлаверади.

Трембинский. Мутлақо тўғри. Чамаси, энди ҳамма иш жойида.

Егор. Кўнглингиз тўқ бўлсин, Нарцис Константинич. *(Петрга тикилади.)* Сен нега бу ерда қоққан қозикдек қаққайиб турибсан? Қани, туёғингни шиқиллат, кучала еган жойингга бориб тириш, жигар.

Петр даҳлизга чиқади. Коридордан Маша югуриб киради.

Ҳай, ҳай, ҳай, ойнмтилла, ҳовлиқиб қаёққа кетяп-тилар?

Маша. Э, қўйсангиз-чи, Егор Алексеич! Просковья Ивановна сиқиб сувимни ичганиям етар. *(Чопганча даҳлизга ўтиб кетади.)*

Егор *(Машанинг орқасидан қараб қолади, кейин Трембинский томонга ўгирилиб кўзини қисади. Трембинский тиржайди.)* Малол келмаса айтсангиз, Нарцис Константинич, соат неча бўлди?

Трембинский *(соатига қарайди)*. Чоракам ўн бир. Ҳализамон хўжайинлар келиб қолишади.

Даҳлизда Кузовкин кўринади, у тўхтаб, орқасида турган аллакимга ишора қилади. Кейин аста кириб, дераза олдидаги стол ёнига келади.

Егор. Фир этиб идорага бориб келай. Ювуқсиз оқсоқол ҳойнаҳой бетиний ювиб, соқол-мўйловини тарамагандирам. Упишаман деб ёпишишданам тоймайди у.

Кузовкин. Салом, Егор Алексеич!

Егор *(малол келиб)*. Э, сизмисиз Василий Семенич! Ҳозир сиздан бошқа зарур ишлар бор. *(Даҳлизга чиқади. Кузовкин деразага яқинлашади.)*

Трембинский *(у ёқ-бу ёққа аланглаб, Кузовкинни кўриб қолади)*. Э, сиз ҳам шу ердамисиз!

Кузовкин Трембинскийга таъзим қилади. Трембинский назарига илмай, бош ирғаб қўя қолади ва елкаси оша унга сўз қолади.

Ҳўш, нима гап? Сиз ҳам ўша ёққа бормоқчимисиз? Яъни, ёш хўжайинларни кутиб олишга чиқмоқчимисиз?.. А?

Кузовкин. Шундоқ.

Трембинский. Начора, қалай, хурсандмисиз?
(Унинг жавобини кутмайди.) Ясаниб олдингизми?

Кузовкин. Ҳи... йўғ-э...

Трембинский. Яхши... яхши... Сиз шу ерда, парроқ жойда пусиб ўтирсангиз ҳам бўлади.

Кузовкин таъзим қилади.

Ҳа, дарвоқе! Унутибман! Петр!.. Петр!.. Петрушка!.. Нима гап? Даҳлизда ҳеч ким йўқми?

Иванов (даҳлиздан мўралайди). Хизмат, буюрсинлар!

Трембинский (таажжубланиб). Маъзур тута-сиз... Сиз... томдан тараша тушгандек...

Иванов (ичкарига мўралаб турган ҳолда). Иванов, Иван Кузьмич... уларнинг улфати... (Кузовкинни кўрсатади.)

Кузовкин (Трембинскийга). Қўшимиз... Шу ерлик... Менинг меҳмоним.

Трембинский (бошини чайқаб салмоқлаб гапир-ади). Ҳозир хонаси эмас... йнгиштиринг бу гапларни, жаноблар!

Петр нақ Ивановнинг ёнидан ўтиб ичкари киради.
Иванов ўзини орқага олади.

(Петрга.) Қаёққа ғойиб бўлдинг? Орқамдан юр... Бир кўрай-чи, кабинетда аҳвол қандайкин? Ҳойна-ҳой ҳамма ишни мен айтгандек қилмагандирсан... Сен-ларга ишониб бўлармиди?!

Икковлари меҳмонхонага кетишади. Кузовкин ёлғиз қолади.

Кузовкин (пича сукутдан сўнг). Ваня... Ҳей, Ваня.

Иванов (даҳлиздан туриб). Нима?

Кузовкин. Қиравер, Ваня, ҳеч нарса қилмайди.

Иванов (секин-аста киради). Яхшиси, мен кета қолай.

Кузовкин. Йўқ, кетмайсан. Нима, шунгаям ота гўри — қозихонами? Сен менга меҳмонсан. Бу ёққа кел. Ана у ерда ўтир. Бу ер менинг ўрним.

Иванов. Юр, яхшиси, ҳужранга бора қолайлик.

Кузовкин. Айни вақтда ҳужрамга боришнинг иложи йўқ. У ерда ҳозир кўрпа қоплашяпти... Бир дунё нар олиб киришган у ерга. Шу ерам тузук-ку.

Иванов. Йўқ, яхшиси, мен уйимга кета қолай.
Кузовкин. Қўйсанг-чи, Ваня, қолгин, мана бу
ерга ўтиргин, ўтира қол. Мен ҳам ўтираман.

Кузовкин ўтиради.

Ҳозир валинеъматларимиз келишади. Қўриб қўйгин
уларни.

Иванов. Қўриб нима қилдим.

Кузовкин. Ундай дема. Ахир Ольга Петровна Пе-
тербургда турмушга чиққан-а. Куёв болани кўрайлик-чи,
қанақайкин? Яна тагин Ольга Петровнани кўрмагани-
мизгаям кўп вақт бўлди. Олти йилдан ошди. Ўтир.

Иванов. Э, қўйсанг-чи, Василий Семенич, ростини
айтсам...

Кузовкин. Ўтир дегандан кейин ўтир-да. Янги
эшик оғасининг дағдағасига парво қилма. Ҳаволаси
худога! Ахир уни бу ишларга кўз-қулоқ бўлиб туриш
учун бекорга тайинлашмаган-да.

Иванов. Ольга Петровна, худо билсин, бадавлат
кишига турмушга чиққандир? (*Ўтиради.*)

Кузовкин. Хабарим йўқ, Ваня, лекин биласанми?
Эшитишимга қараганда, катта амалдормиш куёви. Наф-
силамрда, Ольга Петровнага бахт кулиб боқиши дар-
кор эди. Ахир умрининг охиригача холаси билан бирга
туриши амри маҳол-ку.

Иванов. Айтгин-айтгин, Василий Семенич, янги
барин бизларни қувиб юбормасин-да!

Кузовкин. Нега қувар экан бизни.

Иванов. Сени назарда тутяпман.

Кузовкин (*уҳ тортиб*). Биладан, Ваня, биладан.
Сен, жигар, чакана одаммасан, ҳар қалай помешчик-
сан. Менга ҳатто янги матодан уст-бош тикиб ҳам бе-
ришмайдилар. Ҳар кимдан қолганини устимга илади-
лар. Ҳар ҳолда янги барин мени бу ердан қувмайди.
Раҳматлик барин ҳар қанча баджаҳл бўлса ҳамки,
менга тил теккизмаган эди.

Иванов. Мен сенга айтсам, Василий Семенич, сен
петербурглик шоввозларни билмас экансан.

Кузовкин. Хўш, Иван Кузьмич, улар... ҳалиги-
дақами?

Иванов. Айтишларига қараганда, худонинг балоси
эмиш улар! Очиғини айтсам, уларнинг қандайлигини
ўзимам яхши билмайман, эшитганман, холос.

Кузовкин (*бир дақиқа жим тургач*). Бош омон бўлса кўрармиз. Мен Ольга Петровнага суянаман. У мени хўрлатиб қўймайди!

Иванов. Хўрлатиб қўймасмиш-а! Сени бутунлай унутиб юборгандир балки? Ахир у бу ердан онасининг вафотидан кейиноқ, қизалоқлигида холаси билан жўнаб кетган эди-а. Назаримда, ўшанда у ҳали ўн тўртга ҳам қадам қўймаган эди. Нима, у билан қўғирчоқ ўйнаганингни пеш қиласанми?! Э, овора бўласан, у сенга қиё ҳам боқмайди.

Кузовкин. Э, қўйсанг-чи, Ваня.

Иванов. Мана кўрасан.

Кузовкин. Қўй, ундай дема, Ваня, барака топкур.

Иванов. Мана қараб тур, Василий, менинг айтганим бўлади.

Кузовкин. Рост айтяпман, Ваня, бас қил... Кел, яхшиси, шашка ўйнаймиз... Хўш? Нима дейсан?

Иванов индамайди.

Бекор ўтиргандан кўра, кел, эрмак қиламиз. (*Шашкани олиб, доналарни теради.*)

Иванов (*доналарни териб*). Нимаям дердим, зап вақтини топдинг-да. Эшик оғаси ҳеч вақтда сенга қўй, ўйнама, деб айтармиди?!

Кузовкин. Нима, биз битта-яримтага халал беряпмизми?

Иванов. Ахир хўжайинлар ҳализамон келиб қолишади-ку.

Кузовкин. Келишса, йиғиштириб қўямиз. (*Доналарни беркитади.*) Унг қўлимдами, чапидами?

Иванов. Мени айтди дерсан, Василий Семенич, бизни ҳайдашади. Чап қўлингдагиси. Сен бошла.

Кузовкин. Мен-а... Бўпти, бугун, ошна, мана бундай бошлайман.

Иванов. Оббо сен-э, даъвоинг зўр-ку, мен бу ёққа юрдим.

Кузовкин. Мен эсам бу ёққа.

Иванов. Мен бу ёққа.

Ногаҳон даҳлиздан ғала-ғовур эшитилади. Югурдак Васька ўқдек отилиб киради. «Келишяпти! Келишяпти! Нарсиц Константинич!

Келишяпти!..» Кузовкин билан Иванов сапчиб ўринларидан туришади.

Кузовкин (*қаттиқ ҳаяжонга тушиб*). Келишяпти? Келишяптими?

Васька (*бақиради*). Хабар берувчи ишора қилди, келишаётганмиш!

Меҳмонхонадан Трёмбинскийнинг овози эшитилади: «Нима бўлди? Хўжайинлар, хўжайинлар келишяптими?» У Петр билан бирга меҳмонхонадан чопганча чиқиб кетади.

Трёмбинский (*қичқиради*). Созандалар! Дархол жойларингизни эгалланглар!

Даҳлизга югуради. Петр билан югурдак унга эргашади. Коридордан чопганча Маша чиқади.

Маша. Хўжайинлар келишяптими?
Кузовкин. Қелишяпти. Қелишяпти.

Иванов энсаси қотиб бир бурчакка суқилади. Маша: «Қелишяпти!»—деб қичқириб югурганча коридорга кириб кетади. Орадан бир зум ўтгач, коридордан Прасковья Ивановна ўқдек отилиб чиқади, даҳлиздан эса Трёмбинский чиқиб келади.

Прасковья Ивановна. Қелишяптими?
Трёмбинский. Қизларни чақиринг бу ёққа, қизларни!

Прасковья Ивановна (*коридор томонга қичқиради*). Қизлар! Ҳой, қизлар!

Егор (*даҳлиздан чопиб чиқади*). Нон билан туз қали, Нарцис Копстантинич?

Трёмбинский (*томоғини йиртиб бақиради*).
Петр! Петр! Нон-туз! Нон-туз қани?

Коридордан башанг кийинган олти нафар қиз чиқади.

Даҳлизга кирилинглар, қизлар, даҳлизга!

Қизлар югургилашиб даҳлизга кирарканлар, эшикда Петр билан тўқнашиб кетадилар. Петрнинг қўлида катта нон ва туздон қўйилган патнис.

Петр. Секинроқ, тентаклар!

Трёмбинский (*Петрнинг қўлидан патнисни тортиб олади-да, Егорга тутқасади*). Бу сизга... Эшикка чиқинг, бординг тез.

Уни Петр ва Прасковья Ивановна билан бирга итариб чиқариб юборади, ўзи эса уларнинг орқасидан югуриб борар экан, даҳлизда қичқиради: «Ҳой одамлар, қаёқдасиз?.. Бу ёққа келинглар!»

Петрнинг овози. Анпадистни чақиринглар!

Бошқа овоз. Ун боши этигини тортиб олибди.

Трёмбинскийнинг овози. Кучерларни чақиринг! Кучерларни!

Қизларнинг овози. Қелишяпти! Қелишяпти!

Трембинскийнинг овози. Овозини ўчиришг, жим бўлинглар.

Ҳамма ёқ сув қуйгандек жим бўлиб қолади. Бу чоп-чоп вақтда қаттиқ ҳаяжонга тушиб, лекин жойидан жилмай турган Кузовкин қулоғини динг қилади. Туйқусдан созандалар пала-партиш «Зафар садоси, янгра...» куйини чалиб юборади. Зина ёнига карета келади, говур-говур эшитилади. Музыка тинади. «Чўлп-чўлп» ўпишганлари эшитилади... Хийла вақтдан кейин Ольга Петровна, нон ушлаган эри, унинг орқасидан Трембинский, патнис кўтарган Егор, Прасковья Ивановна, қўшчи киради. Лекин у бўсағада тўхтаб қолади.

Ольга (*эрига табассум қилиб*). Мана, ниҳоят уйда-миз, Paul.¹

Елецкий унинг қўлини сиқади.

Бошим осмонга етди! (*Хизматчиларга мурожаат қилиб.*) Миннатдорлик изҳор қилинглар! (*Елецкийни кўрсатиб.*) Сизнинг янги хўжангиз шу киши... Севинг, ҳурмат қилинг. (*Эрига.*) Rende cela, mon îmi.²

Елецкий нонни Егорга беради.

Трембинский (*икки букилиб*). Бирор амру фармонлари бўлса айтсинлар... Кўнгиллари овқат ёхуд чой тусар...

Ольга. Йўқ, маъзур тутасиз, кейин. (*Эрига.*) Сенга уйимизнинг ҳамма жойини ҳам сенинг кабинетинг-ни кўрсатаман. Ахир оз эмас, кўп эмас — етти йил бўлганим йўғ-а, бу ерда!

Елецкий. Кўрсат.

Прасковья Ивановна (*Ольганинг қўлидан шляпаси билан тўр рўмолини олаётиб*). Она қизим, кундузим...

Ольга (*унга жавобан жилмаяди ва аланглаб тева-рак-атрофни кўздан кечиради*). Уйимизам эскиб қолибди... Хоналар ҳам, назаримда, кичкина бўлиб қолгандай...

Елецкий (*меҳрибон мураббий қабилида*). Ҳамниша шундай бўлади. Сен бу ердан қизалоқлигингда кетгансан-да.

Кузовкин (*Ольгадан бир нафас ҳам кўзини узмай турган эди, энди унинг олдига келади*). Ольга Петровна, ижозат этинг... (*Унинг тили тугилади.*)

¹ Павел (*франц.*).

² Бунн бера қолинг, дўстим. (*франц.*)

Ольга (*аввалига уни танимайди*). И... э, Василий... Василий Петрович, соғлигингиз қалай? Тапимабман сизни.

Кузовкин (*унинг қўлини ўпади*). Ижозат этинг... табриклайин...

Ольга (*эрига Кузовкинни имлаб кўрсатиб*). Эски қадрдонимиз Василий Петрович...

Елецкий (*таъзим қилади*). Жуда соз, хурсандман. Ҳали ҳеч ким пайқамаган бўлса-да, Иванов ҳам узоқдан таъзим қилади.

Кузовкин (*Елецкийга таъзим қилади*). Хуш келибсиз... Бизлар ҳаммамиз... шундай хурсандмизки...

Елецкий (*унга яна таъзим қилади, кейин хотинига наст товушда*). Ким бу?

Ольга (*у ҳам наст товушда*). Қашшоқ зодагон, уйимизда кун кечиради. (*Овозини барала қўйиб*.) Қани юр, сенга уйимизни кўрсатай. Мен шу ерда туғилганман. Раў, шу ерда ўсиб-улғайганман...

Елецкий. Бажону дил кўраман, юра қол... (*Трембинскийга мурожаат қилади*.) Сиз, бемалол бўлса, маҳрамимга айтсангиз... нарсаларим эшикда...

Трембинский (*шоша-пиша*). Хўп, жоним билан. Ольга. Қани, юра қол, Раў.

Икковлари меҳмонхонага кетишади.

Трембинский (*наст товушда хизматчиларга*). Хўп, дўстларим, энди жой-жойингизга боринглар. Сиз, Егор Алексеич, даҳлизда бўлинг, хўжайин баъзи нарсаларни сўраб қолиши мумкин.

Егор билан хизматчилар даҳлизга, Прасковья Ивановна эса чўрилар билан коридорга қараб йўл олади.

Прасковья Ивановна (*бўсағада*). Боринглар, бораверинглар... Ҳа, бир гап бўлдими, нега тиржаясан, Маша? (*Кетади*.)

Трембинский (*Кузовкин билан Ивановга*). Хўш, жаноблар, нима, сиз шу ерда қолмоқчимисиз?

Кузовкин. Ҳа, қоламиз.

Трембинский. Хўп, майли... фақат қулоғингизда бўлсин, зинҳор-базинҳор... (*Қўли билан ишора қилади*.) Худо ҳаққи... йўқса, гуноҳ бизнинг бўйнимизга тушади. (*Оёқ учида юриб даҳлиз томон кетади*.)

Кузовкин (*унинг орқасидан қараб туради-да, шартта ўгирилиб Ивановга сўз қотади*). Хўш, Ваня,

ойимпошша қалай? Ё тавба, қара-я! Етилибдими жуда? Хуснини айт, очилиб кетибдими? Мени унутмабди-я. Ана кўрдингми, Ваня, гапим рост чиқди-а?

Иванов. Унутмабди... Айтгандек, нега сени у Василий Петрович деб атади?

Кузовкин. Қизиқсан-да, Ваня! Шунгайм ота гўри — қозихонами? Петрович бўлди нима-ю, Семенич бўлди нима, ўйлаб кўр, ахир ақлли одамсан-ку. Эри билан таништирди у мени. Басавлат йигит! Қандини урсин! Хушрўйгина... Рост, у амалдор бўлса керак! Бу гапга нима дейсан, Ваня?

Иванов. Билмадим, Василий Семенич. Яхшиси, мен кетай.

Кузовкин. Қўйсанг-чи, Ваня, сенга бир гап бўлди-ми ўзи? Бугун кўзимга бошқачароқ кўриняпсан. Кетамандан бошқа гапни билмайсан-а. Сен менга, яхшиси, шуни айт, ойимпошша сенга маъқул бўлдимми?

Иванов. Нима ҳам дердим, тузук.

Кузовкин. Бир жилмайишининг ўзига дунёни берса арзийди. Овозини айтмайсанми? Саъванинг, йўғ-э, булбулнинг ўзгинаси. Эрини ҳам севади. Бу шундоққина очиқ-ойдин кўриниб турибди. Тўғрими, Ваня? Кўриниб турибди, а?

Иванов. Қим билсин, Василий Семенич, бўлса бордир.

Кузовкин. Уят, Иван Кузьмич, худо ҳаққи, уят. Шодликдан теримга сиғмай турсаму, сен бўлсанг... Ие, улар яна бу ёққа келишяпти...

Ольга билан Елецкий киришади.

Ольга. Ана кўрдинг, уйимиз унчалик катта эмас. Начора, борига барака.

Елецкий. Қўй, ундай дема, уйинг бинойидек, қурилиши ҳам жуда ажойиб.

Ольга. Қани юр, энди боққа чиқамиз.

Елецкий. Жоним билан... дарвоқе... сенинг бошқарувчинг билан икки оғиз гаплашсам дегандим.

Ольга (*гина қилиб*). Сенинг бошқарувчинг, деганинг нимаси?

Елецкий (*тиржайиб*). Бизнинг бошқарувчимиз билан. (*Хотинининг қўлини ўпади.*)

Ольга. Майли, сен айтганча бўла қолсин. Мен, мана, Василий Петровични олиб кетаман. Василий Петрович, юринг, боққа чиқамиз... Малол келмайдими?

Кузовкин (*мамнуниятдан чиройи очилиб*). Бема-
дол... мен... мен...

Елецкий. Оля, шляпангни кий.

Ольга. Ҳожати йўқ. (*Бошига шарф ташлайди*.)
Юринг, Василий Петрович.

Кузовкин. Ижозат этсангиз, Ольга Петровна,
сиз билан... шу ерлик... бир... қўшнимиз Ивановни
таништираман...

Иван Кузьмич уялиб, таъзим қилади.

Ольга. Танишганимизга хурсандман. (*Ивановга*.)
Биз билан боққа чиқишга майлингиз қалай?

Иванов таъзим қилади.

Қўлингизни беринг, Василий Петрович...

Кузовкин (*қулоқларига ишонмай*). Лаббай...
қандай...

Ольга (*кулиб*). Мана бундай (*қўлини олиб қўл-
тиғидан ўтказди*). Эсингизда борми, Василий Петро-
вич...

Ойнабанд эшик томон юришади. Иванов уларга эргашади.

Елецкий (*ойнабанд эшик ёнига келиб хотинининг
орқасидан қараб туради, кейин чап томондаги стол
ёнига келиб ўтиради*). Ҳой, ким бор. Бу ёққа!

Петр (*даҳлиздан чиқиб*). Хўш, хизмат!

Елецкий. Отинг нима, иним?

Петр. Петр.

Елецкий. Ҳа! Хўп, бор, бошқарувчини чақир,
оти нимаиди, Егормиди?

Петр. Худди шундай.

Елецкий. Қани, чақир.

Петр кетади. Орадан бир дақиқа ўтгач, Егор киради, бўсағада
тўхтаб, қўлини белига қўяди.

(*Маҳкама бошлиғининг овозига тақлидан*.) Егор,
эртага мен Ольга Петровнанинг ер мулкани кўздан ўт-
казмоқчиман.

Егор. Бош устига.

Елецкий. Қанча жон бор у ерда! Кўпми?

Егор. Тимофеев қишлоғида уч юз саксон тўрт эр-
как бор деб рўйхатга олинган. Аслида бундан кўп...

Елецкий. Қанча кўп?

Егор (*қўлига йўталади*). Ингирма нафар бўлса
керак.

Елецкий. Ҳм... Илтимос, батафсил аниқлаб, ах-
борот беринг. Парча-пурча ерлар ҳам борми?

Егор. Қўргон яхлит ер ўртасига жойлашган.

Елецкий (*Егорга тушунинқирамай қарайди*). Ҳм... экинбоп ерлар кўпми?

Егор. Етарли. Мавсумда экиладиган ер икки юз етмиш беш ботмон.

Елецкий (*яна Егорга ажабланиб тикилади*). Экинга яроқсиз қанча?

Егор (*тутилиб*). Нима десаикин!.. Буталар таги... жарлар ҳам бор... Яна, қўргон этаги... Яйлов... (*Ўзини тутиб олиб*.) Пичан ўрилади у ерда.

Елецкий (*қошини учуриб*). Аниги қанча?

Егор. Қим билади. Ўлчанмаган. Аммо лекин планда кўрсатилгани эллик ботмон чиқар-ов.

Елецкий (*ўзича*). Тартибсизлик-ку булар. (*Бақуриб*.) Ўрмон борми?

Егор. Бор, йигирма саккиз ботмон.

Елецкий (*овозини баланд қўйиб, дона-дона қилиб сўзлайди*). Бундан чиқди, ҳаммаси беш юз ботмонга бориб қолар экан-да?

Егор. Беш юз? Икки миңдан ошади.

Елецкий. Нега ундай бўлса сен... (*Тўхтайд*.) Ҳа, ҳа, мен ўзим шундай демоқчи эдим? Уқдингми?

Егор. Ҳа, уқдим.

Елецкий (*жиддий қиёфада*). Хўш, бу ердаги деҳқонларнинг ўзларини тутишлари қалай? Итоатгўйми улар?

Егор. Дуруст одамлар. Дўқ-пўписани яхши кўришади.

Елецкий. Ҳмм... Қалай, оч-яланғоч эмасми улар?

Егор. Йўғ-э, асло! Ҳаммаси ўзига тўқ.

Елецкий. Буни эртага ўзим текшираман. Сенга жавоб. Ҳа-я, айтмоқчи, менга шуни айт-чи, бу ерда яшаб юрган анави одам ким?

Егор. Кузовкин Василий Семенич — зодагон. Шу ерда кунини ўтказади. Эски бариннинг вақтида келиб қолган. У киши буни эрмак учун сақлардилар.

Елецкий. Кўпдан бери бу ердами?

Егор. Ҳа. Кекса бариннинг вафот этганига йигирма йил бўлди, Василий Семенич марҳум ҳаётлигида келган эди.

Елецкий. Ҳа, майли... Хўш, сизда идора борми?

Егор. Идорасиз иш қилиб бўлармиди?

Елецкий. Буларнинг ҳаммасини эртага кўздан кечираман. Бор энди.

Егор кетади.

Бошқарувчи, назаримда, бафаросат кўринади. Ҳай, майли, омон бўлсак кўрармиз. (*Урнидан туриб у ёқдан бу ёққа юради.*) Мана, қишлоқдаман, ўзимнинг қишлоғимдаман. Бир оз қизикроқ, лекин маза.

Даҳлиздан Тропачевнинг овози эштиради: «Келишдими? Бугун-а?..»

(*Ўзича.*) Ким бўлди бу?

Петр (*даҳлиздан чиқиб*). Тропачев Флегонт Александрич келдилар. Сизни кўришга истак билдириптилар... Буюринг, нима деб жавоб қилай?

Елецкий (*ўзича*). Буниси кимикни?.. Номи таниш-ку. (*Овозини баландлатиб.*) Чақир.

Тропачев (*киради*). Салом, Павел Николаич, bonjour.¹

Елецкий бир оз ҳайратга тушиб таъзим қилади.

Чамаси, мени танимаётгандексиз... Петербургда граф Кунцовникидаги учрашув эсингиздами?

Елецкий. Ҳа, рост... хуш келибсиз, жуда хурсандман... (*Кўлини сиқади.*)

Тропачев. Мен сизнинг кўздек қўшнингизман. Бу ердан ниҳояти икки чақирим нарида тураман. Шаҳарга тушгудек бўлсам, нақ уйингиз ёнидан ўтаман. Сизни кутишаётганларидан хабарим бор эди. Кел, бугун бориб ҳол-аҳвол сўраб келай, дедим. Лекин бемаврид келиб қолган бўлсам, ҳеч тортинмай айтинг менга. *Entre gens comme il faut.*² Қандай такалүф бўлиши мумкин?!

Елецкий. Жуда вақтида келдингиз, гарчи қишлоқ ошпаз қандай таом тайёрлаганини билмасам ҳамки, тушликни биз билан бирга қиларсиз деган умиддаман.

Тропачев (*ҳассасини ўйнаб, таманно билан гапирди*). Ё парвардигор, сизларнинг қўлингиз очиқ; феълингиз кенглигини биламан-ку. Сиз ҳам яқин кунларда меникида бўлиб, мени хурсанд этурсиз деган умиддаман... Балки ишонмасиз, келганингизга шундай хурсандманки. Бу ерда ҳалол одамлар нақадар кам,

¹ Салом. (*Франц.*)

² Ҳалол одамлар орасида. (*Франц.*)

des gens comme il faut. Et modan R?¹ Унинг сиҳати қалай? Уни қиз болалигидан биламан. Ҳа, шундоқ, мен хотинингизни жуда яхши биламан. Табриклайман. Сизни, Павел Николаич, чин қалбимдан муборакбод қиламан. Ҳе-ҳе. Ҳойнаҳой, у мени бутунлай танимас. (*Ўзига бино қўйиб, чакка соқолларини силайди.*)

Елецкий. Оля жуда хурсанд бўлади... У шу ерда турадиган ҳалиги анави жаноб билан боққа чиқиб кетган эди.

Тропачев. Э, анави биланми?! У, фаҳмимча, масхарабоз эди шекилли... Нафсиламп, у бўш-баёв одам. Дарвоқе, мен билан бир дворянин келган эди... У даҳлизда... Изн берсангиз...

Елецкий. Бажону дил... Нега даҳлизда қолди?

Тропачев. Oh, ne faites pas attention.² Шундай бўлиб қолди, ҳеч боқиси йўқ. У ҳам қашшоқлигидан меникида нон-насибасини топиб еб юрибди... Менга ҳамроҳ... Йўлда одам ёлғиз зерикади. Илтимос, безовта бўлманг... Ja vous en prise.³ (*Даҳлизга келади.*) Карпачов! Кир, биродар!

Карпачов кириб таъзим қилади.

Мана, Павел Николаич, танишинг.

Елецкий. Жуда хурсандман.

Тропачев (*Елецкийни қўлтиғидан ушлаб, Карпачовнинг ёнидан олиб кетади, Карпачов қисилиб-қимтиниб четга чиқиб туради*). Cest bien cest bien.⁴ Кўпга келдингизми, Павел Николаич?

Елецкий. Уч ойлик отпускаи олдим.

Иккови у ёқдан-бу ёққа юради.

Тропачев. Оз... оз. Тушунаман, ортиқчасининг эвини қилолмагандирсиз. Шу муддатга ҳам аранг кўнишган бўлса керак. Ҳе-ҳе. Сиз ҳордиқ чиқаришингиз даркор. Ҳўш, овга ҳушингиз қалай?

Елецкий. Умрим бино бўлиб қўлимга милтиқ ушламаганман... Бироқ, бу ерга жўнашдан олдин ит сотиб олдим. Нима, бу ерда парранда кўпми?

¹ Хоним-чи? (*Франц.*)

² О, парво қилманг. (*Франц.*)

³ Утинаман сиздан. (*Франц.*)

⁴ Жуда соз, жуда соз. (*Франц.*)

Тропачев. Бор, топилади. Ижозат этсангиз, бу ёғини буйнимга оламаи. Сизга ов санъатини ўргатамиз. (*Карпачовга.*) Хўш, бизнинг Малинникда парранда борми?

Карпачов (*бурчакда турган жойида дўриллаб*). Бор, Тошлоқ Тоғда айниқса сероб.

Тропачев. Жуда соз-да!

Карпачов. Урмончи Федул тунов кунни айтувди. Горелида...

Боғдан Кузовкин ва Иванов билан Ольга келади. Карпачов жиниб, таъзим қилади.

Ольга. Эҳ, Раул, боғимиз шундай сўлимки... (*Тропачевни кўриб тўхтади.*)

Елецкий. Ижозатинг билан таништирай.

Тропачев (*Елецкийнинг сўзини бўлиб*). Афв этасиз, афв этасиз, биз эскидан танишимиз... Ольга Петровна эҳтимол мени танимас... Бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Мен уш (*қўлини ердан бир газ баланд кўтариб*) сотте¹ танийман. (*Узига зеб беради ва жилмайиб гапиради давом этади.*) Тропачев Флегонс... Қўшнингиз Флегонс Тропачев ёдингиздами? Эсингизда борми, мен сизга шаҳардан қўғирчоқлар келтириб берардим. Ушанда сиз ёқимтой қизча эдингиз, ҳозир қарасам... (*Сўнги сўзни у чертиб гапиради, таъзим қилиб, бир қадам орқага чекинади, кейин кўнгли тўлиб қаддини ростлайди.*)

Ольга. Эҳ, мсье Тропачев, албатта-да... Сизни танидим энди... (*Унга қўлини узатади.*) Бу ерга келганимдан бери қанчалик шод-хуррамлигимни сиз билмайсиз.

Тропачев (*шакаргуфторлик билан*). Фақат келганингиздан берими?

Ольга (*унга жавобан жилмаяди*). Ёшлик чоғларим эсимга тушиб кетди... Раул, сен албатта мен билан боққа чиқишинг керак... Сенга ўз қўлим билан эккан акасни кўрсатаман... Ҳозир у мендан анча баланд.

Елецкий (*Ольгага Карпачовни кўрсатиб*). Мсье Карпачов ҳам қўшнимиз.

Карпачов таъзим қилиб, бурчакка суқилади, Кузовкин билан Иванов ҳам шу ерга қисилиб олишган.

¹ Шундайлигидан. (*Франц.*)

Ольга. Жуда хурсандман.

Тропачев (*Ольгага*). Ne laites pasattenton¹ (*овозини барала қўйиб, қўлини артар экан*). Мана, қишлоғингизга келиб, уни бошқаришни қўлингизга олдингиз... Вақт қандай тез ўтяпти...

Ольга. Сиз, умид қиламанки, тушликни бизникида қиласиз?

Елецкий. Мен аллақачон таклиф қилиб қўйганман... Pardon², исми шарифларни қандай?

Тропачев. Флегонс Александрич.

Ольга (*Елецкийни сал четга тортиб*). Бемаврид келибди-ку бу жаноб.

Елецкий. Ҳа... Лекин у дуруст одамга ўхшайди.

Тропачев (*четга чиқади ва ҳеч тортинмай лапанглаб юриб, ҳассасининг тутқасини тишлаганча Кузовкиннинг нақ тумшуғи тагига келиб унга сўз қотади*). Э, сизмисиз? Ҳўш, аҳволлар қалай?

Кузовкин. Худога шукур, чакки эмас.

Тропачев (*тирсағи билан Карпачовни кўрсатиб*). Сиз уни танийсиз-а?

Кузовкин. Бўлмасам-чи... биз танишмиз.

Тропачев. Шундоқ, шундоқ... (*Ивановга*). Сизни нима деб атардилар? Сизам шу ерданмисиз?

Иванов. Ҳа.

Ольга (*Тропачевга*). Мсье... мсье Тропачев...

Тропачев (*шартга ўгирилади*). Лаббай.

Ольга. Ахир биз сен билан эски танишмиз, мулозаматга ўрин йўқ, тўғри эмасми?

Тропачев. Афв этасиз...

Ольга. Ижозат этсангиз, хонамга борсам... Биз ҳозиргина келиб туриб эдик... У ёқ-бу ёққа қаралмаса...

Тропачев. Бемалол, Ольга Петровна... Сиз ҳам, Павел Николаич, бу ерни ўз уйингиздек билинг. Ҳе-ҳе. Биз манави жаноблар билан бир оз вақиллашиб ўтирамиз.

Ольга. Гарчи эски танишимиз бўлсангиз ҳам, сафар қўйлагида юришдан уяляпман...

Тропачев (*тиржайиб*). Бу важ-корсонга қулоқ солмасдиму, лекин хотин-қизлар пардоз-андоз, ясан-

¹ Эътибор қилманг. (*Франц.*)

² Узр. (*Франц.*)

тусаңга ўч бўлишини биламан-да... (Гапидан адашади, ўзига зеб бериб, таъзим қилади.)

Ольга (кулиб). Тилингиз ўткир экан... Сизларни вақтинча холи қўяман, жаноблар, яхши қолинг. (Меҳмонхонага кириб кетади.)

Тропачев. Павел Николаич, рухсат этинг, сизни яна бир марта муборакбод қилай... Сиз, очигини айтсам, бахтли кишисиз...

Елецкий (кулиб унинг қўлини сиқади). Ҳақ гапни айтдингиз... Фадде... Флегонс Александрич.

Тропачев. Тўхтанг, мабодо мен сизга халал бераётганим йўқми?

Елецкий. Аксинча, Флегонс Александрич. Биласизми нима? Мудабир хўжайин сифатида сиздан бир нарса сўрасам кўнглингизга оғир...

Тропачев (Павел Николаичнинг олдига келади ва қўлини олиб томоғига қўяди). Нима десангиз амрингизга мунтазирман, бемалол буюраверинг.

Елецкий. Малол келмаса, овқатдан олдин бир хирмонга бориб келсак. Узоқ эмас, боғнинг ёнгинасида.

Тропачев. Enchante!¹ Бемалол.

Елецкий. Қани, шляпангизни олинг бўлмаса. (Қаттиқ.) Ҳей, ким бор?

Петр киради.

Айт, понуштани келтиришсин.

Петр. Хўп бўлади. (Кетади.)

Тропачев. Йўқ, демасангиз Карпачов биз билан бирга боради.

Елецкий. Жуда соз...

Иккови кетади. Карпачов уларга эргашади.

Кузовкин (тўлқинланиб Ивановга мурожаат қилади). Хўш, Ваня, энди нима дейсан, қалай бизнинг Оля?

Иванов. Нима ҳам дердим, кўзга яқин.

Кузовкин. Ширин сўзлигини айтмайсанми?

Иванов. Ҳа, у эрига ўхшамайди.

Кузовкин. Нимаси ёмон унинг? Сен, Ваня, ўйлаб гапир: у катта одам, ўзини шундай тутишга ўрганган. Биласанми, хурсандлигини ошкор қилиши мумкинмас.

¹ Бош устига. (Франц.)

У ёқда уларни шунга ўргатишган. Пайқадингми, Ваня, Олянинг кўзлари қандай?

Иванов. Йўқ, Василий Семенич, пайқамадим.

Кузовкин. Худо ҳаққи, ошна, сенга тушунолмай қолдим. Яхшимас, Ваня, рост, яхшимас.

Иванов. Балки шундайдир: нима ҳам дердим. Ана, эшик оғаси келяпти.

Кузовкин (*овозини пастлатиб*). Қелса келар. Ҳеч нарса қилганимиз йўғу.

Петр билан Трёмбинский киради, Петр патнисда нонушта келтиради.

Трёмбинский (*столни саҳнанинг ўртасига суриб*). Мана бу ерга қўй, ҳазир бўл, тушириб юборма.

Петр патнисни қўйиб, дастурхонни очади, Трёмбинский дастурхонни унинг қўлидан олади.

Бу ёққа бер... Буни ўзим тўғрилайман, сен вино олиб кел.

Петр кетади. Трёмбинский дастурхонни тугиб, Кузовкинга кўз қирини ташлайди.

Тавба, баъзилар осмондан оёғини узатиб тушадими дейман-да! Биз шўринг қурғурлар бир бурда нон топиш учун бошимизни юз ёққа урамиз, улар эса тайёр ошга баковулдирлар. Хўш, қани айтинг-чи, шундай бўлгач, дунёда ҳақиқат борми? Қизиқ!

Кузовкин (*оҳиста Трёмбинскийнинг елкасига қўлини теккизади. Трёмбинский унга ажабланиб қарайди*). Деворга суйкалибсиз... Чанг бўлибди...

Трёмбинский. Ҳечқиси йўқ... тинч қўйинг.

Петр шишалар билан шампанское солиб қўйиладиган ваза кўтариб киради ва уни эшик ёнидаги кичкина столга қўяди.

Энди бор, чаққон қимирла. (*Шишани олиб стол устига қўяди.*) Айтгандек, шашкани йиғиштириб қўй... Жаноблар ўйнашга хўп вақт топибдиларми? Шуям ўйин бўлди-ку?! Нима бало, зодагонларнинг ўйиними бу?

Петр шашкани йиғиштириб қўяди.

Иванов (*оҳиста Кузовкинга*). Хайр, ошна.

Кузовкин (*секингина*). Қаёққа?

Иванов (*секин*). Уйга.

Кузовкин (*аста*). Қўй, кетма.

Егор (*дахлиздан мўралаб, ҳовлиққанча*). Нарцис
Константинич, Нарцис Константинич...
Трембинский (*аланглаб*). Нима?
Егор. Барин қаёққа кетди?
Трембинский. Хирмонга. Нега сиз у билан бир-
га бормадингиз?
Егор. Хирмонга кетдиларми... Ё, тавба...

Югурмоқчи бўлади, бироқ шу заҳоти қаддини ростлаб, қўлини
белига қўяди-да, эшик ёндорига суқилади. Ичкарига Елецкий,
Тропачев ва Карпачов киради.

Елецкий. (*Тропачевга*), Хўш vous ctes content?¹
Тропачев. Tres vieu, tres vien, tout est tris vieu...²
Э, Егор, омонмисан! Одамларингиз ичида энг яхшиси
шу, Павел Николаич... Сиз бунга бутунлай орқа қили-
шингиз мумкин.

Егор яна таъзим қилиб, кетади.

Мана, понушта ҳам тайёр экан. (*Стол ёнига келади.*)
Э! Бу ноз-неъматлар бутун бошли зиёфатга етади-ку!
Comme c'est vien servi!³ (*Таом солинган бир идиш-
нинг кумуш қопқоғини олади.*) Қалламни гаровга тика-
ман... (?) пазандаликда Сен-Жорждан қолишмайди...
Ахир Сен-Жорж балои азим-ку! Уникида юз марта...

Елецкий. Хоҳласангиз ўтирамиз. Ҳей, стул кел-
тиринг!..

Петр стуллар олиб келади, Трембинский хўжайинлар ёнида ўра-
лашади. Елецкий билан Тропачев ўтиради.

Тропачев (*Карпачовга*). Сен ҳам ўтир, Карпаче...
(*Елецкийга.*) C'est comme cela gul je l'appelle... Vous
permettre?⁴

Елецкий. Бемалол... (*Бир чеккада қисилиб тур-
ган Кузовкин билан Ивановга.*) Хўш, сизлар нега ўтир-
майсиз, жаноблар... Ўтиринглар, сўраймиз.

Кузовкин (*таъзим қилиб*). Кўп мишнатдормиз...
Тик турсак ҳам бўлаверадим...

Елецкий. Ўтиринглар, сўрайман.

¹ Маъқулми? (*Франц.*)

² Ҳаммаси жойида, жуда соз. (*Франц.*)

³ Дастурхонни қандай ажойиб безатибди-я. (*Франц.*)

⁴ Уни мен шундай деб чақираман... Ижозат этасизми?

Кузовкин билан Иванов тортиниб келиб стол ёнига ўтиришади. Тропачев ўзини кўз-кўз қилиб Елецкийнинг чап томонига ўтиради, Карпачов ўнг томонига, анча нарироққа ўтиради, унинг ёнига Кузовкин билан Иванов ўтиришади. Трёмбинский қўлтиғига сочиқ қисганча, Елецкийнинг орқасида туради. Петр эса эшик ёнида. *(Товоқнинг қопқоғини олиб)*. Қани, жаноблар, етказганига шукур.

Тропачев *(оғзида луқмаси билан)*. Partait, partait¹ ошпазингиз зўр экан, Павел Николаич...

Елецкий. Жуда ҳам хотам экансиз! Демак, сиз донни бу йил янча дуруст бўлади, деб ўйлайсизми?

Тропачев *(кавшаниб)*. Ҳа, шундай деб ўйлайман. *(Рюмкадаги винодан ҳўплаб.)* Сизнинг соғлигингиз учун! Карпачев, нега Павел Николаевичнинг соғлиғи учун ичмаяпсан?

Карпачов *(ирғиб ўрнидан туради)*. Баҳоси йўқ хўжайинга узоқ йил умр *(рюмкани бир кўтаришда бўшатади)* ва бахт-саодат тилайман. *(Ўтиради.)*

Елецкий. Раҳмат.

Тропачев *(Елецкийни тирсаги билан туртиб Карпачовга)*. Саркорликка жуда боп одам эканми-а? Нима дейсан?

Карпачов. Бўлмасам-чи! Бундан маъқулроғини қаердан ҳам топишарди?

Тропачев. Дарҳақиқат, Павел Николаич, хизматингиз йўл қўйса — жуда ҳам мазали пишлоқ экан. Хизматингиз йўл қўйса — бизнинг саркоримиз бўлардингиз!

Елецкий. Маъзур тутасиз...

Тропачев. Йўқ, мен астойдил гапиряман... *(Кузовкинга.)* Нима учун сиз Павел Николаичнинг соғлиғига ичмаяпсиз? Хўш? *(Ивановга.)* Сиз-чи?

Кузовкин *(тараддудга тушиб)*. Беҳад хурсандман...

Тропачев. Карпаче, қуй унга... тўлатиброқ қуй. Иш деган бундоқ бўпти, мулозаматга бало борми?

Кузовкин *(ўрнидан туради)*. Муҳтарам хўжайин ва рафиқаларининг соғлиқлари учун... *(Таъзим қилиб ичади ва ўтиради, Иванов ҳам таъзим қилади ва ломим демай ичади.)*

Тропачев. Ҳа, баракалла!.. *(Елецкийга.)* Шошманг... nous allous rire². У жуда қизиқ одам,

¹ Ажойиб, ажойиб. *(Франц.)*

² Қўнгил очамиз. *(Франц.)*

бироқ дастлаб ичириб маст қилиш керак. (*Қўлида ни-
чоқ ўйнаб, Кузовкинга.*) Хўш, турмушлари қалай,
Фалончи Писмадонович! Қўрмаганимгаям анча бўлди.
Фақир киши панада юрибсизми?

Кузовкин. Ҳа, худди айтганларидек юрибмиз.

Тропачев. Хўп, жуда яхши. Қалай, бу Ветрово
қўлингизга ўтай деяптими ниҳоят ёки йўқми?

Кузовкин (*ерга қараб*). Ҳазилга ишқибозсиз-а.

Тропачев. Э, қўйинг-е, қаердан топдингиз бу гап-
ни? Сизга жоним ачиганидан гапиряпман. Заррача
ҳам ҳазиллашаётганим йўқ.

Кузовкин (*уҳ тортиб*). Ҳали ҳеч қанақа ажрим
йўқ.

Тропачев. Йўғ-э!

Кузовкин. Ҳа, шундай.

Тропачев. Начора, сабр қиласиз энди! (*Елецкий-
га кўз қисиб.*) Сиз, Павел Николаич, рўпарангиздаги
жаноб Кузовкинни анойи фаҳмламанг, бу киши ҳақи-
қий помешчик, Ветрово ва Угарово қишлоқларининг
эгаси, йўғ-э, вориси, қонуний ворисидир... Қарамоғин-
гизда неча жон бор?

Кузовкин. Ветрово қишлоқчасида рўйхатга олин-
ганлар қирқ икки киши, биноқ уларнинг ҳаммаси менга
қарамайди.

Тропачев (*Елецкийга оҳиста*). Унинг ақлу ҳуши
шу Ветровога (*овозини барала қўйиб*). Неча ботмон
ерингиз бор?

Кузовкин (*дадилланиб*). Еттига бўлиб, яна баъ-
зи қонуний талаблар қондирилса, саксон тўрт ботмон-
дан кўпроқ қолади.

Тропачев. Сизга қанча жон тегади.

Кузовкин. Қанча тегиши номаълум. Аксарияти
қочиб кетган.

Елецкий. Хўш, сиз нима сабабдан мулкингизни
эгалламайсиз?

Кузовкин. Судлашиш керак-да.

Елецкий. Судлашиш? Қим билан?

Кузовкин. Бошқа меросхўрлар чиқиб қолди. Да-
лолатдан яна чакана қарзлар бор.

Елецкий. Бу иш қўзғалганига кўп бўлдими?

Кузовкин (*бир оз дадилланиб*). Ҳа, кўп бўлди.
Жони жаннатда бўлсин, барин ҳаётлигида бошланган
эди. Мулк менга қоларди-ю, пул бўлмади. Вақт ҳам

йўқ. Бўлмаса-ку, шаҳарга тушиб, югуриб-елиб/ ҳара кат қилса бўларди-я. Бироқ сира қўл тегмайди. Гербли қоғознинг ўзи озмунча туради дейсизми? Мен қўли қисқа одамман.

Тропачев. Қарпаче, яна унга бир рюмка қуй.

Кузовкин (*бош тортиб*). Беҳад миннатдорман.

Тропачев. Э, олсангиз-чи. (*Ўзи ичади.*) Сизнинг соғлигингиз учун.

Кузовкин ўрнидан туради, таъзим қилиб ичади.

Анқайманг-да. Ишингиз пачава-ку. Бу аҳволда қишлоқни бой бериб қўйишингиз мумкин.

Кузовкин. Нима қилсамкин?! Мана, бир йилдан ошди, справкаларни ҳам йиғмай қўйдим...

Тропачев таънаомуз бошини чайқайди.

Тўғриси, у ерда бир одамим бор... ўшанга умид боғласам бўлади, лекин тағин ким билади дейсиз?

Тропачев (*Елецкийга кўз ташлаб*). Уша одамнинг кимлигини билсак бўладими?

Кузовкин. Бутунлай билиш қийин, ҳай, бўлганча бўлди!.. Личков Иван Архинич, танийсизми?

Тропачев. Йўқ, танимайман, ким у?

Кузовкин. Уни танимайсизми?.. У уездда суд назорати ходими... рости, илгари суд назоратида ишларди... очиги, бу ердасиз, Веневада. Ҳозир бир амаллаб кун кўриб юрибди, кўпроқ олди-сотди билан машғул.

Тропачев (*Кузовкиннинг қилиқларидан кулгиси қистаб турган Елецкийга тикилиб*). Уша жаноб Личков сизга ёрдам беришга ваъда бердими?

Кузовкин (*бир оз сукутга чўмиб*). Ваъда берди. Мен унинг иккинчи ўғлини чўқинтиришим, шу важдан у ваъда берган. Сабр қил, ишингни тўғрилаб бераман, деган. Иван Архинич пихини ёрган одам.

Тропачев. Ростдан-а?

Кузовкин. Ҳа, губернада энг ўткир одам.

Тропачев. Ахир сиз у ҳозир истеъфода, олди-сотди билан машғул, дедингиз-ку!

Кузовкин. Шундайликка шундайку-я, лекин у баҳоси йўқ одам. Очигини айтсам, уни анчадан бери кўрганам йўқ.

Тропачев. Йўғ-э.

Кузовкин. Рост, бир йилча бўп қолди.
Тропачев. Шуям оқибат бўлдимми-ю! Яхшимас.
Кузовкин. Ҳақ гапни айтдингиз, лекин иложим қанча?

Елецкий. Ўзи нима гап, бизларга ҳам гапириб беринг.

Кузовкин (*йўталади, қизишиб*). Гап шундай, Павел Николаич. Дадил гапирганим учун узр, лекин бунинг сизгаям нафи бор. Гап бундай, Ветрово қишлоғи... Умрим бино бўлиб аркони давлат ҳузурида сўзламаган эдим. Келиштириб гапиролмасам, мени афв этинг.

Елецкий. Гапиринг, бемалол гапираверинг.

Тропачев (*Карпачовга рюмкани кўрсатиб, Кузовкинга*). Яна бир рюмка отасизми, а?

Кузовкин (*бош тортиб*). Йўқ, қуллуқ...

Тропачев. Дадил бўлиш учунам-а?

Кузовкин. Ундай бўлса бошқа гап. (*Ичади ва пешанасини рўмолчаси билан артади*). Бўлмаса, эшитинг, Ветрово қишлоғи, гап шу борада кетади, мазкур қишлоқ бобом Кузовкиндан, қайсики секунд-майор Максимдан, балки у ҳақда эшитгандирсиз, туғишган ака-укаларга, Максимнинг ўғилларига, падар бузрукворим Семенга, яна тагин қадрдон амаким Никтополионга мол-ҳоли билан ўтган. Падарим Семен, бир қориндан талашиб тушган бўлса-да, ўзининг укаси, мешинг амаким билан ҳаётлигида ит-мушук бўлган, амаким фарзанд кўрмай ўлган, буни ҳисобга олиб қўйинг, ўтишман, лекин шуниси борки, амаким ўз отам Семендан кейин жоп таслим қилган. Уларнинг туғишган сингиллари бор эди... у — яъни Катерина Порфирий Ягушкинга турмушга чиққан. Порфирий Ягушкиннинг эса поляк хотинидан Илья исмли ўтакетган ароқхўр, шаккок ўғли бўлган. Ана шу Ильяга амаким Никтополион синглиси Катеринанинг тазйиқи билан бир минг етти юз сўмга вексель берган, Катерина бўлса, эри Порфирийга бир минг етти юз сўм вексель тайинлаган, боз устига, падари бузрукворимдан орага уезд суд аъзоси Галушкинни ишга солиб, яна икки минг сўмни қуртдек қилиб ундирган... дарвоқе, бу ишга Галушкиннинг хотини ҳам бош қўшган... Шу кунларда отам раҳматлик тўсатдан қазо қилган. Ана шундан кейин векселларни ундиришга киришилган. Никтополион зир

югуриб, мулкни мен бўлмаганман, мулк жияним билан икковимизники, деб даъво қилган, Катерина эса бирдан ўн тўрт қисми меники, деган, ана шу пайтда омондан тушгандек боқимандалар ҳам топилиб қолди... Фирт дахмаза! Галушкиннинг хотини бирдан дўп этиб вексель кўрсатса бўладими? Никтополион нима дейди денг, менинг ишим йўқ, жиянимнинг ўзи жавоб қилсин... Қани айтинг-чи, она сути оғзидан кетмаган бола нима ҳам дея оларди?.. Галушкин бўлса уни судга берди. Поляк хотиннинг ўғли ҳам уни, қолаверса ўғай онасини судга берди, Катеринага ҳам раҳм-шафқат қилмади... Ўнга, сенга омонлик бермайман, дейди... У эса, сен оқсочим Акулинани заҳарладинг, деб даъво қилади... Натижада уриш-жанжал авж олади. Даъвои дoston дўлдек ёғилади. Уезд судига, губернага, губернадан ёзма равишда яна уездга... Никтополионнинг ўлимидан сўнг иш ниҳоятда чигаллашиб кетди. Мен мулкка доҳил қилишни талаб қилиб турганимда, бирдан, Ветрово қишлоғини ўз вақтида солиқ тўламаганлари учун ким ошди савдосига қўйиб сотилсин, деган фармойиш келиб қолди. Ҳе йўқ, бе йўқ, немис Гангинместер ҳуқуқини рўқач қилади, бир маҳал қарасак, деҳқонлар худди оёғи куйган товукдек зир югуриб қолишди, уезд саркори бўлса, кўчадаёқ кекирдагини чўзиб, васийликка оламан, васийликка оламан, деб қичқиради... васийликка олиш йўл бўлсин... Қонуний ворисни мулкка йўлатишмади... Катерина ҳам анойи эмас, у поляк хотиннинг ўғли Илья устидан нақ ҳукуматнинг олий судига арз қилди...

Кузовкин ҳамма гур этиб кулганини кўриб, тўхтайти ва қаттиқ ўсал бўлади. Хўжайинларга ялтоқланиб, лекин кўрқа-писа қараб турган ва уларнинг вақтичоқликларида ён бериб иштирок этган Трёмбинский қийқариб кулади. Петр девор ёнида турганча тентакнамо тиржаяди. Карпачов ҳушёрлик билан хахолайди. Тропачев ичаги узилгудек қотиб-қотиб кулади. Елецкий кўзини сузиб, нафратомуз кулади. Кузовкининг маърузаси давомида бир неча марта унинг этагидан торган Ивановгина бошини қуйи эгиб индамай ўтиради.

Елецкий (*Кузовкинга кулги аралаш*). Давом этинг, нега тўхтаб қолдингиз?

Тропачев. Марҳамат қилиб, ҳалиги нимайди, давом этинг.

Кузовкин. Мен... афв этасиз... безовта қилдим... агар...

Тропачев. Нима гаплигини мен билиб турибман... сиз тортињясиз... Рост эмасми, тортињясиз-а?

Кузовкин (*шаштидан тушиб*). Ҳа, шундай.

Тропачев. Буни йўқотишнинг йўли осон... (*Бўш шишани кўтаради*.) Ҳей, яна вино келтир... Vous remettre?¹

Елецкий. Марҳамат... (*Трембинскийга*.) Шампанскоедан йўқми?

Трембинский. Нега йўқ бўлади, бор...

Шампанское турган ваза ёнига чопади ва олиб келади, Кузовкин жилмайиб сюртугининг тугмасини ушлайди.

Тропачев (*Кузовкинга*). Яхшимас бу ишингиз, муҳтарам жаноб! Очиқ кўнгил улфатларнинг даврасидан тортиниш ярамайди. (*Елецкийга, шампанскоели вазани кўрсатиб*.) Ие, музга қўйилганми? Mais c'est magnifique!² (*Қадаҳга қуяди*.) Жуда яхши вино бўлса керак. (*Кузовкинга*.) Бу сизга. Йўқ деманг энди... Сал гапдан чалғидингиз, холос, бунинг айбситадиган ери йўқ... Павел Николаич, буюринг, ичсин...

Елецкий. Ветровонинг бўлгуси эгасининг соғлиғи учун! Ича қолинг, Василий... Василий Алексеич.

Кузовкин ичади.

Тропачев. Э, қойилман!

Елецкий иккови ўринларидан туришади, ҳаммалари туриб авансена томон юришади.

Зўр нонушта бўлди-да ўзиям! (*Кузовкинга*.) Хўш, бу ёни нима бўлди? Қим билан судлашасиз энди?

Кузовкин (*винодан ҳаяжонга келиб*). Қим билан судлашардим. Гангинместернинг ворислари билан-да...

Тропачев. У жаноб ким ўзи?

Кузовкин.. Қим бўларди, немис. У барча векселларни сотиб олган, баъзилар шундай олаверган дейишади.

Тропачев. Катерина нега ғафлатда қолди? Поляк хотиннинг ўғли Илья-чи?

Кузовкин. Э! Уларнинг ҳаммаси ўлиб битган.

¹ Ижозат этасизми? (*Франц*.)

² Ахир бу жуда ажойиб-ку. (*Франц*.)

Поляк хотиннинг ўғли куйиб кул бўлган. Катта кўча ёқасидаги карвон саройда ёнғин чиққан, маст бўлган у. (Иванга.) Бўлди, мунча этагимдан тортаверасан. Мен жанобларга ётиғи билан дардимни айтяпман. Буни уларнинг ўзи сўрашяпти. Ножўя иш қиляпманми, а?

Елецкий. Унга халал берманг, жаноб Иванов, гапларини мароқ билан тинглаяпмиз.

Кузовкин (Ивановга). Ҳа, шунақа. (Елецкий билан Тропачевга.) Хўш, жаноблар, мен ниманинг даъвосини қиляпман? Мен адолатни, ишларни қонуний ҳал қилинишини талаб қиляпман. Мен буни иззатталабликдан қилаётганим йўқ. Иззатталабликни ер ютсин! Сиз бизнинг устимиздан ажрим чиқаринг. Айбдор бўлсам, айбдор денг, ҳақ бўлсам, ҳақ денг...

Тропачев (унинг сўзини бўлиб). Яна бир рюмка кетадимми?

Кузовкин. Йўқ, беҳад миншатдорман, мен нимани даъво қиляпман?..

Тропачев. Ундай бўлса, ижозат этинг, сизни бир қучай.

Кузовкин (ҳанг-манг бўлиб). Шупчалик ҳурмат... Беҳад...

Тропачев. Йўқ, сиз менга жуда ёқасиз... (Уни қучиб, хийла вақт ушлаб туради.) Упиб ҳам олардим, лекин, майли, яхшиси, кейин.

Кузовкин. Ихтиёрингиз.

Тропачев (Карпачовга кўз қисиб). Қани, Карпачов, энди навбат сенга...

Карпачов (хахолаб кулиб). Қани, Василий Семенич, ижозат этинг, сизни бир бағримга босай...

Кузовкинни қучиб, у билан айланади. Ҳар ким ўзига хос кулади.

Кузовкин (Карпачовнинг қучоғидан чиқишга уриниб). Э, бас қилинг...

Карпачов. Қўй, таранг қилма... (Тропачевга.) Сиз, Флегонс Александрич, яхшиси, сиз унга қўшиқ айтишни буюринг... Бу ерда ундан ўтадиган ашулачи йўқ.

Тропачев. Ие, дўстим, ашула айтасизми?.. Марҳаматингизни дариг тутманг, истеъдодингизни бизга ҳам намоён этинг!

Кузовкин (Карпачовга). Нега мен тўғримда ёлғон-яшиқ гапларни тўқийсиз? Қанақасига мен ашулачи бўлай?

Карпачов. Раҳматлик барин тириклигида дастурхон устида ашула айтган ким эди?

Кузовкин (*овозини пасайтириб*). Барин тирик-лигидами? Ушандан бери анча қариб қолдим...

Тропачев. Қанақасига қариб қоларкансиз, қўйинг-э!

Карпачов (*Кузовкинни кўрсатиб*). Ҳам ашула айтарди, ҳам ўйнарди.

Тропачев. Шунақа дегин! Қойил! Бало экансиз-ку! Бир дўстлик қилиб юборинг-а? (*Елецкийга.*) *Ç'est un peu vulgaire*¹ бўлса ҳам ҳечқиси йўқ, қишлоқда бўлаверади. (*Кузовкинга қаттиқ.*) Нега қараб турибсиз? Бошланг: «Кўча бўйлаб»... (*Хиргойи қилади: «Кўча бўйлаб».*) Қани?

Кузовкин. Мени шу ишдан халос қилинг, ўтинаман.

Тропачев. Жуда қайсар экансиз-ку. Елецкий, сиз айтинг унга...

Елецкий (*бўшашиброқ*). Хўш, нега энди ашула айтгингиз келмаяпти, Василий Семенич?..

Кузовкин. Ёшим ўтиб қолди, Павел Николаич, маъзур тутинг.

Трембинский (*ялтоқланиб, жанобларга тиржайиб қарар экан*). Назаримда, яқингинада ошналари-нинг (*Ивановни кўрсатади*) тўйларида хизматларини аямаган эдилар.

Тропачев. Ана, кўрдингизми...

Трембинский. Ўтириб-туриб ўйнаганча бутун хонани айланиб чиққан эдилар...

Тропачев. О, ундай бўлса бош тортишингиз поўрин... Нима сабабдан биз билан Павел Николаични ранжитмоқчисиз?

Кузовкин. Унда кўнгил майли билан ўйнаб эдим.

Тропачев. Ҳозир сиздан сўраяпмиз. Танангизга бир ўйлаб кўринг, бош тортишингизни ношукурликка йўйиш ҳам мумкин. Ношукурлик... Эҳ! Қандай катта қусур!

Кузовкин. Ахир овозимнинг мазаси йўқ. Шукроналик хусусига келсак, бошим гўрга киргунча миннат-дорман, ўзимни қурбон қилишга ҳам тайёрман.

Тропачев. Сиздан ҳеч қандай қурбонликни талаб

¹ Бу бир оз бачканалик. (*Франц.*)

қилаётганимиз йўқ... Ашула айтиб берсангиз бўлди.
Қани!

Кузовкин индамайди.

Бўла қолинг.

Кузовкин (*бир оз жим тургач, ашула бошлайди: «Кўча бўйлаб», бироқ иккинчи сўзда овози бўғилиб қолади*). Эплломайман, худо ҳаққи, қўлимдан келмайди.

Тропачев. Қани, қани, тортинманг.

Кузовкин (*унга тикилиб*). Йўқ, айтмайман.

Тропачев. Айтмайсизми?

Кузовкин. Қўлимдан келмайди.

Тропачев. Унда биласизми нима бўлади? Мана-ви қадаҳдаги шампанскоени кўряпсизми? Шунини галстугингизнинг тагига қўйиб юбораман.

Кузовкин (*ташвишланиб*). Сиз бу ишни қилмай-сиз. Бунга яраша гуноҳ қилганим йўқ. Ҳеч ким менга бу тахлит... Раҳм қилинг... Бу... шармандалик...

Елецкий (*Тропачевга*). Finisser¹... Кўряпсизми, у хижолат бўляпти.

Тропачев (*Кузовкинга*). Хўш, ашула айтишни хоҳламайсизми?

Кузовкин. Қўлимдан келмайди.

Тропачев. Хоҳламайсизми? (*Олдига келиб*.)

Бир...

Кузовкин (*Елецкийга ёлворади*). Павел Николаич...

Тропачев. Икки... (*Кузовкинга янада яқин келади*.)

Кузовкин (*орқасига тисарилар экан, умидсизликка тушиб, шикаста товуш билан*). Мурувват қилинг... Нега менга озор берасиз? Сизни ахир, танимасам... Иннайкейин, ўзимам ҳар қалай зодагонларданман, буни бир ўйлаб кўринг... Қўшиқ айтолмайман... Буни ўзингиз кўрдингиз...

Тропачев. Сўнгги марта...

Кузовкин. Бас қилинг, деяртилар... Мен сизга масхара бўлиб қолдимми?!

Тропачев. Гўё бу ишлардан тамоман беҳабардек-сиз-а.

¹ Бас қилинг. (*Франц*.)

Кузовкин (*қизишиб*). Сиз ўзингизга бошқа масхарабоз топинг.

Елецкий. Чиндан ҳам қўйинг уни.

Тропачев. Маъзур тутасиз, ахир у қайнатангиз ҳаётлигида масхарабозлик қиларди-да.

Кузовкин. Ўтган ишга салават. (*Башарасини артади.*) Шуниси ҳам борки, бугун нечукдир каллам ғовлаб турибди.

Елецкий. Ихтиёр ўзингизда.

Кузовкин (*маъюс*). Мендан аччигингиз чиқмасин, Павел Николаич...

Елецкий. Хотиржам бўлинг! Хаёлингизга бу гап қасрдан келди?

Кузовкин. Бошқа сафар, худо ҳаққи, бажону дил. (*Хушчақчақ кўринишга тиришиб.*) Мендан ўтган бўлса... Ҳозир, лутфан кечиринг... Қизишиб кетдим, жаноблар, иложим қанча... Қариб қолдим, бор гап шу... Яна улфатчиликдан чиқиб ҳам қолганман.

Тропачев. Жуда бўлмаса, манави қадаҳни бўшатиб беринг.

Кузовкин (*шодланиб*). Бунисига бажону дил кўнаман, жон-дилимдан кўтараман. (*Қадаҳни олиб, ичади.*) Муҳтарам ва азиз меҳмоннинг соғлиғи учун...

Тропачев. Ашуланинг сира иложи йўқми?

Кузовкин (*ўзи шундоғам винодан боши айланиб турган эди, ҳозирги қадаҳдан ва ўтиб кетган хавфдан сўнг унинг бирдан кайфи оша бошлади*). Худо ҳаққи, қўлимдан келмайди. (*Кулади.*) Рост, бир вақтлар ашула айтардим... айтгандаям дурустгина айтардим. Ҳа, энди даврим ўтди. Ҳозир мен кимман? Хоксор бир одамман. Ундан ортиқ-камим йўқ. (*Ивановни кўрсатиб кулади.*) Ҳеч балога ярамайман. Э, айтганча, мени кечиринглар. Кексайиб қолдим, ҳамма гап шунда... Мана, мисол учун, қанча нчдим бугун? Бор-йўғи икки ё уч рюмка, шунга (*бошини кўрсатади*) каллам ғовлаб кетди.

Тропачев (*Карпачов билан пичирлашиб олгач*). Сизга шундай кўранияпти, парво қилманг.

Карпачов кула-кула Петрин олиб чиқиб кетади.

Хўш, нима сабабдан ишингизни бизга охиригача сўзлаб бермадингиз?

Кузовкин. А, айтмоқчи, ростдан ҳам гапим чала

қолди. Хулласи калом, мен тайёрман, буюрсангиз бас. (Кулади.) Лекин марҳаматингизни дариф тутманг... Ижозат этсангиз, ўтирсам. Негадир оёғим... ҳалиги... чалишиб кетяпти.

Тропачев (*унга стул беради*). Бош устига, ҳалиги нимаиди, ҳа, ўтиринг.

Кузовкин (*томошабинларга юзланиб ўтиради ва тез кайфи ошиб, ланж, оҳиста гап бошлайди*). Ҳалиги, қаерда тўхтаган эдим? Ҳа, Гангинместер, Гангинместер— у немис, маълум. Унга нима! Озиқ-овқат соҳасида ишлаб-ишлаб, хўп ўғирлик қилди, кейин қарабсизки, вексель меники деб турибди-да, мен чакана одам эмасман, дворянинман. Ҳа, ҳалиги, нима демоқчи эдим? Бундай деди: ё тўла, ё мулкнингга киргиз... ё тўла, ё мулкнингга киргиз... ё тўла, ё мулкнингга киргиз... ё...

Тропачев. И, ухляяпсиз-ку, биродар, уйғонинг.

Кузовкин (*сапчиб тушади ва яна мудрай бошлайди. У энди аранг гапирди*). Қим? Мен-а? Кечирасиз! Қаердан чиқди бу гап... Ҳай, бўлганча бўлди. Мен ухлаётганим йўқ. Одам деган кечаси ухлайди, ҳозир кундузи-ку. Ё кечасими-а? Мен Гангинместер тўғрисида гапиряпман... Гангинместер — ана шу Гангинместер... Гангинместер — менинг бирдан-бир душганим. Менга у-бу дейишади, мен бўлсам, йўқ, Гангин-местер, дейман. Ган-гинместер — менинг пайимни кесаётган шу.

Қарпачов қоғоздан қилинган катта қалпоқ кўтариб киради, Тропачев билан кўз уриштириб олади-да, Кузовкиннинг орқасидан нусиб келади. Трёмбинский ичаги узилгудек қотиб-қотиб кулади. Иванов бўлса қути ўчиб, шалвираганча ер тагидан қараб туради.

Унинг мени кўргани кўзи йўқлигини биламан!!! Уша Ган-гинместернинг бутун умри бўйи менга фириб бериб келганиниям биламан. Ёшлигимдан бошлаб оёғимга болта уради.

Қарпачов қалпоқни аста Кузовкиннинг бошига кийгизади.

Бироқ, мен уни кечираман... Ҳаволаси худога... Ҳа, худодан қайтсин.

Ҳамма хахолаб кулади. Кузовкин гапдан тўхтаб, ҳайрон бўлганча атрофига аланглаб қарайди. Иванов унинг олдига келиб, қўлидан чангаллаб ушлайди ва ғижиниб: «Қарасанг-чи, бошинга нима кийга-ишди... ахир сени масхарабоз қилишяпти-ку...» Кузовкин қўлини кўтариб бошига олиб боради ва қалпоқни пайпаслаб ушлайди, кейин қўлини оҳиста башарасига туширади, кўзини юма-

ди ва кўз ёши аралаш: «Гуноҳим нима, нима гуноҳ қилдим сизларга?!»—деб гўлдираганча ўкраб йиғлайди, бироқ бошидан қалпоқни олмайди. Тропачев, Трёмбинский ва Қарпачовлар хахолаб кулишда давом этишади. Петр ҳам эшикдан мўралаб кулади.

Елецкий. Қўйинг-э, Василий Семенич, уялмайсизми, шу арзимаган ҳазилгаям обидийдами?

Кузовкин (*башарасидан қўлини олиб*). Арзимаган ҳазилми бу... Йўқ, ҳазил эмас бу, Павел Николаич... (*Ўрнидан туради ва қалпоқни бошидан олиб ерга ташлайди.*) Келишингизнинг биринчи куни-я... биринчи куни... (*Овози қалтирайди.*) Кекса одамни бу кўйга солар экансиз-да... кекса одамга ҳурматингиз шуми, Павел Николаич?! Яшанг! Қайси гуноҳим учун мени лойга булайсиз? Сизга нима қилдим? Кечирасиз! Сизни кўзим тўрт бўлиб кутиб, бошим осмонга етган эди-я... Қайси гуноҳимга, Павел Николаич...

Тропачев. Бўлди, бас қилинг... бунча нола қилдингиз?

Кузовкин (*ранги ўчиб, жаҳли чиқиб*). Мен сизга гапираётганим йўқ... Мени калака қилишга сизга изн бериб қўйишди, бундан сиз хурсандсиз. Сизга гапиряпман бу гапларни, Павел Николаич. Раҳматлик қайнагангиз бир бурда нон ва эски этик эвазига мени хумордан чиққунча калака қиларди, сизнинг кўнглингиз ҳам шуни тиладимиз? Рост, унинг совғалари бурнимдан булоқ бўлиб чиққан. Хўш, сизнинг ҳам унга ҳавасингиз келдими? Эҳ, Павел Николаич! Уят, уят, отахон!.. Тагин саводхон, Петербургдан келган одамсиз-а...

Елецкий (*кеккайиб*). Менга қаранг, ҳаддингиздан ошяпсиз. Хужрангизга бориб ётиб ухланг. Сиз мастсиз... Оёқда зўрға турибсиз.

Кузовкин (*тобора ақлидан адашиб*). Мен ётиб ухлайман, Павел Николаич, ётиб ухлайман... Балки мастдирман ҳам... лекин менга ким ичирди? Гап бунда эмас, Павел Николаич. Сиз мана бу гапга эътибор қилинг. Сиз биринчи келган кўнингизоқ ҳамманинг кўзи олдида кулги қилдингиз, лойга топтадингиз... борди-ю, мен бор гапни очиб ташласам-чи...

Иванов (*шивирлаб*). Эсингни йиғ, Василий.

Кузовкин. Жим тур! Қани, марҳаматли хўжам, очиб ташласам-чи.

Елецкий. Э! У бутунлай маст-ку! Оғзидан чиққан гапни ўзиям билмайди.

Кузовкин. Афв этасиз... Мен мастман, лекин ни-
ма деяётганимни биламан. Мана, сиз ҳозир катта тўра-
сиз. Петербурглик амалдорсиз, савод ҳам чиқаргансиз,
албатта... Мен-чи, мен масхарабозман, аҳмоқман, бисо-
тимда сариқ чақа ҳам йўқ, гадойман, текинхўрман...
ана билдингизми, мен кимман? Мана, сиз уйландингиз?
Хўш, кимга уйландингиз, а?

Елецкий (*Тропачевни олиб кетмоқчи бўлади*).
Маъзур тутасиз, бундай бемаънилик бўлар деб ўйла-
магандим...

Тропачев. Мен ҳам, лекин мен айбдорман, бўй-
нимга оламан...

Елецкий (*Трембинскийга*). Илтимос, олиб кетинг
уни... (*Меҳмонхонага кетмоқчи бўлади*).

Кузовкин. Шошманг, марҳаматли жаноб... Сиз
менга ҳали кимга уйланганингизни айтганингиз йўқ...

Меҳмонхона эшигида Ольга кўринади ва ҳанг-манг бўлиб
тўхтаб қолади. Эри, унга, кет, деган ишора қилади. Лекин Ольга
тушунмайди.

Елецкий (*Кузовкинга*). Боринг, боринг...

Трембинский (*Кузовкиннинг олдига келиб, уни
қўлидан ушлайди*). Юринг.

Кузовкин (*уни итариб*). Тортма мени! (*Елецкий-
нинг орқасидан*.) Сиз, тўрам, таниқлик одамсиз, а, рост
эмасми? Сиз Ольга Петровна Коринага уйлангансиз...
Коринлар деган фамилия ахир ғалати, хашаки фами-
лия-ку... биласизми, Ольга Петровна ким? У... у менинг
қизим!

Ольга ғойиб бўлади.

Елецкий (*худди яшин ургандек таққа тўхтаб*).
Сиз... Сиз ақлдан озибсиз...

Кузовкин (*бир оз жим тургач, бошини чангал-
лайди*). Ҳа, ақлдан озибман...

Қоқила-суқила чопиб чиқади. Орқасидан Иванов отилади.

Елецкий (*Тропачевга*). У жинни бўп қопти...

Тропачев. Ў... ў... бўсам-чи!

Икковлари аста меҳмонхонага юришади. Трембинский билан
Карпачов бир-бирларига ҳайрон бўлиб тикилишади.

Парда тушади

Иккинчи кўриниш

Воқеа эски услубда безатилган ҳашаматли меҳмонхонада ўтади. Унг томонда залга кириладиган эшик, чап томондагисидан Ольга Петровнанинг кабинетига кирилади. Ольга диванда ўтирибди, ёнида Прасковья Ивановна тик турибди.

Прасковья Ивановна (*андак сукутдан сўнг*). Қани, оймпошша, буюринг, хизматингизга қизлардан қайси бирини оласиз?

Ольга (*тақатсизланиб*). Хоҳлаганингни беравер.

Прасковья Ивановна. Акулина ғилай, лекин жуда боодоб қиз, Марчукнинг қизи Марфаям ундан қолишмайди, шуларни оласизми?

Ольга. Майли. Айтмоқчи, анави кўҳликкина... Ҳаво ранг кўйлакли қизнинг... оти нима?..

Прасковья Ивановна (*ажабланиб*). Ҳаво ранг кўйлакли... Ҳа, топдим! Сиз Машкани сўраётган чиқарсиз. Ихтиёр сизда, лекин шунақанги шўхки, азбаройи шифо, унақаси кам бўлади! Ҳеч кимга бўй бермайди, хулқиям чатоқроқ. Тағин ўзингиз биласиз.

Ольга. Унинг афт-ангори менга маъқул бўлди, аммо энгилтак бўлса...

Прасковья Ивановна. Энгилтак, жуда энгилтак. Тўғри келмайди. У сариқ чақагаям арзимайди. (*Пича ўйлаб.*) Бай-бай-бай, оймпошша, кўз тегмасин, жуда очилиб кетибсиз-да! Ойингиз раҳматликнинг ўзи бўлибсиз-қўйибсиз! Кўзимиз қувончисиз... Қараб тўймаймиз... Марҳамат қилиб қўлчангизни беринг, оймпошша...

Ольга. Хўп яхши, Прасковья, энди бора қол.

Прасковья Ивановна. Жоним билан. Лекин бирор нарса керак эмасми?

Ольга. Йўқ, ҳеч нарса керак эмас.

Прасковья Ивановна. Ихтиёрингиз. Бўлмаса Акулина билан Марфага тайинлаб қўяман...

Ольга. Яхши, бор. (*Прасковья кетмоқчи бўлади.*) Айтгандек, Павел Николаичга хабар қил, уни кўришим керак...

Прасковья Ивановна. Жоним билан. (*Кетади*).

Ольга (*ёлғиз*). Бу қанақа гап? Кеча қулоғимга қандай гап чалинди?.. Туни билан мижжа қоққанним йўқ. Анави чол ақлдан озибди... (*Ўрнидан туриб, у ёқ-*

бу ёққа юради.) «У менинг қизим...» Ҳа, ҳа, айнан шу гап. Ахир бу тентаклик-ку... (Тўхтайди.) Раулнинг ҳали ҳеч гапдан хабари йўқ... Ана, ўзи ҳам келяпти.

Елецкий киради.

Елецкий (унинг олдига ташвишли қиёфада келиб). Мени йўқлатибсанми, Оля?

Ольга. Ҳа... Сенга бир илтимосим бор эди... Боғдаги кўл ёнидаги йўлкани ўт босиб кетибди... Уйнинг олдини тозалашибди-ю, у ерни унутиб қўйишибди... Буюр, тозалашсин.

Елецкий. Буюрдим.

Ольга. Шунақами?! Миннатдорман... Яна шуниям буюргинки, сигирларимнинг бўйнига тақиш учун шаҳардан қўнғироқчалар сотиб олишсин...

Елецкий. Ҳаммаси бажо қилинади. (Кетмоқчи бўлади.) Бошқа ҳеч қандай кўрсатма йўқми?

Ольга. Нима қилди... Ишинг борми у ёқда?

Елецкий. Идорадан счётларни олиб келишди.

Ольга. Шунақами?! Ундай бўлса, сени ушламайман. Тушликдан олдин ўрмон ёқасига бориб бир айланиб келармиз-а?..

Елецкий. Албатта... (Яна кетмоқчи бўлади.)

Ольга (у эшик олдида боргунча қараб туриб). Раул.

Елецкий (ўгирилиб). Нима?

Ольга. Менга гапириб бер... кеча сўрашга қўлим тегмади. Нонушта вақтида қандай можаро чиқди орангизда?

Елецкий. Ҳа! Ҳеч нарса. Шундоқ бўлиб қолди. Алам қиладигани шуки, биз келган куни шу кўнгилсизлик юз берди. Очиги, бунга қисман мен айбдорман. Анави, чол Кузовкинни ичириб маст қилмоқчи бўлдик, аниқроғи, бу фикр қўшнимиз, биласан-ку, мсье Тропачевдан чиқди. Чиндан ҳам чол аввалига кайфимизни чоғ қилди, валақлади, ҳар балоларни гапирди, кейин шовқин кўтариб, алжишга тушди; ҳечқиси йўқ... Гапиришга арзимамайди.

Ольга. Шунақами?! Менга бўлса...

Елецкий. Э, йўқ, йўқ... Бундан кейин эҳтиёт бўлиш керак. Энг яхшиси шу. (Бир оз ўйлаб.) Айтгандек, мен чорасини кўриб қўйдим...

Ольга. Ростдан-а?

Елецкий. Ҳа. Биласанми, бу арзимаган иш бўлса

ҳамки, барибир одамлар кўрди... эшитди. Туппа-тузук хонадонда бундай ишнинг бўлиши яхши эмас. Шунинг назарда тутиб кўрсатма бердим.

Ольга. Қандай кўрсатма бердинг?

Елецкий. Мен... ҳалиги, биласанми?.. Мен у чолга, сен можаро деб атаган кечаги дилсиёҳликдан кейин, бизнинг уйимизда қолишингиз сизнинг ўзингиз учун кўнгилсиз бўлади, деб тушунтирдим. У дарҳол гапимга тўла-тўқис қўшилди; ахир кайфи тарқаб кетган-да... Албатта у камбағал, тирикчилигини ўтказолмайди... Шунинг эътиборга олиб, унга сенинг бирор қишлоғингдан ҳужра ажратиб бериб, маош ва хўрак тайинлаш мумкин... Унинг кўнглидагидек иш бўлади... уни ҳеч нарсага зориқтиришмайди.

Ольга. Польша, назаримда, сени арзимаган нарса учун уни... ҳаддан ортиқ жазолаяпсан... У бу ерда жуда кўпдан бери туради... Урганиб қолган... мени қиз болалигимдан билади... Рост, уни шу ерда қолдирса ҳам бўлади.

Елецкий. Оля... йўқ... бу ерда бошқа гап бор... Албатта чолдан қаттиқ гина қилмаса ҳам бўлади... боз устига, миясиям жойида эмасди... бироқ ҳар қалай, бу ишни менга қўйиб бер... Такрор айтаман, бу ерда бошқа гап бор... Муҳим гап...

Ольга. Ўзинг биласан.

Елецкий. Дарвоқе, йўлга ҳозирланиб турибди у.

Ольга. Лекин у мен билан хайрлашмай кетмас?

Елецкий. Менимча, у хайрлашгани келади. Борди-ю, кўнглингга ёқмаса, уни қабул қилмаслигинг ҳам мумкин.

Ольга. Аксинча, мен у билан суҳбатлашнишга орзумандман.

Елецкий. Ихтиёринг, Оля... аммо мен маслаҳат бермасдим... Юрагинг ачишади, ҳар қалай у чол, сени ёшлигингдан билади... Очиғини айтсам, фикримни ўзгартириш ниятим йўқ...

Ольга. Э, йўқ, кўрқма... Чинини айтсам, хайрлашмай кетиб қоладими деб хавотирдаман... Барака топ, айт, хабар олишсин, кетдими, йўқми?

Елецкий. Ҳозир. *(Кўнгироқ чалади)*. Vous ites jolue comme un unge, awourd'hui.¹

¹ Бугун фариштадек чиройлисиз (франц.)

Петр (*кириб*). Хизмат, буюрсинлар!
Елецкий. Қани, бориб биллиб кел-чи, биродари азиз, Кузовкин кетибдими-йўқми? (*Ольгага тикилиб*.) Келиб хайрлашиб кетсин.

Петр. Бош устига. (*Кетади*.)

Ольга. Поль... Сенга бир ўтинчим бор.

Елецкий (*ширинсўзлик билан*). Майли, айт...

Ольга. Менга қара... Уша Кузовкин келгач... мени у билан холи қолдир.

Елецкий (*бир оз сукут сақлаб, совуққина тиржа-ийиб қўяди*). Менимча... унда сенга... поқулай бўлади.

Ольга. Йўқ, гапимни ерга ташлама, унда ишим бор... Ундан сўрашим керак... Ҳа, мен у билан холи гаплашмоқчиман.

Елецкий (*унга қаттиқ тикилиб*). Сеп... кеча... бирор нарсани...

Ольга (*эрига беғараз тикилиб*). Нима?

Елецкий (*шоша-пиша*). Ҳай, ўзинг биласан, таъбинг... Ана, ўзи ҳам келяпти шекилли.

Кузовкин киради. Ранги докадек оқ.

Ольга. Салом, Василий Петрович...

Кузовкин индамай таъзим қилади.

Саломатмисиз. (*Елецкийга*.) Eh binn, montemi? Je vous en prie.¹

Елецкий (*хотинига*). Oui, oui.² (*Кузовкинга*.) Сиз йўл тарадудини батамом кўриб қўйдингизми?

Кузовкин (*бўғиқ овозда, базўр*). Ҳа, батамом.

Елецкий. Ольга Петровнаинг сизда икки оғиз гапи бор экан... сиз билан хайрлашмоқчи... Сиз, бирор нарса керак бўлса, ҳеч тортинмай унга айтаверинг. (*Ольгага*.) Au revoir...³ Ахир сен бу билан узоқ қолиб кетмассан?

Ольга. Билмайман... узоқ қолмасам керак.

Елецкий. Ундай бўлса, яхши... (*Залга чиқиб кетади*.)

Ольга (*диванга ўтириб, Кузовкинга курсини кўрсатади*). Ўтиринг, Василий Петрович...

Кузовкин таъзим қилади, лекин ўтирмайди.

¹ Қани, дўстим? Сўрайман (франц.).

² Хўп, хўп. (Франц.)

³ Хайр. (Франц.)

Утиринг, илтимос қиламан.

Кузовкин ўтиради, Ольга бир муддат гапни нимадан бошлашни билмайди.

Эшитишимча, кетаётган эмишсиз?..

Кузовкин (*ерга қараб*). Шундай.

Ольга. Менга Павел Николаич айтди... Ишонинг, бундан мен жуда хафа бўлдим...

Кузовкин. Ташвиш чекманг... Кўп миннатдорман...

Ольга. Сиз... янги жойда ҳам яхши, ҳатто бу ердагидан яхшироқ яшайсиз... Кўнглингиз тўқ бўлсин... мен тайинлаб қўяман.

Кузовкин. Кўп миннатдорман! Билиб турибман, бундай марҳаматга лойиқ эмасман. Бир бурда нону, каталакдек жой бўлса бўлди... ортигининг кераги йўқ менга. (*Андак сукутдан сўнг, ўрнидан туради.*) Энди, ижозатингиз билан хайрлашайлик... Гуноҳ иш қилиб қўйдим... Кечиринг мияси ачиган чолми...

Ольга. Мунча шошмасангиз... Сабр қилниг.

Кузовкин. Майли, сиз айтгандек бўла қолсин. (*Яна ўтиради.*)

Ольга (*бир оз ўйлаб*). Менга қаранг, Василий Петрович... очигини айтинг-чи, кеча эрталаб сизга нима бўлди ўзи?

Кузовкин. Гуноҳкорман, Ольга Петровна, катта гуноҳ қилиб қўйдим.

Ольга. Ахир сиз қандай қилиб...

Кузовкин. Барака топинг, Ольга Петровна, суриштирманг... Фойдаси йўқ. Катта гуноҳ қилганим рост. Павел Николаич жуда тўғри қиялптилар. Менга бундан баттароқ жазо бериш керак эди... Бошим гўрга киргунча дуоларини қиламан.

Ольга. Очигини айтсам, катта гуноҳ иш бўлганини мен кўрмайман... Сиз ёшингиз ўтиб қолган одамсиз... Чамаси, винодан чиқиб қолган кўринасиз, бир оз ғовға чиқарган бўлсангиз...

Кузовкин. Йўқ, Ольга Петровна, мени оқламанг. Икки қўлмни кўксимга қўйиб, таъзим қиламан, гуноҳим ўзимга маълум.

Ольга. Балки сиз, эримга ёки Рогачевга қаттиқ ботадиган бирор сўз айтгандирсиз?..

Кузовкин (*бошини эгиб*). Гуноҳкорман.

Ольга (*ҳаяжонланиб*). Менга қаранг, Василий Петрович, оғзингиздан чиққан сўзларни яхши эслайсизми?

Кузовкин (*чўчиб тушади, Ольгага тикилиб, бо-сиқ гапиради*). Қайдам... қайси сўзларни?..

Ольга. Сиз алланарса деганмишсиз...

Кузовкин (*ошиқиб*). Ёлгон сўзлаб эдим, Ольга Петровна, бугунлай ёлгон гапни айтгандим. Оғзимга келганини қайтармабман. Гуноҳқорман. Ақлим жойида эмасди.

Ольга. Бироқ... бу гап каллангизга қаердан кела қолди...

Кузовкин. Қим билсин. Телбалик бу. Тан оламан, ичкиликдан қайтибман. Ичиб олгач, эсимни йўқотиб қўйибман. Худо билсин, нималар деб алжидим. Шунақа бўлиб туради ўзи. Хулласи калом, ҳаммасига ўзим гуноҳқорман, қилмишимга яраша жазойимни тортдим. (*Ўрнидан турмоқчи бўлади.*) Ижозатингиз билан хайрлашсам энди Ольга Петровна... Утинаман, ёмон одам эди деб эсламанг.

Ольга. Мен шунисига иқрорманки, сиз мен билан очиқ гаплашишни истамаяпсиз. Мендан қўрқманг... Ахир мен Павел Николаич эмасман-ку... Майли, ундай хайиқасиз, деб гумон қилайлик... Сиз уни билмайсиз... Кўриниши шунақа ўзи — қаҳрли, мендан нега энди чўчийсиз... Ахир сиз мени болалигимдан биласиз-ку.

Кузовкин. Ольга Петровна, қалбингиз фаришталарникидек пок... Бечора чолга шафқат қилинг.

Ольга. Афв этасиз! Мен, аксинча, истардимки...

Кузовкин. Менга болалигингизни эслатманг... шундоғам юрагим туз сепгандек ачишяпти... Оҳ, қандай оғир-а! Қариган чоғимда уйингиздан ўз айбим билан бош олиб кетмоқдаман...

Ольга. Менга қаранг, Василий Петрович, дардингизга даво топса бўлади... бироқ мен билан ошқора гаплашинг... Гапимга қулоқ солинг... мен... (*Тўсатдан ўрнидан туради ва сал четга чиқади.*)

Кузовкин (*орқасидан тикилади*). Безовта бўлманг, Ольга Петровна, қўйинг, арзимаиди. Мен ўша ерда ҳам ҳақингизга дуо қиламан. Сиз аҳён-аҳёнда мени эсга олиб қўйинг, чол Василий Кузовкин менга садоқатли одам эди, денг...

Ольга (*яна Кузовкинга мурожаат қилиб*). Василий

Петрович, сиз чиндан ҳам менга содиқ одаммисиз, чиндан ҳам мени яхши кўрасизми?

Кузовкин. Эҳ, ойимпошша, ўл денг, ўлишга тайёрман.

Ольга. Йўқ, мен сизга ўлимни раво кўрмайман, мен ҳақиқатни хоҳлайман, бор гапни билишни истайман.

Кузовкин. Хўп бўлади.

Ольга. Мен... мен сизнинг сўнгги сўзларингизни эшитиб қолдим.

Кузовкин (*тутила-тутила*). Қайси... сўзимни?..

Ольга. Мен... ҳақимда айтган сўзингизни.

Кузовкин ўрнидан туради ва тиз чўкади.

Шу гап ростми?

Кузовкин (*дудуқланиб*). Узр, олиҳимматлик билан кечиринг мени... Телбалик — ахир сизга айтдим-ку... (*Овози бўғилиб қолади.*)

Ольга. Йўқ, сиз менга бор гапни очиқ айтишни нистамаяпсиз.

Кузовкин. Телбалик, Ольга Петровна, кечиринг...

Ольга (*уни қўлидан чангаллаб*). Йўқ, йўқ... худо ҳаққи... худони ўртага солиб сўрайман... ўтинаман, айтинг, шу гап ростми? Ростми?

Жимлик.

Нега мени қийнайсиз?

Кузовкин. Хуллас, сиз ҳақиқатни билмоқчимсиз?

Ольга. Ҳа. Айтинг, шу ростми?

Кузовкин бошини кўтариб Ольгага тикилади... Ичида қаттиқ кураш кетаётгани башарасидан зоҳир... У бирдан бошини қуйи солиб, шивирлайди: «Рост». Ольга тезгина унинг ёнидан жилади ва қотиб қолади... Кузовкин башарасини қўллари билан яширади. Залнинг эшиги очилиб, ичкарига Елецкий киради. У ҳалигача тиз чўкиб ўтирган Кузовкинни пайқамай хотинининг олдига келади.

Елецкий. Хўш, гаплашиб олдингми? (*Ҳанг-манг бўлиб тўхтади.*) A voilà, je vous ai det...¹ Мана энди у узр сўраяпти.

Ольга. Поль, бизни холи қўй...

Елецкий (*ҳайрон бўлиб*). Mais, mo chire...²

¹ Ана, айтмадимми (*франц.*).

² Ахир, жонгинам (*франц.*).

Ольга. Утинаман, ёлбораман, холи қолдир...

Елецкий (*бир оз ўйлаб*). Ихтиёринг... бироқ умид қиламанки... бу жумбоқни менга тушунтириб берасан...

Ольга калласини ликиллатиб розилик ишорасини қилади. Елецкий оҳиста чиқади.

Ольга (*тез-тез юриб залнинг эшиги олдига боради ва уни қулфлаб ҳамон тиз чўкиб ўтирган Кузовкиннинг ёнига қайтади*). Туринг... туринг деяпман сизга.

Кузовкин (*туради*). Ольга Петровна... (*Чамаси, у нима дейишни билмайди.*)

Ольга (*унга диванни кўрсатиб*). Ўтиринг бу ерга.

Кузовкин ўтиради. Ольга сал нарироқда унга ўгирлиб туради.

Василий Петрович... менинг аҳволимни тушунасизми?

Кузовкин (*заиф товушда*). Ольга Петровна, кўриб турибман... Рост, мен ақлдан озганман. Илтифот қилиб мени қўйиб юборинг, йўқса яна бир балони бошлаيمان... Нима деётганимни ўзимам билмайман.

Ольга (*ҳаллослаб*). Йўқ, овора бўлманг, Василий Петрович. Гишт қолипдан кўчди. Энди сиз гапингиздан тонолмайсиз... Сиз ҳамма гапни менга айтишингиз керак... бор ҳақиқатни.

Кузовкин. Ахир мен...

Ольга (*шоша-пиша*). Мен сизга қайта-қайта гапиряпман, менинг аҳволимни тушунсангиз-чи, ўзингизнинг ҳам... Ёки ойимга тухмат қилдингизми, у ҳолда ҳозироқ йўқолинг ва қорангизни ҳам кўрсатманг... (*У эшик тутқичига қўл чўзади... Кузовкин ўрnidан турмоқчи бўлади-ю, лекин яна ўтириб қолади.*)

Кузовкин (*диққат бўлиб*). Ё парвардигор!

Ольга. Мен ҳаммасини билишни хоҳлайман... Сиз менга бутун гапни гапириб беришингиз керак... Эшитдингизми?

Кузовкин (*умидсизланиб*). Ҳа, ҳа, албатта... Сиз ҳаммасини билиб оласиз... бошимга шундай фалокат тушгач, иложим қанча... Бироқ, Ольга Петровна, менга бундай тикилманг... бўлмаса мен... рост... бардош беролмайман...

Ольга (*жилмайишга уриниб*). Василий Петрович, мен...

Кузовкин (*бўшашибгина*). Мени... мени Василий Семенич дейишади, Ольга Петровна...

Ольга шолғомдек қизариб кетади ва билинар-билинемас кифтини учириб қўяди. У ҳамон Кузовкиндан нарироқда туради.

Хўш... начора... гапириб беришни талаб қиляпсизми?..

Ольга (қизариб, саросимага тушиб). Василий Семенич, ихтиёрингиз... Токи мен...

Кузовкин (ўпкаси тўлиб). Сиз бундай қилсангиз мен гапиролмайман.

Ольга (унга қўлини чўзиб). Тинчланинг... гапиринг... Аҳвол-руҳиямни кўриб турибсиз-ку... Ўзингизни қўлга олинг.

Кузовкин. Хўп бўлади, ойимпошша, Ольга Петровна. Хўш, айтинг, нимадан бошлай. Ё раббий!.. Ҳа, дарвоқе, мана бундай. Ижозат этсангиз, даставвал, ўзим хақимда икки оғиз ҳикоя қиламан. Хўп, ҳозир, ҳозир... Йигирмалардан сал ошган эдим... Айтиш мумкинки, камбағал оилада туғилганман, кейинчалик, мен сизга айтсам, бегуноҳдан-бегуноҳ сўнгги бурда нон-насибамдан маҳрум бўлганман... Дарвоқе, ҳеч қандай тарбия кўрмаганман... Падарингиз раҳматлик...

Ольга сапчиб тушади.

жойи жаннатда бўлсин!.. Менга раҳмилари келиб, бирор иш топиб бергунимча менинг уйимда яшаб тур, дедилар, бўлмаса ўлиб кетардим. Шундай қилиб падарингизнинг уйига келиб қолдим. Турган гапки, хизмат топиш ўлимдан қийин эди, шу кўйи ўша ерда қолиб кетдим. Падарингиз у вақтларда бўйдоқ эдилар, ордан икки йилча ўтгач, ойингизга совчи қўйдилар ва уйландилар. Шундан кейин бирга тура бошлашди... икки ўғил кўришди, лекин кўп ўтмай улар қазо қилишди. Сизга очиғини айтсам, Ольга Петровна, раҳматлик падарингиз қайсар одам эди, азбаройи худо, бунақаси кам бўлади! Қўлиям югурдак эди, жаҳли чиққанда ўзини йўқотиб қўярди. Ичкиликниям яхши кўрарди. Ҳар қалай яхши одам эди. У менинг валинеъматим эди. Хуллас, аввалига у, яъни падарингиз, раҳматлик ойингиз билан иноқ яшади... Бироқ бу узоққа бормади. Ойингиз раҳматлик, жойи жаннатда бўлсин!.. Мен сизга айтсам, фариштадек покиза, ҳусни баркамол аёл эди... Нимаям дердик! Тақдир! Уша пайтда ёнимизга бир хотин кўчиб келди... Падарингиз бирдан унга илашиб қолса бўладими... Ольга Петровна, мени олиҳимматлик билан кечиринг, борди-ю мен...

Ольга. Давом этинг.

Кузовкин. Ахир буни ўзингиз талаб қилдингизку. (Башарасини силайди.) Ё парвардигор, мен гуноҳкор бандангни ўз паноҳингда асра! Шундай қилиб, падарингиз ўша қўшни хотинга ўралашиб қолди, худоё дўзахда куйсин у! Уникига худонинг берган куни қатнай бошлади, аксари вақтлар кечаси уйга қайтмай қўйди. Ишлар чаппасига кетди. Ойингиз баъзан уззукун мум тишлагандек чурқ этмай ёлғиз ўтирар, гоҳо кўз ёши қилар эди... Мен, турган гапки, ёнида ўтирардим, юрак-бағрим эзилиб хун бўлса ҳамки, тишимни тишимга қўярдим, лом-мим деёлмасдим. Менинг алмойи-алжойи сўзларим унинг ярасига малҳам бўлармиди, деб ўйлардим! Бошқа қўшни помешчиклар ҳам падарингизникига ўлганларининг кунидан келишарди, у ўзининг такаббурлиги билан уларни уйингиздан бездирган эди, шу вайдан ойингиз шўрлик дардлашиб кўнгил очай деса, дардлашадиган одами йўқ эди... Боёқиш баъзида дераза олдида йўлга, далага кўз тикиб ўтирарди, китобам ўқимасди. Бу вақтга келиб, сабаби ёлғиз худога аён! Падарингизнинг феъли айниб кетди. Ҳеч ким оғир ботадиган бир оғиз сўз айтмаса ҳам ўзидан-ўзи тажанг бўлаверарди. Қаҳри қаттиқ бўлиб қолди! Қизиғи шуки, ойингизга рашқ қиладиган одат чиқарди, ё худо, рашқ қилишга одам бўлсаям майли эди! Ўзи жўнаб қолларди-ю, уни қамаб кетарди, тавба! Арзимаган нарсага-ям газаби жўш урарди. Ойингиз унинг олдида ўзини қанча хоксор тутса, у шунча жаҳлга минарди. Ниҳоят, ойингиз билан бутушлай гаплашмай қўйди, ундан юз ўгирди! Эҳ, Ольга Петровна! Ольга Петровна! Ушанда ойингиз гамдан адои тамом бўлди! Сиз уни эслолмай-сиз, Ольга Петровна, у бандаликни бажо келтирганда, қўзичоғим, сиз жуда кичкина эдингиз. Бундай кўнгилчан аёл ҳозир бутун ер юзида топилмаса керак. Падарингизни жон-дилидан севар эди-я! Падарингиз унга қарамасдиям, у бўлса менга яккаш у ҳақда гапирарди, қандай қилиб ёрдам берсам экан, қандай қилиб кўнгилни олсам экан, деб ўйларди. Кунлардан бир куни падарингиз бирдан сафарга отланиб қолди. Қаёққа денг? Иш билан Москвага кетяпман, ёлғиз ўзим, деди, қаёқда ёлғиз, биринчи қўналғадаёқ қўшни хотини уни кутиб олган. Шу тахлит улар бирга жўнашди ва олти ой дом-дараксиз кетишди, олти ой-а. Ольга Петровна! Падарингиз бу вақт ичида уйга битгаям

хат ёзмади! Бир куни лоп этиб кириб келди, қовоғидан қор ёгади денг, тажанг... Кейин билсак, қўшни аёл уни ташлаб кетган экан. У ўз хонасига қамалиб олди, қорасиниям кўрсатмайди денг. Бундан ҳамма таажжубга тушди. Раҳматлик ойингизнинг охири сабр косаси тўлди... чўқинди-да — боёқиниш ундан юрак олдириб қўйган эди! Ёнига кирди. Уни ширин сўз билан йўлга солмоқчи бўлган экан, у бақириб берибди ва таёқ олиб... (Кузовкин Ольгага тикилади.) Гуноҳқорман, Ольга Петровна.

Ольга. Чин гапни сўзлаяпсизми, Василий Семенич?

Кузовкин. Ёлгон сўзласам, турган еримда худо жонимни олсин.

Ольга. Давом этинг.

Кузовкин. Шундай қилиб у... Эҳ, Ольга Петровна, у ойингизни сўз билан ҳам, бошқа йўллар билан ҳам қаттиқ таҳқирлади... Раҳматлик гўё ақлдан озгандай ўз бўлмасига югуриб келди, падарингиз бўлса, одамларга бақириб-чақириб узоқ далага чиқиб кетди... Шу маҳал... ўша... иш... (Овоза заифлашади.) Гапиролмайман, Ольга Петровна, худо ҳаққи, тилим бормайди.

Ольга (унга қарамай). Гапиринг. (Андак жимликдан кейин, тоқати тоқ бўлиб.) Гапиринг!

Кузовкин. Хўп бўлади, Ольга Петровна. Айтиш мумкинки, қаттиқ ҳақоратдан ойингиз раҳматлик ақлдан озди... Касал бўлиб қолди... Шундоққина кўз олдимда турибди... У бутлар қўйилган хонага кириб, бутлар олдида бир оз турди, чўқинмоқчи бўлиб қўлини сал кўтарди-ю, бирдан орқасига ўгирилиб, қайтиб чиқди... Ҳатто қиқирлаб кулиб қўйди... Шайтон ҳар қалай уни ҳам йўлдан урди. Унга қараб, юрагим орқасига тортиб кетди. Овқат маҳали туз тотмадилар, менга тикилганча индамай ўтирдилар... Кечқурун эса... Кечқурунлари, Ольга Петровна, худди шу хонада ёлғиз менгина у билан ўтирардим, зериксак гоҳо карта ўйнардик ёки бир оз гаплашиб ўтирардик... Хуллас, ўша куни кечқурун... (У бўғилади.) Узоқ вақт лом-мим деб оғиз очмаган раҳматлик ойингиз бирдан менга сўз қотди... Мен, Ольга Петровна, ойингизга сизинишгаям тайёр эдим, ойингизни севардим... У менга шундай деди: «Василий Семенич, биламан, сен мени севасан, у бўлса менадан жирканади. У мени ташлаб кетди, ҳақорат қилди... Энди мен ҳам шундай қиламан...» Рап-

жу аламдан, чамаси, у эс-хушидан ажраб қолган эди. Ольга Петровна, у ўзини бутунлай йўқотиб қўйди... Мен-чи... мен ҳеч нарсани билмай қолдим, бошим гир-гир айланади... шунақа... эслашнинг ўзидан одамни ваҳм босади, ўша кеч, у тўсатдан менга... Ойимпошша, Ольга Петровна, мен чолга раҳм қилинг. Гапиролмайман... Тилим кесилгани минг марта яхши!

Ольга индамай юзини ўгиради, Кузовкин унга тикилганча, далил давом этади.

Эртаси куни, Ольга Петровна, ўйлаб кўринг-а, уйда бўлмадим, эрта саҳардаёқ ўрмонга қочиб кетдим. Орадан бир кун ўтгач, ҳовлига сакбон от чоптириб келди... Нима гап? Барин отдан йиқилиб ўзини билмай ётибди... Эртасига, Ольга Петровна, қулоқ солинг-а, эртасига!.. Ойингиз каретага тушиб унинг олдига кетдилар... У қирқ чақирим нарида — даштдаги бир қишлоқчада руҳонийнинг уйида ётган экан... Шўрлик ҳар қанча ошиқмасин, уни тирик кўролмабди... Ё раббий! Бизлар энди у жинни бўлиб қолади, деб ўйладик... Сиз дунёга келгунча сирқовланиб юрди, кейин ҳам тузалмади... Ўзингиз биласиз... ёруғ жаҳонда оз умр кўрди... (*У бошини қуйи солади.*)

Ольга (*узоқ сукунатдан кейин*). Бундан чиқди... мен сизнинг қизингиз эканман-да... Бироқ, қандай далиллар бор?..

Кузовкин (*жонланиб*). Далилми? Афв этинг, Ольга Петровна, қанақа далил? Менда ҳеч қандай далил йўқ! Бунга ҳад бормиди менда! Башарти кечаги бахтсизлик бўлмаганда, ўлим тўшагида ётганимда ҳам чурқ этмасдим, тўғрироғи, тилимни суғуриб олардим! Кеча тил тортмай ўлмаганимга ҳайронман! Маъзур тунинг! Кечаги кунгача биронта одам, Ольга Петровна, афв этинг-ку... Ҳатто ўзим ёлғиз қолган чоқларимда ҳам бунга ўйлашга ботинолмасдим. Отангизнинг... вафотидан кейин, бош олиб чиқиб кетмоқчи бўлдим, айбимга иқрорман, журъат этолмадим — қашшоқликдан, муҳтожликдан қўрқдим. Кетмай қолдим, гуноҳкорман... Бироқ ойингиз раҳматлик тириклигида гапир-иш у ёқда турсин, оғиз очишга ҳам қўрқардим, Ольга Петровна. Далил дейсиз-а! Дастлабки ойларида ҳатто ойингизни кўрганим ҳам йўқ, улар ўз хоналаридан чиқмай қўйгандилар, ёнларига оқсоч Прасковья Ива-

новнадан бошқа ҳеч кимни қўймасдилар... кейин эса... кейин уни рўйирост кўрдим, лекин худо шоҳид, башарасига қарашга юрагим дов бермади... Далил! Кечиринг мени, Ольга Петровна, ахир мен қандайдир шум ният ёки аҳмоқ эмасман, ўз ўрнимни биламан. Башарти ўзингиз қийин-қистоққа олмаганингизда... Хижолат чекманг, Ольга Петровна, афв этинг... Нимадан ташвишга тушяпсиз? Далил нима қилсин! Сиз мен қари аҳмоқнинг сўзларига ишонманг... Ҳамма гапим ёлгон... Рост, баъзан оғзимдан нима чиққанини билмайман... Эсим, кирарли-чиқарли бўлиб қолган... Ишонманг, Ольга Петровна, гап шу. Далил қаёқда?!

Ольга. Қўйинг, Василий Семенович, сизга риёкорлик қилиш кўнглимда йўқ... Бундай уйдирмани тўқиш... сизнинг қўлингиздан келмайди. Ўлганларни бадном қилиш, йўқ, бу жудаям даҳшатли... *(Тескари ўгирилади.)* Йўқ, мен сизга ишонаман.

Кузовкин *(заиф товуш билан)*. Сиз менга ишонасизми?..

Ольга. Ҳа... *(Унга тикилиб, қалтираб кетади.)* Бироқ бу даҳшат, даҳшат-ку... *(Тез юриб четга чиқади.)*

Кузовкин *(унинг орқасидан қўл чўзиб)*. Ольга Петровна, безовта бўлманг... Мен аҳволингизга тушунаман... Сизга, шундай маълумотингиз билан... мен-чи, агар барибир сизга муносиб бўлмасам, қандай одам-лигимни айтган бўлар эдим... ўзимни яхши биламан... Кечирасиз... сиз бунинг ҳеч балога ақли етмайди, деб ўйлаётгандирсиз балки... Ахир мен сизни ўз қизимдек яхши кўраман... Ахир суриштириб келганда, ҳар қалай сиз... *(Тезгина ўрнидан туради.)* Қўрқманг, қўрқманг, у сўз оғзимдан чиқмайди... Ўтган гапларни унутинг, мен бугун, ҳозироқ жўнаб кетаман... Ахир энди бу ерда қолишим мумкин эмас, сира иложи йўқ буни... Ҳечқиси йўқ, мен у ерда ҳам сизни дейман *(кўзига ёш келади)*... Қаерда бўлмай сизни ва эрингизни дейман... бу ишларнинг ҳаммасига албатта ўзим айбдорман, сўнги бахтимдан жудо бўлдим... *(Йиғлайди.)*

Ольга *(қаттиқ ҳаяжонга тушиб)*. Бу қандай гап ахир? У ҳар ҳолда менинг отам-ку... *(Орқасига ўгирилади ва йиғлаётганини кўриб)*. Йиғлаяпти... йиғламанг, қўйинг... *(Унга яқин келади.)*

Кузовкин *(унга қўлини чўзиб)*. Яхши қолинг, Ольга Петровна...

Ольга ҳам унга журъат этмайроқ қўлини чўзади, унинг бўйнига ташланишга ўзини зўрлаб кўради, бироқ шу заҳоти аъзойи бада-ни қалтираб кетади-ю, шартта ўгирилиб кабинетига югуради. Кузовкин турган ерида қолаверади.

(Юрагини чангаллаб.) Ё раббим! Ё худойим, менга нима бўляпти асти ўзи?

Елецкийнинг овози (эшик орқасидан). Эшикни ичидан бекитиб олдингми, Оля?! Оля?!.

Кузовкин (ҳушини бошига йиғиб). Ким бу?.. Уша... Ҳа... Нима?..

Елецкийнинг овози. Жаноб Тропачев келди. Je vous'opponсе...¹ Оля, жавоб бер... Василий Семенич, шу ердасиз?

Кузовкин. Худди шундоқ.

Елецкийнинг овози. Ольга Петровна қани?

Кузовкин. Чиқиб кетдилар.

Елецкийнинг овози. Шундайми?! Очинг эшикни.

Кузовкин эшикни очади. Елецкий киради.

Елецкий (у ёқ-бу ёққа аланглаб, ўзига-ўзи). Хўп ажиб ишлар бўляпти-да. (Кузовкинга совуқ, қатъият билан.) Кетяпсизми?

Кузовкин. Шундоқ.

Елецкий: Ҳа! Хўш, суҳбатнингиз нима билан ту-гади?

Кузовкин. Суҳбатми... суҳбат бўлгани йўқ, мен Ольга Петровнанинг оёғига йиқилиб кечирим сўрадим.

Елецкий. У нима деди?

Кузовкин. Мендан ортиқ аччиқланмайдиган бўл-дилар... Мен эса жўнаб кетяпман.

Елецкий. Ольга Петровна, бундан чиқди, ме-нинг қароримни ўзгартирмабди-да?

Кузовкин. Шундоқ.

Елецкий. Ҳм... Юрагим ачяпти, албатта, лекин ҳамма гапга ўзингиз тушуниб турибсиз, Василий Семенич... борди-ю...

Кузовкин. Бўлмаса-чи, Павел Николанч, гапин-гизга бутунлай қўшиламан. Ҳиматингизга балли. Қа-мина қулингизнинг ҳад-ҳисобсиз миннатдорлигини қа-бул қилинг.

¹ Ахборингиз учун (франц.).

Ёлецкий. Гуноҳингизга иқрорлигингиз Мени хурсанд қилади. Хўп, хайр... Бирор нарса керак бўлса, тортинмай айтаверинг... Оқсоқолга фармойиш берган бўлсам ҳам, истаган вақтингизда менга мурожаат этишингиз мумкин...

Кузовкин. Беҳад миннатдорман. (*Таъзим қилади.*)

Ёлецкий. Хайр, Василий Семенич. Э, айтганча, бир нафас сабр қилинг... Ҳалиги... ҳам... жаноб Тропачев келган эди, ҳозир у бу ерга киради... кўнглимга қарасангиз, бугун эрталаб менга айтган гапларингизни унга ҳам айтсангиз...

Кузовкин. Бош устига.

Ёлецкий. Жуда яхши. (*Кираётган Тропачевга.*)
Mais vener donc—venez donc!¹

Тропачев, одатича, ўзига зеб бериб киради.

Хўш, ким ютди?

Тропачев. Қим бўларди, мен-да. Бильярдингиз жуда яхши экан. Манави гапга қулоқ солинг, Иванов мен билан ўйнашдан бош тортди! Бошим оғрияпти дейди. Тавба, Иванов бўлса-ю, боши оғриса-я! Et madame? Хоним қалай? Соғ-саломатдир дейман?

Ёлецкий. Худога шукур, у ҳозир келади.

Тропачев (*сохта назокат билан*). Сизнинг келишингиз биз саҳройи одамлар учун худди осмондан тушган бир тахтдек гап бўлди-да, ҳе-ҳе — une bonne fortune.² (*Аланглаб Кузовкинни кўриб қолади.*) Ёпирай, сиз ҳам шу ердამисиз?

Кузовкин индамай таъзим қилади.

Ёлецкий (*ияги билан Кузовкинни кўрсатиб, Тропачевга баланд овозда*). Кечаги телбалигидан бугун қаттиқ ҳижолатда, эрта саҳардан бери ҳаммадан кечирим сўрайди.

Тропачев. Ҳа! Ичкиликка мазангиз йўқ экан-а? Тўғрими? Шунақа.

Кузовкин (*бошини кўтармай*). Гуноҳқорман, бутунлай ақлдан адашибман, нимаям дердим.

Тропачев. Ана шунақа! Билиб қўйинг, Ветрово

¹ Қиринг, бемалол! (*франц.*)

² Бахтли ҳодиса (*франц.*).

помешчиги... (*Елецкийга.*) Қалла деган нарсага ҳар хил бемаъни фикр келаверар экан-да... Шундан кейин бирор жиннихонада қандайдир жинни ўзини, нима десамикин, чунончи, Хитой императориман, деса, ажабланмасаям бўларкан... Мишмишларга қараганда, баъзилар қуёш ўнг кифтимда, ой чап кифтимда, деб хаёл қиларкан... Хе-хе. Ветрово помешчиги ҳам ўшалар хилдан-да.

Елецкий (*гапни бошқа мавзуга бурмоқчи бўлиб*). Ҳа... Сиздан бир нимани сўрамоқчи эдим, Флегонс Александрич, овга қачон чиқамиз?

Тропачев. Хоҳлаган вақтингизда. Ахир кўриб турибсиз-ку... Мен сиз билан эл бўлиб кетдим... ҳеч тортинмай кеча келган эдим, мана бугун ҳам келиб турибман... Демак, сиз ҳам шундай қилишингиз керак... Шошмай туринг, ҳозир Карпачовдан сўрайман. Қаерга боришимизни у билади. (*Зал эшиги олдига келади.*) Карпачов! Бу ёққа кел, биродар! (*Елецкийга.*) У жуда мерган, бироқ бильярдда мен уни қолдираман.

Карпачов киради.

Карпачов, мана, Павел Николаич эртага овга чиқишга истак билдирыптилар, қаерга борсагикин-а?

Карпачов. Колобердоводаги Вохрякникига борамиз. У ерда ҳозир қурт сероб бўлса керак.

Елецкий. Узоқми бу ердан?

Карпачов. Тўғри йўлдан борилса ўттиз чақирим, қишлоқ йўлидан юрилса оз.

Елецкий. Жуда соз.

Кабинетдан Прасковья Ивановна чиқади.

Нима дейсан?

Прасковья Ивановна (*Елецкийга*). Ойимпошша сизни йўқлаяптилар.

Елецкий. Нимага?

Прасковья Ивановна. Қайдам.

Елецкий. Бориб айт, ҳозир бораман. (*Тропачевга.*) Ижозат этадиларми?

Прасковья Ивановна кетади.

Тропачев (*бош чайқаб*). Э-эҳ, Павел Николаич, уят эмасми рухсат сўраб ўтириш... Худо ҳаққи, бемалол бораверинг...

Елецкий. Сизни узоқ куттириб қўймаймиз.

Кетади. Зал эшиги олдида турган Кузовкин рухсатдан фойдаланиб, кетмоқчи бўлади.

Тропачев (*Кузовкинга*). Йўл бўлсин, биродари азиз, қаёққа? Кетманг, валақлашиб ўтираммиз.

Кузовкин. Ишим бор... Зарурат...

Тропачев. Э, қўйинг-е, қандай зарурат! Балки сиз уялаётгандирсиз?.. Бўладиган иш-ку бу! Ҳар кимнинг ҳам бошида бор бу нарса. (*Қўлидан ушлаб саҳна олдига бошлайди.*) Шошманг-чи, нима демоқчиман, ичиш ҳар кимнинг ҳам бошида бор... иқрор бўлай, кеча сиз бизни таажжублантириб қўйдингиз! Қандай қариндош топдингиз-а ўзингизга? Жуда баланд дорга осилдингиз-ку!

Кузовкин. Тентаклик оқибати бу.

Тропачев. Шундайку-я, ҳар ҳолда қизиқ. Нега келиб-келиб қизим дедингиз-а. Мўъжиза! Ростини айтинг, шундай қиздан бош тортмаган бўлардингиз-а? Тўғрими? (*Биқинига туртади.*) Йўқ дейсизми? (*Карпачовга.*) Лаби чиройли-а? Нима дейсан?

Карпачов кулади.

Кузовкин (*қўлини Тропачевнинг қўлидан ажратиб олмоқчи бўлиб*). Қўйиб юборинг...

Тропачев. Кеча нега биздан аччиқландингиз... а? Тонасизми?

Кузовкин (*калласини буриб, паст товушда*). Гуноҳқорман.

Тропачев. Бўлмасам-чи. Майли, худо кечиради сизни... Шундай қилиб қизингизми?

Кузовкин индамайди.

Менга қаранг, ошна, нега меникига бирон марта қадам ранжида қилмайсиз? Меҳмон қилардим.

Кузовкин. Беҳад миннатқорман.

Тропачев. Меникида яйрайсиз, ишонмасангиз, ана ундан сўранг. (*Карпачовни кўрсатади.*) Менга яна Ветрово ҳақида сўзлаб берардингиз.

Кузовкин. Майли.

Тропачев. Назаримда, бугун Карпачов билан сўрашмадингиз шекилли? (*Карпачовга.*) Карпачов, сен Василий Семенич билан кечагидек сўрашмадингми?

Карпачов. Йўғ-а.

Тропачев. Э, ошна, яхшимас.

Карпачов. Ижозат этсангиз, мен ҳозир...

Қулочини ёзиб, Кузовкин томон юради, Кузовкин орқасига тисарилади. Кабинетнинг эшиги шартта очилиб Елецкий чиқади. У хаяжонланган. Қути ўчган.

Елецкий (*зарда билан*). Мен сиздан, Флегонс Александрич, жаноб Кузовкинни ўз ҳолига қўйинг, деб сўраб эдим шекилли...

Тропачев ҳайратланиб орқасига ўгирилади ва Елецкийга тикилади.

Тропачев (*изза бўлиб*). Сиз-а... эсимда йўқ...

Елецкий (*зарда билан давом этади*). Ҳа, Флегонс Александрич, очигини айтсам, шундай тарбиянгиз... маълумотингиз билан икки кун сурункасига... айтиб қўя қолай, бачкана ҳазилга муккангиздан кетганингизга ҳайронман...

Тропачев (*Карпачовга қўли билан ишора қилади, у дарҳол ғоз қотади*). Аммо, кечирасиз, Павел Николаич... Мен албатта... Ҳар ҳолда бутунлай фикрингизга қўшиламан... бироқ бошқа томондан... Хўш, рафиқангиз соғ-саломатми?

Елецкий. Ҳа, ҳозир чиқади... (*Кулиб Тропачевнинг қўлини сиқади*.) Сиз мени марҳамат қилиб кечиринг... Бугун негадир таъбим хирароқ.

Тропачев. О, бемалол, Павел Николаич, ҳеч бокиси йўқ... очиги, сиз ҳақсиз... бу тоифа одамлар билан пачакилашиб ўтириш ярамайди...

Елецкийнинг энсаси қотади.

Бугун ҳаво бағоят яхши!

Бир дақиқалик сукунат.

Ҳақ гапни айтдингиз... қишлоқда узоқ яшаш фалокатдир! On se rouille a la campagne.¹ Даҳшат... Одам бўғилиб кетади, билсангиз... Ахир оқ-қорани ажратиш...

Елецкий. Худо хайрингизни берсин, Флегонс Александрич, ўша гапни қайта эсламанг, ўтинаман...

¹ Қишлоқда одамни моғор босиб кетади (*франц.*).

Тропачев. Йўқ, йўқ, мен шунчаки, умуман, биласизми, умумий мулоҳаза.

Яна бир дақиқалик сукунат.

Чамаси, сизга айтмадимов... Қеласи қишда чет элга кетмоқчиман.

Елецкий. Шунақа денг! (*Кетмоқчи бўлиб турган Кузовкинга.*) Қолинг, Василий Семенич... Сизда гапим бор.

Тропачев. Икки йилгина чет элда қолмиш ниятим бор. Хопим кўринмайдилар-ку. Бугун у кишини кўриш шарафига ноил бўлармикинмиз?

Елецкий. Бўлмасам-чи. Ҳозирча боғда сайр қилиб келишни кўнгиллари тиламайдими? Ҳавони қаранг ип *petit tour*?¹ Фақат ижозат этсангиз, сизни кузатиб чиқмасам, Василий Семенич билан гаплашиб оладиган гапим бор... Ҳар қалай, бир неча дақиқадан сўнг...

Тропачев. Ўзингизни худди ўз уйингиздагидек тутинг, хе-хе, азизим, Павел Николаич! Ишингизни хотир-жам битираверинг, биз унгача манави осий банда билан табиат гўзаллигидан баҳраманд бўламиз... Жон-дилим — табиат! Вене иси, Карпаче! (*Карпачов билан чиқиб кетади.*)

Елецкий (*унинг орқасидан бориб эшикни берки-тади ва Кузовкиннинг олдига келиб қўлларини кўксидан чалмаштиради*). Марҳаматли жаноб! Кеча сизни жанжалкаш ва маст одам сифатида кўрган эдим, бугун эса, сизни туҳматчи ва фитначи сифатида кўриб турибман... Гапимни бўлманг!.. Фитначи ва туҳматчи сифатида! Ольга Петровна ҳамма гапни менга айтиб берди. Балки сиз буни кутмагандирсиз, марҳаматли жаноб? Сиз бу қилмишингизни менга қандай тушунтирасиз? Эрталаб менга кеча айтганларимнинг ҳаммаси уйдирма, ёлгон-яшиқ гаплар, деб эътироф этсангиз-да... Ҳозир хотиним билан суҳбатда...

Кузовкин. Гуноҳкорман... Юрагим...

Елецкий. Юрагингиз билан уч пуллик ишим йўқ — сиздан яна сўрайман: ахир сиз ёлгон сўзлагансиз-а?

Кузовкин индамайди.

Ганингиз ёлгонмиди?

¹ Қисқа муддатли сайр (*франц.*).

Кузовкин. Ахир сизга кеча оғзимдан қандай гаплар чиққанини ўзим билмайман, деб айтдим-ку.

Елецкий. Бугун гапирган гапларингизни биласизми бўлмаса? Қилгуликни қилиб қўйиб, ҳалол одамнинг кўзига қарашга уялмайсиз-а? Уятдан ер ёрилиб, ерга кириб кетмаганингизга ҳайронман.

Кузовкин. Павел Николаич, мени ҳаддан ортиқ ғазабга оляпсиз. Холисанлилло, бир ўйлаб кўринг-а, Ольга Петровнага айтган гапларимдан мен нимани тама қилишим мумкин?

Елецкий. Нима тама қилганингизни мен айтиб бераман. Сиз ана шу бемаъни уйдирмангиз билан унинг раҳмини келтирмоқчи бўлгансиз. Сиз унинг олиҳим-матлилигига умид боғлагансиз... пул ундирмоқчи бўлгансиз, пул... Ҳа, ҳа, пул. Мен сизга айтишим мумкин, муродиңгиз ҳосил бўлди. Менга қаранг, биз хотиним икковимиз тирикчилик ўтказишингизга старли пул ажратишга қарор қилдик, бироқ шу шарт биланки...

Кузовкин. Менга бир тийин ҳам керак эмас!

Елецкий. Гашинг белига теппанг, марҳаматли жаноб! Бироқ шу шарт биланки, сиз бу ердан узоқроқдан бошпапа топасиз. Мен эсам ўз навбатимда шундай шартларни илова қиламан, сиз биздан пулни олгач, ёлғончилигингизга иқрор бўласиз... Бу сўз, кўриб турибман, сизга оғир ботяпти, бироқ қилмиш-қидирмиш, дейдилар, боз устига, сиз ҳар қандай ҳуқуқдан воз кечасиз...

Кузовкин. Овора бўласиз, сиздан бир тийин ҳам олмайман!

Елецкий. Бу қанақа гап, жаноб? Нима, сиз бош тортяпсизми? Бундан чиқди, мен сиз айтган гапларни тўғри, деб топишим керак экан-да? Ахир бундоқ тушунтирсангиз-чи?

Кузовкин. Ҳеч нарсани тушунтиролмайман. Мени нима деб ўйласангиз ўйлайверинг, барибир ҳеч нарсангизни олмайман.

Елецкий. Тавба, ҳеч балога ақлим етмай қолди! Балки сиз бу ерда қолмоқчидирсиз!

Кузовкин. Бугуноқ жўнаб кетаман.

Елецкий. Кетаман денг! Ахир Ольга Петровна қандай аҳволда қолдиришингизни ўйлаяпсизми? Агар заррача инсофингиз бўлса, буни эътиборга олган бўлур эдингиз.

Кузовкин. Худо хайрингизни берсин, қўйиб юборинг мени, Павел Николаич. Худо ҳаққи, каллам шишиб қолди. Мендан нима хоҳлайсиз?

Елецкий. Мен пулни оласизми-йўқми, шуни билмоқчиман. Балки сизга кам кўринаётгандир! Биз сизга ўн минг сўм берамиз.

Кузовкин. Ҳеч нарса керакмас менга.

Елецкий. Нега энди. Бундан чиқди... хотиним сизнинг... Бу сўзни айтишга тил ҳам бормайди!

Кузовкин. Мен ҳеч нарсани билмайман... Бўша-тиб юборинг мени. *(Кетмоқчи бўлади.)*

Елецкий. Жудаям ҳаддингдан ошиб кетдинг-ку. Биласанми, зўрлаб сени итоат эттиришим ҳам мумкин.

Кузовкин. Билсак бўладими, қандай қилиб?

Елецкий. Жаҳлимни чиқарманг!.. Йўқса, кимлигингизни билдириб қўяман!

Кузовкин. Мен асилзот дворянинман... Билмасангиз, билиб қўйинг!

Елецкий. Кўриб турибман, бунақанги дворянини кам топилади!

Кузовкин. Бори шу, пулга сотилмайди у.

Елецкий. Менга қаранг...

Кузовкин. Сиз бундай терс гапларни Петербургдаги қўл остингиздаги одамларга гапиринг.

Елецкий. Гапга қулоқ солинг, қайсар чол. Ахир сиз валинеъматингизни таҳқирлашни хоҳламайсиз-ку. Гапларингизнинг нотўғрилигини ўзингиз тан олдингиз, энди биз таклиф қилган пулни олиб, Ольга Петровнаи хурсанд этсангиз нима қилади? Ёхуд сиз ўн мингга назар-писанд қилмайдиган бадавлат одаммисиз?

Кузовкин. Мен бадавлат эмасман, Павел Николаич, сиз бераётган луқма мен учун бир оғудир. Озмунча заҳар-заққум ютдимми, озмунча хўрликларга чидадимми. Бас, етар. Сиз мени пулга муҳтож деб ўйлаясиз, йўқ, менга пул керакмас. Йўлга сиздан бир сўм ҳам олмайман.

Елецкий. Ҳа, муддаонгизни тушуниб турибман! Сиз ўзингизни олиҳиммат қилиб кўрсатиб, кўпроқ пул ундиришнинг пайдан бўляпсиз. Охирги марта қайтараман, сиз ё менинг шартимга кўниб, бу пулни оласиз, ёки шундай бир чора кўраманки...

Кузовкин. Ёпирай, мендан нима истайсиз ўзи! Уйингиздан кетганим камлик қилгандек, бадном бўли-

шимниям хоҳлайсиз, мени пулга сотиб олмоқчи бўласиз... Овора бўласиз, Павел Николаич, айтганингиз бўлмайди!

Елецкий. О, жин урсин! Мен сени...

Шу пайт дераза тагидан боғдаги Тропачевнинг «Мен бу ердан. Инзелья, дераза остидан», деб хиргойи қилгани эшитилади.

Бу қандай бедодлик! (*Дераза тагига келиб.*) Ҳозир... Ҳозир... (*Кузовкинга.*) Бир қарорга келишингиз учун чорак соат муҳлат бераман... кейин мenden ўпкалаб юрманг. (*Кетади.*)

Кузовкин (*ёлғиз*). Тавба, бошимни қандай ғалвага қўйяптилар! Бу аҳволда бошимни гўрга тиқишим ҳам ҳеч гапмас! Ўзимни ўзим хароб қилдим. Тилим бошимга етди. Анови барин... Худди итга қилинадиган муомала қилди менга, худо ҳаққи, рост!.. Гўё менда иззатнафс, юрак йўқдек... Қалламни юз жойидан кесса ҳам, мен барибир...

Кабинетдан Ольга чиқади, унинг қўлида қоғоз Кузовкин аланглаб қарайди.

Епирай...

Ольга (*Кузовкиннинг олдига тортинибгина келиб*). Мен сизни яна бир кўрсам дегандим, Василий Семенич...

Кузовкин (*унга қарамай*). Ольга Петровна... нега... сиз... ҳамма гапни... эрингизга айтиб қўйдингиз...

Ольга. Мен ундан сира гап яширган эмасман, Василий Семенич.

Кузовкин. Ҳа-а.

Ольга (*шоша-пиша*)... У гапимга ишонди... (*Овозини пасайтириб.*) У ҳаммасига рози.

Кузовкин. Рози? Нимага рози?

Ольга. Василий Семенич, сиз меҳрибон... Инсофли одамсиз... Гапимга тушунасиз... Қани, бир ўзингиз айтинг-чи, сиз бу ерда қола олармидингиз?

Кузовкин. Йўқ, қололмайман.

Ольга. Тўхтаг, қулоқ солинг... Мен сизнинг фикрингизни билмоқчиман... Сизни энди қадрлайман, Василий Семенич... Гапиринг, очигини айтаверинг.

Кузовкин. Меҳр-муҳаббатингизни кўриб турибман. Ольга Петровна, мен ҳам кишининг қадрига етадиган одамман... (*У тўхтади ва хўрсиниб сўзида давом этади.*) Йўқ, қололмайман, бунинг иложи йўқ. Қариган

чоғимда тагин калтаклаб юрмасинлар. Яшириб нима қиламан, мен ҳозир албатта тўнимни тескари кийиб олдим, бунинг боиси шуки... бундоқ танобимизни тортиб қўядиган хўжайин, билсангиз, уйда кўпдан бери йўқ эди... Боз устига қари-қартанлар ҳали тирик, марҳум барнининг қўлида масхарабоз бўлганимни улар унутишмаган. Мен, зўрлашганда, баъзан ўз хоҳишимча майнабозчилик ҳам қилганман...

Ольга тескари ўгирилади.

Хафа бўлманг, Ольга Петровна... Ахир мен... ҳар ҳолда бегона одамман... Қололмайман.

Ольга. Ундай бўлса... мана буни олинг... *(Унга қоғозни узатади.)*

Кузовкин *(ҳайрон бўлиб қоғозни олади)*. Нима бу?

Ольга. Бу... биз сизга... Ветрово қишлоғингизни сотиб олишингиз учун... маблағ ажратдик... Ишонаманки, сиз бизнинг айтганча, менинг қўлимни қайтармайсиз...

Кузовкин *(қоғозни қўлидан тушириб юбориб, башарасини қўллари билан яширади)*. Ольга Петровна, нега энди сиз, сизам менга озор берасиз?

Ольга. Нега энди?

Кузовкин. Сиз мени сотиб олмоқчи бўляпсиз... Ахир мен сизга айтдим-ку, менда ҳеч қандай далил йўқ... Сиз қаёқдан биласиз. Бу гапларни ичимдан тўқимаганимдан, ҳеч нарсани тама қилмаганимдан сизнинг хабарингиз йўқ-ку...

Ольга *(шоша-пиша унинг сўзини бўлиб)*. Агар сизга ишонмаганимда, ҳеч вақтда биз бунга рози бўлармидик...

Кузовкин. Сиз ишонсангиз бўлади, менга бошқа ҳеч нарсанинг кераги йўқ, бу қоғозни бошимга урамани? Ёшлигимданоқ ҳузур-ҳаловат нималигини билмаганман... энди қариган чоғимда ҳам буни ўйламай қўя қолай... Менга нима керак? Бир бурда нон — шу кифоя. Мабодо менга ишонсангиз... *(Гапдан тўхтади.)*

Ольга. Ҳа... ҳа... сизга ишонаман. Йўқ, йўқ, сиз мени алдамайсиз — йўқ... Мен сизга ишонаман, ҳа, ишонаман. *(Бирдан уни қучоқлаб, кўкрагига бошини қўяди.)*

Кузовкин. Ойимпошша, Ольга Петровна, қў...

қўйинг... Ольга... (Гандираклар чап томондаги курсига ўтиради.)

Ольга (бир қўли билан уни ушлаб, бўш қўли билан тезгина ердаги қоғозни олади ва унинг пинжига суқилади). Сиз етти ёт бегона бирор бой хотиннинг ёки эримнинг қўлини қайтаришингиз мумкин эди, бироқ қизингизнинг, ўз қизингизнинг қўлини қайтаролмайсиз... йўқ дейишингиз мумкин эмас... (Қоғозни унинг қўлига суқади.)

Кузовкин (кўзида ёш, қоғозни олиб). Кечиринг, Ольга Петровна, кечиринг, кўнглингизга келган ишни буюринг, бажону дил бажо келтираман, буюрсангиз дунёнинг бир бурчигаям жон-жон деб кетаман... (Ольга унинг кўз ёшларини рўмолчаси билан артади.) Эҳ, Оля, Оля...

Ольга. Йиғламанг, йиғлама... Биз дийдор кўришиб турамиз... Ўзинг ҳам келиб турасан...

Кузовкин. Эҳ, Ольга Петровна. Оля... шу мен ўзимманми, бу ишлар тушимда бўлаётгани йўқми?

Ольга. Йўғ-э, йўқ...

Кузовкин (бирдан шоша-пиша). Оля, тур, келишяпти.

Қарийб унинг тиззасига ўтираёзган Ольга дик этиб ўрнидан туради.

Қўлингизни беринг, охириги марта қўлингизни беринг...

У шошилиб Ольганинг қўлини ўпади. Учетга чиқади. Кузовкин ўрнидан турмоқчи бўлади-ю, лекин туролмайди. Унг томондаги эшикдан Елецкий билан Тропачев киради, уларнинг орқасидан Карпачов келади. Ольга Кузовкининг ёнидан ўтиб, уларнинг истиқболига юради ва у билан келганларнинг ўртасида тўхтади.

Тропачев (таъзим қилиб, қилпанглаб). Enfin¹— сизни кўриш бахтигаям мушарраф бўлар эканмиз-ку, Ольга Петровна. Тани жонингиз соғми?

Ольга. Шукур, соппа-соғман.

Тропачев. Назаримда, рангингиз...

Елецкий (унинг гапини оғзидан юлиб олиб). Бугун икковимизнинг негадир нашъамиз пастроқ..

¹ Хайрият-э (франц.).

Тропачев. Табиатингизам бир хил-а, хе-хе. Бофингиз жуда ажойиб экан.

Кузовкин зўр-базўр ўрнидан туради.

Ольга. Сизга манзур бўлганидан жуда хурсандман. Тропачев (*аразлагандек*). Менга қаранг, бофингиз жуда сўлим, таърифга сизмас чиройли *mais c'est tres beau, tres beau...*¹ Хиёбонлару боғлар, умуман, ҳамма, ҳаммаси... Шундоқ. Шеърият ва табиатни жон-дилимдан яхши кўраман. Ие, нима бу? Альбомлар-ку! Худди пойтахтдаги салонлардагидақа-я!

Елецкий (*хотинига маънодор кўз ташлаб, салмоқлаб*). Бир ёқлик қилдингми?

Ольга бош ирғаб қўяди, Тропачев одоб юзасидан тескари ўгирилади.

У кўндими? Ҳм, яхши. (*Уни сал четга тортиб.*) Сенга такрор айтаман, мен барибир бу сафсатага ишонмайман, лекин қилган ишингни маъқуллайман. Уйдаги хотиржамлик ўн мингдан ортиқ.

Ольга (*Тропачевнинг олдига келади, у энди стол устидаги альбомни томоша қилмоқчи бўлиб турган эди*). Нималар билан машгул бўляпсиз, Флегонс Александрич?

Тропачев. Шундоқ... Альбомингизга кўзим тушиб қолди. Антика иш бўпти. Менга шуни айтинг-чи, сизнинг Қовринскийлар билан танишлигингиз йўқми?

Ольга. Йўқ, танишмасман.

Тропачев. Ростдан-а, илгари ҳам таниш эмасмидингиз? Танишиб олинг, сизга маслаҳатим шу. Уездимизда бирдан-бир кўзга кўринган хонадон шу, ёки айтиш мумкинки, кечага довура шундай эди, ҳа-ҳа!

Елецкий (*Кузовкин ёнига келади*). Пулни оласизми!

Кузовкин. Оламан.

Елецкий. Бундан чиқди, ёлғон гапирган экансиз-да?

Кузовкин. Ҳа.

Елецкий. А! (*Ольга олдида қийшанглаб турган Тропачевга*). Мана, Флегонс Александрич, кеча биз Василий Семенич билан ҳазиллашиб эдик. Мана, у

¹ Ниҳоятда кўркам, кўркам (*франц.*).

ютиб чиқибди. Биз боғда сайр қилиб юрганда хабар келибди.

Тропачев. Йўғ-э?

Елецкий. Рост. Ҳозир буни менга Ольга айтди. Ана, ўзидан сўранг.

Тропачев. Шу гап ростми, Василий Семенич?

Кузовкин (*саҳна ёпилгунча худди болалардек жилмаяди, азбаройи ўпкаси тўлиб кетганидан қўнғироқдек овоз билан гапиради*). Рост, рост, қўлимга ўтадиган бўлди.

Тропачев. Табриклайман, Василий Семенич, муборакбод этаман. (*Елецкийга наст овозда.*) Тушуниб турибман... сиз кечаги воқеадан кейин уни ими-жимида гумдон қилмоқчисиз...

Елецкий, йўқ, деб ишонтирмоқчи бўлади.

Ҳа, ҳа... шундай... қандай олижапоблик, олиҳим-матлик... боодоблик... Жуда соз, жудаям соз. Гаров боғлашаман бу фикр (*хумор кўзлари билан Ольгага қараб қўйиб*) хотинингизнинг калласига келган... турган гапки, сиз ҳам...

Елецкий кулади. Тропачев баланд овозда давом этади.

Жуда соз... жуда соз. Бундан чиқди, Василий Семенич, энди хўжаликни йўлга қўйиш учун у ёққа кўчиб кетишингизга тўғри келади...

Кузовкин. Албатта.

Елецкий. Василий Семенич менга шуни айтдики, у бугуноқ у ерга бориб келмоқчи...

Тропачев. Бўлмасам-чи... Унинг ҳовлиқаётганига тушунаман. Ё тавба! Туппа-тузук одамни бурнидан иш ўтказиб, хўп лақиллатишди, бироқ барибир мулкани қўлга киритди... Албатта у хўжалигини кўргиси келади-да. Шундай эмасми, Василий Семенич!

Кузовкин. Худди шундоқ.

Тропачев. Худо билсин, шаҳарга тушиб чиқингизга ҳам тўғри келар?

Кузовкин. Бўлмаса-чи, ҳамма ишни тартибга солиш даркор.

Тропачев. Унда имилламанг. (*Елецкийга кўз қисиб.*) Истеъфодаги Личков бало эканми-а! Бу ишларни ўша тўғрилаган бўлса керак? (*Кузовкинга.*) Хўш, хурсандми-сиз?

Кузовкин. Хурсанд бўлмай бўладими?

Тропачев. Ҳовли тўйингизга бориб, зиёрат қилиб келишимга ижозат этарсиз балки?

Кузовкин. Бош устига, Флегонс Александрич.

Тропачев (*Елецкийга*). Павел Николаич, бу қанақа гап ахир? Ветровони ювсак бўларди.

Елецкий (*истар-истамас*). Ҳа... айтгандек... (*Зал эшиги олдига келади*). Трёмбинскийни чақиринг!

Трёмбинский (*эшикдан отилиб кириб*). Буюрсинлар.

Елецкий. А, шу ердამидингиз... бир шиша шампанское!

Трёмбинский. Бажону дил! (*Эшикдан чиқай деганда.*)

Елецкий. Сабр қилинг!

Трёмбинский киради.

Залда кўзим жаноб Ивановга тушгандек бўлиб эди, чақир уни.

Трёмбинский. Хўп бўлади. (*Чиқиб кетади.*)

Тропачев (*стол ёнида альбом ушлаганча, гоҳ ерга қараб, гоҳ нигоҳини Кузовкинга тикканча турган Ольгага яқин келиб*). Madame Ковринская сиз билан танишганидан бағоят хурсанд бўлади... hatee, senenchatee.¹ Ишонаманки, у сизга маъқул бўлади... Мен унинг уйини ўз уйимдек биламан... Ақлли хотин, биласизми, у ҳалигидақа... (*Кўлини ҳавода ўйнатади.*)

Ольга (*кулиб*). Шунақа денг!

Тропачев. Борганингизда кўрасиз.

Трёмбинский патнисда шишалар ва қадаҳлар кўтариб киради.

Э! Хўп, Василий Семенич, сизни чин қалбдан табриклашга рухсат этгайсиз...

Иванов киради, бўсағада тўхтаб таъзим қилади.

Ольга (*Ивановга ширинсуханлик билан*). Салом, сизни кўрганимдан хурсандман... Эшитдингизми... улфатингиз Ветровони оляпти...

Иванов иккинчи марта таъзим қилиб, Кузовкиннинг олдига келади. Трёмбинский ҳаммага қадаҳ тутаяди.

¹ Қувонади, қувонади (*франц.*).

Иванов (*паст овозда, Кузовкинга бидирлаб*). Василий, улар алдашяпти шекилли-а?

Кузовкин. Жим, Ваня, дамингни чиқарма, мен бахтлиман.

Тропачев (*қадаҳ ушлаб*). Янги мулкдорнинг соғлиғи учун!

Хамма (*қадаҳини кўтармай турган Ивановдан бошқа*). Унинг соғлиғи учун! Унинг соғлиғига!

Карпачов (*дўриллаб*). Узоқ умр кўринг!

Тропачев унга ўқрайиб қарайди, у изза бўлади. Кузовкин миннатдорлик билдиради, таъзим қилади, кулади, Елецкий ўзини четроқда тутати, Ольга ноқулай аҳволда, ўпкаси тўлган. Иванов хайрон, зимдан қараб-қараб қўяди.

Кузовкин (*овози қалтираб*). Ижозат этсангиз, мен ҳозир... мен учун бахтли бўлган бу кунда лутф-карамингиз учун миннатдорлик билдирсам.

Елецкий (*унинг гапини бўлиб, жиддий оҳангда*). Нимага, нимага бизга миннатдорчилик билдирыпсиз, Василий Семенич...

Кузовкин. Нега бўларди. Сизлар ҳар қалай менинг валинеъматимсизлар... Кечаги кирдикорим учун мен чолни олиҳимматлик қилиб кечиргайсиз... Кеча нега жаҳл қилганимга ва ёлгон сўзлаганимга ҳеч тушунолмайман...

Елецкий (*яна унинг сўзини бўлиб*). Хўп, яхши, яхши...

Кузовкин. Аччиқланиб нима қиларканман? Нима қипти... Жаноблар ҳазиллашди. (*Ольгага қараб*.) Айтмоқчи, мен бундай демоқчимасдим. Яхши қолинглар, менинг валинеъматларим, соғ-саломат, шод-хуррам ва бахтли бўлинглар...

Тропачев. Нега бундай хайрлашяпсиз. Василий Семенич, ахир сиз Астраханга кетаётганингиз йўқ-ку.

Кузовкин (*кўнгли бузилиб, давом этади*). Худо бахтингизни берсин... мен бўлсам... худодан ниманиям сўрардим; шундоғам бахтлиман... (*Гапдан тўхтади ва йиғлаб юборишдан ўзини зўрға тутиб қолади*.)

Елецкий (*четга қараб, ўзига*). Бу қандай машина. Қачон даб бўлади у?

Ольга (*Кузовкинга*). Яхши боринг, Василий Семенич... Ўз мулкингизга етиб боргач, бизни унутиб юборманг... Сизни кўрсам хурсанд бўламан (*овозини пасайтириб*), холи гаплашсам дейман...

Кузовкин (*унинг қўлини ўпиб*). Ольга Петровна...
Худо иқболингизни баланд қилсин.

Елецкий. Хўп, яхши, яхши, хайр...

Кузовкин. Хайр, омон бўлинглар...

Таъзим қилади ва Иванов билан залнинг эшиклари томон юради.
Уларни ҳамма кузатади. Эшик олдида Тропачев хитоб қилади:
«Яшасин янги мулк эгаси!» Ольга тезгина кабинетига кириб
кетади.

Тропачев (*Елецкийга мурожаат қилади ва унинг елкасига қоқади*). Биласизми, мен сизга айтсам, олижаноб одам экансиз.

Елецкий. О, маъзур тутасиз. Жуда мақтаб юбордингиз...

Парда ёпилади

КАТТА ЙЎЛДАГИ СУҲБАТ

Лавҳа

П. М. Садовскийга бағишланган.

Каттакон йўлдан силласи қуриган уч от анчагина шалоғи чиққан тарантасни судраб кетяпти. Тарантасда қотмадан келган, юзлари бир бурдагина, қизил бурни маъюс осилган, йигирма саккиз ёшлардаги қўнғир мўйлсв бир жаноб — Аркадий Артемьич Михрюткин эскирган кул ранг шинелга ўралиб ўтирибди, унинг ёнида 40 ёшлар чамасидаги юзи чўтир, чўчқа кўз, сариқ соч, бордондек семириб кетган киши — Михрюткиннинг хизматкори ва айни вақтда мужиклар тепасида турган саркор Селиверст ўтирибди. Олдинда, козлада кучер Ефрем ўтирибди; у — эғнига малла қалин чакмон, бошига айвони пастга шалпайиб эгилган шляпа кийган, паҳмоқ соқол, юзи қизил, бурни пучуқ одам, у ҳам қирқ ёшлар атрофида. Кун ўт бўлиб ёняпти, ҳаво чидаб бўлмайдиган даражада иссиқ ва дим. Булар уезд марказидан келишяпти. Ярим соат бурун улар карвон саройга қўниб ўтишди, у ерда Ефрем ҳам, Селиверст ҳам қиттай-қиттай қилиб олишган эди. Жаноб Михрюткин бот-бот йўталади, — унинг кўкраги дардга чалинган, умуман, қиёфаси хомуш кўринади. У шоша-пиша, гўё уйқутираётгандай мужмал гапирди; Ефрем ўз фикрини салобат ва мулоҳаза билан ифода қилади. Селиверст ҳар бир сўзни гўё қорнидан кучаниб чиқараётгандай қийналиб талаффуз қилади, унинг нафаси сиқилади.

Михрюткин (*тўсатдан шинелини силкиб*). Ефрем, ҳо, Ефрем!

Ефрем (*унга ярим йгирилиб*). Нима дейсиз?

Михрюткин. Нима бало, ухлаб ўтирибсанми дейман? Шундоқ тумшуғингнинг остида нима бўлаётганидан беҳабарсан-а, тасаддуқ.

Ефрем. Нима бўпти?

Михрюткин. Нима бўптимиш... Битта шатакчи отнинг ҳечам тортмаяпти-ку. Шуниям кўрмасанг энди, қанақа кучерсан ўзинг?

Ефрем. Қайсиниси тортмаяпти?

Михрюткин. Қайсиниси... Қайсиниси... Унг томондагиси-да, қора отинг. Ҳеч тортмаяпти — наҳотки кўрмаётган бўлсанг?

Ефрем. Унг томондагисими?

Михрюткин. Бўлди, кўп эзма бўлма, ҳадеб мен айтган гапни такрорлайверасанми... Бу ёмон одат; хизматкорларимнинг эзмалик қилишини жиним суймайди. Қани, қамчила қора отни, қамчила, иккинчи мудрамайдиган қилиб қамчила уни, кейин ўзинг ҳам... ҳалигидай... мудрама...

Ефрем заҳарханда билан тиржайиб, ўнг томондаги шатакчи отни қамчилайди.

Бунақада ўзим козлага ўтиришимга тўғри келади, лекин кучерлик қилиш менинг ишимми? Бу сенинг ишинг, ношуд.

Ефрем ҳамон шатакчи отни қамчилайди. От шатталайди.

Ҳей, секинроқ-да! (*Бир оз жим ўтиргач.*) Уф-ф, роса ёняпти-да кунам. (*Шинелига ўраниб олади, йўталади.*)

Селиверст (*бир оз сукутдан сўнг*). Ҳа, тақсир... ҳақ рост: ҳаво иссиқ. Илло, ғалла ўрим-йиғими учун бу иссиқ зарар қилмайди, тақсир. Э худо, ўзинг бандам дегин! (*Хўрсилади ва гўё мизғимоқчи бўлгандай тамшанади.*)

Михрюткин (*бир оз сукутдан кейин Селиверстга*). Айт-чи менга, боя карвон саройда биз билан ҳисоб-китоб қилган бақалоқ хотин ким эди? Авваллари ҳеч кўрмаган эдим уни.

Селиверст. Ҳа, у бекачнинг ўзи. Беловодан келган кўрнади.

Михрюткин. Намунча семириб кетмаса?

Селиверст. Ким билади дейсиз? Баъзи одам тўсагдан семириб кетади, лекин бунинг учун уни айблаб бўлмайди.

Михрюткин. Уша хотин биздан ортиқча ҳақ олди. Сезяпман, карвон саройда мутлақо савдолашмайсан. Мутлақо. Айтганини берасан. Чамаси, ўша давангир хотин сенга арақ қуйиб берган бўлса керак. Шаҳарда ҳам уч ҳисса қиммат ҳақ тўладинг.

Селиверст. Нима деяпсиз ўзи, Аркадий Артемь-

ич!.. Мен унақа сиз айтган одамлардан эмасманки, арзимаган нарса учун ўзимни...

Михрюткин. Ҳа. Яхши, яхши...

Селиверст. Мен, Аркадий Артемьич, раҳматлик падарингизга болалик чоғимдан хизмат қилганман, у кишидан кейин, мана, шу чоққача сиз тақсиримга садоқат билан хизмат қилиб келяпман; ҳеч кимга ҳеч қандай шумлик қилганимни биронта киши пайқаманган. Нимага десангиз, ўзимга яраша эс-ҳушим бор, нега энди ўз тўрамнинг зиёнига иш кўрар эканман, ёки бўлмасам, виждонсизлик қилиб, ўз шаънимга доғ тушириб нима қиламан, ахир мени ким деб ўйлаяпсиз, ё худоё тавба...

Михрюткин. Хўп, майли, бас қил энди...

Селиверст. У хотин бўлса ҳечам қиммат олгани йўқ биздан, бошқа карвон саройларда чунонам шилишадик! Арақ қуйиб берган, дейсиз — нима қипти, қуйса қуйгандир. Мен ўз насибамдан юз ўгирмайман, ичиб тураман, лекин ўзимни тийиб, эви билан ичаман.

Михрюткин. Хўп, дедим-ку сенга.

Селиверст. Сиз мени бекорга хафа қилдингиз, Аркадий Артемьич, сизни қарангу!

Михрюткин жим.

Сизни қарангу, тавба!

Михрюткин (*жаҳл билан*). Бас қил деяпман сенга, арвоҳ ургур!

Селиверст. Хўп бўлади.

Орага сукут чўкади.

Михрюткин (*мизғиб олишга ҳар қанча уринса ҳам, ухлай олмагач, Ефремга*). Нимага ўртадаги от қулоғини ўйнатяпти — чарчаганми дейман, қара, қара, ҳар қадамда ликиллатяпти.

Ефрем (*ярим ўгирилиб*). Қайси от қулоғини ликиллатяпти дедингиз?

Михрюткин. Уртадагиси, нима, кўрмаяпсанми?

Ефрем. Уртадагиси қулоғини ликиллатяптими?

Михрюткин. Ҳа, ҳа, ўртадагиси.

Ефрем. Ҳайронман, нимага қулоғини ликиллатяптикин? Пашша безовта қилаётгандир балки.

Михрюткин. Пашша безовта қилса, от фақат қу-

логини эмас, бутун бошини силкитади. (*Бир оз жим ўтиргач.*) Ие, оёғи оқсаётганга ўхшайдими?

Ефрем. Ўзи шунақа бемаза от. (*Унга қамчи уради.*)
Михрюткин. Биладан, сен уни ёмон кўрасан.

Ефрем. Йўқ, Аркадий Артемьич, мен яхши кўраман бунини (*қамчилайди*), мен, Аркадий Артемьич, ҳамма отларингизни бир хилда парвариш қиламан, нимага десангиз, кучернинг бирламчи иши шу бўлиши керак. Отларни парвариш қилмаган кучер кучер эмас — овсар одам, вассалом. Йўқ, мен бу отни яхши кўраман. Фақат ҳаққоний одамман. Мақташга арзигулик ери бўлмаса — мақтамайман.

Михрюткин. Хўш, чунончи, бу отдан нима нуқсон топдинг?

Ефрем. Аркадий Артемьич, ижозатингиз билан, айтсам, отдан отнинг фарқи бор, одамларга ўхшаган. Мисол учун, баъзи одам онадан қандоқ туғилган бўлса, шундайлигича, хат-саводсиз, оми, хулласи калом — нотавон бўлиб қолаверади; отлар ҳам шунақа. Бунингизнинг фақат қиёфаси от, Аркадий Артемьич, ҳеч дидга ўтирадиган ери йўқ. Чунончи, мана, теп-текис йўлдан ҳам, ё бўлмасам, пастга тушаётгандаям йиқилиб тушади денг; сариқ чақага ҳам арзимайдиган от — мана, ўзингиз кўринг. (*Бир ёнга энгашади.*) Қалай, шуям чопиш бўптими, ўзингиз айтинг? Бунақа отдан ҳеч кўнгил баҳра олмайди. Шунчаки номигагина от. (*Қамчилайди.*)

Михрюткин. Хўш, шатакчи отлар-чи, қалай, сенингча?

Ефрем. Шатакчилар чакки эмас. Чунончи, қора от мулойим, сал-пал ўйноқи, яъни ҳурконғич, иннайкейин, ялқовлиги ҳам бор, аммо лекин мулойим от, оқ кўнгил, мана бу тўриқ отнинг бўлса (*қамчи дастаси билан чандаги шатакчи отга ишора қилади*), ҳеч тенги йўқ. Оқ кўнгил, ювош от, қамчига бўйин эгади, енгил чопади, илтифотли, итоатгўй, итоатгўйларнинг итоатгўйи деса бўлади. Рост, бир оз оёғининг мазаси йўқроқ, лекин, ўзингиз ўйлаб кўринг, Аркадий Артемьич, бу шўринг қурғурларга ҳеч тинчлик йўқ. Гоҳ у ёққа югуртирамик, гоҳ бу ёққа — хуллас, бир зум ҳам тинч туришмайди. Гоҳ ўзингиз, чунончи, бирон ёққа бормоқчи бўласиз, гоҳ бойвучча оини шаҳарга ризиллатадилар, гоҳ гуманта. Шўрликларга қийин. Мен-ку уларни ўз болала-

римдай парвариш қиламан. Чў-ў, қўзичоқларим! (*Отларга қамчи босади.*)

Михрюткин (*бир оз жим ўтиргач*). Хўш, ўртадаги от ёмон экан, уни нима қил дейсан?

Ефрем. Уни сотиб юбориш керак, Аркадий Артемьич. Ўзингиз ўйлаб кўринг, бунақа отни сақлашнинг нима кераги бор? Отнинг яхшисиёям, ёмониям бир хилда ем ейди. Ё бўлмаса алмаштириш мумкин.

Михрюткин. Алмаштириш мумкин дегин! Биламан сенларнинг алмаштиришларингни! Отингнинг ёнига оламжаҳон пул қўшиб берасан-да, ўзингнинг отинг сув текин кетади. Кейин қарабанки, алмаштириб олган отинг олдингисидан ҳам бешбаттар бўлиб чиқади.

Ефрем. Нима кераги бор унақа алмаштиришнинг, Аркадий Артемьич! Бунақа алмаштириш яхши эмас. Устама пул бермай, бошма-бошига алмаштириш керак.

Михрюткин. Бошма-бош дегин! Сенинг ёмон отингга яхши отини устама ҳақ сўрамай алмаштирадиган аҳмоқ қаерда экан-а? Сен ўзинг мени ким деб ўйлаяпсан? (*Йўталади.*)

Ефрем. Бе, нима деяпсиз, Аркадий Артемьич. Ҳар кимнинг диди ҳар хил бўлади: бировга бизнинг отимиз ёқиб қолади, бизга бўлса унинг оти яхши кўриниб кетади. Мана, чунончи, қўшнимиз Евграф Авдеичнинг отини олинг, ҳозир Евграф Авдеич пулдан сиқилиб юрибди, қизиқ устида рози бўлиши ҳам мумкин. Лекин оти яхши; яхши от. У — эси оғиб қолган одам, бетайин, ўзи оч ўтирипти-ю, отни қандай боқсин.

Михрюткин. Ўзинг ҳам ғирт аҳмоқ экансан. Агар от боқишга ҳеч вақоси бўлмаса, нима қилади уни бошқа отга алмаштириб-а?

Ефрем. Бўлмаса, сотиб олиш мумкин. Арзонга беради. Айтганингизга бериб юборади. Ишқилиб, қўлдан кетқизса бўлгани.

Михрюткин (*бир оз сукутдан сўнг*). Оти чинданам дуруст отми?

Ефрем. Жуда жонон от — мана, ўзингиз кўрарсиз.

Михрюткин (*яна бир оз сукутдан сўнг*). Қим билсин сени, доим ёлғон гапирганинг гапирган.

Ефрем. Нима фойда менга ёлғон гапирганимдан? Ит алжийди, нимага десапгиз у ит.

Михрюткин (*норози оҳангда*). Бўлди, кўп ғингшима (*сукут*). Шу отнинг ўзидаям ҳали кўп юрамиз.

Ефрем. Ихтиёрингиз, марҳаматли тўрам. Яна ўзингиз биласиз, лекин бу от ҳеч нимага арзимайди. Ўлгудай шалвираган.

Михрюткин. Нима-а?

Ефрем. Шалвираган.

Михрюткин. Ўзинг шалвирагансан.

Ефрем (*орқасига ярим ўгирилиб*). Қим... Мен шалвираганманми?

Михрюткин. Ҳа, сен. Нимасига ҳайрон бўласан бунинг? Сен шалвирагансан.

Ефрем (*бўйинини чўзиб*). Ие... Лекигин, сиз, Аркадий Артемьич, ҳалигидай... Бундо-оқ оғзингизга қараб гапирсангиз бўларди... (*У жуда хафа ва ҳаяжонда.*)

Михрюткин (*тажанг бўлиб*). Нима-а?.. Нима дединг?

Ефрем. Ахир ўзингиз ўйланг... Қандай қилиб...

Михрюткин. Учир! Учир овозингни! Учир овозингни деяпман сенга! Вой, нотавон-е! Бун қаранг-а, хафа бўлдилар! Ҳа, шалвирагансан, шалвираганнинг ҳам уччига чиққанисан. Нима, сен оғзингга келганини алжийсану мен — лом-мим демай ўтираверишим керак эканда-а? Худо билсин, менга қаёқдаги гапларни вайсаб ташладингу мен чурқ этмай ўтираверишим керак экан-да? Ургилдим сендақа маҳмадоналардан! Тагин хафа бўлганлари сртиқча! (*Йўталади.*) Учир овозингни!..

Михрюткиннинг қаттиқ йўтали тутиб, гапи оғзида қолади. У чўнтагидан ўроғлиқ қоғоз олади, уни очиб, ичидан бир бўлак обаки олиб, уни сўра бошлайди. Ефрем чурқ этмай, отларни ҳайдаш билан овора; унинг юз ифодаси мағрур ва жиддий. Михрюткин бир оз тинчлангандан кейин, орқасидаги ёстиқни тўғрилашга кўп уринади-ю, лекин ҳеч тўғрилай олмайди, сўнг Селиверстнинг биқинига туртади, Селиверст Аркадий Артемьич билан Ефремининг суҳбати давомида қотиб ухлаб ўтирган эди.

Селиверст, Селиверст, деяпман, тарракдек қотибди, уятсиз, Селиверст!

Селиверст (*уйғониб*). Нима буюрадилар?

Михрюткин. Мана шунақа-да. Сенларга бунчалик кўнгулчан бўлмаганимда, мени иззат қилган бўлардиларинг, ҳозир бўлса, иззат-ҳурмат қанақа бўлишини унутиб ҳам юборгансанлар. Нима қилиб ухлаб ўтирибсан ё ухлаш қанақа бўлишини кўрмаганмисан?.. Бу ерда кучер ҳаддидан ошиб, баринни безовта қилса-ю, донг қотиб ухлаб ўтирсанг!

Селиверст. Мен фақат қиттайгина мизғиб олдим, Аркадий Артемьич...

Михрюткин. Мизғиб олдим дегин (*жаҳлдан тушиб*). Орқамдаги ёстиқни тўғрилаб қўй.

Селиверст ёстиқни тўғрилайди.

Бир нарсага ҳайронман: сенларга шунча мурувват қилсам ҳам, ҳеч садоқатларингга муяссар бўла олмадим. Азбаройи худо, ҳамманг ҳам мени сариқ чақага пуллаб юборишдан тоймайсан! (*Ийғламоқдан бери бўлиб*.) Ҳа, озгина сабр қилларинг, яқинда жонларингга тегмай қўяман, ҳадемай, ҳадемай оламдан ўтаман (*бошини қуйи қилади*), ўшанда кўраман, менсиз яшаш яхши бўлармикин сенларга.

Селиверст. Аркадий Артемьич, нималар деяпсиз ўзингиз? Қўйинг, хафа бўлмаг! Худонинг марҳамати улуг. Ҳай Ефрем, уялмадингми-а, бемеҳр...

Михрюткин (*Селиверстнинг сўзини бўлиб*). Гап Ефремда эмас. Ҳаммаларинг шунақасаплар. Мана, масалан, энди нима қиламан? Хотинимнинг кўзига қандай кўринаман? Охирги пулим эди — униям бекорга сарфлаб қўйдим. Шу билан ишларимни яна бешбаттар чатоқлаштириб юбордим. Энди васийлардан воз кеча олмайман... Йўқ, овора бўласаплар. Ана энди мени боплашади, боплашгандаям шунақа боплашадики...

Селиверст. Ҳақ рост, Аркадий Артемьич, чакки бўлди. Мен тушунмасам, ким тушунади дардингизни? Ахир бизнинг айбимиз нима, шафқат қилиб айтинг. Биз ахир бутун жону дилимиз билан сизни иззат қиламиз; кўнглингизни кўтаришга уринамиз...

Михрюткин. Ҳеч бўлмаганда мени ранжитмасаларинг, жиғимга тегмасаларинг бўларди. Кўриб турибсанларки, баринингизнинг иши чатоқ, чунонам чатоқки, таърифига сўз топилмайди, одамлар айтгандай, кўз қинидан чиқай дейди — сен бўлсанг, сенларга кулги бўлса бас... (*Обаки шимади*.)

Селиверст. Ҳаммасига сабаб шаҳарликларнинг багритошлиги бўлди... Истақларини қондиргандан кейин яна нима бало керак экан, э худо, гуноҳимни ўзинг кечир! Арвоҳ урсин-е уларни, гуноҳга қўйишди кишини! (*Туфлайди*.)

Михрюткин. Қип-қизил босқинчи улар. Мана, менга шаҳарда обаки сотишди, шимсанг оғзингдан ма-

лина ҳиди келади, деб айтишувди, аммо ҳид у ёқда турсин, маза-матраси ҳам йўқ. Ичига фақат елим соллинганга ўхшайди (*бир оз сукутдан сўнг*). Шу қолган эллик сўмга ҳеч бўлмаса бирон егулик олсам яхши бўларди! Лиссабон виносидан, чамамда, бир шиша ҳам қолмагандир ҳали?

Селиверст. Охиргисини йўлга чиқиш олдидан ичдингиз.

Михрюткин. Ҳа, тўғри... хотинимга ҳам ҳеч нима елмадим — унинг буюрган нарсалари бор эди... Эҳ!..

Селиверст. Ҳа, турган гап, Ранса Карповна аччиқланадилар энди.

Михрюткин (*йиғламсираб, чинқириб*). Сен нега ярамга туз сепасан? Хўш, нега? Тавба, худоё тавба! Қандоқ кунларга қолдим! Қандоқ кунларга қолдим! Қандай бахти қаро одам эканман ўзим? (*Бошини қуйи қилади, йўтала бошлайди.*)

Селиверст. Аркадий Артемьич... Тентаклик қилдим!.. Кечиринг...

Михрюткин йўталади ва шинелига ўралиб олади.

Азбаройи меҳр қўйганимдан, Аркадий Артемьич.

Михрюткин индамайди. Селиверст ҳам жим қолади. Чорак соат давомида ҳеч ким гапирмайди. Отлар зўр-базўр лўкиллаб чопиб бормоқдалар, уларнинг тепасида сўпалар гужғон ўйнайди. Селиверст яна ухлаб кетади. Михрюткин аста бошини кўтаради.

Михрюткин (*кўнгли таскин топиб, Ефремга*). Хўш, эс-ҳушингни йиғиб олдингми?

Жимлик.

Эс-ҳушингни йиғиб олдингми, деяпман сенга?

Ефрем (*бир оз сукут сақлаб ўтиргач, жиловни бир силтаб қўйиб*). Йиғиб олдим.

Михрюткин. Ўзингга келдингми?

Ефрем. Келдим.

Михрюткин. Нима, тартибни билмайсанми? Кечирим сўра.

Ефрем. Кечиринг мени, Аркадий Артемьич!

Михрюткин. Худо кечиради. (*Бир оз сукутдан сўнг.*) Ҳалиги, Евграф Авдеичнинг оти қанақа тусда?

Ефрем. Тўриқ от.

Михрюткин. Тўриқ... Неча ёшда экан?

Ефрем. Тўққизда.

Михрюткин. Яхши чопадими?

Ефрем. Яхши.

Михрюткин. Лекин, мен сенга айтсам, ўлгудек заҳарсан-да. Худди қопиб оладигандай жавоб қиласан... Нима, хафа бўлдингми мендан?

Ефрем (*бир оз сукутдан сўнг*). Ўзингиз ўйланг, Аркадий Артемьич, мени ҳеч нимага тушунмайди, дейсизми? Мен ҳаммасини биламан, Аркадий Артемьич. Бизлар билмасак ким билсин? Чунончи, тўрам нафратландилар, дейлик, хўш, нима қилти нафратлансалар? Нафрат бор ерда шафқат ҳам бўлади.

Михрюткин. Балли, мана бу гапинг дуруст.

Ефрем. Ахир ўзингиз ўйланг, Аркадий Артемьич, биз узоқ элларга саёҳат қилмаган бўлсак ҳам, жуда бурчак жинни бўлиб ўтирганлардан ҳам эмасмиз; кўпроқ Петербургда одамларга аралашиб одам бўлдик: аммо лекигин, чунончи, сигирни чўчқадан фарқ қила олмайдиган ношудлардан эмасмиз. Баъзи мужикларга ҳар хил қаланги-қасанги нарса ҳам мўъжизадек туюлади, нимага десангиз, у, қишлоқи, оми одам, иложи қанча. Ўйлаб иш қилиш керак, ҳар бир нарсада ҳам аввал ўйлаб, кейин иш бошлаш керак, ким янглишмас экан — айбисиз парвардигор, дейдилар. Баъзида қўполлик қилиб қўйишинг мумкин, ё бўлмасам, пожўя иш қилиб қўйдинг, дейлик — хуллас, тўраинга қилигинг маъқул тушмади, дейлик. У сени қойиб бериши мумкин, лекигин сен чида. Қарабсанки, жаҳлидан тушади-ю, яна бояги-боягича апоқ-чапоқ бўлиб кетасан.

Михрюткин. Мана бу гапингда маъни бор; мен ҳеч қачон бемаъни одамга бемаънисан демайман, ҳеч қачон.

Ефрем. Муҳтарам Аркадий Артемьич. Ахир ўзингиз ҳам буларни мендан яхшироқ тушунасиз. Нима, жинни бўпманми сиздан хафа бўлиб? Сўкишиб, уришиб бир-бирига бас келиб бўлармиди киши? Ўзингиз яхши тушунасиз; бордан юқади, йўқ нарса мисоли сувдай оқиб ўтиб кетади. Лекигин ҳар қандай одамнинг бошига ҳам ғам тушиши мумкин; энг фаросатли сеҳргар ҳам бошига тушган фалокатдан ўзини олиб қоча олмайди. Бирдан «лоп» этиб бошинг балога қолади-ю, унинг қаёқдан пайдо бўлганини ҳам билолмай, ҳайрон

қоласан? Иннайкейин, мана бу бундоқ бўлади-ю, анави ундоқ бўлади, деб ким ҳам олдиндан каромат қила оларди. Нима бўлишини ёлғиз эгамнинг ўзи билади! Ҳаммаси биз учун қоронғи. Мана, чунончи, айқиқи олайлик: ўрмонда яшайди, ўзи баҳайбат ҳайвон, аммо думи сичқоннинг думича ҳам келмайди, энди ҳаккани олиб қаранг, ўзи зигирдаккина қушча бўлса ҳам думи ўзидан икки ҳисса узун. Бунинг сабабига ким тушуна оларди дейсиз? Буларнинг ҳаммаси қони ҳикмат, ҳеч қайсисининг мағзини чақа олмайсиз, ҳаммаси худодан. Мана, мисол учун, агар ижозат берсангиз, Аркадий Артемьич, сизга бўлган ҳурматим юзасидан ижозат берсангиз, ўзингизни олайлик: сиз ўқиняпсиз, хўш, нима сабабдан ўқиняпсиз?

Михрюткин. Нега ўқинмай? Мен ўқинмай ким ўқинсин? Ўйлаб тонган гапини қаранггу: нега ўқинасизмиш.

Ефрем. Мен тушунаман, тушунаман. Аркадий Артемьич, шафқат қилинг, нега энди тушунмас эканмиз? Биз ҳаммасига тушунамиз. Лекин, сиз ҳам бир нарсага тушунишингиз керак: ҳозир, бу ўринда, аниқ бир нарса деб айтиб бўлмайди. Мана, мисол учун қўшшимиз Финт-ренблюдовни олайлик — сиз уни яхши танийсиз. Барин-мисан — барин эди! Малайлари барваста, улар таққан зар уқаларни айтмайсизми, хизматкорларининг кийинишини кўрсангиз худди сувратхона дейсиз. Отлари ҳаммаси йўртоқи, ҳар биттаси минг сўм туради, кучерлари кучермисан — кучер, мисоли дев қомат! У меҳмонхоналари, у болохоналаридаги карнай чалувчи французлар, яна ҳабаш малайларини айтмайсизми, хулласи калом, ба-мисоли жаннатда яшагандай бекаму кўст яшарди! Оқибат нима бўлди? Бутун ер-мулкини ким ошди савдоси билан сотиб юборишди. Сизга, шояд худо карам қилса-ю, ишингиз юришиб кетса.

Михрюткин. Айтганинг келсин, лекин негадир ҳеч ишонгим келмаяпти.

Ефрем. Қўйсангиз-чи, Аркадий Артемьич. Нега энди ишонмайсиз?

Михрюткин. Мен пешонаси шўр одамман, биродар. Қимлигим ўзимга аён, қанақа бахти қаро одамлигимни яхши биламан; менинг сариқ чақаликча ҳам омадим йўқ.

Ефрем. Қўйсангиз-чи, Аркадий Артемьич!

Михрюткин. Илтимос қиламан сендан, қўй, бу ҳақда гапирма. Ундан кўра, отларингга қара, ухлаб қолай дейишяпти.

Ефрем. Йўғ-е, отлар чопқиллаб кетишяпти.

Михрюткин. Ҳа, яхши... Индамайман... Фикрингга қўшилишаман. (*Қаттиқроқ гапиради*). Фикрингга қўшилишаман, деяпман сенга (*хўрсинади*). Роса кун қизиди-да, э худо! (*Бир оз жим ўтиргач.*) Ёняпти-я, ёняпти, тавба! (*Яна бир оз жим ўтиради.*) Бир уриниб кўрмоқчиман, қиттайгина мизғиб ололмасмикинман... (*У ёқбу ёғини йиғиштириб, бошини тарангас деворига қўяди.*)

Ефрем. Ҳа, яхши-яхши туш кўринг, отахон.

Узоқ давом этган жимлик. Михрюткин ухлаб кетади, у гоҳ ҳуш-так чалиб, гоҳ томоғини тақиллатиб хуррак ота бошлайди. Унинг боши орқага оғиб тушади. Оғзи очилиб қолади.

Селиверст (*аввал бир кўзини, кейин иккинчи кўзини очади ва пичирлаб Ефремга юзланади*). Оббо қирриғ-е. Нега бунча булбули гўё бўлиб кетмасанг?

Ефрем (*бир оз сукутдан сўнг у ҳам пичирлаб*). Нега бўларди? Жуда овсарсан-да, биродар. Кўрмаяпсанми, баринимиз ҳали ёш, чўчиюпти... Яшашнинг йўл-йўригини ўргатиш керак-да, ахир.

Селиверст. Қўй-э уни! Шуни юпатиб ўтирибсан-а...

Ефрем. Бошқалар назар-писанд қилишмагандан кейин...

Селиверст. Бошқалар... Бошқалар...

Ефрем. Рост-да... сен-ку отнинг қашқасидай нарсасан. Сен... сен учун баринми, бегонами — барибир.

Селиверст. Нима, сенга барибир эмасми?

Ефрем (*бир оз сукут сақлаб*). Нима, ростданам назорат остига олишмоқчимани унинг ер-мулкини?

Селиверст. Олмай қўйишмайди. Менга секлетарининг ўзи айтди.

Ефрем. Шунақа дегин. Бойвучча-чи?.. Бундан чиқди, унинг ҳам хўжайинлик қилишга ҳуқуқи қолмас экан-да?

Селиверст. Турган гап. Мулк бойвуччаники эмас-ку.

Ефрем. Йўқ, уй ичида дейман, уй ичида.

Селиверст. Уй ичида хўжайинлик қилаверади.

Ефрем. Ундан нима фойда? Қойилмача экан бу назорат деганинг.

Михрюткин уйқусида ижирганиди. Селиверст билан Ефрем унга тикилиб қараб турадилар; у уйғонмайди.

Яна бешбаттар аччиғи чиқиши мумкин.

Селиверст. Буям бўлиши мумкин.

Ефрем. Мен ҳам шуни айтаман-да. Шўрликка раҳмим келади.

Селиверст. Менинг раҳмим келмайди. Шу қилиб юрган ишининг нима ҳожати бор эди, унга. Зодагон бўлдим деб керилиб юрди, шўр пешона... хўш, айб кимда? Нима қиларди қуюшқондан чиқиб кетиб? Шунақа.

Ефрем. Эҳ, Александрич, ўлгудек бемулоҳаза одамсан-да... Бундоқ ўйлаб кўрсанг-чи; ҳарна бўлса ҳам у барин-ку.

Селиверст. Бўлди, кўп ақл ўргатаверма менга...

Михрюткин яна ижирганиб, хиёл бошини кўтаради. Селиверст апил-тапил бошини бурчакка суқиб, кўзини юмиб олади. Ефрем отлар устида қамчи ўйнатиб: «А, қу, қу, қу, чў-ў...»—деб қичқиради.

Михрюткин (*кўзини очади, кейин кўзларини сузиб, керишади*). Озгина мизғиб олибман шекилли.

Ефрем. Ҳа, ухлаб олдингиз.

Михрюткин. Анча йўл босиб қўйдикми?

Селиверст бошини кўтаради.

Ефрем. Айрилишга яна уч чақиримча бор.

Михрюткин (*бир оз сукутдан сўнг*). Шунақаям ёмон туш кўрдимки! Нималигини яхши аниқлай олмадим, аммо лекин жудаям ёмон туш кўрдим (*сукут сақлаб*). Ер-мулк ҳақида... Назорат остига олиш тўғрисида. Мени суд қилгани тўсатдан Францияга олиб кетишганмиш... Шунақаям бемаза тушки, асти қўясан.

Селиверст. Маълум нарса... уйқуда ўйлагансиз.

Михрюткин. Жуда хавотирдаман (*йўталади*).

Ефрем. Бе, қўйсангиз-чи, Аркадий Артемьич, нима қиласиз безовталаниб? Ҳаммаям шунақа туш кўриши мумкин. Чунончи, мана мен яқинда бир туш кўрдим, шунақаям антиқа тушки, ҳеч тушуниб бўлмайди денг. Туш кўрсам... (*у бошини эгиб, бариннинг кўзига сачрамасин учун қорнига яқин ерда тамаки қутисини очиб ҳидлайди*). Туш кўрсам... (*бурни қичиб, пишнайди ва паст овоз билан гапиради*). Оббо, байталмоне,

Ўткир экан!.. (Баланд овоз билан.) Туш кўрсам, кечасиймиш, дала йўлидан кетиб бораётганмишман. Ўзим юриб кетяпканмишману, қаёққа кетяпман ўзи, деб ўйлармишман. Лекинига, йўл менга таниш эмасмиш, аллақандай тепаликлармие, ҳувиллаб ётган жарликлармие, кетяпканмишману ўзим, мен сизга айтсам, бу йўл қаёққа олиб бораркан, деб атрофга аланглармишман денг; аммо қаёққа бораётганимни ҳеч билолмасмишман. Бирдан рўпарамдан бир бузоқ чиқиб, ғизиллаганча мен томонга чопиб келаверипти. Бундоқ қарасам, ўқдек учиб, яна бошини сарак-сарак қилиб келаётганмиш. Хўп, яхши. Бузоқ чопиб келяпканмишу, афандим, мен бўлсам, гўё: э! Бу Шафнутий отанинг бузоғи, арқонини узиб кетипти шекилли, ке, тутиб олай, деб ўйлаганмишман. Шундай деб, бузоқнинг орқасидан қува кетибман, денг... Тун, мен сизга айтсам, зим-зиё қоронғи денг, ҳеч пима кўринмайди. Шу бузоқнинг орқасидан қувиб кетаётганмишману, лекин уни ҳеч тута олмасмишман. Қанча уринсам ҳам ҳеч тута олмасмишман! Э, биродар, дермишман гўё ўзимга-ўзим: афтидан, бу бузоқ эмас, аллақандай алвасти-палвастига ўхшайди. Ке, депман, орқамга қайтай, у билган помаёқулчилигини қилаверсин, шаталоқ отиб юраверсин. Хўп, яхши. Мен яна аввалги юрган йўлимдан орқамга қайтибман, қарасам — йўл ёқасида дарахтга ўхшаган бир нарса турганмиш, мен унинг ёнидан ўтиб кетишим билан ўша дарахтсифат нарса пайимга тушиб, орқамдан қувиб қолганмиш... Менга ҳамла қилиб, шохлари билан суза бошлаганмиш, денг... Шунда, ажалим етипти, деб ўйладим. Чўчиб кетдим — тушимда, мен сизга айтсам, чунонам қўрқиб кетдимки, азбаройн қўрққанимдан тиззаларим дағ-дағ қалтирай бошлади. Ие, деб ўйладим, пима учун энди бу мени шохи билан орқамга сузади ўзи, дедиму, мен сизга айтсам, орқамга бундоқ ўгирилиб қарадим, қарасам, орқамда бузоқ эмас, хотиним турганмиш... Сочлари алвастиникидай тўзиб кетган, менга ўқрайиб қараб турибди денг.... Мен хотинимга қараб юра бошлаган эдим, у чунонам қарғаб кетди, денг... Сен, пияниста, дейди, қаёқдан келяпсан, дейди... Мен пияниста эмасман, дейман унга, пияниста ҳам шунақа бўладими, дейман, ундан кўра, дейман, яхшиси ўзинг айт, қандоқ қилиб, бу томонларга келиб қолдинг? Бориб сен беҳаёни баринга айтмасамми, Раиса Карповнага ҳам устингдан шикоят қи-

ламан, дедим. Хотиним бўлса, тўсатдан шунақаям хандон ташлаб кулиб юборди, чунонам хунук хахоладики, аъзойи баданим жимирлаб кетди. Бундоқ афтига қарасам, кўзлари ям-яшил, худди мушукникидай чақнаб турипти. Ҳей, хотин, бунақа хандон ташлаб кулма, дедим мен унга, бунақа кулиш гуноҳ бўлади. Ёлбораман, кулма, хотин, десам, мен сенга ҳеч қандай хотин эмасман, сув парисман, дейди у. Шундай деб, бир огзини очган эди, ё бапармони худо, огзидаги тишлари, худди чўртан балиқникига ўхшаш сон мингта... Шу ерга келганда ўзимни тутиб туролмай, овозимнинг борича бақриб юбордим... Кекса Куприянич мен билан бир бурчакда ётган эди — овозимни эшитиб, худди телба одамдай, сўридан иргиб тушиб, теламга келибди. У мени чўқинтириб туриб, Ефремжон, нима қилди сенга, кел, қорнингни ишқалаб қўяй, дейди. Мен бўлсам ўтирган ўрнимда дағ-дағ титрайман, денг, титрайману, чолга тикилиб, ҳеч нимага тушунмайман — ҳатто эгнимдаги кўйлагим ҳам ҳилпираб турипти денг. Ҳа, мана шунақа антиқа тушлар ҳам бўлади.

Михрюткин. Ҳа, антиқа туш экан. Кейин тушингни хотинингга айтиб бердингми?

Ефрем. Бўлмасам-чи.

Михрюткин. Ҳўш, нима деди?

Ефрем. Айтадики, тушда бузоқ кўрсанг — чипқон чиқади, дейди; сув парисини кўрсанг, мушт ейсан, дейди.

Михрюткин. А! Буни билмас эканман.

Ефрем. Айтадики, елкамга ажина миниб олганмиш, шундан бақриб юборганмишман.

Михрюткин. Бўлмаган гап! Ажина бор эканми?

Ефрем. Бўлмасам-чи! Ўзингиз ўйлаб кўришг. Яқинда чўри хотин кечки пайт нимагадир ҳаммомга кирипти — чўмилгани эмас, — ўша куни ҳаммомга ўт ёқишмаган эди, — ундан кейин, кампир хотин нимаям қиладди денг чўмилиб. Хуллас, зарурат юзасидан кирипти-да. Кейин нима бўпти, денг. Ечинадиган хонага кирса, зимзиё қоронгимиш, қўлини чўзган экан, худди биров тургандай туюлипти. Пайпаслаб кўрса, туклари жудаям қалли пўстакмиш.

Михрюткин. Битта-яримта пўстин осиб қўйган бўлса, ўшанга қўли тегиб кетгандир-да.

Ефрем. Пўстин дейсизми? У ерга ҳеч қачон пўстин осилмаган.

Михрюткин. Бўлмаса, битта-ярымта мужик кир-гандир.

Ефрем. Мужик? Нима, жинни бўптами мужик пўстинини тескари кийиб? Мужик ҳеч ҳам пўстинини тескари киймайди.

Михрюткин. Хўш, нима бўлган экан, бўлмаса?

Ефрем. Мана, эшитинг. Кампир: «Ё алҳазар», деб олиб, кейин: «Қим бу?» деб сўрапти. Лекигин, ҳеч ким жавоб бермапти. Кампир яна: «Қимсан ахир ўзинг?» деб сўраган экан, ҳалиги нарса худди айиққа ўшаб бир бобиллаб ўкириб берипти, денг... Кампир шу заҳоти шаталоқ отиб қочиб қолипти. Кейин зўрга нафасини ростлаб олибди.

Михрюткин. Хўш, сенингча, нима экан ўша нарса?

Ефрем. Нима бўларди? Ажина-да. У сувга ўч бўлади.

Михрюткин (*бир оз сукутдан сўнг*). Қип-қизил тентаксан-да, Ефрем, мен сенга айтсам. (*Селиверстага ўгирилиб*.) Сен ҳам ажинага ишонасанми?

Селиверст (*норози оҳангда*). Бе, қўйсангиз-чи, барин, нима қиласиз шу нарсалар билан бошингизни қотириб.

Ефрем. Гапимга ишонаверинг. Аркадий Артемьич, ҳатто кичкина болалар ҳам билади буни. Бўлмаса кечалар ким отларга миниб олиб, уларни чоптиради, дейсиз? Иннайкиейин, фақат ажина эмас, опала ҳам бўлади.

Селиверст. Бас қил, Ефрем!

Ефрем. Нимайди?

Селиверст. Ҳеч нима. Яхши эмас. Гаплашгани бошқа гап қуриб қолганми сенга?

Михрюткин. Опала? Бунинг нимаси тагин?

Ефрем. Ие, билмайсизми ҳали? Жимитдай-жимитдай кампирлар, кечалари печка устига чиқиб олиб ип йигиришади, ўтирган ерларида ҳадеб иргишлаб пичирлашишади. Яқинда Федор Марчуковнинг бошига битта шунақа опала ғишт билан туширипти — у опаланинг олдига, печка устига чиқмоқчи бўлган экан...

Михрюткин. Туш кўрган бўлса керак у тентак.

Ефрем. Йўқ — ўнгида бўпти.

Михрюткин. Ўнгида бўлса, нима қиларкан опаланинг олдига чиқиб?

Ефрем. Яқинроқдан яхшироқ кўриб олмоқчи бўлгандир-да.

Михрюткин. Ҳе, яқинроқданмиш! (*Бир оз сукутдан сўнг.*) Лекин бу гапларинг ғирт ёлғон, ҳа-ҳа! (*Яна сукут қилади.*) Ҳайронман, нимага бу тўғрида гап очдинг ўзи. Кўнгилни ғаш қилишдан бошқага ярамайди.

Селиверст. Рост айтдингиз.

Михрюткин. Мен бу бемаъни гапларга ишонмайман, албатта. Фақат оми одамлар ишониши мумкин.

Ефрем. Ҳақ гапни айтдингиз, Аркадий Артемьич.

Михрюткин. Зеро, чунончи, ўша опала-ю ва ҳоказолар, ўзинг ўйлаб кўр, жисм эмас-да! Сен нима дейсан?

Ефрем. Мен бир нарса дея олмайман, Аркадий Артемьич, ким билсин дейсиз, нима бало экан улар.

Михрюткин. Агар жисм бўлмаса, яшай олишармикин? Гапимга тушуниб ол, жисм бошқа, руҳ бошқа.

Ефрем. Ҳа, рост.

Михрюткин. Демак, бундан чиқадики, ҳаммаси ёлғон, фақат хаёл. Қисқаси — бидъат.

Ефрем. Ҳмм...

Михрюткин. Шундай бўлса ҳам, бунақа нарсдан гаплашиш яхши эмас. Нима ҳожати бор? Жумбоқ.

Ефрем. Гап келиб қолганда, бир айтдим-қўйдимда. Бўлмасам, кимга кераги бор, дейсиз...

Ўртадаги от қоқилади.

Чў, лаънати — ҳаром ўлгур!

Селиверст. Вой, аҳмоғе! Гапининг ҳеч тайини йўғ-а! (*Туфлайди.*) Туф! Қуриб кетсин ўша ажиналаринг! Сен, Ефрем, ўзинг кучер бўлсанг ҳам, фаросат деган нарса йўқ экан сенда!

Ефрем. Ҳа, ҳамма фаросатни йиғиб сизга берган; Селиверст Александрич...

Михрюткин. Ие, ие, ие... Бу қанақаси бўлди? Бир ками энди менинг ҳузуримда гижиллашншларинг қолувдими?

Ефрем. Ахир, Аркадий Артемьич...

Михрюткин. Икковларингдан ҳам тилларингни тийишларингни лутфан илтимос қиламан.

Қисқа муддатли жимлик.

Сен бўлсанг, Селиверст, ухлама. Биринчидан, бу — одобсизлик, иккинчидан, тартибсизлик. Кундузиям ух-

ларканми киши? Кечаси ухлаш керак. Бунақа тартиб-сизликни ҳеч жиним суймайди!

Селиверст. Хўп бўлади.

Михрюткин (*бир оз жим ўтиргач, Ефремга*). Ҳа-я! Хотинингдан гап очувдинг, эсимга тушди, унга айтиб қўй, сигирларга исириқ солиб қўйсин... Менга шаҳарда айтишди — Жерловода ўлат тарқалганмиш.

Ефрем. Хўп бўлади.

Михрюткин (*бир оз сукўтдан сўнг*). Қалай у... хотинингни айтяпман... Хурсандмисан унда?

Ефрем. Яъни масалаи, қай маънода сўраяпсиз?

Михрюткин. Қай маънода бўларди. Умуман сўраяпман. Чупоччи, мен хотинингдан хурсандман. Молларни яхши боқади.

Ефрем. Ҳа, ишини билади (*оҳиста*). Ҳаммага маълум: хотинсиз яшаш эркакнинг миждозига тўғри келмайди. Мен сизга айтсам, хотин киши одамларнинг кўнглини очини учун яратилган. Лекин, гап шундаки, барибир, хотиндан эҳтиёт бўлса зарар қилмайди. Ота-боболаримиз отингга далада, хотинингга уйда ишонма. деб бекорга мақол тўқимаганлар. Хотин киши, ўз-ўзидан маълум — ҳам муғамбир, ҳам ожиза бўлади; хотин — маккор махлуқ. Эр меров бўлмаслиги керак. Хотиннинг вазифаси — эрнинг кўнглини овлашу болаларини боқиш, эрнинг вазифаси — хотинини ўзига итот эттириш, эркалагандаям меъёрида эркаласин. Шундай қилса, тинч-тотув яшашади. (*Отларга қамчи уради*.) Авом халқ орасида баъзи эрлар ўз хотинлари ҳақида: қачон ажал олади сени? — деб айтганларини эшитганман! Бунақа одамларни хуш кўрмайман.

Михрюткин (*шоша-пиша*). Нима? Нима деб айтишаркан?

Ефрем. Қачон ажал олади сени?..

Михрюткин (*ўйчанлик билан*). Ҳм... шунақа дегин...

Ефрем. Мен ёмон кўраман ундайларни... Нимага? Нимага десагиз, мен уларни...

Михрюткин (*қизишиб*). Мен айбситмайман уларни... айбситмайман... (*Бир оз жим ўтириб*.) Энди бас қил алжишингни. Чинданам, сен билан гаплашиб, худо билсин, нималарга бориб тақалмайди киши. (*Бир оз жим ўтиргач, қўлини олдинга чўзиб*.) Нима у, Голоплекага буриладиган айрилишми дейман?

Ефрем. Ҳа, тақсир.

Михрюткин. Худога шукур! (*Елкасидан шинелини ечиб ташлаб у ёқ-бу ёғини қоқади.*) Тезроқ ҳайда, Ефремжон, бўла қол! (*Олдинга эгилади.*) Ана, айрилишга етдик! Ана!

Тарантас катта йўлдан бурилади.

Бу ёгига, энди жуда нари борса уч чақирим қолгандир-а?

Ефрем. Шунчаям келмайди. Мана ҳозир жарга тушамизу, дўнгликка чиқсак, у ёғи қиялик, физиллаб кетамиз!

Михрюткин (*ўзига-ўзи гапирётгандай*). Ҳарна бўлгандаям ўз маконингга қайтганингда жонинг ҳузур қилади-да. Кўнглинг шодланиб, дилинг қувонади. Ҳаттоки отлар ҳам астойдил ҳаракат қилиб тортишади. Қара, қара, шабада ҳам туриб қолди, тўғри юзимга келиб уриляпти, байталмон! (*Селиверста.*) Анави тепаликдаги Грачев ўрмони шекилли-а?

Селиверст. Тўғри — Грачев ўрмони.

Михрюткин. Ажойиб ўрмон! Кўрмилли ўрмон! Чиройли ўрмон! (*Атрофни кузатишда давом этиб.*) Оҳҳо, гречкани қара! Сулиси ҳам яхши бўпти. Кимнинг сулиси булар?

Селиверст. Бескучинполик ҳамқўра деҳқонларники.

Михрюткин. Оббо, деҳқонларе! Нима, уларнинг хўжаликлари шунақа каттами?

Селиверст. Хўжаликлари жудаям айтадиган эмасу, лекин чаккиям эмас. Кунлари ўтиб турипти; яна нимаям керак?

Михрюткин. Сулилари яхши битипти. (*Бир оз жимликдан сўнг.*) Бизнинг сули ҳам чакки эмас... лекин унинг энди менга нима кераги бор?.. Нима ҳожати бор? Мен хонавайрон бўлган, тамомила хонавайрон бўлган одамман... Шўр пешона эканман... адойи тамом бўлдим... Энди шу охириги қувончимдан ҳам маҳрум қилишди мени...

Селиверст. Қўйинг, Аркадий Артемьич. Ноумид шайтон дейдилар.

Михрюткин. Раиса Қарповна ҳам роса адабимни беради ҳали! Мен аҳмоқ бўлсам, уйимга келяпман, деб яна севиниб ўтирибман! Оҳ, дунёда мендек бахти қаро,

бадбахт одам бўлмаса керак! (*Жим қолади ва бир оздан кейин бошини кўтаради.*) Ана, Ахлопково ҳам кўрина бошлади... Яхши қишлоқ. Ҳув ана, попнинг ёнғоқзори. Бу ёнғоқзорда қуёнлар бўлса керак. Эҳ, йигитлар, хафагарчиликнинг нима кераги бор? Қани: «Ўрмонда»ни оламиз. (*Қўшиқ бошлайди.*) Қуюқ ўрмонда...

Ефрем ва Селиверст (*баравар жўр бўлишади*).

Қуюқ ўрмонда,

Қуюқ ўрмонда

— қуюқ...

Михрюткин. Жуда баланд оливординг, Ефрем... Сўфи эмассан-ку, мунча овозингни қалтиратасан?

Ефрем (*йўталиб олади*). Мана ҳозир яхши чиқадими...

Михрюткин (*чийилдоқ овоз билан*). Ўрмон ортида...

Ефрем билан Селиверст. Ўрмон ортида...

Михрюткин (*йўталиб*). Ер ҳайдаб мен... ер ҳайдаб мен...

Ефрем. Чу, тулпорларим! Ер ҳайдаб мен... Ер ҳайдаб мен...

Селиверст. Ер ҳайдаб мен...

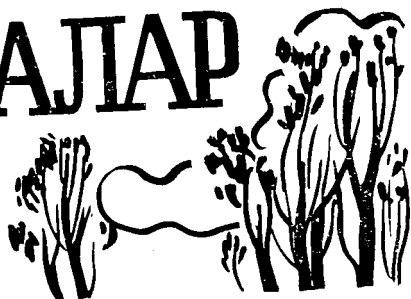
Михрюткиннинг йўтали тутиб, қўшиқ айтишдан тўхташга мажбур бўлади. Селиверст тутила бошлайди. Фақат Ефремнинг жўжа хўроникига ўхшаган чиққироқ овози барала эшитилиб туради.

Е ф р е м. Шудгор... қил... ла... ман:...

Шудгор... қи...ла...ман...

Тарантас қайинзор ичига кириб кетади.

СОЧМАЛАР

МАЙНА

Уринда ётибман, уйқум қочган. Ҳасрат-надомат юрак-бағримни эзади: ўй-фикрларим ёғни-яшинли кунларда сур ранг тепалар узра тишимсиз ўрмалаган қўрғошиндек огир, турна қатор тизилган бир-бирига монанд шумшук булутлар янглиғ хаёлимда кезади.

Эҳ! Уша кезлари бебаҳра, дилхун севги дардига мубтало бўлган эдим... Бундай севги умр заволга юз тутганида, ҳаётнинг кузагида — қалб егим бўлиб, навқирон эмас, йўқ-йўқ, ҳожати бўлмаган беҳуда ёш қолганда менга насиб бўлди.

Рўпарамда дераза бўзариб турибди: хонадондаги бор нарса ғира-шира кўзга ташланади, ёзги субҳидамда булар гўё тош қотгандек осуда кўринади. Соатга қарайман, чоракам уч. Ташқари ҳам жимжит, осуда... Ҳамма ёқни шабнам босган, ибтидосиям-интиҳосиям йўқ!

Шабнамдан сирға таққан боғда, нақ деразам тепасида сархуш қора майна овозини барала қўйиб, минг оҳангда ишонч билан хониш қиларди.

Раиго-ранг куй осойишта кулбамга қуйилиб, уни файзиёб этди, қулоғимни, бедорликдан гангиган бошим ва қалбимни пора-пора айлаган нохуш ўю хаёлимни батамом банд қилганди.

Бу оҳангларда тароват, бепарволик, умри боқийлик тўла-тўқис жамулжам бўлгани учун улардан барҳаётлик нафаси уфурарди. Буларда мен табиатнинг ибтидосиям, интиҳосиям ҳеч қачон бўлмаган гўзал, ғайри шуурий овозни эшитгандек бўлдим.

Майна, ана шу қора майна ишонч билан сайраб ҳам-

ду санолар ўқирди: зеро ҳадемай ҳар вақтдагидек ярқ этиб қуёш жамол кўрсатишини биларди: унинг хойишида ўзи кашф этган ҳеч нарса йўқ: бу минг йил илгари худди шу қуёшни қутлаган ўша қора майна. Орадан яна минг йил ўтиб, мендан қолган кўз илғамас заррачалар эҳтимол унинг абжир танаси атрофида, у ларзага солган ҳавода чирпирак бўлиб айланганда ҳам қуёшни қутлайверади.

Шунда кулгили, ошиқу беқарор, ортиқча одам бўлмиш мен, унга қуллуқ сенга, жажжигина қушча, дилгир бўлиб турган пайтимда деразам ёнида ногаҳон янграган кучли, ҳур қўшиғингга раҳматлар бўлсин, дейман.

У менга тасалли бергани йўқ, нафсиламрда ўзим ҳам таскину тасалли изламадим. Бироқ кўзимга ёш қалқиди-ю, қалбимнинг тўрида кўмилиб ётган дард бир он жунбишга келди. Эҳ! Уша маҳлиқо ҳам, эй тонг куйчиси, сенинг таитанавор қўшиқларинг янглиғ навқирон, тароватли эмасми!

Э, чор атрофда мени бугунми-эртами поёнсиз уммонга суриб кетадиган совуқ тўлқинлар шай турганида гам-ҳасрат ва афсус-надомат чекиш на ҳожат?

Кўзимдан шашқатор ёш қуйилади... Менинг ёқимли қора майнам эса гўё ҳеч нарса бўлмагандек парвойи фалак, ўзининг бахтли ва умри боқий қўшиғини куйлайди!

О, ниҳоят қуёш жамол кўрсатди-ю, лов-лов ёнган юзимдаги кўз ёшларимни ёритди.

Аммо мен ҳамон жилмаярдим.

1877, 8 июль

ШАРҚ АФСОНАСИ

Олиҳиммат, донишманд Жаъфарни Боғдодда ким танимайди?

Бундан кўп йил муқаддам, Жаъфар ўсмир чоғида кунлардан бир куни Боғдоднинг чеккасида ўйнаб юрган экан.

Туйқусдан қулоғига бўғиқ қичқирӣқ эшитилибди: аллаким жон аччиғида ёрдамга чақираркан.

Жаъфар ақл ва фаросат жиҳатидан тенгқурларидан ажралиб тураркан, шунингдек, у раҳмдил экан, ўз кучига ҳам ишонаркан.

У товуш келган томонга югуриб борса, икки қароқчи мункиллаган бир мўйсафидни деворга тираб, тўнаётган эмиш.

Жаъфар шартта қиличини суғуриб, қароқчиларга ташланибди, бирини ўлдирибди, бошқасини қувиб юборибди.

Қароқчилар чанғалидан қутулган мўйсафид ўз халоскорининг оёғига йиқилиб, унинг этагидан ўпиб, шундай дебди:

— Эй довьорак йигит, сенинг раҳму шафқатинг ерда қолмайди. Сени тақдирлайман. Мен фақат кўринишдан ночор, аянчли тиланчига ўхшайман. Лекин мен оддий одам эмасман. Эртага азонда катта бозорга кел, сени ҳовуз ёнида кутиб тураман. Ушанда гапларимнинг чинлигига иқрор бўласан.

Жаъфар: «Ҳақиқатан ҳам кўринишидан тиланчига ўхшайди, лекин дунёда нималар бўлмайди. Кел, мендан нима кетди, бир синаб кўрай», деган гапни кўнглидан ўтказибди-да:

— Жоним билан, ота, бораман,— дебди.

Мўйсафид унинг кўзига тикилиб қарабди-да, жўнаб кетибди.

Эртасига Жаъфар тонг отар-отмас бозорга қараб

йўл олибди. Мўйсафид ҳовузнинг мармар четига тирсагини қўйганча уни кутиб турган экан.

У чурқ этмай Жаъфарни етаклаб, чор атрофи баланд деворлар билан ўралган мўъжазгина бир боққа олиб келибди.

Боғнинг ўртасида, ям-яшил кўкаламзорда фаройиб бир дарахт ўсиб турганмиш.

Туси сарвга ўхшаса-да, барглари бинафша ранг эмиш.

Тенага қайрилган ингичка навдаларда учта олма осилиб турганмиш.

Фир этган шабада бўлмаса ҳамки, дарахт оҳишта шитирлармиш. Гўё у Жаъфарнинг яқинлашадиганини сезгандай, ойна янглиғ полон зириллармиш.

— Эй йиғит!— дебди мўйсафид.— Шу олмалардан нстаганиниги уз, лекин қулогингда бўлсин: оқини узиб есанг, ҳаммадан ақлли бўласан, қизилини есанг, яҳудий Ротшильддек бойиб кетасан, сариғини есанг, жамки кекса аёлларга ёқасан. Танла!.. Бўла қол, имиллама. Бир соатдан кейин олмалар сўлиб қолади, дарахт эса ер қаърига кириб кетади.

Жаъфар бошини қуйи солиб, ўйга толибди.

Ўзига маслаҳат солгандек наст товушда:

— Нима қилсамикин-а?— дебди.— Ҳаддан ортиқ ақлли бўлиб кетсанг, дунёда яшагинг келмайди, ҳаммадан бойиб кетсанг, ҳасадгўйларинг кўпаяди, яхшиси, буришган учинчи олмани узиб ейман!

У айтганини қилибди, мўйсафид тишсиз огзини очиб кулиб юборибди ва шундай дебди:

— Э, ақли расо йиғит! Сен энг мувофиғини танладинг! Сенга оқ олманинг нима кераги бор? Шундоғам Сулаймон пайгамбардан ақллисан. Қизил олманинг ҳам сенга зарурати йўқ. Бусиз ҳам бою бадавлат бўласан. Бироқ сенинг давлатингга ҳеч ким ҳасад қилмайди.

Жаъфар эс-ҳушини йиғиб олибди-да:

— Сиздан бир илтимосим бор, ота. Менга худонинг паноҳидаги халифанинг муҳтарама онаси турадиган жойдан хабар берсангиз,— дебди.

Мўйсафид икки буклиб таъзим қилибди ва йиғитга йўлни кўрсатибди.

Олиҳиммат, саховатпеша, додруғи оламни тутган Жаъфарни Боғдодда ким танимайди?

1878, апрель

И У Қ Л А Ш

Биринчи май кунн эрта тонгда лаг очик дераза олдида ўтирардим.

Ҳали тонг ёришмаган: бироқ осмон бўзариб кўринар, қоронги илиқ тун анча совиганди.

Туман кўтарилмаган, шабада эмасди, ҳамма нарса бир тусда, унсиз... лекин уйғониш онлари яқинлиги сезилиб турарди, сийрак ҳавода шабнам ҳиди кезарди.

Дабдурустдан хонамга очик деразадан қанотларнинг оҳишта патирлатиб катта қуш учиб кирди.

Мен чўчиб тушдим унга тикилиб қарадим... У қуш эмас, ихчам, узун, бурма этакли кўйлак кийган, қанотли жажжигина аёл эди.

У бошдан-оёқ кўк садаф рангда эди: фақат қанотларининг тагининга атиргул сингари нафис, қирмизи ранг эди; марваридгулдан ясалган гулчамбар дум-думалоқ, кичкина бошидаги жингалак сочларини сириб турар, капалакнинг мўйи янглиғ товуснинг бир жуфт пати дўнг, чиройли манглайи устида ажиб силкинарди.

У шифт тагида икки марта парвоз қилди; унинг олмадек юзи, қоп-қора шахло кўзлари жилмаярди.

У қувноқ, чарх уриб чиройли учар экан, ҳар томонга заррин нур сочиларди.

Унинг қўлида дашт чечагининг узун пояси бор эди: руслар буни «подшо ҳассаси», дейишарди,— у чиндан ҳам ҳассага ўхшарди.

Устимдан шиддат билан учиб ўтар экан, қўлидаги чечакни бошимга теккизиб ўтди.

Мен унга талпиндим... Бироқ у деразадан учиб чиқиб,

ҳаволаб кетди. Ёғда, қалин сирень буталари орасида
уни қумри сайраб қарши олди, у кўздан ғойиб бўлган
ерда сутдек оппоқ осмон секин-аста қирмизи тусга
кирди.

Мен сени танидим, хаёлот маъбудаси! Сен мени тасо-
дифан йўқладинг, энди ёш шоирлар ёнига кетдинг.

О, шеърят! Ёшлик! Пок, маъсум гўзаллик! Сиз фа-
қат навбаҳор чоғи эрта саҳарда менинг олдимда бир
зумгина жамол кўрсатишингиз мумкин!

1878, май

БАХТЛИ ҚИМСА

Пойтахт кўчасидан бир йигит ўйноқлаб чопиб бормоқда. У қушдек енгил ҳаракат қиларди. Кўзлари порларди, оғзининг таноби қочган, башараси ҳузурдан ол рангга кирган... Унинг бутун туриш-турмушида мамнунлик ва шод-хуррамлик бор.

Нега бунчалик хурсанд? Мерос тегдимикин? Ё бўлмаса амали ошдимикин? Ё худ севгани билан учрашишга ошиқяптимикин? Балки у мириқиб ноушта қилгандир ва кучи танасига сиғмаётгандир? Ёки Польша қироли Станислав ўз қўли билан унинг бўйнига бежирим бут осиб қўйдимикин?

Йўқ! У бир таниши тўғрисида иғво тўқиб, тинмасдан уни ёйиб юрди, ниҳоят, ўзи тўқиган бўҳтонни бошқа бир таниши оғзидан эшитиб, бунга ўзиям чиппа-чин ишонди.

Оҳ, шу дамда одам бўладиган сиёқи бор бу йигит қанчалар мамнун, қанчалар дилкаш-а!

1878, февраль

ЁЗУВЧИ ВА ТАНҚИДЧИ

Ёзувчи уйда иш столида ўтирган эди. Дафъатан танқидчи кириб келди.

— Бу қанақаси!— деди у хитоб қилиб,— сизга қарши шунча катта-кичик мақолалар, хабарлар ёзганимдан кейин ҳам бичиб-тўқияпсизми? Ахир мен уларда сизда ҳеч қандай салоҳият йўқлигини, аслида унинг ўзи сизда бўлмаганини, ҳатто она тилингизни ҳам унутиб қўйганингизни, ҳаминша подонликда ном чиқариб келганингизни очиқ-ойдин исботлаб берган эдим-ку! Эндиликда эса шартингиз кетиб, партингиз қолган, латтанинг худди ўзисиз!

Адиб бамайлихотир танқидчига мурожаат қилди:

— Тўғри, сиз менга қарши сон-саноксиз мақолалар ва фелъетонлар ёздингиз,— деди у.— Бироқ тулки ва мушук тўғрисидаги масални эшитганмисиз? Тулки ҳийлага бой бўлса ҳамки, барибир тумшуғидан илинади; мушукнинг эса билган бирдан-бир усули дарахтга чиқиб олиш... ўшанда итлар унга етолмайди. Мен ҳам шундай: барча мақолаларингизга жавобан сизга биргина китобимдан жой бердим: доно Қаллангизга масхарабозлар қалпоғини кийгизиб қўйдим. Келажак авлод олдида шу қиёфада намоён бўласиз.

— Келажак авлод олдидамиш!— деди танқидчи хахолаб кулиб.— Ҳали китобим келажак авлодга етади деб ўйлаяпсизми?! Қирқ, нари борса эллик йилдан кейин китобларингизни ҳеч ким ўқимайди.

— Фикрингизга қўшиламан,— деди ёзувчи,— лекин шуям менга кифоя. Гомер ўз Ферситини бир умрга тирик қолдирди: сизнинг оғайнингиз учун ярим аср ҳам кифоя қилади. Хайр, жаноб... Хўш, исму шарифингизни очиқ айтайми? Бунинг ҳожати бўлмаса керак... Номингизни мен айтмасам ҳам ҳамма тилга олади.

1878, шонь

Б У С А Ғ А

(Т У Ш)

Баҳайбат бинога кўзим тушди.

Рўпарадаги деворга ўрнатилган тор эшик ланг очиқ; эшикнинг нарёғи қоп-қоронғи зулмат. Баланд бўсағада бир қиз... рус қизи турибди.

Қоронғи зулматдан совуқ уриб турибди: изғирин билан бирга бинонинг ичидан салмоқли, бўғиқ овоз келади:

— Ҳой, нима қилмоқчисан, бўсағадан ўтмоқчимисан? Биласанми, сени у ерда нима кутади?

— Биладан,— деб жавоб беради қиз.

— Совуқ, очлик, адоват, хўрлик, нафрат, ранжу алам, қамоқ, касаллик ва ўлим кутади-я!

— Биладан.

— Танҳолик, бутунлай ёлғизлик-чи?

— Биладан... Мен тайёрман. Бутун азобларга, зарбаларга бардош бераман.

— Душманлардангина эмас, ота-онанг, дўстларингдан ҳам азият чекасан?

— Майли... розиман.

— Яхши. Ўзингни қурбон қилишга тайёرمىсан?

— Ҳа.

— Бекордан-бекорга ном-нишонсиз ўлиб кетишга-ям-а?! Сен ҳалок бўласан, лекин ҳеч ким бундан хабар топмайди. Қимнинг арвоҳини хушнуд қилишни билмайди!..

— Мен миннатдорчилик ва ачинишга зор эмасман, менга номнинг ҳам кераги йўқ.

— Хўш, жињоят қилишгаям тайёرمىсан?

Қиз бўйинини хам қилади...

— Жиноят қилишгаям тайёрман.

Овоз бир лаҳза тинди. Кейин яна савол беришда давом этди:

— Биласанми, сен шу пайтгача ихлос қўйиб келган ишончингдан қайтишинг, адашганингни, ёш умрингни бекорга хазон қилганингни тушунишинг мумкин.

— Буниям биламан. Ҳар нима бўлганда ҳам киришни истайман.

— Кир!

Қиз остона ҳатлаб ўтгани ҳамоно орқасидан оғир парда ёпилди.

Орқа томондан биров:

— Аҳмоқ!— деб гингшиди.

Аллақаёқдан бунга жавобан:

— Фаришта!— деган овоз келди.

1878, май

КАМПИР

Бийдек даладан ёлғиз кетиб борардим.

Қўққисдан орқамда енгил, эҳтиёткорона ташланаётган қадам товушини эшитдим... Қимдир изимдан келарди.

Ўгирилиб қараб, бошдан-оёқ кўк жулдур кийимга ўралган кичкина, букри кампирни кўрдим. Унинг фақат заҳил, серажин юзи, қирғийники сингари бурни ва тишсиз огзи кўриниб турарди.

Мен унинг олдига келдим. Кампир тўхтади.

— Кимсан? Нима керак сенга? Тиланчимсан? Хайр-садақа сўраяпсанми?

Кампир жавоб бермади. Энгашиб қарасам, иккала кўзи ярим шаффоф оқиш парда билан қопланган. Одатда баъзи қушлар бу тахлит парда билан кўзларини гоят ўткир нурдан ҳимоя қилишади.

Бироқ кампирнинг кўзидаги парда очилмади, кўз қорачиғи кўринмади... шундан билдимки, у кўр экан.

— Садақа керакми?— дедим унга яна.— Нега орқамдан эргашиб келяпсан?— Бироқ кампир аввалига жавоб бермади, сал-пал қўнишди.

Мен ундан юз ўгирдим у ўз йўлимга кетдим.

Бироқ орқамда яна гўё пусиб келаётган аллакимнинг енгил, раvon қадам товушини эшитдим. «Яна ўша кампир!—деб ўйладим.—Нега менга илашиб қолди». Шунда хаёлимдан шу гаплар ўтди: «Балки у кўзи кўрмай йўлдан адашгандир, энди менинг қадам товушимга қулоқ солиб, мен билан одамлар ёнига етиб олмоқчидир. Ҳа, шундай бўлса керак».

Аммо хаёлимга ҳар хил ваҳимали фикрлар кела бошлади: назаримда, кампир менга фақат эргашибгина қолмай, менинг жиловимни қўлига ушлаб олгандек, дам ўннга, дам сўлга бураётгандек, мен эсам қулоқ қоқмай унга итоат этаётгандек бўлдим.

Мен ўз йўлимда кетавердим... Бироқ шундоққина рўпарамда алланарса қорайиб, кенгая бошлади... Қандайдир ўра... «Гўр!— деган фикр миямда чақмоқдек йилт этиб кетди.— Э-ҳа, мени у гўр томон ҳайдаётган экан-да!»

Мен шартта орқамга бурилдим... Қарасам, кампир яна қаршимда турибди... Энди унинг кўзи очиқ! Менга катта-катта, йиртқич қушники сингари қаҳрли кўзлари билан тикилади... Мен унинг устига бостириб бордим... Кўзини яна хира парда қоплади, башараси совуқ тус олиб, тундлашди...

«Эҳ, бу кампир — менинг тақдирим. Бу тахлит тақдирдан бани одам қочиб қутулолмайди!»— деб ўйладим.

«Қочиб қутулолмайди! Қутулолмайди! Нима жиннилик бу?.. Уриниб кўриш керак». Шу қарорга келиб йўлни чап солдим.

Илдам боряниман... Бироқ орқамда ҳамон енгил қадам товушлари шип-шип эшитилади... яқин, жуда яқин қолди... Олдинда яна ўра қорайиб кўринди...

Мен бошқа томонга бурилдим... Бироқ ҳамон орқада шипиллаган товуш, олдинда қора ўра.

Овчининг чангалидан халос бўлишга интилган қуён каби ўзимни қаёққа урмай, барибир бу машъум таъқибдан қутулолмадим!

«Шошма,— дедим ўзимга-ўзим.— Уни алдайман! Ҳеч қаёққа бормайман!»— кўнглимдан шу гапларни ўтказдим у ерга ўтириб олдим.

Кампир мендан икки қадам нарида, орқамда турибди. Уни кўрмасам ҳам шу ерда ҳозир-нозирлигини сезиб турибман.

Бундай қарасам, не кўз билан кўрайки, узоқда қорайиб кўринган доғ мен томонга ўзи ер бағирлаб келаяпти!

Ҳайҳот! Орқамга ўгирилдим... Кампир менга рўйност тикилиб турибди — тишсиз оғзи заҳархандадан қийшайиб кетган...

— Қочиб қутулолмайсан!

1878, февраль

РАҚИБ

Менинг бир ўртоқ-рақибим бўлгучи эди; гарчи у ўқишда, хизматда ёки муҳаббат борасида менга кушанда бўлмаса-да, гапимиз ва фикрларимиз сира-сира тўғри келмасди. Қачон учрашмайлик, орамизда интиҳосиз баҳс-мунозара бошланиб кетарди.

Биз санъат, дин, фан, фоний ва боқий — айниқса боқий дунё тўғрисида баҳслашардик.

У диндор, серзавқ киши эди. Кунлардан бир куни у менга шундай деди:

— Сен ҳамма нарсадан куласан: борди-ю сендан олдин ўлсам, у дунёдан олдинга қайтиб келаман... Кўра-миз, ўшанда кулармикинсан, йўқми?

Худди айтганидек, навқирон вақтида, мендан олдин ўлиб кетди: бироқ йиллар ўтиб, мен унинг ваъдасини, таҳдидини унутдим.

Бир куни кечаси ўрнимга кириб ётдим — ҳеч уйқум келмади. Очигини айтсам, ухлашни ўзим хоҳламадим.

Хона қоронғи бўлиб, қоронғи, ёруғ бўлиб ёруғ эмасди; мен гира-шира шифтга қараб ётардим.

Бирдан, назаримда, икки деразанинг ўртасида рақибим тургандек, калласини аста, маъюс тебратаётгандек бўлиб кўринди.

Мен қўрққаним ҳам, ажабланганим ҳам йўқ... Ёнбошлаб, бемаврид келган кимсага диққат билан тикила бошладим.

У ҳамон калласини тебратарди.

— Нима?— дедим охири.— Суюняпсанми? Ёки пуншаймон қиляпсанми? Нима ўзи бу: огоҳлантиришми

ёхуд таънами?.. Ё бўлмаса ноҳақ эканлигингни менга билдиряпсанми? Ёки икковимиз ноҳақмизми? Аҳволинг қалай? Дўзахнинг азоб-уқубатини тортяпсанми? Ёинки жаннатнинг ҳузур-ҳаловатини кўряпсанми? Бир огиз гапирсанг-чи!

Бироқ рақибим лом-мим деб огиз очмади, калласини итоатгўйлик билан маъюс тебратишда давом этди.

Мен кулиб юбордим... у ғойиб бўлди.

1878. февраль

САДАҚА

Кўчадан кетаётган эдим, мени шарти кетиб парти қолган, жулдур-жулдур кийим кийган бир гадой тўхтатди.

Кўзлари қизарган, ҳадеб ёшланади, лаблари гезарган, ҳамма ёғини яра-чақа босган... Э-воҳ, бу шўринг қургурни қашшоқлик қанчалар абгор қипти-я!

Менга у қип-қизил, шишган, кир-чир қўлини чўзди... У оҳ чекар, садақа сўраб илтижо қиларди.

Мен апил-тапил чўнтақларимни ковлаштирдим... На ҳамён, на соат ва на рўмолча бор... Уйдан ҳеч нима олмай чиқаверган эканман.

Гадой эса тама билан мўлтирар, чўзиб турган қўллари эса титрарди.

Мен нима қиларимни билмай, ўсал бўлиб, унинг кир ва қалтироқ қўлини қаттиқ қисдим... «Айбга буюрма, ошна, ёнимда ҳеч вақо йўқ».

Гадой менга қизарган кўзларини тикди: гезарган лаблари кулгига мойил очилди ва ўз навбатида менинг муздек бармоқларимни қисди.

— Начора, ошна,— деди чайқалиб,— шунгаям раҳмат. Буюм ўз йўлида садақа, ошна.

Шунда мен ҳам ошнамдан садақа олганимни фаҳмладим.

1878, февраль

Қ А Р Ғ И Ш

Мен Байроннинг Манфредини ўқиётган эдим... Манфред абгор қилган аёлнинг арвоғи Манфредни дуои бад қилган ерига келганимда, очигини айтсам, бир оз чўчидим.

Эсингиздами: «Илоё, кечалари ухлолмай чиқ. Ёвуз қалбинг доим менинг кўзга кўринмас жисмимни сезиб турсин-да, ўз ёғига ўзи қовурилиб ётсин»,— деган.

Бироқ шу пайт бошқа бир воқеа эсимга тушди... Кунлардан бир кун Россияда икки деҳқон — ота-боланинг қиринчоқ бўлгани устидан чиқиб қолдим.

Иш шу даражага бордики, ўғли отасини қаттиқ ҳақорат қилди.

— Оқ қил уни, Васильич, оқ қил нобакорни!— деди хотини чолга.

— Қўй, Петровна,— деди чол босиқ овоз билан ва қулочини кенг ёзиб чўқинди:— Илоҳим у ҳам ўғил кўрсину, ўғли ойисининг ҳузурида унинг оппоқ соқолига тупурсин!

Бу қарғиш менга Манфреднинг қарғишидан юз чандон даҳшатлироқ туюлганди.

Чолнинг ўғли алланарса демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, бирдан чалишиб, кўм-кўк кўкариб кетди ва жўнаб қолди.

1878, февраль

ТУНДА УЙҒОНИБ КЕТДИМ...

Тунда ўрнимдан туриб кетдим... Зулматдек қоронғиликда мени биров чақиргандек бўлди.

Мен дераза ойнасига башарамни босиб, қулоғимни динг қилганча, ташқарига кўз қадаб, кута бошладим.

Бироқ ташқарида фақат дарахтлар бир оҳангда ноаниқ шовиллар, ўркач-ўркач булутлар тинмай ўтиб турса-да, на туси, на шакли ўзгарар эди... Осмонда на милт этган юлдуз, ерда на йилт этган ўт бор. Дунём ҳам худди шундай қоронғи, кўнглим чироқ ёқса ёримайди.

Ногаҳон аллақаерда, олисдан чинқириқ эшитилди. У зўрая-зўрая яқинлашиб келиб, одам товушига айланди, сўнг сусайиб, тина-тина четдан ўтиб кетди.

Бу товушда менга: «Алвидо! Алвидо! Алвидо!»— деган нидо бордек туюлди.

Эҳ! Бу менинг ўтмишим, бахтим, севиб ва ардоқлаб юрган энг азиз нарсаларим мен билан бир умрга абадий хайрлашмоқда. Мен елдек учиб ўтган умримга таъзим қилдим, гўрдек ўрнимга кирдим.

Эҳ! Гўр бўлса кошки эди!

1878, июль

И К К И Б О Й

Менинг ҳузуримда бой Ротшильд ўзининг беҳисоб даромадидан болалар тарбиясига, беморларни даволашга ва кексаларни боқишга минг сўмлаб пул ажратди, дейишса суюнаман ҳам унга қойил қоламан.

Аммо қашшоқ бир деҳқон оиласи етим жиянларини бағриларига олганлари ҳеч эсимдан чиқмайди.

Деҳқоннинг хотини шунда бундай деган:

— Агар Катъкани қанотимизга оладиган бўлсак, сўнгги чақани унга сарф қиламиз, ёвғон шўрвага туз олишга ҳам пул қолмайди...

Эри бу гапни эшитиб, унга бундай жавоб берган:

— Биз ҳалиги... ўша ёвғонни тузсизам ичаверамиз.

Ҳимматда деҳқонга етишга Ротшильдга йўл бўлсин!

1878, июль

А Т И Р Г У Л

Августнинг охирги кунлари... Куз.

Қуёш ботди. Тўсатдан момақалдироқсиз ва чақмоқ чақмасдан шаррос қуйилган жала яқингинада кенг даламиз устидан ўтиб кетди.

Уйимиз олдидаги ёмғирга чўмилган боғ ол шафақдан ял-ял ёнади, дов-дарахтлардан енгил ҳовур кўтарилади.

Меҳмонхонадаги стол ёнида ўтирган қиз қия очиқ деразадан чуқур ўйга толиб боққа тикилади.

Мен унинг кўнглидан нималар ўтаётганини билардим: бир дамлик, лекин кескин, изтиробли курашдан сўнг жунбушга келган туйғусини жиловлай олмай, шу аснода ҳиссиётига эрк берганидан хабардор эдим.

Қўққисдан у ўрнидан турди, илдам юриб боққа чиқди-ю, кўздан йўқолди.

Бир соат ўтди... икки соат ўтди: ундан дарак йўқ.

Шунда ўрнимдан туриб уйдан чиқдим-да, хиёбондан юриб кетдим. Унинг шу хиёбондан кетганига имоним комил эди.

Қош қорайди. Бироқ йўлканинг ҳўл қумида, ғирашира қоронғида думалоқ бир нарса қизариб, равшан кўзга ташланди.

Мен эгилдим... Бу сал оғзи очилган ғунча эди. Икки соат олдин бу атиргулни унинг қўксида кўргандим.

Мен лойга тушган гулни авайлаб олдим, меҳмонхонага қайтиб, уни стол устига, қизнинг курсиси тўғрисида қўйдим.

Мана, ниҳоят у қайтди, енгил қадам ташлаб жойига келиб ўтирди.

Унинг ранги ўчган, чиройи очиқ эди; ерга тикилган, гўё кичрайиб қолгандек кўзлари шўх ҳаё билан жавди-раб боқарди.

У атиргулни кўрди-ю, шартта қўлига олди, эзилган, лой илашган гул япроқларига кўз югуртирди-ю, ялт этиб менга қаради, кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— Нимага йиғлаяпсиз?

— Манави гулга қаранг, қандай аҳволга тушибди.

Бу гапни эшитиб донолик қилмоқчи бўлдим.

— Сизнинг кўз ёшларингиз бу лойни ювиб кетади,— деб ғўлдирадим маъноли қилиб.

— Кўз ёши ювмайди, ёндиради,— деб жавоб берди у ва печь ўчоқ томонга ўгирилиб, гулни сўнай-сўнай деб турган ўтга ташлади.

— Ўт кўз ёшидан кўра яхшироқ ёндиради, — деб хитоб қилди у шахдам. Шунда ёш филтиллаб турган чиройли кўзлари дадил ва бахтли табассум қилди.

Мен унинг ўзи ҳам куйиб кул бўлганини фаҳмладим.

1878, апрель

Ч У М Ч У Қ

Овдан қайтиб, боғдаги хиёбондан келаётган эдим. Итим олдинда борарди.

Бирдан у қадамини секинлатди-ю, ўлжани сезгандек, пусиб олға бора бошлади.

Хиёбон четига қарасам, тумшуғининг ёни қизил, бошида яккам-дуккам туки бор темир қанот чумчуқ турибди. Шамолда у қайиндаги инидан тушиб кетганди. Палапон энди чиқа бошлаган қанотларини кериб, чор-ночор турарди.

Итим палапон ёнига секин-аста яқинлашиб борган эди, қайиндан итнинг нақ тумшуғи ёнига кўкраги қора бир чумчуқ тошдек отилиб тушди. Унинг патлари ҳурпайган, важоҳати хунук эди, жон ҳолатда, аянчли чирқиллаб, итнинг тишлари кўриниб турган очиқ огзи томон устма-уст сакради.

У палапонини қутқариш учун ўзини отиб, кўксини қалқон қилди... бироқ унинг зиғирча танаси даҳшатдан қалтирар, заиф овози бўғилиб қолган эди. Бўшашиб, ўзини қурбон қилмоқда эди!

Турган гапки, ит унга бениҳоя даҳшатли махлуқ кўринган. Бироқ, шунга қарамай, у ўзининг баланд, хавфсиз жойида тек ўтиролмади. Иродасидан ҳам зўрроқ куч уни жойидан қўзғатди.

Менинг Трезорим тўхтади. Орқасига чекинди... Чама-си, у ҳам ўша кучни ҳис қилди.

Мен довдираб қолган итимни чақирдиму қойил қолиб
нари кетдим.

Ҳа, кулманг. Мен ўша зинғирча довюрак чумчуққа,
унинг меҳри муҳаббати қанчалар зўрлигига қойил
қолдим.

Шунда муҳаббат ўлимдан ва ўлим ваҳмидан кучли
эканлигини ўйладим. Ҳаёт фақат муҳаббат туфайли
мавжуд, фақат муҳаббатнинг шарофати билан ҳара-
катда.

1878, апрель

М А Ш А

Бундан бир неча йил муқаддам, Петербургда яшаган кезларим, ҳар сафар извош ёллаганимда извошчини гапга солардим.

Айниқса қишлоқдан келган тунги извошчилар билан суҳбатлашишни хуш кўрардим. Улар қирчанғи от кўшилган, вохра билан бўялган чанада нон-насиба топиш, бир йўла хўжаларига ўлпон пули ишлаб олиш умидида пойтахтга келишарди.

Мана, кунлардан бир кун шундай извошчини ёлладим... У йигирма яшар, норғул, азамат йигит эди, кўзлари мовий, икки бети қип-қизил, қошигача бостириб кийган ямоқ шапкасининг тагидан жингала-жингала малла сочлари қулф уриб чиқиб турарди. Кенг, бақувват елкаси устидаги йиртиқ чакмонга қандай сиққанига ҳайронман!

Бироқ извошчининг ҳали соқол чиқмаган бежирим чеҳраси маъюс ва ғамгин эди.

Уни гапга солдим. Унинг овозида ғам-ғусса бор эди.
— Нима бўлди, ука? Нега хомушсан? Бошингга бирор ташвиш тушдими?— деб сўрадим ундан.

Йигит дарров жавоб бермади. Туриб-туриб ниҳоят:
— Ҳа, тўра, ташвишим бор. Бошимга ёмон кун тушди. Хотиним ўлиб қолди,— деди.

— Сен севардингми... ўша хотинингни?

Йигит менга ўгирилиб қарамади, бошини сал қимирлатиб кўя қолди.

— Севардим, тўра. Етти ой бирга турдик... ҳеч унотолмайман. Юрагим туздек ачишади... Э, фалак! Нега

ўлди экан-а? Ёш, соппа-соғ эди!.. Вабо бир кунда суробини тўғрилади.

— Меҳрибонмиди сенга?

— Эҳ, нимасини айтасиз, тўра!— деди бахтсиз йигит хўрсиниб.— Шундай ширин, иноқ яшардикки! Мен йўғимда қазо қилди. Уни дафн этганларини шу ерда эшитдимду дарҳол қишлоққа, уйга жўнадим. Етиб борганимда тун ярмидан оған эди. Кулбамга кириб, ярим йўлда тўхтадим: «Маша! Маша!»— деб оҳиста чақирдим. Фақат чирилдоқ чириллайди. Шунда йиғлаб юбордим, ерни мушглаб: «Еб тўймас, мечкай!.. Уни ютдинг... мениям ют! Эҳ, Маша!»— деб фарёд чекдим.

Бирдан бўшашиб:

— Маша!— деб қўйди. Арқон тизгинни қўлидан қўймай, кипригига қалқиб чиққан кўз ёшини қўлқопи билан сидирди-да, қўлини силтади, кифтини учирди-ю, ортиқ чурқ этиб оғиз очмади.

Чанадан тушгач, унга ҳақидан ташқари уч мири чойчақа бердим. У иккала қўли билан шапкасини ушлаб, эгилиб таъзим қилди ва қор босган бўм-бўш йўлдан аста-секин юриб кетди. Январь ойининг аёзли кечасида йўлни ғира-шира туман қоплаган эди.

1878, апрель

О Ш Ё Н Б Ё Л М А Г А Ч

Нима қилай? Қаёққа борай. Мисоли уясиз қушман. Қуш эса, қуриган навдада ҳурпайиб ўтирибди. Қолишга кўнгли, кетишга жойи йўқ.

Мана, у қирғайдан қўрққан каптар янглиғ шитоб билан тўғрига учди. Наҳотки бирор ерда ям-яшил, шинамгина жой кўринмаса, наҳот у бирон-бир манзилда вақтинча уя қурмаса?

Қуш пастга илинж билан тикилганча хўп учди.

Пастда ҳаракатсиз, ўлик саҳро қулоч кериб ётибди. Қуш шоша-пиша саҳродан учиб ўтди, кўнгли ғаш бўлиб, ҳамон умид билан ерга тикилади.

Пастда саҳро сингари ўлик денгиз ёстаниб ётибди. Ғост, денгиз шовиллайди, бироқ унинг бир меъёрда мавжланишида ҳаёт йўқ, унда ин қуриб бўлмайди. Қуш боёқиш чарчади... Қанот қоқиши сустлашди, парвози тобора пастлашди. Тиккага кўтарилай деса, тубсиз осмонда ин қуриб бўлмайди-ку!

Ниҳоят, у қанотини йиғди-да, чинқириб денгизга қулади. Тўлқин уни ютиб юборди... денгиз эса аввалгидай маъносиз шовиллаганча олға интилди...

Мен қаёққа борай? Менинг ҳам денгизга қулаб тушадиган вақтим бўлмадимикин?

1878, январь

ЗУМРАД САЛТАНАТ

О, зумрад салтанат! О, ёшлик, бахт-саодат ва нур макони! Мен сени... тушимда кўрдим.

Биз беш-олти киши серҳашам, бежирим қайиқда эмишмиз. Ҳилпираб турган байроқчалар остида оқ елканлар қанот кериб турганмиш.

Гарчи мен ҳамроҳларимнинг кимлигини билмасам ҳамки, уларнинг худди ўзимдек навқирон, шўх ва бахтли эканликларини бутун қалбим билан сезармишман!

Рост, мен уларни пайқамайман ҳам. Олтин тангачалар жилва қилаётган поёнсиз мовий денгиз диққатимни жалб этган, бошим устида ҳам худди ўшандай поёни йўқ мовий осмон. Истараси иссиққина қуёш шу осмонда гўё табассум қилаётгандек хушнуд кезармиш.

Даврамизда ўқтин-ўқтин қўнғироқдек шодон кулги овози янграйди!

Гоҳ-гоҳ кимдир гўзал ва оҳанрабо сўз дурларини илға тизиб, шеър ўқийди... гўё осмон жаранглаб унга жўр бўлаётгандек туюлади — шунда денгиз ҳамдардлик билан чайқалгандек бўлади... Бир оздан сўнг яна оромбахш тинчлик қарор топади.

Елдирим қайиғимиз майин мавжлар узра билинар-билинемас мункиб, елдек учиб бормоқда. Уни шамол юргизаётгани йўқ, ўзимизнинг қайноқ қалбларимиз бошқаряпти. Худди жонни бордек, истаган томонимизга итоатгўйлик билан бормоқда.

Биз ёқут ва зумрад рангли ярим шаффоф, сеҳрли оролларни кўрдик. Яқин-йироқ соҳиллардан келаётган муаттар бўй кишини сархуш қиларди: бундай ороллар-

дан бирига етганимизда оқ атиргул ва марварид гуллар устимизга худди ёмғир янглиғ ёғилди: яна биттасидан қанотлари узун, эркин қушлар потиллаб кўкка парвоз этди.

Қушлар тепамизда чарх урар, марварид гуллар билан атиргуллар қайиғимиз ёнида пайдо бўлаётган оппоқ кўпикларга тушиб эриб кетар эди.

Гуллар ва қушлар билан бирга ғоятда ёқимли товушлар ҳам учиб келишарди... Уларда аёлларнинг овози бордек туюларди... Осмон, денгиз, юқорида ҳилпираётган елкан, қайиқ орқасида шилдираётган сув — ҳамма ҳаммаси муҳаббатдан, ҳузурбахш муҳаббатдан сўзлаётгандек эди.

Ҳар биримиз севадиган маҳбуба шу ерда... кўзга кўринмай яқин тургандек бўларди. Яна бир зум ўтса, кўзлари чақнаб, табассум қиладиганга ўхшарди... У қўлингдан ушлайди-ю, сени ҳамиша баҳор яшнаб турадиган диёрга бошлайди!

О, зумрад салтанат! Мен сени... тушимда кўрдим.

1878. июнь

«НОДОННИНГ ҲУКМИНИ ЭШИТСАНГ...»

ПУШКИН

Эй, улуғ шоир, сен мудом ҳақиқатни сўзладинг, бу сафар ҳам ҳақ гапни айтдинг.

«Нодоннинг ҳукми, оломон кулгуси...» Буларни бошидан кечирмаган ким бор?

Буларнинг ҳаммасига чидаса бўлади; қўлидан келганлар, майли, бунга парво қилмасин!

Бироқ шундай зарбалар борки, нақ юракка тегади... Одам қўлидан келган ҳамма ишни қилди; тиним билмай, меҳр билан ҳалол ишлади... Қарангки, туппа-тузук виждонли одамлар ундан жирканиб юз ўгирадилар: ҳалол кишилар унинг номи тилга олинганда ғазабдан бўриқиб кетадилар.

— Жўна! Қорангни кўрсатма!— деб ёш-яланг унга бақиради.— Бизга ўзинг ҳам, ишинг ҳам керакмас: сен бошпанамизни булғайсан — сен бизни билмайсан, туншунмайсан... сен бизнинг душманамизсан!

Хўш, бу аҳволда у одам нима қилсин? Ишини давом эттирсинми, ўзини оқлашга уринмасинми, ҳақиқий баҳо беришлариниям кутмасинми?!

Бир вақтлар деҳқонлар нон ўрнини босадиган, камбағалнинг ризқи рўзи бўлмиш картошкани келтирган сайёҳга лаънат ўқиган эдилар. Уларга қимматли совға тутган сайёҳнинг қўлидан совғасини уриб туширишган ва уни лойга ташлаб топташган эди.

Эндиликда улар картошкани истеъмол қиладилар, ҳатто саховат пешаларининг номиниям билмайдилар.

Майли, ҳечқиси йўқ! Унинг номи нимагаям керак

уларга! У ном-нишонсиз ҳам уларни очликдан қутқаряпти-ку.

Биз келтираётган озуқамизнинг фақат фойдали бўлишини ўйласак бас.

Ўзинг севган одамларнинг оғзидан эшитсанг, ноўрин таъна жуда аччиқ бўлади... Бироқ бунгаям чидаш мумкин... «Ур мени! Лекин гапимга қулоқ сол!»— деган эди Афина йўлбошчиси Спарта йўлбошчисига.

Биз эса: «Ур мени, лекин соғ-саломат ва ҳамиша тўқ бўл!»— дейишимиз керак.

1878, февраль

ЭГИЗАК

Мен эгизакларнинг қирпичоқ бўлганини кўрганман. Улар икки томчи сувдек бир-бирларига жуда ҳам ўхшашарди: юзларининг тарҳи-ю ифодаси, сочларининг ранги, бўйлари, гавдаларининг тузилиши бир хил эди. Бироқ улар бир-бирларини душмандан баттар ёмон кўришарди.

Ҳар иккиси ғазабига чидолмай илондай тўлғанарди. Бир-бирларига ташланай деб турган дарғазаб башаралари, ўқрайиб қараётган чақноқ кўзлари жуда-жуда ўхшаш эди. Буришган лаблари-ю овозлари бир хил эди.

Мен чидаб туrolмай, бирининг қўлидан ушладиму ойна ёнига олиб келдим-да, унга шундай дедим:

— Сўкишгинг келаётган бўлса, яхшиси, мана, ойна олдида туриб олгин-да, сўкин... Сен учун бунинг ҳеч қандай фарқи йўқ... лекин менга эса, анча енгил бўлади.

1878, февраль

МЕН ОЛАМДАН УТГАНДА...

Мен ёруғ жаҳондан кўз юмиб, бўғзимдан жоним чиққанда, ҳей, менинг ягона дўстим, севиклим, ардоқлим, мендан узоқ умр кўрсанг, қабримга бориб овора бўлма... У ерда сенга далда берадиган ҳеч нарса йўқ.

Мени унутма... Лекин мени кундалик ташвишлар, роҳат-фароғат ва муҳтожлик онларида эслама... Мен ҳаётингни заҳарлашни, унинг тинч ўтишига монелик қилишни истамайман. Бироқ, тоза қалбимга ошно ғам-андух қалбингни пораласа-ю, танҳоликда ғусса чексанг, ўзимиз севган китоблардан бирини олгину, эсингда бўлса, кўзимиздан қайноқ ёш тўкилишига сабабкор бўлган ўша саҳифаларни варақла.

Ўқиб бўлгач, кўзингни юмгину менга қўлингни чўзгин... Жисман йўқ бўлиб кетган дўстингга қўлингни узат.

Мен қўлларингни қўлимга олиб эркалашдан маҳрумман: чунки менинг қўлларим ер тагида чириб ётибди. Аммо сен қўлингга менинг қўлларимни сезгудек бўлсанг, мен ўзимни бахтиёр деб биламан.

Эҳ, менинг севиклим, ардоқлигим, ана шундай кўзгунинг олдида менинг чеҳрам намоён бўлади, ана шунда икковимизнинг эзгулик ҳақида ўй суриб, мўлдир-мўлдир ёш тўкканимиз сингари кўзларингдан ёш тўкилади.

1878, декабрь

НОДОН

Дунёда бир нодон бўлган экан.

Шу нодон узоқ вақт даври даврон сурибди, бироқ у тез орада одамлар ҳамма ерда уни калтафаҳм, пайтава қулоқ, деб аташларини билиб қолибди.

Бундан нодон қаттиқ изтиробга тушибди ва бу кўнгилсиз гапларга чек қўйишга бел боғлабди.

Хўп ўйлабди, ниҳоят, унинг қовоқ калласига бир фикр келибди... Нодон ўйламай-нетмай шу фикрини амалга оширмоқчи бўлибди...

Кўчада кетаётса, олдидан бир таниши чиқиб қолибди ва машҳур бир рассомни мақтаб гапирибди.

Шунда нодон шартта унинг гапини бўлибди:

— Э, қўйинг-э! У рассом аллақачон оёқдан қолган... Шуниям билмайсизми? Сиздан кутмаган эдим буни... Эсиз, ҳаётдан орқада қолиб кетибсиз.

Нодоннинг таниши бу гапни эшитиб, ваҳимага тушибди ва дарҳол унинг гапини маъқуллабди.

Бошқа таниши унга бир ёзувчини мақтабди:

— Биласизми, қойилмақом китоб ёзибди, ўқиб чиқдим, антиқа!

Бу гапдан нодоннинг фигони фалакка чиқиб кетибди:

— Суф сизга-е! Уялмайсизми шундай дегани? Уша сиз мақтаган китоб уч пулга қиммат, ундан аллақачон ҳамма юз ўгирган. Ҳали хабарингиз йўқми? Жуда орқада қолган одам экансиз.

Бу гапдан нодоннинг таниши қўрқиб кетиб, унинг гапига қўшилибди.

Нодон терисига сиғмай кетаётса, учинчи танишини кўриб қолибди. Таниши унга бир дўстини мақтабди:

— Фалончи баҳоси йўқ одам-да! Бунақа олижаноб одам дунёга бир келади!

— Э, оғзингизга қараб гапиринг!— дебди нодон унинг оғзига уриб.— Уша сиз кўкка кўтариб мақтаётган одам учига чиққан муттаҳам! Бутун қариндош-уруғини кафангадо қилди. Ким билмайди бунни? Сиз орқада қолиб кетибсиз!

Бу таниши ҳам кўрқиб кетибди-ю, нодоннинг гапига қўшилиб, дўстидан тонибди. Хуллас, шу-шу нодоннинг олдида кимни ва нимани мақташмасин, ҳаммасини қоралаб ёмонга чиқараверибди.

Баъзан денг, у ўқиб:

— Сиз ҳали фозил одамлар борлигига ишонасизми?— деркан. Ниҳоят, танишлари нодон тўғрисида:

— Заҳар! Запти тез! Лекин калласи жойида!— деб гапира бошлашибди.

Баъзилар:

— Тили-чи, тили, тилни айтмайсизми?! Балон азимда, ўзиям!— деб қўшимча қилибди.

Иш шу даражага бориб етибдики, бир газетанинг ношири нодонга танқид бўлимини бошқаришни таклиф этибди.

Энди унинг кўни тугибди. Каттани катта, кичикни кичик демай — ҳаммани баравар танқид қила бошлабди.

Бир вақтлар фозилларга қарши айюҳаннос солган нодон эндиликда фозил бўлиб қолди, ёш-яланг ундан ҳайиқади, унинг олдида қўл қовуштириб туради.

Хўш, шўрлик ёшлар нима ҳам қилсин? Гапнинг пўс-калласини айтганда, бунчалик иззат-ҳурмат қилмасликлари керак эди... бироқ шундай қилмай кўришсин-чи, қолоққа чиқиб қолишади!

Нодонларнинг жойи кўрқоқлар орасида.

1878, апрель

ДУСТ БИЛАН ДУШМАН

Бир умрга қамоққа ҳукм этилган маҳбус қамоқхонадан ўқдек отилиб чиқди-ю, жон ҳолатда қоча бошлади... Уни изма-из қувиб кетишди.

Маҳбус жон-жаҳди билан чопарди... Таъқибчилар аста-секин орқада қолиб кетишди.

Бироқ унинг олдидан тор, аммо чуқур, соҳиллари баланд анҳор чиқиб қолди... Маҳбус сузишни билмасди!

Анҳор устига чириган тахта ташлаб қўйилган эди... Қочоқ ноилож тахтага оёқ қўйди... Бироқ тасодифни қарангки, анҳор бўйида унинг энг қалин дўсти билан энг хунҳор душмани туришарди.

Душман гириг дегани йўқ, қўлини чалмаштириб тураверди, энг қалин дўсти эса айюҳаннос солди:

— Ҳой, нима қиляпсан? Жинни бўлдингми! Ахир тахта чириб ётганини кўрмаяпсанми? Сени кўтаролмайди, синиб кетади, ҳалок бўласан!

Маҳбус жон талвасасида:

— Ахир бошқа ўтадиган жой йўқ-ку, қувиб келаётганларнинг дупурини эшитяпсанми?— деб зорланди.

Бироқ энг қадрдон дўсти:

— Йўқ, қўймайман!.. Ҳалок бўлишингга сира йўл қўймайман!— деб ҳайқирди-да, қочоқнинг оёғи тагидан шартта тахтани тортиб олди. Маҳбус шу заҳоти қутуриб оқаётган анҳорга қулаб тушиб чўкиб кетди.

Душмани кўнгли жойинга тушиб, ғойибона кулди-да, ўз йўлига кетди, дўсти эса анҳор бўйига ўтириб олиб, бахти қаро ошнасига зор-зор йиғлади.

Ажабланарлиси шуки, у дўстини ўзи гўрга тикқанини бир он бўлсин ўйламасди. Маъюсина:

— Айб ўзингда, гапимга қулоқ солмадинг!— дер эди.

Сўнг ўзига-ўзи тасалли берди:

— Қайтага яхши бўлди! Бўлмаса бир умр қўрқинчли қамоқхонада азоб чекарди! Мана энди у ортиқ озёр чекмайди! Ҳаловат топди! Пешанасидаги шу экан!

Шу гаплар кўнглидан ўтди-ю, юраги ачиди:

— Ҳар қалай, кўнгилсиз иш бўлди, бир одам дунёдан кўз юмиб кетди!

Бундан жонкуяр кимсанинг жигари хун бўлиб, бахти қаро дўстига чунонам ачиндики, ўпкасини босолмай хўнг-хўнг йиғлай бошлади.

1878, декабрь

МУХБИР

Икки дўст чой ичиб ўтиришган экан.

Қўққисдан кўчада қий-чув кўтарилибди. Дод-фарёд, қаҳрли сўкишлар, қувончли кулгилар ер-кўкни тутиб кетибди.

Дўстлардан бири деразадан қараб:

— Бировни дўппослашяпти,— дебди.

— Кимни, жиноятчиними? Қотилними?— деб сўрабди шериги.— Менга қара, юр, у ким бўлмасин, ёрдам берайлик, оломон қилишларига йўл қўймайлик. Юр, жабрдийдани қутқарамиз.

— Йўқ, улар қотилни ураётганлари йўқ.

— Унда кимни уришяпти? Ўғриними? Ҳечқиси йўқ, юр, уни оломондан ажратиб оламиз.

— Ўғримас ураётганлари.

— Ўғримас? Ким бўлмаса, темир йўлчи, ҳарбий таъминотчими, россиялик маърифатпарварми, адвокатми, кўнгилчан редакторми? Майли, ким бўлганда ҳам, юр, унга ёрдам берайлик!

— Йўқ... мухбирни уришяпти.

— Мухбирни? Шундайми. Ҳа, ҳалиги, биласанми, кел, олдин чойимизни ичиб олайлик.

1878, июль

НИМАНИ УЙЛАРКИНМАН?

Жон таслим қилаётган чоғимда, башарти ўйлашга ҳолим келса, нималарни ўйларкинман?

Ҳаётдан дурустроқ фойдаланолмадим, умрим гафлатда ўтди, унинг ноз-неъматларидан баҳраманд бўлолмадим, деб ўйлармикинман?

«Бу қанақаси? Улимми бу? Дарров-а? Бўлмаган гап! Ахир мен ҳеч нарса қилолганим йўқ-ку... Эндигина иш қилишга бел боғлаган эдим!»

Ўтмишимни ўйлаб, беш кунлик давру давронимни, кўнглимга яқин азиз кишиларимни эсларман балки!

Ножўя ишларим кўз олдимга келиб, сўнгги пушаймон қалбимни пора-пора қилмасмикин?

Тобутдан кейин нима кутишини ўйлармикинман... Бирор нарса кутармикин ўзи мени?

Йўқ... менимча, мен ўйламасликка ҳаракат қиламан. Олдинда қорайиб турган даҳшатли зулматдан фикримни чалғитиш учун атайин ҳар хил бемаъни нарсалар тўғрисида ўйлайман.

Менинг кўз олдимда жон бераётган бир одам нуқул, менга қовурилган ерёнгоқ беришмаяпти, деб зорланган эди... Фақатгина сўниқ кўзида ўқ еб ўлаётган қушнинг синган қаноти сингари алланарсанинг титраб-қақшаши кўзга чалинади.

1879, август

«ОСИЛСИН!»

— Бу воқеа бир минг саккиз юз бешинчи йилда со-
дир бўлган,— дея ҳикоясини бошлади эски танишим.—
Мен офицер бўлиб хизмат қиладиган полк Моравияда
аҳолининг уйларига жойлашган эди.

Аҳолини безовта қилиш ва ранжитиш бизларга
қатъиян ман қилинганди, гарчи иттифоқчи бўлсак ҳамки
улар бизга ола қарашарди.

Ойимнинг собиқ крепостнойи Егор исмли йигит ме-
нинг деншигим эди. У мўмин-қобил, ҳалол одам эди, мен
уни ёшлигимдан билардим, унга худди дўстдек муомала
қилардим.

Кунлардан бир кун мен турган уйда қий-чув, дод-
фарёд кўтарилиб қолди: маълум бўлишича, аллаким бе-
канинг иккита товуғини ўғирлаб кетибди, бека эса ме-
нинг деншигимни ўғри қилибди. Деншигим, товуғингиз-
ни олганим йўқ, деб мени гувоҳ қилиб кўрсатди. Бироқ
бека: «Йўқ, товуғимни мана шу Егор Антомонов ўғирла-
ган!»— деб туриб олди. Мен, Егор ҳалол йигит, бундай
ишни қилмайди, деб бекани ҳар қанча ишонтирмай, ба-
рибир у сира қулоқ солмади.

Ногаҳон кўчадан отларнинг дупури эшитилди: бош
қўмондоннинг шахсан ўзи штаби билан ўтиб бормоқда
эди.

Хўппасемиз қўмондон бошини қуйи солиб, отни
одимлатиб келар, шоп-шалопи кўкрагига осилиб туш-
ган эди.

Бека уни кўрдн-ю, ўзини отининг оёғи тагига ташла-

ди ва зор қақшаб, қўлини бигиз қилганча деншигим устидан арз қила бошлади.

— Жаноб генерал!— дерди у чинқириб,— жаноби олийлари! Додимга етинг! Ёрдам қилинг! Манави солдат хонавайрон қилди мени!

Егор шапкасини қўлига ушлаб, кўкрагини чиқариб, оёқларини керганча худди соқчилардек лом-мим демай ғоз қотиб, уйнинг бўсағасида турарди. Уни кўча ўртасида тўхтаган бир тўда казо-казоларнинг савлати босдими ёки оёғининг остидан чиққан фалокатдан эсанкираб қолдими, ҳар қалай, ранги бўздек оқариб, кўзини пирпиратарди, холос!

Бош қўмондон Егорга паришонхотир хўмрайиб қаради-ю, зарда билан сўради:

— Хўш?..

Егор ҳайкалдай қотиб турганча тишининг оқини кўрсатди! Четдан қараган одам уни куляпти деб ўйлаши мумкин эди.

Шунда бош қўмондон чўрт кесиб:

— Осилсин!— деди-ю, отнинг биқинига оёғи билан ниқтаб уни олдинига одимлатиб, кейин йўрттириб жўнаб қолди. Бутун навкар-чокарлар унинг кетидан от қўйишди: фақат адъютантгина эгарида ўгирилиб, Егорга кўз қирини ташлади.

Қўмондоннинг буйруғини бажармасликнинг иложи йўқ эди... Егорни дарҳол қўлга олдилар-да, осиб учун олиб кетдилар.

Шунда у нақ мурданинг ўзи бўлди-қолди, тили зўрға айланиб:

— Ёпирай! Ёпирай! Худо шоҳид, мен эмасман!— деди.

Мен билан хайрлашаётиб аччиқ кўз ёши тўкди. Мен нима қиларимни билмай ҳайрон қолдим.

Шўрлик пиқ-пиқ йиғлаб:

— Худо шоҳид, мен эмасман,— деб такрорлади. Унинг ҳолини кўриб, беканинг капалаги учиб кетди. Бундай даҳшатли жазони кутмаганидан ўзи ҳам ўкраб йиғлаб юборди! Дуч келган одамга ялиниб, раҳм қилишларини илтимос қила бошлади. Яккаш, товуқларим топилди, буни ўзим тушунтираман, дерди...

Турган гапки, бу гапларнинг фойдаси йўқ эди. Бекорга ҳарбий тартиб, интизом дейилмаган! Бека тобора уввос солиб йиғлай бошлади.

Егор, руҳоний тавба-тазарру қилдириб бўлгач, менга мурожаат қилди:

— Бекага айтиб қўйинг, жаноби олийлари, кўп куй-масин... Мен уни кечирдим.

Танишим хизматкорининг сўнги сўзларини такрорлади-да: «Егорушка, азизим, художўй одам эди»,— деб пичирлади, шунда серажин юзларидан мўлдир-мўлдир ёш қуйилди.

1879, август

КАПТАРЛАР

Нишаб тепаликда турибман: пишиб етилган жавдар кўз олдымда гоҳ тилла, гоҳ кумуш рангда товланарди.

Бироқ кўз илғамас жавдарзор мавжланмасди. Унинг устида сароб жимирламасди: қаттиқ момақалди роқ бўлиши аён бўлиб турибди.

Мен турган ерда қуёш ҳозирча хира кўринса-да, нур сочиб турарди, лекин жавдарзорнинг нарёғида баҳайбат қора-кўкиш булут уфқнинг ярмини қоплаб олганди. Қушлар сайрашни тўхтатишган, биронтаси ҳам кўзга кўринмасди; ҳатто чумчуқлар ҳам яшириниб олишган эди. Фақат яқин ўртада ёлғиз отқулоқ сербар япроғини зўр бериб силкитиб, шапиллатарди.

Уватлардан явшон ҳиди гуп этиб димоққа уриларди! Баҳайбат кўкимтир булутга қарадим... кўнглим ғаш. Узимча:

— Қани, бўла қол, эй ўтли қилич, ярқира, осмон бағрини тилка-пора қилиб юбор, тезроқ бўл! Эй момақалди роқ, гумбурла! Эй шафқатсиз булут, юракни қон қилма, қимирла. Тўк ўша аччиқ кўз ёшларингни!— дердим.

Бироқ булут жилмасди. У дамини нчига ютиб турган ер устида ҳамон депсиниб тургандек эди... У тобора улғайиб, қораяётганга ўхшарди.

Мана, бир пайт унинг бир тусдаги кўм-кўк теграсида алланарсанинг равои, бир текисда ҳаракат қилаётгани кўзга чалиниб қолди; у оқ рўмолга ёхуд дум-думалоқ қорга жуда ҳам ўхшарди. У қишлоқ томондан учиб келаётган оқ каптар эди.

У тўғрига учиб келаверди-да... ўрмон орқасига ўтиб кўздан гойиб бўлди.

Орадан хийла вақт ўтди — ҳамон ўша-ўша юракни эзадиган сукунат... Ие, буни қаранг! Энди бир эмас, икки рўмолча липиллаяпти, иккита думалоқ қор орқага қайт-япти: бу бир маромда қанот қоқиб, уясига кетаётган иккита оқ каптар эди.

Мана, ниҳоят бўрон хуруж қилди-ю, ҳамма ёқ остин-устин бўлиб кетди!

Мен югура-югура аранг уйимга етиб олдим. Шамол чинқирарди, телбанамо изгирди, паст, сариқ увада булутлар сарсари кезарди, ҳамма нарса агдар-тўнтар, айқаш-уйқаш бўлиб кетди, шиддат билан савалаб жала қуя бошлади, ялт-юлт қилаётган чақмоқ кўзни қамаштириб юборди, тўп отгандек гумбурлаган садо қулоқни қоматга келтирди... Ҳаводан олтингугурт ҳиди келарди...

Шундай қилиб, мана, томнинг тагида, чердак эшигининг ёнгинасида бир жуфт оппоқ каптар қўниб турибди. Шериги ёнига учиб бориб, унинг жонига ора киргани ҳам, фалокатдан қутулиб қолгани ҳам шу ерда.

Иккови ҳурпайган, ҳар қайсиси ўз қаноти билан шериги ёнида эканлигини сезади...

Уларга маза! Гарчи мен ҳамма вақт ёлғиз бўлсам ҳамки, уларга қараб туриб кўнглим яйраб кетди.

1879, май

РУС ТИЛИ

Ватаним тақдири тўғрисида ташвиш чеккан, кўнгил-сиз хаёлларга борган кезларимда, эй буюк, қудратли, ҳаққоний ва эркин рус тили, фақат сен — суянган тоғим, ишонган боғимсан! Сен бўлмаганигда уйда нималар бўлаётганини кўриб-билиб, дунёдан умидни узиш қолармиди? Бу тил улуғ халққа берилганига ишонмасликнинг иложи борми?!

1882, июнь

ЎЗ ДАРАХТЛАРИМ

Мен университетда бирга ўқиган бой помешчик ва оқсуяк ўртоғимдан хат олдим. У мени қўрғонига таклиф этибди.

Унинг кўпдан бери касал бўлиб ётганидан, кўр бўлиб қолганидан ва бод касалига учраб аранг юрганидан хабардор эдим... Уникага жўнадим.

Уни катта боғининг хиёбонларидан бирида учратдим. Ёз бўлса ҳам почапўстинга ўралиб аравачада ўтирарди, аравачани башанг кийинган икки малай итариб юрарди. Унга разм солдим, қоқсуяк бўлиб қолибди, кўзларининг ости кўкарган...

У сўниқ оҳангда:

— Сизни ўз еримда, ўз дарахтларим соясида қутлайман!— деди.

Унинг боши узра минг йиллик азамат эман қулоч ёзиб турарди.

Шунда кўнглимдан шу гапларни ўтказдим:

«Эй, минг йиллик азамат дарахт, эшитяпсанми? Илдизларинг тагида ўрмалаб юрган чалажон қурт сени, ўз дарахтим, деяпти!»

Бирдан шабада эди-ю, азамат дарахтнинг шиғил япроқларини шитирлатди... Шунда, назаримда, кекса эман менинг ўйларимдан ва беморнинг мақтанчоқлигидан оҳиста кулгандек бўлди.

1882, ноябрь

КАКЛИКЛАР

Узоқ чўзилиб кетган бедаво дардга чалиниб, тўшакда ётарканман, хунобим ошиб, гуноҳим нима, нега мен, хусусан, мен жазо тортяпман, деб ўйладим. Бу адолатсизлик, ҳа, адолатсизлик!

Йигирматача ёш каклик қалин анғизда уймаланишарди. Бир-бирига суркалиб, ғовак ерда яйраб чиғаноқ қиларди. Қўққисдан уларни ит чўчитди, какликлар гур этиб ҳавога кўтарилишди: шу пайт ўқ овози эшитилди-ю, бир каклик қаноти синиб, аъзойи бадани илма-тешик бўлиб ерга қулади ва оёғини минг машаққат билан судраб, ўзини явшон тагига олди.

Ит қидираётган пайтда балки шўрлик каклик ҳам: «Биз ҳаммамиз йигирмата эдик... Нима сабабдан мен, фақат мен ўқ тегиб ўлишим керак? Ака-сингилларим олдида гуноҳим нима? Ахир бу адолатсизлик-ку!»— деб ўйлар.

Эй, хаста, ажал келиб олиб кетгунча индамай ётавер.

1882, июнь

ШЕЪРЛАР

БАҲОР ОҚШОМИ

Ҳордиқ ёзган заминни қучиб,
Сайр этади олтин булутлар;
Муздеккина шабнамни ичиб,
Жимирлайди далада ўтлар;
Сой чулдирар. Олисда эса,
Портлаб кетар момақалдироқ;
Ел қуш каби қанот силкиса,
Қучар терак баргларин титроқ.

Азим ўрмон сукутда эрир,
Сукут сақлар тим қора ўрмон.
Бошланади гоҳида шивир,
Япроқларга кирган каби жон.
Шафақ узра титрар бир юлдуз,
Муҳаббатнинг дилбар юлдузи;
Болалигим ҳокимдай ҳануз,
Қалбда йўқдир ҳатто дард изи.

Ф Е Д Я

От узра чайқалиб аёз тун чоги,
Аста кириб келди қишлоққа йигит.
Осилиб ётарди осмон қовоғи,
Биронта юлдуз ҳам этмас эди милт.

Четанга суянган кампирни кўриб:
«Салом, ача!»— деди. «Федя? Бормисан?
Қайлардан қайтпасан бедарак юриб?»
«Бу ердан кўринмас мен кезган чаман!

Оғаларим соғми? Азиз ойим-чи?
Тўкилмаганмикин уйимиздан гишт?
Кейин... Москвада, эштишимча,
Рўзада Параша тул қолган эмиш»...

«Уйингиз ҳали ҳам бозордай обод,
Онанг, оғаларинг саломат жуда,
Тул қолган Параша чекиб сал фарёд,
Эрга тегиб кетди бир ой ичида».

Шамол ғувиллади... Кўкка кўз тикиб,
Қалпоғин бостириб кийди-ю йигит,
Дард-ла ҳуштак чалди; кейин қўл силкиб,
Кўздан ғойиб бўлди келгани тахлит.

Қора ерга тўкиб патини,
Оппоқ булут сузиб боради...

Аёз оқшом сукунатини
От дупури бузиб боради...

Шошмоғимнинг боиси нима?
Қўй, бу ҳақда ўйларман кейин.
Қолиб кетди у жойда ҳамма,
Видолашиб чиқдим атайин.

Пештахтада ўлтирар ямшик,
Тилин тишлаб, эгганича бош.
Ўйга чўмсам — қандайдир ғашлик
Юрагимни эзар худди тош.

Совуқ шамол йўртар увиллаб,
Алафларни сарғайтирар куз.
Ажиб дардга асир бўлган қалб
Дир-дир титрар, қучган каби муз.

Наҳот ўлсам? Балчиққа қўшиб
Топтадими қисмат беомон?
Мана, ямшик бошлади қўшиқ,
Аммо баттар қорайди осмон.

ВАРИАЦИЯЛАР

I

Кўзларимга ноз ила
Ташлаганингда нигоҳ,
Мен зўр эҳтирос ила
Киприкларинг ўпган чоғ;

Бошингни ибо билан
Кўксимга қўйганингда,
Завқ билан, сафо билан
Ҳуснингга тўйганимда;

Кўкдан ой қилиб таъзим
Кутаркан бизни боғда,
Нафасингга нафасим
Уланиб кетган чоғда;

Тушгач ўртага ҳижрон,
Видолашиб, эй гўзал;
Оташ қўлингни бир он
Лабга босганим маҳал,—

Нафрат аталган оғу
Қоришиб пок ҳиссимга,
Сееги поймол бўлмоғи
Келганмиди эсимга?

II

Ўтди-кетди хуш онлар оқиб!
Орда қолди беором ўрмон!

Бир вақт мовий кўзингга боқиб,
Завқ эмардим бесас, беармон.

Қалб кўксимда депсиниб хуррам,
Томиримда олов кезарди
Ва гулларга бурканиб олам,
Муҳаббатим ғунча ёзарди.

Кўклам эди, фусункор кўклам!
Чулдурарди жўшиб ирмоқлар,
Ҳатто ўрмон бағрида бу дам
Нур қуш каби сақлаб ўйноқлар!

Анҳорларнинг бағри кенг ғоят!
Япроқларни қучмиш ҳаяжон!
Булут кўкда қиларди роҳат!
Сен табассум қилардинг, жонони!

Унутгандим буткул жаҳонни!
Боқар эдим борлиққа ювош!
Эркаларди табиат жонни!
Шаффоф эди кўзимдаги ёш!

Уша дамни эсласак, ёҳу,
Лабга қўнар энди истеҳзо.
Бемаъни туш кўргандай ёхуд
Бачкана шеър ўқиганнамо.

III

(ЙЎЛДА)

Тонг туман қўйнида ётар бемажол,
Ётар қор остида ғамгин дала, қир,
Ўтмишга судрайди кишини хаёл,
Хаёлдан ўтади танишлар бир-бир.

Қимнингдир ўғринча отган нигоҳин,
Оташин ваъзларни эслайман дарҳол,
Хаёл кўзгусида жонланар ёрқин
Биринчи учрашув, охирги висол.

Филдирак шиғиллаб бораркан енгил,
Бепоён осмонга тикилсанг маъсум,
Қадрдон ўтмишда эрийди кўнгил,
Лабингда эрийди ажиб табассум.

* * *

Торлик қилар ҳисларга кўкрак,
Қудрат жўшар сиғмасдан танга,
Ассалом, Май, ёқимтой гўдак,
Не армуғон келтирдинг менга?

ҚИЗ УҒИРЛАШ

Отим кишнаб, ер тепинар...
Қулоқ солсам отимга,
Шахло кўзли, нозик дилбар
Тушди бирдан ёдимга.
Ёрим эди бир замон у!..
Уйқу қочди... Тун қоронғу...
Қўзғаламан — ҳайқираман:
«Эгарлансин учқур саман!
Сайр айлагим келаётир,
Сиз дам олинг бежавотир».

Булут ўйнар ойни тўсиб,
Тун мудрар ер юзида.
Соям чопар мендан ўзиб,
Момик майса устида.
Азим ўрмон уйқуга маст,
Бирор япроқ қимири этмас....
Елни босиб ёноғимга,
Чўқинаман илоҳимга.
Сўнг хиргойи қилсам хушқол,
Хуш онларга учар хаёл.

Мана, етдим уйига ҳам,
Деразасин чертаман...
«Сенми, жоним?»—«Тур, жонгинам,
Изинг кўзга суртаман.
Рози бўлсанг, айтгин, дилдор,
Олиб кетай, уйим тайёр;

Чор атрофни қучмиш туман,
Кутар бизни учқур саман;
Битта кулиб, битта йиғлаб,
Қочворамиз — маъқулми гап?»

Ғижирлади аста эшик...
«Оҳ, азизим, келдингми!
Орамизга ёлғон-яшиқ
Гов бўлганин билдингми?
Гуноҳим йўқ. Покман, ахир»...
«Майли. Қўрдим. Шунга шукур;
Пок бўлсанг ҳам, пўк бўлсанг ҳам,
Менга ҳаром сенсиз олам...
Унутмоққа этгач қарор,
На чораки, келдим такрор».

Қиз гул каби яшнаб кетди!..
Йўлга тушдик бир зумда...
Эҳтирос-ла ёнар эди
Азиз боши кўксимда!
Авайлардим уни сергак —
Жўшар юрак, тошар юрак...
Борлиқ сокин, ухлар жаҳон,
Елар отим қўра томон;
Барно очиб кўнгил сирин,
Шивирларди елдай ширин:

«Ота-онам қаргаб мени,
Эрга бермоқ бўлишди .
Оғаларим тергаб мени,
Бағримни доғ қилишди.
Сени кутдим кеча-кундуз!
Қуёв эса... Ўлсин ёвуз,
Силаб оппоқ мўйловини,
Ёнгинамга келиб, мени
Бир ўпишин қилсам хаёл,
Қочар эди танда мажол»...

Ёр кипригин ўпиб хуррам,
Дейман ўпиб кафтини:

«Унут бўлсин энди алам,
Унут куёв афтини!
Отанг қолмас қарздор бўлиб...
Қўлларимга шамшир олиб,
Куёв бошин шартта узсам,
Топталажак мўйлови ҳам!
Ҳей, қоровул, уйғон, гаранг!
Эшикни оч, келди беканг».

* * *

Нега яна аламли ашъор
Хаёлимда кезар уззукун,
Нечун мени айлади бедор
Ёрнинг оташ нидоси? Нечун?

Ахир, унинг кўнглига мангу
Ишқ дардини солган мен эмас...
Ахир, менга аталмаган-ку,
Ёр кўксидан сирқиб чиққан сас.

У ҳолда, қалб не учун бўзлаб
Ёр васлига ошиқар бу он.
Олис-олис соҳилни кўзлаб
Тўлғанувчи тўлқинларсимон?

И Л К Қ О Р

(«Қишлоқ» туркумидан)

Хуш келибсиз, қанот қоққан момиқ қор юлдузлари!
Қора ерга қўнасизу бир-бир эриб кетасиз.
Изингиздан югуради яна сонсиз зарралар,
Мовий ҳаво ҳаририда ўйнаб асаларидек.
Мана, қиш ҳам келаётир,— инграй бошлар тезда муз,
Аччиқ совуқ, учқур чана тигларининг остида.
Қаҳрин сочар қаҳратон ва қизлар юзи қизариб,
Шудринг қўнар узун-узун қора киприкларига.
Сафарим ҳам қариб қолди. Хайр, чўлдаги қишлоғим,
Энди момиқ майса босган томларингни кўрмасман.
Кўролмасман муздек, мовий, юксакларда чайқалган
Оқ тутунни, кўк ўрмонни, гардсиз дала-адирни.
Ёғавер, қор! Мени эса олис шаҳрим кутмоқда;
Соғинтирар яна ўша қадрдон ёр-ағёрим.

* * *

Ёлғизман, ҳа, яна ёлғизман,
Тарқаб кетди эсноқ меҳмонлар.
Тун кўкида тўлғанар булут,
Туман эса карахтга ўхшаб
Босиб ётар ерга кўксини.
Уйқум қочди... Йўқ, йўқ! Кўнглимда
Яшин қанот ширин орзулар,
Беҳуда ва беором истак
Ҳавойи бахт шарпаси билан
Қувлашмачоқ ўйнарди гўё...
Сергак қалбим тубида эса
Мудроқ босган совуқ илондек
Сокин ётар аллақандай дард.
Азобдаман. Қочмас хаёл ҳам,
Юрагимга кулгу ҳам сиғмас,
Мизғий десам, бадқовоқ руҳим
Доим уйғоқ... Кўзим ўнгида
Кўп гаройиб лавҳалар ўйнар.
Марҳум, мана, бўлди намоён, —
Қонсиз юзи нотаниш менга,
Даҳани ва кўзлари юмуқ,
Маҳтал эди бир сўзга, аммо...
Мана, қора туннинг тўшида
Милтиллади аллақачонлар
Хотирамдан ўчган қиз руҳи...
Қуйи солиб ғамгин бошини,
Кўзин ерга қадаганича,
Ўтди-кетди... Уҳ тортдими у,

Тўлқинланди кўкси оҳиста...
Кўзимга гоҳ кўринар бир боғ...
Ранги ўчган липа остида
Утирибман кимнидир кутиб...
Шамол ўйнар... Заъфар қум узра
Шитирлашар заъфар япроқлар...
Гала-гала бўлиб, қайгадир
Учиб ўтар улар ёнимдан...
Гоҳ эслайман ўртоқларимни...
Оташин, ёш, сўзамол домла
Мадҳ этади худони... Бизлар
Ҳаяжон-ла тинглаймиз... Юзлар
Ловиллайди... Билакка эса
Қуйилар куч... Беш йилча ўтгач,
Кўрдим уни олис шаҳарда...
Саломлашдик қизариб бир оз
Ва тезгина ажрашиб кетдик.
Боқдим мундоқ, одими ўша,
Ўша нигоҳ: ўша ғариб чол...
Ва ниҳоят, улкан иморат
Кўз ўнгимга келади тез-тез,—
Ўзим ўсган, гўзал истиқбол
Орзусида мен жўшган бир уй;
Ҳозир эса қаровсиз ётган,
Изларимни соғинган бино...
Ундан кейин тоғни эслайман,
Ёлғиз эдим тор бир дарада...
Тош ётарди тошга қалашиб,
Бир бута йўқ... Пойимда чопар
Сасзгина беором ирмоқ;
Ирмоқ бехос отилиб жарга,
Гувлаганча йўқолар кўздан...
Тақдиримга ўхшар у гоят.

.....

Меҳмонлар-чи? Қайси бирига
Ҳавас қилай? «Мен — Инсонман!», — деб
Айтоларми ҳеч бири холис?
Бири — соғлом, аммо ҳафтафаҳм,
Қимлигини ўзи ҳам билар;
Бири — бугун бахтиёр. Чунки,
Иши йирик, чеҳрасида нур.
Олифталик қилар бетиним

Янги кийим кийган боладек...
Бошқаларни жулдираман деб,
Боши оғрир яна бирининг...
Бири эса зериккан маҳал
Эрмак учун топиб олиб иш,
«Иш битди», деб бўлади хурсанд.
Бир ўспирин ҳавойи бўлса,
Иккинчиси бачкана, оми...

.

Кўнгил бир оз ёришди, охир...
Имилламай ўта қол, эй тун,
Ширин ҳаёт дардини тортай.

БАЛЛАДА

Воевода олдида у турар худди гунг;
Қош остидан милтиллаган кўзларида мунг.

Елкасидан барқут кафтан ечилгани он,
Чак-чак томди кўксидаги ярасидан қон.

Энди шўрлик яйраёлмас ўрмон йўлида,
Зилдек кишан шалдирайди оёқ-қўлида.

Ҳансирайди; нафаси ҳам ўйидек оғир:
Ҳа, қора кун қўнгани рост бошига охир!

«Хўш, йигитча, ўйнаб-ўйнаб тўйдингми бу кеч?
Сендай бўри илинмовди тузоғимга ҳеч.

Сўйла энди! Билишимча, бийрон эмишсан,
Хурсанд чоғинг қиёси йўқ хушхон эмишсан;

Бугун балки тушолмассан куйлаб ўртага...
Хонишингни эшитамиз тўйиб эртага».

Йигит дейди қовоқ уйиб: «Чиранма бекор!
Эртага мен куйламайман — бошқа ишим бор;

Тонг отганда жонгинамни олар шум ажал;
Сенинг ўзинг куйлагайсан яйраб у маҳал!..

Савдогарлар ўрмон аро етаклаб карвон,
Қўлимизга тушган пайтда урардик хандон...

Етар эди қўшиғимиз авжи кўкларга;
Савдогарлар лоши эса қуларди жарга...

Уйингда ҳам куйлаганман; куйлаб ҳорган дам
Шаробинг-ла томоғимни ҳўллаганман ҳам;

Лаганингдан ҳазми шароб топган ҳам менман,
Хотинчангни тўйиб-тўйиб ўпган ҳам менман».

МУЙСАФИД ПОМЕШЧИК

1

Мана, умр битмоқда... Энди
Мўйсафидга қулоқ сол, жиян.
Гоҳ ортингдан, гоҳ олддан сени
Чақар эдим аччиқ тил билан:
Бадсўз эдим, севгини тақдир
Менга раво кўрмади, ахир...
Бугун сендан узр сўрар чол,
Мол-мулкимни, майли, ола қол.
Ором топсам мангу уйқуда,
Кўз ёшинг ҳам тўкма беҳуда!

2

Бир маҳаллар ёш ва шўх эдим,
Энтикардим қиз қучоғида.
Овда эса худди ўқ эдим,
Жўш урардим ишрат чоғида...
Кириб борсам шаҳарга беҳос,
Савдогарлар чиқарди пешвоз...
Полвонларнинг «серкаси» эдим
Ва бойларнинг эркаси эдим.
Сўнг... Хазинам соврилди елга...
Аммо, пок ишқ қўнмади дилга!

3

Тезобмиди шунчалар замон,
Бўлдими ё ҳою ҳавас гов,

Мен ҳеч кимга куйдирмадим жон,
Мен учун ҳам куймади биров.
Бу саволга жавоб сўрасам,
Эза бошлар кўксимни алам.
Ажал сари бурилгач юзим,
Ёшга тўлди ниҳоят кўзим:
Кўз ёшимдан жазиллар ёноғ,
Қалбда эса хижолат ва доғ...

4

Ваня, Ваня, қулоқ сол бирпас!
Олтин йиғдим... Уй-пуй... Даҳмаза...
Черков қурдим... Барчаси, хуллас,
Бир пул экан севги бўлмаса!
Бир озгина сабр этса ажал,
Завқ эмолсам ҳаётдан сал-пал.
Енгиллашса шу билан дардим,
Бор-будимни сочиб ташлардим...
Яшаш завқин туйса қалб бир он,
Кўз юмардим, майли, беармон!

5

Гуноҳқорман, Ваня, осийман.
Пўк-пўк қилиб дейдики юрак:
Охиратга охир бериб тан,
Жанозага поп кутмоқ керак...
Лекин, шу дам бўлади пайдо
Хаёлимда мен кутган барно...
Аста-аста келар ёнимга,
Малҳам бўлар сўзи жонимга.
Оппоқ сочли бошимдан ногоҳ
Учар-кетар имону илоҳ.

6

Кўзим хира... Улимим яқин...
Яйдоқ умр, алвидо сенга!
Оҳ, Ваня-ей! Дардим оташин...

Узат, жиян, қўлингни менга...
Болангга ҳам айтиб қўй ҳатто
Мени армон этганин адо;
Яшаса-да бир умр ҳалол,
Айб ишлардан йироқ юрган чол
Ешига ғарқ бўлганди, дегин,
Азоб билан ўлганди, дегин.

ГУЛ

Ёт ўлкада ёқанг бўлиб нам,
Майсазорлар кезганинг маҳал
Одмиғна жайдари гул ҳам
Кўрингандир кўзингга гўзал?

У ҳам ёлғиз. Кутарди сени
Шабнам босган алафлар аро.
Илк атрини, шаффоф исини
Бир ўзингга асрарди гўё.

Жудо этиб тапидан уни,
Табассум-ла разм соласан
Ва ёқангга жувонмарг гулни
Астағина тақиб оласан.

Сўнг чиқасан чанг йўлга яна;
Далаларнинг нафаси — олов,
Офтоб қайнар мисли пўртана
Қовжиратиб гулни беаёв.

Тонг ёмғирин сутдек шимириб,
Салқинларда ўсган у барно
Саратоннинг қаҳридан қуриб,
Йўл чангида бўлади адо.

Афсус нечун? Чекма ҳеч фиғон!
Чунки, у гул юрагинг билан
Бир онгина туриб ёнма-ён,
Сўнг ўлгани яралган экан.

МАҚОЛАЛАР

БЕЛИНСКИЙ ҲАҚИДА ХОТИРАЛАР

В. Г. Белинский билан шахсан 1843 йил ёзида, Петербургда танишган эдим; лекин номи менга анча олдин ҳам аён эди. «Мольва» ва «Телескоп»да унинг дастлабки танқидий мақолалари босилиб чиққандан кейин (1836—1839), орадан сал ўтмай, Петербургда, у жуда ўқтам, қизиққон одам, ҳеч нимадан тап тортмайди, «ҳамма нарсага» — адабиёт оламидаги ҳамма нарсага, албатта, ҳужум қилаверади, деган овоза тарқалди. Уша вақтларда бошқа хил танқиднинг матбуотда кўриниши ақлга сиғмасди. Кўп кишилар, ҳатто ёшлар орасида ҳам уни ёмонлаб гапиришар, у ўта дадил, жуда такаббур дейишарди. Петербург билан Москва ўртасидаги эски зиддият Нева соҳили ўқувчиларининг Москва юлдузига бўлган ишонмовчилигини баттар кескинлаштирди. Устига-устак, унинг плебейча ижтимоий чиқиши (отаси табиб, бобоси дьякон эди) Александр замонидан, «Арзамас» замонидан бошлаб адабиётимизга ўрнашиб қолган оқсуяклик руҳини ғазабга келтирди ва ҳоказо. Уша қоронғи, яширин вақтлардаги адабий ва бошқа фикр-мулоҳазаларнинг ҳаммасида ғийбат катта роль ўйнар эди... Маълумки, ғийбат ҳали ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ; ошкорлик ва эркинлик нури тўла ёйилгандагина у йўқолади. Белинский ҳақида ҳам шу заҳотиёқ бутун бир афсона тўқилган эди. У давлат ҳисобига ўқиган чаласавод студент, ахлоқи бузуқ бўлганлиги учун ўша вақтдаги нозир Голохвастов уни университетдан ҳайдаган дейишади; (Белинский ва ахлоқи бузуқлик!) Надеждин ўз душманларини таъқиб остига олиш мақсадида паноҳига олган бу киши жуда бадбашара, аллақандай сурбет, булдоққа ўхшайди, деб даъво қилишди; унга

таъна қилишга тиришиб, фамилиясини «Белинский» деб атадилар. Тўғри, унинг фойдасига айтилган товушлар ҳам эшитилиб турарди; эсимда, ўша вақтлардаги қарийб бирдан-бир қалин журнал ношири унинг тўғрисида, серҳаракат, тирноғи ўткир қушча, жалб қилинса ёмон бўлмайди, деб фикр билдирди, журналнинг улкан муваффақияти, ноширнинг... улкан фойдаси учун бу сўз ижро қилинди. Менга келганда, Белинский билан ёзувчи сифатида танишлигим қўйидаги тарзда бошланган эди.

1836 йили Бенедиктовнинг шеърлари сарлавҳаси тагига гул солинган жажжигина китобча бўлиб чиққан эди — китобчани ҳозиргидек кўриб турибман. Бу шеърларга бутун жамоатчилик, ҳамма адабиётчилар, танқидчилар — ҳамма ёшлар қойил қолар эдилар. Мен ҳам бу шеърларни ўқиб, бошқалар қатори ҳузур қилар, кўпларини ёд билардим, «Чўққи», «Тоғлар», айғир устида гурур билан, «маҳкам тақимлаб ва кўркам» борувчи «Матильда»ни ўқиб ҳам қойил қолардим. Кунлардан бир кун эрталаб меникига студент ўртоғим кириб, Беранжэ ширинликлар дўконига «Телескоп»нинг Белинский мақоласи босилган сони келганини, ўша «танқидчи» шу мақоласида ҳаммамизнинг санамимиз бўлган Бенедиктовга қўл кўтаришга журъат қилганлигини ғазаб билан гапириб берди. Мен дарҳол Беранжэ дўконига бориб, мақолани бошдан-оёқ ўқиб чиқдим, аёнки, мен ҳам ғазабга келдим. Бироқ галати бир ҳол! Афсус ва ҳатто пушаймонларим бўлсинки, мақолани ўқиётганимда ва ўқиб бўлганимдан кейин кўнглимда нимадир беихтиёр «танқидчи»нинг фикрига қўшила бошлади, унинг далилларини асосли... рад қилиб бўлмайдиган далиллар деб тонди. Туйқусдан туғилган бу таассуротдан ўзим уялардим, кўнглимдаги бу ички товушни ўчиришга тиришдим, улфатлар доирасида Белинскийнинг ўзи ва унинг тўғрисида яна ҳам қаттиқроқ гаплар айтдим... аммо кўнглимда нимадир менга, у ҳақли-ку, деб пичирлайверди... Орадан бирмунча вақт ўтди. Мен Бенедиктов шеърларини ўқимай қўйдим. Хўш, ўшанда Белинский айтган фикрнинг, одамларга қўпол янгилик бўлиб туюлган фикрнинг ҳамма қабул қиланлиги, инглизлар айтганидек „a truism“, яъни умумий ўринга айланганлиги эндиликда кимга аён эмас? Шу судья чиқарган бошқа ҳукмлар сингари бу ҳукм тагига ҳам авлодлар имзо чекди. Белинскийнинг номи

ўша вақтдан бошлаб хотирамдан кетмади, лекин бизлар шахсан кейин танишдик.

Юқорида айтиб ўтганим «Параша» номли поэма босилиб чиққан кунлар эди. Петербургдан қишлоққа жўнаб кетадиган куним Беллинскийникига бориб (унинг турадиган жойини билардим, ammo уйига бормаган, танишларим уйда атиги бир-икки бор учрашган эдим, холос), кимлигимни айтмай, одамига китобдан бир нусха ташлаб кетдим. Қишлоқда икки ойча турдим ва «Отечественные записки» журналининг май китобида Беллинскийнинг менинг поэмам тўғрисидаги узун мақоласини ўқидим. У менга зўр илтифот кўрсатган, мени жуда мақтаган эди. Эсимда, мен қувонишдан кўра кўпроқ хижолат чеккан эдим. Мен бунга «ишон»магандим. Москвада марҳум Қиреевский (И. В.) ёнимга келиб мени табриклаганида, мен шоша-пиша ўз асаримдан тошган, «Параша»ни ёзган киши мен эмас, деган эдим. Петербургга қайтиб келгач мен, гапнинг ҳалоли, Белинскийнинг уйига бордим. Ошнализимиз ана шу вақтдан бошланди. Орадан кўп ўтмай, у Москвага уйланишга кетди, қайтиб келгач, Леснаядаги дачага кўчиб борди. Мен ҳам биринчи Парголоводан ижарага дача олдим, кузгача Белинскийникига қарийб ҳар кун бориб турдим. Мен уни сидқидилдан рўйирост яхши кўриб қолдим; у менга илтифот қилар эди.

Унинг қиёфасини чизиб кўрсатай. Тош босмада босилган машҳур, қарийб бирдан-бир портрет унинг тўғрисида нотўғри тасаввур беради. Рассом унинг юз тузилишини чизар экан, руҳий бардамлигини кўрсатиш ва табиатини безашни ўз бурчи деб билган, шу сабабдан ҳам унга алланечук амрона-серзавқ қараш, алланечук ҳарбийча, қарийб генералча туриш, ғайри табиий ҳолат бахш этган, бу ҳол ҳақиқатга асло тўғри келмайди, Белинскийнинг феъл ва одатларига сира мос эмас. У ўрта бўйли, бир қарашда анча хунук, ҳатто беўхшов, озгин, чўкик кўкрак, бошини эгиб юрадиган киши эди. Бир кураги иккинчисидан анчагина кўтарилиб турарди. Сил касаллигининг, бу ёвуз дарднинг *habitus*¹ дейилувчи асосий белгилари ҳар кимни, тиб илмидан беҳабар кишиларни ҳам, дарҳол ҳайратда қолдирар эди. Устига-ус-

¹ Ташқи кўрниш (лотинча).

так, у қарийб муттасил йўталар эди. Бети кичкина, оқ-қизғиш, бурун бичими нотўғри, пачоқроқ, оғзининг хиёл қийиқлиги айниқса очилаётганда сезиларди, тишлари майда, тоза; қалин, сарғиш сочлари, гарчи торроқ бўлса-да, оппоқ, чиройли пешанасига тарам-тарам тушиб турар эди. Белинскийнинг кўзларидан кўра жозибали кўз-ни кўрган эмасман. Одатда киприклари хиёл беркитиб турадиган бу мовий кўзларнинг олтин учқунлар сочувчи қорачиғи қаъри завқ дамларида кенгайр ва ялтилар эди; шодлик дамларида эса, бу кўзларнинг боқишидан меҳр, эзгу жозоба ва ғамдан холи бахтиёрлик ёғилар эди. Белинскийнинг товуши хирилдоқроқ бўлса-да, ёқимли эди; «у алоҳида таъкидлаб, нафас товушида шошиб ва қатъият»¹ билан гапирар эди. У болалардек қувнаб куларди. У кичкина, чиройли бармоғи билан рус тамаки-си солинган тамакидонни чертиб, хонада у ёқдан-бу ёққа юришни яхши кўрар эди. У иссиқ шапка, ёнут терисидан тикилган эски пўстин ва тўзиган калиш кийган ҳолда девор ёқасида тез ва нотекис қадам ташлаб, асабий одамларга хос ҳуркак жиддият билан атрофга қараб-қараб бораётганида кўрган киши унинг тўғрисида тўғри тушунча ҳосил қилолмасди; бир вилоят кишисига уни кўрсатганларида, у: «Бунақа хил бўрини ўрмонда кўргандим, у ҳам бўлса қувғинга йўлиққан бўри эди!»— деб хитоб қилган экан, мен бу хитоб маънисини бир қадар тушунаман. Бегона одамлар орасида, кўчада Белинский дарров ҳадиксирар ва довдираб қолар эди. Уйда у пахтали кул ранг камзул кияр ва умуман ўзини жуда озода тутар эди. Унинг талаффузи, одатлари, бадан ҳаракатлари ижтимоий чиқишини кўпроқ эслатар эди; унинг бутун қилиқ-одатлари соф русча, москвача эди; унинг томирларида асрлар давомида ажнабийлар таъсирига бўй бермаган бизнинг великорус руҳонийларига мансуб соф қон уриб турганлиги бежиз эмас эди.

Белинский ҳақиқатан серзавқ, ҳақиқатан самимий, содиқ, лекин ҳақиқатга батамом содиқ, серзарда, лекин обрў талаб қилмайдиган, беғараз севишга ҳам нафратланишга қобил, бизда кам учрайдиган киши эди. Уйлаб-нетиб турмай уни ёмонлаган, «қўполлиги»дан қаҳрланган, устидан ғийбат маълумотлар ёзган, унга туҳматлар

¹ Некрасов шеъри.

ёғдирган кишилар бу ҳаёсиз одамнинг қалби уятчанлик даражасида мусаффо, ғоят мулойим, рицарлардек ҳалол эканини, у қарийб роҳибча турмуш кечирганини, винони лабига тегизмаганини билсалар, балки ҳайрон қолган бўлардилар. Бу сўнги масалада у ўша вақтдаги москваликларга ўхшамас эди. Белинский бошқаларга ҳам, ўз-ўзига ҳам шу қадар ростгўй эдики, буни тасаввур қилиш маҳолдир; у фақат ўзи амин бўлган ҳақиқатни деб, ўз принципларини деб ҳаракат қилди, яшади. Бир мисол келтирай. У билан танишганимдан кейин, орадан кўп ўтмай, маънисига етмагунча ёки бир томонлама етганда ҳам, одамни хусусан ёшликда тинч қўймайдиган масалалар уни яна безовта қила бошлади, булар: ҳаётнинг аҳамияти, одамларнинг бир-бирларига ва худога муносабатлари тўғрисидаги, оламнинг пайдо бўлиши, жоннинг абадийлиги тўғрисидаги ва шулар каби фалсафий масалалар эди. Белинский ажнабий тиллардан ҳеч бирини билмаганлиги (у ҳатто французчани ҳам зўрға ўқир эди) ва русча китоблардан ўзининг синчков эҳтиёжини қондира оладиган ҳеч нима тополмаганидан дўстлари тўлқинланиб гаплашиш, суҳбат қуриш, фикрлашишга ва сўраб олишга ноилож мажбур бўларди; у ўзининг ҳақиқатни билишга ташналигини қондириш учун зўр иштиёқ билан ишга киришди. Ана шу тариқа у Москвадаёқ, ўша вақтларда ҳеч сўзсиз ёшлар ақлини банд қилган Гегель фалсафасининг асосий хулосаларини, ҳатто атамаларини бир нави билиб олди. Бу ишда англашилмовчилик, кулги ҳол ҳам бўлган, албатта. Белинскийга ғарб илмининг моҳияти ва мағзини уқтирган муаллим-дўстларининг ўзлари кўпинча бу илми ёмон ва юзаки билар эдилар¹; аммо Гёте ўша вақтдаёқ бундай деган эди:

¹ Гегелининг «Ақл — ҳақиқат, ҳақиқат эса ақл» деган машҳур ҳикматли сўзи ўша вақтларда кўп ташвиш туғдирган эди. Бу ҳикматли сўзнинг биринчи ярмига ҳамма қўшилди, лекин иккинчи ярмини қандай тушуниш керак? Ўша вақтларда Россияда мавжуд бўлган нарсаларнинг ҳаммасини оқилона деб тан олиб бўладими, ахир? Тортишиб-тортишиб, мана бундай қарорга келдилар: бу ҳикматли сўзнинг иккинчи ярмига йўл берилмасин. Ушанда бирор кимса бу файласуфларга, Гегель мавжуд нарсаларнинг ҳаммасини ҳам ҳақиқат деб олавермайди, деб шипшитиб қўйса, ақлий ишга ва диққинафас қилувчи музокараларга кетган кўпгина вақт тежалган бўларди; улар бу машҳур формула, бошқа кўп нарсалар каби оддий қайтариқнинг ўзи эканлигини ва аслида „Opium facit dormire, guare est in eovirtus dormitva“, яъни тарёда ухлатувчи куч бўлганлиги учун ҳам у ухлатади (Мольер). *(Автор изоҳи.)*

„Ein guter mann in seinem dunklen drange ist sich des rechten weges wohl hewusst“¹.

Белинский эса айни ein guter mann — ростгуй ва ҳалол одам эди. Бунинг устига унинг ўз ҳис-туйғуси бу масалада ҳам уни қўллади; лекин бу ҳақда кейинроқ гап юритамиз. Шу тариқа мен Белинский билан танишган вақтимда у шубҳа қийноғида эди. Бу иборани мен кўп эшитган ва ўзим ҳам бир неча бор ишлатган эдим; ҳақиқатан ҳам бу ибора Белинскийнинг ёлғиз ўзига тўла татбиқ этилган эди. Шубҳалари унинг ўзини қийнар, уйқу бермас, овқат едирмасди, уни бетиним кемирар ва ёндирар эди; у ўзига тиним бермас ва чарчаганини ҳам билмас эди; ўзи ўзига берган саволни ечиш учун туну кун тинмай ишларди. Шундай вақтлар ҳам бўлардики, уйига келишим билан у дарров диванда қаддини кўтарар, озғин, касал (*ўшанда у зотилжам бўлган ва бу дард уни олиб кетаёзган эди*), юзига потекис қизил тепган, томири минутига юз марта уриб тургани ҳолда, кеча бўлиниб қолган суҳбатни бошлар, товушни зўрга эшнтилар эди. Унинг самимийлиги менга таъсир қиларди, унинг ўти менга ҳам ўтарди, мавзунинг муҳимлиги мени ўз забтига оларди, лекин икки, уч соат гаплашгандан кейин мен ҳолсизланар, ёшлик енгилтаклиги ўз йўлига тортарди, менинг дам олгим келарди, сайр қилишни, овқатланишни ўйлардим. Белинскийнинг хотини эса, эрига ва менга ёлвориб, ақалли бир оз тиним олишини, музокарани тўхтатиб туришни сўрар, врачнинг буйруғини унинг эсига соларди... Аммо Белинскийни кўндирмоқ маҳол эди. «Биз ҳали худонинг бор-йўқлиги масаласини ҳал қилганимизча йўқ-ку, сиз бўлсангиз овқатланмоқчисиз-а!»— деб аччиқ таъна қилди у бир куни менга, эътироф қилайки, бу сўзларни ёзиб қўйгач, ўқувчиларимдан баъзиларининг мийингига кулги югурмасмикин, деган фикр хаёлимга келиб, ўчириб ташлашимга сал қолди... аммо Белинский бу сўзларни қандай талаффуз қилганлигини эшитиш насиб бўлган кишининг хаёлига кулги келмас эди; бу ростгуйлик ҳақидаги, бу кулгили нарсадан тап тортмаслик ҳақидаги хотирани эслаганда мийиққа кулги югурса, демак, кулги меҳр товла-

¹ Яхши одам ноаниқ ҳаракат қилганда ҳам доимо тўғри йўл тутганлигини англайди. (*Автор изоҳи.*)

ниш ва ҳайрат экан-да... Белинский суҳбат натижасида қаноат ҳосил қилганини билгандагина катта масалалар устида фикр юритишни тўхтатиб, кундалик ишлар ва машғулотларга қайтар эди. У мен билан айниқса, астойдил гаплашарди, чунки мен Берлиндан яқинда қайтиб келган, у ерда икки семестр давомида Гегель фалсафаси билан шуғулланган, унга энг янги ва сўнги хулосаларни айтиб бера олар эдим. На у, на мен, иккимиз ҳам файласуф бўлмасак-да, мавҳум, соф, немисча йўсинда фикр юритиш қобилиятига эга бўлмасак-да, фалсафий ва метофизик хулосаларнинг ҳақиқатлиги ва муҳимлигига ҳали ўша вақтларда ишонар эдик... Дарвоқе, ўша вақтларда биз соф тафаккурдан бошқа оламдаги ҳамма нарсани фалсафадан излардик.

Белинскийнинг маълумоти унча кенг эмас эди; у оз нарса биларди; бунда ажабланидиган ҳеч нима йўқ. Уни ҳатто душманлари ҳам заҳматсизликда, ялқовликда айбламаганлар; аммо ёшлигидан уни забтига олган камбағаллик, дуруст тарбия олмаганлиги, бахтсиз шароит, барвақт касалга йўлиққанлиги, устига-устак, бир бурда нон топиш учун шошиб ишлаш зарурати, мана шуларнинг ҳаммаси бир бўлиб, гарчи, масалан, Белинский рус адабиёти ва унинг тарихини обдан ўрганган бўлса-да, тўғри билим олишига халақит берган эди. Аммо шуни айтиб қўяй: шу билим етарли бўлмаганлигининг ўзи бу масаладаги ўзига хос белги, қарийб заруратдир. Белинский марказий шахс эди, дейишни ўзимга эп кўрдим; у бутун борлиги билан ўз халқининг марказига яқин турди; унинг ҳам яхши, ҳам ёмон томонларини ўзида тўла акс эттирди. Олим киши,—«ўқимишли» демайман,— бу бошқа масала, аммо олим киши ўз олимлиги сабабли ҳам қирқинчи йилларда бу тарзда рус марказий шахси бўлолмас эди; у ўзи ишлаши лозим бўлган муҳитга тўла равишда мос тушмаган бўларди; иккаласининг ҳам манфаати бошқа-бошқа бўларди; уйғунлик бўлмасди, балки улар бир-бирларини тушунмаган бўлардилар. Ижтимоий, эстетик танқид соҳасидаги, ўзини танқидий англаш соҳасидаги (назаримда, менинг мулоҳазаларим умумий тус олди, бу сафарча масаланинг шу томонини айтиш билан чекланаман) ўз замондошларининг йўлбошчилари, дейманки, замондошларининг йўлбошчилари, албатта, улардан баланд турнишлари, мия-

лари уларниқидан тўлароқ бўлиши, фикрлари равшанроқ бўлиши, иродалари қаттиқроқ бўлиши керак; лекин бу йўлбошчилар билан уларнинг издошлари орасида туби йўқ жарлик бўлмаслиги лозим. «Издош» деган сўзнинг ўзи бир йўлдан юришни, мустақам алоқани кўзда тутати. Йўлбошчи ўзи безовта қилган, ўрнидан турғизган, олға юргизган кишиларда қаҳр ва алам туғдира олади; улар уни қарғашлари мумкин, аммо доимо уни тушунишлари лозим. Йўлбошчи улардан баланд, лекин уларга яқин туриши керак; у издошларининг сифат ва фазилатларигагина иштирокчи бўлиб қолмай, уларнинг нуқсонларида ҳам бирга бўлиши керак. Шундагина у бу нуқсонларни чуқурроқ англайди, дардини аниқроқ сезади. Сенковский илмда, Белинскийни айтмай қўя қолай, кўпчилик рус замондошларига ибрат эмас эди. Хўш, у қандай из қолдирди? Менга, у олим бўлганлиги учун эмас, эътиқодсиз бўлганлиги, бизга ёт бўлганлиги, бизни тушунмаганлиги, бизга хайрихоҳ бўлмаганлиги учун ҳам унинг фаолияти самарасиз ва зарарли бўлди, дейишлари мумкин; мен бу фикрга қарши баҳслашмайман, лекин, менимча, унинг шубҳачилиги, ҳашамдорлиги ва пасткашлиги, унинг менсимай таққиромуз қарашлари, бачканалиги, совуқлиги, ундаги ана шу барча хусусиятларнинг келиб чиқишига сабаб шуки, олим ва мутахассис сифатида унинг мақсад ва майллари жамият кўпчилигининг мақсад ва майлларидан бошқа эди. Сенковский илм эгасигина эмас, тили бийрон, қочиримларга уста, ҳашаматли одам эди; ёш мансабдорлар, офицерлар, айниқса вилоятларда, унга ҳавас билан қарардилар; аммо ўқувчиларнинг кўпчилигига бу сифатлар керак эмас эди, уларга танқидий ижтимоий ҳис, дид, даврнинг муҳим эҳтиёжларини тушуна билиш, энг муҳими, кичик, нодон укаларга кўр ва меҳр керак эди, Сенковскийда эса булардан нишон кўринмасди. У ўз ўқувчиларини овунтирар, айни вақтда, улардан тўпослар деб пинҳоний жирканарди, улар эса, овунардилару унга зарра ҳам ишонмас эдилар. Менга нодонликни ҳимояга олиш ва тавсия қилиш айбини тақамаслар, деб умид билдираман, чунки мен онгимиз тараққийсидаги бор фактни кўрсатаётибман, холос. Равшанки, қандайдир Лессинг ўз авлодининг йўлбошчиси, ўз халқининг баркамол вакили бўлиб олиш учун ҳамма нарсадан бохабар олимлик талаб қилинди, унда Герма-

ния ўз аксини топди, ўз овозини, ўз фикрини унда кўрди, у герман марказий шахси эди. Аммо Белинский, рус Лессинги деб аталишига бир қадар лойиқ бўлган, мақсад ва таъсирининг аҳамияти жиҳатидан чиндан буюк герман танқидчисини эслатадиган Белинский илмий онг запаси унча катта бўлмаса-да, у билан тенглаша оларди. У катта Питта (лорд Чатаман)ни унинг ўғли В. Питтадан фарқ қилмаган экан, хўш, нима бўпти! «Ҳаммамиз ҳам амал-тақал қилиб, бирон нимага оз-оздан ўрганганмиз...» У ижро этиши лозим бўлган нарсани яхши билар эди. Жаҳолатнинг бутун аламини ўзи тортмаган бўлса, маърифат йўлида муттасил жонбозлик қилишга кетган бу кўр ва эҳтиросни у қаердан оларди? Немис ўз халқи нуқсонларининг зарарларига тушуниб етгач, уларни тузатишга ҳаракат қилади, рус кишининг ўзи бу нуқсонлар дардини ҳали узоқ тортади.

Белинский, шубҳасиз, буюк танқидчининг асосий фазилатларига эга эди; фан, илм масалаларида у ўртоқларидан ўрганган, уларнинг сўзларига тўла ишонган бўлса, танқидчилик масалаларида у ҳеч кимдан сўраб ололмасди; аксинча, бошқалар унинг айтганини қилардилар; доимо у бошлаб берарди. Унинг эстетик диди қарийб бениқсон эди; унинг фикр-қарашлари теран ботар ва ҳеч хиралашмас эди. Белинский ташқи кўринишга, вазиятга алданмасди, ҳеч қандай таъсир ва янги тушунчага бўй бермас эди; у гўзаллик билан беўхшовликни, ҳақиқат билан ёлгонни дарҳол танир ва ўз ҳукмини ҳеч тортинмай дангал айтарди, айтганда ҳам, комил ишонч билан, бекаму кўст, тўла ва зўр ҳарорат билан жўшиб-тошиб айтарди. Танқидчиликда ҳатто ажойиб ақл эгалари ҳам адашганликларининг шоҳиди бўлган киши (лоақал Пушкинни эслайлик, жаноб Погдиннинг «Шаҳарчалик Марфа»сини «қандайдир шекспирча» асар деб билган эди)— бундай киши Белинскийнинг мулоҳазалари ўткирлиги, дид ва туйғулари баландлигини, унинг «сатрларнинг мағзини очиб ўқишга» қобил эканини кўриб, унга ҳурмат бажо келтирмай қололмас эди. Унинг адабиётимизнинг олдинги арбобларига лойиқ ўрин берилган мақолаларини айтиб турмайман; шунингдек, ҳали тирик ёзувчиларнинг аҳамияти аниқланган, улар фаолиятига якун ясалган, юқорида айтиб ўтганимиздек, авлодимиз қабул қилиб, маҳкамлаган якунни чиқарган мақолалари тўғрисида ҳам гапи-

риб турмайман¹, аммо янги истеъдод, янги роман, шеър, повесть пайдо бўлганда, буларга ҳеч ким Белинскийдан олдин, ундан кўра яхши, тўғри баҳо бермас, чинакам, ҳал қилувчи сўз айтмас эди. Лермонтов, Гоголь, Гончаровларни биринчи бўлиб кўрсатган, уларнинг аҳамиятини тушунтирган киши Белинский эмасмиди? Булар кабилар оз эмас! Белинский йиллик кузатишларидан бирида «Литературная газета»да имзосиз босилган «Савдогар Калашников ҳақида қўшиқ» муносабати билан ёзган кичкина бир эслатмасида, масалан, қўшиқ авторининг истиқболи буюклигини башорат қилган эдики, унинг бу танқидий диагнозини ўқиб, беихтиёр ҳайратда қолади киши. Белинскийда бу хил фазилатлар жуда кўп учрайди. Бир мисол келтираман. 1846 йили «Отечественные записки» журналида жаноб Григоровичнинг «Қишлоқ» номли повести босилиб чиқди. Бу қисса вақт жиҳатидан адабиётимизнинг халқ турмушига яқинлашиш йўлидаги биринчи уриниш, «Қишлоқ воқеалари» — Dorf geschichten — акс этган дастлабки асарларимиздан эди. У ҳашамдорроқ тилда ёзилган, сентименталликдан холи бўлмаса-да, деҳқонлар турмушини реал акс эттиришга интилганлиги шубҳасиз эди. Сокладил, лекин ўта енгилтак ва нарсанинг сиртинигина кўра оладиган марҳум И. И. Панаев «Қишлоқ»даги баъзи бир кулгили ибораларни ушлаб олиб, бутун қиссани масхара қила бошлади, унинг ўз фикрича, энг эрмакбоп саҳифаларни улфатларининг уйларидан ўқиб бериб юрди. Аммо Белинский жаноб Григорович қиссасини ўқиб, уни жуда ажойиб дебгина қолмай, дарҳол унинг аҳамиятини белгилаганида, шундан кейин тез орада адабиётимизда содир бўлган ўша ҳаракатни, ўша бурилишни олдиндан айтиб берганида у ҳайратда қолмаганмиди, унинг хохолаб кулган улфатлари довдираб қолишмаганмиди? Панаевга «Қишлоқ»дан парчалар ўқишни давом эттириш, аммо энди завқ-шавқ билан ўқиш қолган эди, холос. У худди шундай қилган ҳам эди.

Бу ўринда, мисол учун, бир фириб воқеасини айтмай ўтолмайман, табиат қанча амалий истеъдод ато қилган бўлса, эстетик қобилиятдан шунча қисган қалин журнал ношири ўша вақтларда бундай фирибга бир неча бор дучор бўлган эди. Унга, масалан, Белинский

¹ Унинг Марлинский, Баратинский, Загоскин ва бошқалар тўғрисидаги мақолаларига қаралсин. (Автор изоҳи.)

тўгарагидан бир киши янги шеърларни олиб келган-да, шеърларнинг моҳиятини ва ўқиб берилиш сабабини ҳам ўз қурбонига ҳеч айтмай ўқий бошлаган. Бошлаб у товушига кинояли оҳанг берган; ношир бўлса бу оҳангдан, менга дидсиз ва бемаъни нарсаларни тақдим қилмоқчи, деб ўйлаган ва кулиб елкасини қиса бошлаган; ўқиб берувчи эса буни кўриб, кинояли ўқишдан аста-аста жиддий, сипо, шод-хуррам оҳангга ўтган; ношир тўғри тушунмадим, хато англадим шекилли, деб ўйлаган, бош ирғаб, ҳам-ҳам, деб маъқуллай бошлаган, баъзан эса ҳатто: «Ёмон эмас! Яхши!»—деб ҳам турган. Ўқиб берувчи энди яна киноя оҳангига кўчиб, тингловчисини яна ўзига эргаштиради, ўқишдан яна шавқ-завқ кайфиятига қайтади, тингловчи яна маъқуллай бошлайди... Агар бармоқ билан босиб, ўз қиёфасини тез-тез ўзгарирадиган каучук қалпоқча ўйинини эслатувчи вариацияга ўхшаш узун шеър ўқилса, бир неча бор қайтариш мумкин эди. Ахири ўқиш шу билан тугаганки, шўрлик ношир танг аҳволда қолган, унинг сермаъно юзида энди на хайрихоҳона маъқуллаш, на хайрихоҳона койиш аломати кўришган, Белинскийнинг асаби унча маҳкам эмас эди; ўзи бунақанги машқларга берилмасди; у ўта ҳақгўй одам бўлганлигидан ҳазил-мутойиба учун ҳам ундан чекинмасди, аммо бу фирибни гапириб берганларида у кўзларидан ёш келгунча кулган эди.

Белинскийнинг танқидчи сифатидаги яна бир ажойиб фазилати шу эдики, у навбатда турган, «куннинг муҳим масаласи» дейилувчи ва дарҳол ҳал этилиши лозим бўлган масалани тушунарди. Бемаҳал келган меҳмон татардан ёмон, дейилади мақолда; бемаврид мақталган ҳақиқат ёлгондан ёмон, бемаҳал кўтарилган масала ишни чигаллаштиради ва халақит беради. Белинский заковатли Добролюбов йўлиққан хатога ҳеч ҳам йўл қўймаган бўларди; у, масалан, Кавурни¹, Пальмерс-муман, парламентаризмни номуҳаммал, шунинг бошқаришнинг нотўғри шакли, деб жон-жаҳдан танқид қилган бўларди. У Кавурга қилинган таъна-

¹ Добролюбовни қадрловчи бир йигит карта столи ёнида, ўйинда қўпол хато қилган жўрасига таъна қилмоқчи бўлиб: «Эҳ, ошна, сен ҳам Кавур бўлсану!»—деб хитоб қилганини шу сатрлар муаллифи ўз қулоғи билан эшитган. Эътироф қиламанки, мен изза бўлгим: Кавур учун эмас, албатта! (Автор изоҳи.)

ларни ҳаққоний деб фараз қилса ҳам, аммо бундай ҳужумларнинг тамом бевақтлигини (бизда, Россияда, 1862 йилда) тушунган бўлар эди; бу ҳужумлар қайси партияга наф етказишини, бундан кимлар суюнишини тушунган бўларди! Белинский ўзи иш тутаётган вазият унинг соф адабий танқидчилик доирасидан чиқмаслигини тақозо қилишини жуда яхши англади эди. Биринчидан, ўша вақтдаги расмий кундалик, цензура шароитида бошқача иш тутиш жуда қийин эди; биздаги сохта классиклик нуфузини тан олмаганлиги учун қўзғалган таҳдид ва чақимчилик бўронларига қарши у зўрға туриш берган эди; иккинчидан, ҳар бир халқнинг тараққиётида адабий давр бошқаларидан олдин ўтишини; буни бошдан кечирмасдан ва енгмасдан олға бориб бўлмаслигини; танқид, сохта ва ёлғонни инкор этиш маъносида, олдин адабий ҳодисаларни таҳлил қилиши лозимлигини, ўз бурчи ҳам ана шундан иборат эканлигини у жуда равшан кўрар ва тушунар эди. Унинг сиёсий ва ижтимоий эътиқоди жуда кучли, жуда аниқ эди; аммо булар унинг беихтиёр хуш кўриш ва хуш кўрмаслиги доирасида қолар эди. Такрор айтаман: Белинский буларни воқеликка татбиқ этиш, ўтказиш устида ўйлашнинг кераги йўқлигини биларди; агар бунга имкон туғилган тақдирда ҳам, унинг ўзида бунга на етарлик тайёргарлик бор, ҳатто на унинг талабидаги жўшқинлик бор эди; Белинский буни ҳам биларди, ўз ролини у ўзига хос амалий туйғу билан тушуниб, ўз фаолияти доирасини чеклади, унинг ҳаддини маълум даражада қисқартирди¹. Зотан, адабий танқидчи сифатида у, инглизлар айтганидек — „the right man on the right place“ — „Ҳақиқий ўриндаги ҳақиқий одам“ эди, бироқ бу гапни унинг ворисларига татбиқ қилиб бўлмайди. Тўғри, уларнинг вазифалари қийинроқ ва мураккаброқ эди. Белинский вафотидан сал вақт олдин, янги қадам қўйиш, ўша вақтдаги тор доирадан чиқиш вақти келганлигини; сиёсий-иқтисодий масалалар эстетик, адабий масалалар ўрнини эгаллаши лозимлигини сеза бошлаган эди; аммо бу ишдан ўзини четлатган, бу вазифани адо этишга бошқа одамни, ўз вориси деб билган киши — шоир Майковнинг акаси — В. Н. Майковни кўрсатган эди; афсуски, бу истеъдодли йигит фаолияти энди бошланган чоғ-

¹ Парча охиридаги иккинчи қўшимчага қаралсин. (Автор изоҳи.)

да ҳалок бўлди, бошқа бир ёш истеъдод эгаси Д. И. Писарев яқинда қандай ҳалок бўлган бўлса, у ҳам худшундай ўлимга йўлиқди.

Писаревнинг номи менга қуйидагиларни эслатади: 1867 йилнинг баҳорида, Петербургдан ўтиб кетаётганимда, у мени йўқлаб келди. Бунгача мен у билан кўришмаган, лекин мақолаларини, гарчи булардаги кўпгина фикрлар билан, умуман, уларнинг тутган йўли билан келиша олмасам-да, завқ билан ўқир эдим. Унинг Пушкин тўғрисидаги мақоласи мени айниқса ғазабга келтирган эди. Суҳбатимиз давомида мен унга фикрларимни очиқ айтдим. Биринчи қарашда Писарев менга ҳақ гапни айтиш мумкингина эмас, балки зарур бўлган инсофли ва ақлли киши кўринди. «Сиз Пушкиннинг,— деб гап бошладим мен,— жумладан, энг таъсирли шеърларидан бирини (лицейда бирга ўқиган, тирик қолиши лозим бўлган сўнгги ўртоғига мурожаати: «Бахтсиз дўст» ва бошқаларни) балчиққа беладингиз. Сиз шоир улфатини алаמידан ер ялаб қолгунча ичишга ундаяпти, деб даъво қиласиз. Сизнинг эстетик туйғунгиз жуда кучли: сиз жиддий равишда бундай дея олмайсиз, сиз жўрттага, бир мақсадни кўзда тутиб шундай дегансиз. Бу мақсад сизни оқлайдими-йўқми, буни кўрамиз ҳали. Муболаға қилинган, ҳажв қилинган деб ўйлашим мумкин; аммо ҳақиқат жиддий маънода, ҳақиқий йўлда туриб муболаға қилинса, ҳажв қилинса — мен буни тан оламан. Агар биздаги ёшлар хушбахт альманахлар давридаги сингари фақат шеър ёзсалар, мен сизнинг ғазабкор таънангизни, истеҳзоларингизни тушунган, балки, ҳатто маъзур кўрган, буларни, ноҳақ бўлса-да, фойдали деб ўйлаган бўлардим! Бироқ ўзингиз ўйлаб кўринг, кимларга ўқ узаясиз? Бу замбарак билан чумчуқ отиш-ку! Бизда ҳануз шеър ёзишни машқ қилиб юрган ёши эллик ва ундан ошиқ мўйсафидлар атиги уч-тўрт киши; уларга қарши ғазабланмоқнинг ҳожати бормикан? Сиз журналист сифатида сезишингиз, муҳим, жуда зарур эканлигини тушунишингиз ва буларга жамоатчилик эътиборини қаратишингиз керак бўлган минглаб бошқа муҳим масалалар йўқмиди? 1866 йилда шеър ёзганларга қарши юриш! Бу қадимий қилиқ, эскилик сарқити, ахир! Белинский ҳеч қачон бунақанги ноқулай аҳволга тушиб қолмаган бўларди!» Писаревнинг хаёлидан нималар кечгани менга аён эмас, чунки у менга ҳеч қандай

жавоб қилмади. Ў менинг фикримга қўшилмади шекилли.

Ўз-ўзидан равшанки, Белинскийнинг ўз замонини, ўз бурчини тушунганлиги, унинг самимий эътиқоди мақолаларининг ҳар сўзида кўриниб туришига халақит бермасди, чунки унинг танқидчилик соҳасидаги салбий фаолияти сиёсий ривож топган жамиятда у албатта танлаб олиши мумкин бўлган ролга жуда ҳам мос тушар эди. У туйган, у ўйлаган нарсани, унинг бир ўзи билган нарсани дўстларидан баъзилари ҳам билган эдилар; аммо у нимаики ёзган, матбуотда нимаики нашр қилган бўлса, ҳеч сўзсиз, қатъий равишда адабий заминда турган ва фақат шу заминга қараб борган эди. Уша эҳтирос Лермонтовнинг:

...Тун қуйилган дамда,
Меҳмон этди кўз ёш ва ғам-ла,¹—

дегани ўша олов машҳур бир мактубдагина юзага отилиб чиқди.

Шу ўринда 1859 йили озчиликдан иборат жамоатга Пушкин тўғрисида ўқиган лекциямдан парча келтиришга китобхондан ижозат сўрайман. Ушанда мен ўттизинчи, қирқинчи йиллар давридаги характерни тасвирлашга интилиб, Гоголь сатирасини, Лермонтов эътирозини эслашга, шундан кейин эса Белинский танқидининг аҳамиятини айтишга мажбур бўлган эдим. Бу номнинг тилга олинишиёқ тингловчиларимдан кўпчилигининг газибини қўзгаган эди. Уша парча мана шу. (Мен гапни бирмунча узоқдан бошлайман, чунки гап ўзи шуни талаб қилади.)

«Ваҳоланки, бизнинг буюк санъаткоримиз (Пушкин) оломондан юз ўгириб, бақудрати ҳол, халққа яқинлашган; ўрганиб чиқилса, беихтиёр, унинг бир ўзи бизга ҳам халқ драмасини, ҳам халқ эпопеясини совға қила олган бўларди, деган фикр туғдирувчи образлар ҳали кўнглида етилаётган вақтда жамиятимизда, адабиётимизда буюк бўлмаса-да, ўша машҳур воқеалар юз берган эди. Европанинг ўша вақтдаги турмушида кечган (1830 йилдан 1840 йилгача) алоҳида тасодифлар, ало-

¹ Мақолалардаги шеърини парчаларни Муҳаммад Али таржима қилган.

ҳида вазиятлар таъсирида секин-аста, албатта, ҳаққоний, аммо ўша даврда қарийб бемаврид ишонч: биз буюк халқмиз, шу билан бирга, биз ўзини тамом тутиб олган, ғоят мустаҳкам буюк давлатмиз, демак, санъат ҳам, поэзия ҳам шу улуғворлик ва шу кучнинг муносиб жарчиси бўлмоғи лозим, деган ишонч вужудга келди. Шу ишончнинг ёйилиши билан бир вақтда, балки, унинг таъсири натижасида бутун бир гуруҳ кишилар пайдо бўлди, улар, шубҳасиз, истеъдодли кишилар бўлсаларда, истеъдодларида риторика таъсири кучли эди, қиёфалари ўша буюкка мос бўлса ҳам, бу фақат ташқи куч бўлиб, улар бунга акси садо хизматини адо этдилар, холос. Бу кишилар поэзияда ҳам, тасвирий санъатда ҳам, журналистикада ҳам, ҳатто театр саҳналарида ҳам пайдо бўлишди. Уларнинг номларини айтишнинг ҳожати борми? Улар ҳар бир кишининг хотирида, — жим қолган Пушкин атрофида сокинлик ҳукмрон бўлган вақтларда уларнинг қайси бирига чапак чалингани, қайси бири олқишланганини эсга олиш кифоядир¹. Ижтимоий ҳаётга бу тарзда бостириб киришни биз сохта улуғворлик мактаби деб аташга журъат этган бўлардик, гарчи унинг акси ўзининг адабий, бадий соҳасига қараганда танқидий таҳлилга камроқ йўлиққан соҳаларда тугамаган бўлса-да, у узоқ давом этмади. У узоқ давом этмади-ю, бироқ чакана шовқин-сурон кўтармади! Бу мактаб ўшанда жуда ҳам катта қулоч ёйган эди! Унинг баъзи арбоблари олижаноблик билан ўзларини улуғ истеъдод деб тан олган эдилар. Шуларга қарамай, тантана бўлиб туюлган дамларда ҳам унда нимадир ноҳақиқат, нимадир жонсиздек сезилар эди. Шу сабабдан у битта ҳам жонли, битта ҳам мустақил ақлни забт эта олмади. Бу мактабнинг Россияни улуғлашга бағишланган, лекин нуқул ўзини ўзи мақтаган, ўзига бино қўйган асарлари, қанақа бўлмасин, русликка ҳеч алоқаси йўқ нарсалар эди; булар ватанини билмаган ватанпарварлар жонсараклик билан наридан-бери тиклаган аллақандай улкан декорацияга ўхшарди. Булар ҳаммаси доврўқ солар, гердаярди, ўзини буюк давлат ва буюк халқнинг безағи деб ҳисобларди-ю, лекин қулаш фур-

¹ Ўша мен айтишга журъат қилмаган номлар ҳар бир китобхоннинг тили учиди бўлса керак, булар—Марлинский, Кукольник, Загоскин, Бенедиктов, Брюллов, Каратигин ва бошқалар. (Автор изоҳи.)

сати яқинлашиб келарди. Аммо бу қулашга Пушкиннинг ҳали сўнггиси бўлмаган бадий теран асарлари сабаб бўлган эди. Агар улар ҳатто ҳали тирик вақтида пайдо бўлганларида ҳам, карахт қилиб қўйилган, фикрдан адаштирилган жамоатнинг уларни қадрлашига биз шубҳа қиламиз. Улар мунозарали мақсадларга ярамасдилар; улар ўз чиройлари билан, бу чирой ва кучни ўша сохта улуғворлик шарпасининг хунуклиги ва заифлигига қиёслаб ғалаба топа олардилар ва топдилар; лекин бу шарпани бор маъносизлиги билан фош қилиб ташлаш учун дастлабки вақтларда бошқа қурол, яна ҳам ўткир бошқа куч, яъни байронча лиризм кучи керак эди, кунлардан бир кун бу куч бизнинг ўзимизда пайдо бўлди, лекин бу танқид ва юмор кучи жиҳатидан юзаки, жиддий эмас эди. Аммо бу кучлар ҳаялламай юзага келди. Бадийят соҳасида Гоголь, кетидан Лермонтов, танқид ва тафаккур соҳасида эса Белинский овоз берди.

«...Ўтган суҳбатимизда биз адабиётимизнинг бўлгуси тарихчиси Пушкиннинг пайдо бўлишига қандай қиммат бериши тўғрисида гапирган эдик; лекин, бир томондан, жамиятга ҳали у ҳеч эшитмаган қақшатқич таъна отган¹ гусар офицери, киборлар арслони ҳамда «Афтинг қийшиқ бўлса; ойнадан ўпкалама» деган мақолни эпиграф қилиб, даҳшатли комедия ёзган малороссиялик нодон бир муаллим; иккинчи томондан эса, бизда адабиёт бўлмаган эди, Ломоносов шоир эмас эди, Херасков билан Петров у ёқда турсин, ҳатто Державин билан Дмитриев ҳам бизга ўрناق бўлолмайди, энг янги чиққан буюк кишилар ҳам ҳали ҳеч нима қилганлари йўқ, деб жар солишга журъат этган худди ўшандай нодон, чала мулла студент хўп маҳобат қилинган гўё расмий паҳлавон қаршисида ўзларини намоён қилган дамлар, ҳеч шубҳасиз, биздаги Маколейларнинг (мабодо Маколейлар бизларга насиб бўлса) эътиборини ўзига тортади. Бир-бирини сал-пал таниган бу уч арбобнинг биргалашиб қилган қиммати натижасида биз сохта улуғворлик деб

¹ Уша вақтдаги улуғ кибор бои хотинлардан бирининг мени учратиб айтган сўзларини келтиришга ижозат сўрайман: „Avez-vous lu la „Douma“? Qui pouvait s'attendre a cela de la Rari de Lermon-toif? Lui qui venait de dire:

„Биби Марьям, мен бугун ибодатдаман!“ „С'est affreux!“ „Ўйлар“-ни ўқидингизми? Лермонтовдан буни ким кутган эди? У оқдин ҳам,..... деган эди. Бу даҳшат-ку!“ (Французча.)

атаган адабий мактабгина эмас, эскириб кетган ва но-
лойиқ бошқа нарсалар ҳам вайронага айланди. Галаба-
га тез етишилган эди. Айни вақтларда Пушкиннинг, ян-
гилик киритувчиларнинг ўзлари номини зўр муҳаббат
билан тилга олиб, қадрлаб келган Пушкиннинг таъсири
ҳам камайиб кетган, нурсизланиб қолган эди. Улар онг-
ли ёки онгсиз равишда хизмат қилиб келган идеал
(маълумки, Гоголь умрининг охиригача ундан бош тор-
ди ва ўзини олиб қочди) уларнинг ўзларининг зиддига
Пушкин идеали билан чиқиша олмади. Бизнинг шахсий
майлларимиздан биздаги умумий майллар кучли бўл-
ганидек, тақозо кучи ҳам ҳар қандай алоҳида, шахсий
кучдан зўр; сохта улуғворлик иборалари замони синга-
ри соф поэзия замони ҳам ўтиб кетди; танқид, мунозара,
сатира замони бошланди. Фонвизин билан Новиковни
эсга олиб, биз «бошланди» сўзи ўрнига «қайтибди» сў-
зини ишлатган бўлардик. Халқлар турмушини кузатиб
турувчи барча кишилар тарих гилдирагини олға юрги-
зувчи бу хил айланиб «қайтиб келиш»ни яхши билиша-
ди. Ўз нуқсонларини ногаҳон билиб, ҳайратда қолган
жамият, келгусида яна ҳам аччиқроқ бошқа кўнгил со-
вишларга йўлиқшини сезиб — бунга ҳозироқ йўлиқ-
ди¹ — янги овозларни эшитишга қулоғини динг қилди,
булардан ўзининг янги талабларига мос келадиганла-
ринигина ажратиб олди. Кукольникнинг «Торквато Тас-
со» ва «Олло таолонинг қули» пьесалари совун пуфаги-
дек йўқолиб кетди; лекин «Шинель» билан бир вақтда
«Мис отлик»дан ҳам завқланиб бўлмасди.

Бу ўринда Гоголь билан Лермонтовни анча тўла таъ-
рифлаб, бу таърифни қуйидаги сўзлар билан тугаллаш
керак эди:

«Мустақил танқидчи, эътирозчи шахслар кучи муно-
фиқликка қарши, разилликка қарши, — хўш, ўша замон-
да мунофиқлик жамиятнинг қайси босқичида ҳукмрон
эмас эди? — шахсни ўзига бўйсундиришга оқилона ҳуқу-
қи бўлмаган, адолатсиз равишда қонунлашиб қолган
ўша сохта умумийликка қарши бош кўтарди...» Мен уни
мана бундай давом эттирдим:

«Энди сиздан учинчи одам тўғрисида, номи қулоғин-
гизга унча ёқмай эшитилишини билсак ҳам, тўхталиб

¹ Мен бу лекцияларни ўқиганимда 1856 йилда Парижда тузил-
ган сулҳга ҳали уч йил тўлмаган эди. (*Автор изоҳи.*)

Ўтишимизга ижозат беришингизни сўраймиз. Биз Белинский тўғрисида гапираётибмиз. Баъзи завқ-шавқлар тўғрисидаги, журъат қилиб айтамызки, буюк хизматлар тўғрисидаги хотиралар шу ном билан боғлиқдир. Унинг сўзлари жаранглаб турибди, эндиликда унинг китобларини¹ зўр иштиёқ билан ўқиётган Россия уни севишга сира ҳақи йўқ эди, деб айтолмаймиз. У киши билан шахсий, дўстона муносабатда бўлганимиз учун унинг номини тилга олаётганимиз йўқ; эътиборингизни киши фаолиятининг энг асосий принципларига тортмоқчимиз. Бу принципнинг номи идеализм; Белинский, бу сўзнинг энг яхши маъносида, идеалист эди. Унда ўттизинчи йиллар бошида мавжуд бўлган ва асорати ҳануз аниқ сезилиб келаётган ўша Москва тўғрагининг таассуроти яшар эди. Германия фалсафий фикрининг кучли таъсирида бўлган ўша тўғарак (Москва билан бу фикр ўртасидаги доимий алоқанинг ўзи ажойиб) алоҳида тарихчининг эътиборига сазовордир. Белинский сўнгги нафасигача ўзини тарк этмаган бу эътиқодни, ўзи хизмат қилиб келган бу идеални ана ўша тўғаракдан орттирган эди. Белинский шу идеални деб Пушкиннинг бадий моҳиятини ҳаммага аён қилди ва унда гражданлик асосларининг етишмаслигини кўрсатди; у Лермонтов эътирозини ҳам, Гоголь сатирасини ҳам шу идеални деб табриклади; бизнинг гўё шуҳратимиз аталиб келган, буларга тарихий нуқтаи назардан қарашга ўзининг на имконияти, на кўнгли бўлган эски нуфузларни ҳам у ана шу идеални деб тор-мор келтирди...»

Мен Белинскийни таърифлаш учун зарур билган «идеалист» сўзидан, эҳтимол, баъзи ўқувчилар ҳайрон бўлар. Шу ҳолни эсга солиб ўтаманки, биринчидан, 59-йилда кўп нарсаларни ўз номи билан аташ имкони йўқ эди; иккинчидан, шуни эътироф қилайки, Белинскийнинг номи ҳаёсизлик, қўпол материалист ва шу каби тушунча билан маҳкам боғлиқ деб биладиган одамлар тўпланган йнғинда уни «идеалист» дейиш менга анча ҳузур бахш этди. Шу билан бирга бу номнинг ўзи унга жуда ярашарди. Белинский қанчалик идеалист бўлса, шунча-

¹ Ушанда унинг асарлари тўла нашрининг дастлабки томлари энди чиққан эди. (Автор изоҳи.)

лик инкор этувчи эди; у идеални деб инкор этарди. Бу идеал фан, тараққиёт, одампарварлик, ниҳоят Ғарбда цивилизация дейилган ва ҳануз турлича аталиб келаётган жуда муайян, ҳамжинс нарсанинг хоссаси эди. Яхши ниятли, аммо хайрихоҳ бўлмаган одамлар ҳам ҳатто революция деган сўзни ишлатадилар. Гап номда эмас, моҳиятда, моҳият эса шунчалик равшан, шубҳадан холи, гапни чўзишнинг ҳожати йўқ, бу масалада англашилмовчилик бўлиши ақлга сиғмайди. Белинский ўзини батамом шу идеал хизматига бағишлади; у бор хайрихоҳлиги, бор фаолияти билан «ғарбчилар» лагерига мансуб эди,— мухолифлари уларни «ғарбчилар» деб аташарди. Ғарб фани, Ғарб санъати, Ғарб ижтимоий тузумини устун деб билганлиги учунгина ғарбчи эмас эди; шу билан бирга, Россия ўз кучларини равнақ топтириш, ўз аҳамиятини ошириш учун Ғарб ҳосил қилган ҳамма нарсани ўзлаштириши зарарлигига унинг имони комил эди. Бизга Буюк Пётр кўрсатиб берган йўлдан ўзга халос йўли йўқлигига у ишонарди, славянпарастлар эса ўша вақтда бутун қаҳр-ғазабларини сочиб, Пётрга ҳужум бошлаган эдилар¹. Ғарб турмушининг самараларини қабул қилиш, жинс, тарих, иқлим хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда уларни турмушимизга татбиқ этиш, дарвоқе, уларга ҳам эркин ва танқидий муносабатда бўлиш керак,— Белинскийнинг тушунчасича, биз мустақилликка ана шу тарзда эргашмоғимиз мумкин эди, бу ўзига хосликни эса у одамлар тахмин қилганидан кўра кўпроқ кадрлар эди. Белинский мукаммал рус кишиси, ҳатто ватанпарвар, аммо М. Н. Загоскин қабилидаги ватанпарвар эмас эди; ватан бахтсаодати, унинг улугворлиги, унинг шуҳрати Белинский қалбида чуқур ва кучли фикрлар уйғотарди. Ҳа, Белинский Россияни севарди, лекин у маърифат ва озодликни ҳам қизғин севарди: унинг фаолиятининг бутун маъноси ўзи олий деб билган шу манфаатларни бирлаштиришдан иборат эди, у ана шуни рўёбга чиқаришга интиланган эди. У чала мулла бўлганидан итоатгўйлик билан Ғарб-

¹ Белинский шоирнинг акаси Лев Пушкиннинг «Буюк Пётр» номли шеърини дўстлари орасида кўп ўқир, ислоҳотчи подшонинг— «Хайрон қолган не-не авлодни ўз ортидан қодир қўл ила» эргаштирганини ифодалагувчи сатрларни алоҳида руҳ билан такрорларди. (Автор изоҳи.)

га кўр-кўрона таъзим қилган эди, деб одамларни ишонтиришга уриниш уни сира ҳам билмаганликдандир; гапнинг тўғриси, чала муллалар итоатгўйлик қилмай, гуноҳ орттирадилар. Буюк Пётр эски ижтимоий ва гражданлик тузумимизда Алексей Михайлович замонидаёқ аниқ бузилиш аломатлари юз берганини кўрганлиги, демак, у Фарбда қандай бўлса, бизнинг жисмимизда ҳам тўғри ва нормал ўса олишига ишонмаганлиги учун ҳам Белинский унинг хотирасига ҳурмат бажо келтирган, ҳеч иккиланмай, уни халоскоримиз, деб тап олган. Буюк Пётрнинг иши очиқ-ойдин зўрлик эди, шу сабабдан энг янги замонда у: *Сour d'etat*¹ номини олди; аммо ана шу юқоридан зўрлик билан қилинган бир қанча чоралар шарофати билан бизлар Европа халқлари оиласига киритилдик. Бундай ислохотларнинг зарурати ҳанузгача тўхтагани йўқ. Бу фикрни тасдиқлаш учун энг янги мисолларни келтириш мумкин. Биз ҳозироқ бу оилада қайси ўринни эгаллаб турганлигимизни тарих кўрсатиб берар; лекин, шак-шубҳа йўқки, бизлар озми-кўпми узвий ривож топган Европа халқларига қараганда ҳалигача бошқа йўлдан юриб келдик ва бундан кейин ҳам (славянпараст жаноблар албатта бу фикрга қўшилмайдилар) шу йўлдан боришимиз керак.

Белинскийнинг гарбчилик эътиқодига келганда, унинг бу борадаги тушунчаси зарра ҳам кучсизланмади, унинг бутун руслик туйғулари, томирларида гупиллаб уриб турган рус қони уни адаштиради,— унинг ҳар бир мақоласи бунинг шоҳидидир². Ҳа, руснинг моҳиятини у ҳар кимдан ортиқ тушунарди. Биздаги қадимги адабиёт тарафдориман, халқ тарафдориман, деб нуфуз орттирган ёлгончиларни тан олмай ва ағдариб ташлаб у айни вақтда, адабиётимиз асарларидаги ўзига хослик, оригиналликка ҳаммадан нозик, ҳаммадан тўғри баҳо берар ва бошқаларни шунга ўргата билар эди. Ҳеч кимнинг қулоғи унинг қулоғидек сезгир эмас эди; тилимизнинг уйғунлиги ва гўзаллигини ҳеч ким у сингари аниқ-

¹ Давлат тўнтариши (французча).

² Унинг Пушкин, Гоголь, Кольцов ҳақидаги мақолаларига, хусусан, халқ кўшиқлари ва дostonлари ҳақидаги мақоласига қаралсин. Уша вақтларда филологик ва археологик материалларнинг жуда оз ва заифлигига қарамай, бу мақолалар Белинский халқ руҳи ва халқ ижодини гоят яхши, чуқур билганлигидан далолат беради, бу ҳол ўқувчини ҳайратда қолдиради. (Автор изоҳи.)

равшан сезмасди; шоирона таърифлар, нафис иборалар уни дарҳол маҳлиё қиларди: унинг Пушкин шеърларидан бирини ё Лермонтов «Мцири»сини содда, хиёл бир оҳангда, лекин жўшқин ва тўғри ўқишини эшитишнинг ўзи одамга ҳузур бағишлар эди. У прозани, хусусан, ўз севиклиси Гоголь асарларини ёмон ўқирди; ҳа, овози ҳам тез хасталаниб қолар эди.

Белинскийнинг танқидчи сифатидаги яна бир ажойиб фазилати доимо, инглизлар айтганидек: „in earnest“¹ эди: у ўзи текшираётган нарсалар билан ҳам, ўқувчи билан ҳам, ўзи билан ҳам ҳазиллашмасди; кейинчалик жуда кенг ёйилган мазахни эса у ярамаё снгилтаклик ёки қўрқоқлик, деб рад этган бўларди. Маълумки, мазах қилган киши нимани кулги ва истеҳзо қилаётганлигини дурустроқ ўйлаб кўрмайди; ҳар қалай, у ўз эътиқодларини омонат ва ноаниқ эканлигини яшириш учун бундан бир парда сифатида фойдаланиши мумкин. Одам ҳуштак чалади, хахолаб кулади... Хўш, тагига етиб кўр-чи, нима демоқчи, нимадан куляпти? Балки, у масхара бўлишга лойиқ нарса устидан кулаётгандир, балки, ўз кулгисига «тиржайётгандир». Менга, ҳақиқатга шама қилиш биланоқ кулаётган огизнинг ҳақиқатни айтиши осонлашадиган вақтлар ҳам бўлади, дейдилар... Ахир, Белинский бор гапни тўппа-тўғри айтиш мумкин бўлган вақтда яшаганмиди? Аммо лекин, у истеҳзоларни, «яхши кўрган» ҳуштак чалишларни, тиржайишларни ишга солмаган эди. Шу хил «ҳуштак чалиш» билан жамоатнинг маълум қисмида уйғотилган самимий кулгининг Сенковский уятсиз қилиқлари билан қўзгаган кулгидан фарқи кам... Бу ҳолда ҳам, у ҳолда ҳам ўша дағал эрмакка, масхарабозликка мойиллик,— афсуслар бўлсинки, рус кишисига хос мойиллик бўртиб кўринади,—ана шу мойилликка эрк бериш керак эмас эди. Нодонлик адовати қанчалик зарарли бўлса, унинг қаҳқаҳаси ҳам қарийб шунчалик ёқимсиз ва зарарлидир. Дарвоқе, Белинский ўзи тўғрисида, мен ҳазилга устамасман, деб айтган эди; унинг киноларни вазмини, бесўнақай эди; у дарҳол аччиқ танбеҳга айланар, қошга эмас, кўзга тегарди. Суҳбатда ҳам, шунингдек, қўлига қалам олганида ҳам, у аскияга моҳир эмас эди, французлар атаган

¹ «Жиддий» (инглизча).

espritни билмасди, жимжимадор чиройли сўзлар ишлатиб, маҳлиё қилмас эди; аммо унда ҳалол ва мустаҳкам фикр бахш этувчи ўткир куч яшарди ва у ўзига хос тарзда ифода қилинар, ахири у жозибасига тортиб қўйиларди. Белинскийнинг одатда элоквенция деб улуғланадиган гапга чечанликка, «безаш»га, иборабозликка қобилияти ҳам, ҳаваси ҳам йўқ эди, лекин «нотиқлик» сўзи ишонтириш кучи маъносида, масалан, афиналиклар Периклининг оғзидан чиққан ҳар бир сўз тингловчи кўнглида найза каби санчилиб қоларди, деб ишонган куч маъносида ишлатилса, у энг нотиқ рус кишиларидан бири эди.

Маълумки, Белинский санъат санъат учун деган принцип мухлиси эмас эди; унинг бутун фикр йўсини шуни тақозо қилар, бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Эсимда, кунлардан бир кун у меннинг ҳузуримда, маълумки, оламдан ўтиб кетган Пушкинга «Шоир ва авом» шеърдаги икки сатр учун кулгили бир ҳолда газаб тўка бошлади; мана ўша икки сатр:

Азизроқдир сен-чун хурмача:
Пиширгайсан ўзинга таом...

— Ҳа, албатта,— деб такрорларди Белинский, у бурчакдан-бу бурчакка тез юриб ва кўзлари ёниб,— албатта, азиз. Мен унда якка ўзимга эмас, ўз оиламга, бошқа бир камбағалга ҳам овқат пишираман, бу санам Распрефидиас Аполлони бўлса-да, мен унинг чиройига завқланиб тикилишдан олдин, ҳар қандай даргазаб бойваччалар ва ёмон шеър тўқувчи нўноқ шоирлар зиддига унда овқат пишириб оиламни ҳам, ўзимни ҳам тўйғизаман! Лекин Белинскийнинг санъатни инкор этиши, унинг муҳимлиги ва аҳамиятинигина эмас, унинг ўзи табиий ва физиологик зарурат эканлигини тушунмаслиги мумкин эмас эди, чунки у жуда ақлли, фаросати жуда ўткир одам эди. Белинский санъатда инсон шахсининг асосий кўринишларидан бири — табиатимиз қонунларидан бири бор деб тан олган, кундалик тажриба бизга шуни кўрсатади, деган эди. У ҳаёт ёлғиз ҳаёт учун деб ўйламаганидек, санъат ёлғиз санъат учун деб билмаган эди; унинг идеалистлиги бежиз эмас эди. Ҳаммаси, фан сингари санъат ҳам бир принципга хизмат қилиши, лекин ўзига хос, ўзининг махсус йўлида хизмат

қилиши лозим эди. Борди-ю, санъатни табнатга тақлид деб тушунтирадиган, чиндан гўдакларча, қолаверса, эски бир зўраки таъриф унинг на эътирозига, на диққатига сазовор бўлар эди; чинакам олманинг тасвир этилган олмадан афзаллиги ҳақидаги далил эса шунинг учун унга таъсир қилмаган бўлардики, чунончи, тўқ одамни назарда тутадиган бўлсак, ана ўша сийқа далил кучини тамом йўқотади-қўяди. Такрор айтаман, Белинский учун санъат ҳам инсон фаолиятининг фан, жамият ва давлат сингари соҳаси эди... Лекин у инсон фаолиятининг барча соҳаларидан талаб қилганидек, санъатдан ҳам ҳаққоният, жонли, ҳаётий ҳаққоният талаб қилар эди¹. Жумладан, у санъатнинг поэзия, адабиёт соҳаларидагина ўзини эркин сезарди. У тасвирий санъатни тушунмасди, музикадан жуда заиф эди. У ўз камчилигини жуда яхши билар, билмаган соҳасига суқилмас эди. Гоголнинг Иванов билан Брюллов ҳақидаги мақоласи ўзи билмаган соҳага ёпишган одамнинг тамом ёлгон гапларни ёзиб, ўта бемаъни аҳволга тушиб қолишига яққол намуна бўла олади. Белинский ёдлаб олган бирданбир куй «Роберт-Иблис»даги шайтонлар хори бўлиб, у вақти чоғ дамларда шайтонларнинг шу оҳангини йўғон товушда хиргойи қилиб юрарди. Рубиннинг қўшиги уни ҳаяжонга солган эди, лекин бу куй музикасининг мукамаллигига эмас, таъсир кучига, қатъиятига, ҳаяжон ифодасига баҳо берар эди. Драмага хос, театрға хос ҳамма нарса Белинский қалбида чуқур таъсир қолдирар ва жўштирар эди. Унинг Мочалов, Шчепкин тўғрисидаги, умуман, театр ҳақидаги мақолалари тўлиботошган эҳтирос билан ёзилган; Мочаловнинг «Гамлет»да қандай ўйнагани, яъни унинг трагедия томошасидаги маълум саҳнада жиноятчи қирол рўпарасида туриб, қувонч ва нафратдан бўғилиб:

Кийикни ёй ила яраладилар... —

деганини эслашнинг ўзиёқ унга кучли таъсир қиларди, ҳа, унинг бу ҳолатини кўриш керак эди.

Белинский театр тўғрисида, драматик адабиёт тўғ-

¹ Парча охиридаги биринчи қўшимчага қаралсин. (Автор изоҳи.)

рисида, хусусан, дуруст таниш бўлмаган кишилар билан гаплашишни унча хуш кўрмасди, бунинг бир сабаби бор эди: бир вақтлари Москвада «Эллик ёшли амаки» номли комедия ёзганини, бу комедия «Наблюдатель»да босилиб чиққанини эсга солмасинлар тагин, деб қўрқарди. Бу комедия чиндан ҳам жуда заиф асар эди; у йиглоқи ахлоқни, бўш кўнгил эзгуликни тарғиб қилувчи ёмон асарлар жумласидан бўлиб, унда ўз жияни бўлган қизни жуда яхши кўрадиган олижаноб амаки севгини ёш рақибига қурбон қилади. Бу воқеалар ҳаммаси узундан-узоқ, жонсиз услубда баён қилинади... Белинскийнинг «ижодий» таланти йўқ эди. Шу комедия ва яна Менцель ҳақидаги мақола Белинскийнинг заиф жойи бўлиб, буларни унинг ҳузурда тилга олиш уни масхаралаш, дилини сиёҳ қилиш билан тенг эди. Айниқса, Менцель тўғрисидаги мақолани ёзгани учун у ўзини кечиролмасди; комедиясини у эстетика ва адабиёт соҳасидаги хато деб иқдор бўларди, аммо ўша мақолани хатонинг янада ёмонроқ тури деб билар эди. Менцель тўғрисидаги мақолани у етишиб бўлмайдиган идеаллар соҳасидан ўша вақтларда реал аҳамияти бордай, инсофли кишини қаноатлантира оладигандай туюлган бирон ижобий, реал нарсага ўтишга бўлган сабрсизлик, ғамгин хоҳишнинг бир лаҳзалик таъсири остида ёзиб ташлай қолган! Шўрлик Белинский жаноб Менцелнинг қанақа зотлигидан тамом беҳабар эди-да, албатта, шу сабабдан ҳам тажриба ва фактларга таянмаган, соф мавҳум нуқтан назардан бу киши ҳақида мақола ёзишга киришган... Фактларни дуруст билмаганлиги бу масалада унга қаттиқ панд берди... Бородино жанги йиллиги муносабати билан ёзилган яна бир мақола бор эди. Мен бир кун шу мақола тўғрисида гап очган эдим... У иккала қўли билан қулогини беркитиб, энгашиб, у ёқдан-бу ёққа тебранганича хонада юра бошлади. Аммо терс, кўр-кўрона ватанпарварлик беморлиги унда узоқ давом этмади. Умуман, Белинский энг яхши мақолаларини фаолиятининг бошларида, сўнгги йиллардан олдинроқ ёзган эди; ўртада икки йилча вақт бор, ана шу вақт ичида у Гегель фалсафаси билан шуғулланди, уни ҳали уқиб олмасдан туриб, унинг аксиомаларини, машҳур тезислари ва терминларини, гўёки Schlagwörterини жор-жаҳди билан ҳамма ёққа тиқиштира бошлади. Ўша вақтлардаги ўзи яхши кўрган ифода ва иборалар-

нинг кўплигидан кўз қамашар эди!¹ Белинский ҳам ўз замони олдидаги бурчини адо этиши лозим эди! Лекин бу тўлқин яхши уруғлар сочиб тез ўтиб кетди, Белинскийнинг мардона, гоят содда рус тили, равшан, соғлом, ажойиб тили бор жозибаси билан яна қайтиб келди. Айтиш мумкинки, Белинский мақолаларини тайёрлик кўрмай, бирданига ёзарди; мақолаларни ойнинг сўнги кунларида, идора олдида тик турган ҳолда варақнинг ярмига йирик ҳарфлар билан доғсиз ёзар эди. Ҳар бир ибора, сўзни ўйлаб, чамалаб туришга, бўгин-хатоларни тузатишга унинг вақти йўқ эди, шунинг учун ҳам жумлаларда феъллар кўнайиб кетарди; аммо марҳум Писаревнинг қўли енгил келиб, журналларимизнинг танқидий бўлимларида эзмалик ҳаддан ошиб кетдики, Белинский мақолаларидаги серсўзлик сира ҳам бу даражада бўлган эмас, унинг мақолалари ҳар қалай бадиий асарлигида қолар, улар сира ҳам тўла гапга, чайналган мавзунинг ичи бўш турига — қанчалик гурурланмасни, барибир, ўқувчи болалар дафтарига жуда ўхшайдиган турига айланиб кетмас эди.

Белинский иштирок қилган журналнинг тежамкор ишошири ишнинг энг оғирини унинг зиммасига юклаганлиги ҳаммага маълум. У туш таъбирлари, ошпазлик ва математикага онд китоблар каби ўзи ҳеч нимани тушунмайдиган нарсалардан жуда кўпини кўриб, таҳрир қилишга мажбур бўларди! Аммо журнал ой бошидаги айтилган кунда чиқиб бўлгач, унинг бир неча ҳордиқ кунни бошланарди, бу кунларда у ором олар, бекорлик кайфини сураар, ошналари билан суҳбат қураарди, баъзан эса бир тийиндан тикиб преферанс ўйнаарди. У карта ўйинини ёмон биларди, аммо бошқа ҳамма ишларни бажаргандагидек самимий, худди ўшандай эҳтирос би-

¹ Уша вақтда фалсафазолик жуда авж олганлигини ўз кўзи билан кўриб ишонмоқчи бўлган синчков китобхонга «Отечественные записки» журналининг 40 ёки 41-йилдаги китобларидан биридаги аралаш-қуралаш бўлимида Белинскийнинг ўзи эмас, Искандарни ҳимоя қилмоқчи бўлиб ноширнинг ўзи ёзган мақолани ўқиб чиқишни маслаҳат бераман. Гўё Искандар ўз мақоласида «Наполеон — оёғи осмонга қилиб қўйилган Буюк Карл» деган иборани ишлатгану ношир унинг шу иборасини ёқлаб чиққан ва бошқа журналларга масхара бўлган. Қизиқчилик бу ўринда сипо тусига кирмаган деб гердаяди-ю, аммо ўзи эрмак бўлиб қолганини сезмайди. (Автор изоҳи.)

лан ўйнарди! Эсимда, бир куни биз орага пул тикмай карта ўйнадик; у ютар ва бунга суюнар эди... лекин ногоҳ хато юриб, ютқазди. Белинский бирдан куз тунидан баттар қорайиб кетди, ўлимга ҳукм қилинган одамдек, ерга қараганча ўтириб қолди. Унинг чиндан ҳам куюнаётганлиги рангидан билиниб турарди, ахири мен чидамадим: «Бу нима деган ган ўзи, бунақа куюнадиган бўлсангиз, карта ўйнаманг»,— деб юбордим! «Йўқ,— деб жавоб берди у бўғиқ товуш билан, менга ер тагидан қараб,— энди ўйин тамом; гиштин козер чиққунча омадим келиб турган эди, холос!» Ишончим комилки, ўша дамдә, ўз гапига у чиндан ҳам аниқ ишонган эди.

Мен уникага, гаплашиб ўтириб, кўнгилни ёзиш учун кўпинча тушки овқатдан кейин борардим. У Фонтанкада, Аничково кўпригига яқин жойдаги уйнинг пастки қаватида ижарага турарди, нурсиз, анча зах хоналар эди. Такрор айтмай ўтолмайман: ўшанда оғир вақтлар эди; ҳозирги ёшлар унақа кунларни сира ҳам бошдан кечирганлари йўқ. Китобхон ўзи ўйлаб кўрсин: эрталаб, эҳтимол, қизил снѐҳ билан ҳамма ёғн чизиб расвоси чиқарилган, қонга белангандай қилиб қайтариб юборилган корректурангни олгандирсан, эҳтимол, цензор олдига бориб, беҳуда ва хўрлик келтирадиган тушунтириш ва далиллар ёзиб бергансан, унинг қатъий, кўпинча масхараомуз ҳукмини эшитиб келгандирсан...¹ Кўчада жаноб Булгариннинг ёки унинг дўсти жаноб Гречнинг қиѐфасини кўргандирсан; генерал, бошлиқ ҳам эмас, шунчаки бир генерал, у гапингни тўхтатгандир ёки ундан баттари, сенга рағбат бергандир... Теварак-атрофга назар ташлайсан: порахўрлик авжга чиққан, крепостнойлик ҳуқуқи қоядек гердайиб турибди, казармалар биринчи ўринда туради, суд йўқ, университетлар беркитилади, деган гап-сўз юрипти, кейин орадан кўп ўтмай студент-

¹ Шундай учрашувлардан бирида цензор Ф. ҳазилга усталигини кўрсатмоқчи бўлиб: «Кечирасиз, ҳарфларига тегмайману руҳини суғуриб ташлайман»,—деган эди. Бир куни менинг кўзимга тикилиб туриб: «Сиз менинг ўчириб ташламаслигимни истайсиз. Ўйлаб кўринг: ўчирмасам йилига уч минг сўмдан маҳрум бўламан, хўш, ўчириб ташласам кимга нима зинён? Хўш, сўзлар бор эди, йўқ бўлди, хўш, нима қипти? Шундай бўлгач, ўчириб ташламайинми? Худо ёр бўлсин сизга!» — деган эди. (Автор изоҳи.)

лар уч юз кишидан қолдирилди, чет элларга саёҳатга бориш имкони тугаб боряпти, маъноли китоблар ёздириб олиш мумкин эмас, илмий, адабий идораларни аллақандай қора булут муттасил босиб турибди, бунинг устига, чақимчилик хабарлари ўрмалаб вишиллаб юрибди; ёшлар орасида на умумий алоқа, на умумий манфаат бор, ҳамма жойда даҳшат ва хўрлик, қўл силтагинг келади! Ҳа, Белинскийнинг квартирасига келасан, бошқа ошналар ҳам келади, суҳбат бошланади, енгил тортасан киши; суҳбат кўпинча гапириш тақиқланган (ўша вақтдаги маънода) масалалар устида бўларди, тўғриси айтганда, сиёсий масала устида музокара юргизмасдик, чунки бундай музокараларнинг бефойда экани ойдек равшан эди. Суҳбатларимиз асосан фалсафий-адабий, танқидий-эстетик ва ижтимоий, камдан-кам тарихий масалалар устида бўларди. Суҳбатлар баъзан жуда мароқли, ҳатто кучли, баъзан эса бир оз юзаки ва мазмунсиз ўтарди. Белинский ғоят жиддий ва олижаноб одам бўлгани ҳолда баъзан болаларча ҳаракат қиларди. Жорж Санд китоби ёки ўша вақтларда донги кетган ва китоби Пётр Рижий номи билан қўлма-қўл шинҳона (!) кўчириб ўқилган П. Леру асаридан ўзига жуда ёқадиган бирон жойни эшитиб қолса, дарҳол кўчириб беришларини илтимос қилар ва шу билан куймаланиб кетар эди. Лекин бу ҳаракатлари ўзига ярашарди; бу ўринда ҳам серҳаракат рус кишиси намоен бўлар эди. Баъзан арзумаган гап ҳам унга қаттиқ ботарди. Бир вақт қуйидаги сабаб билан Гётенинг „Ғарб-Шарқ Девони“ (Westöstlicher Divan) китобчасини олти ҳафтагача чўнтагига солиб юрди. Мен бир куни унга шу китобчадан „Lebt man denn, wenn andre leben?“ (Бошқа одамлар яшаб турганда яшаб бўладими?) деган байтни ўқиб берган эим. У Гётени худбин деб исботлаш учун бир вақтларда Гёте шеърларининг машҳур таржимони бўлган А. Н. С. га шу байтни такрорлабди; у киши цитатанинг аниқлигига ишонинқирабди ва Белинскийнинг соддалигидан хиёл кулибди. Учрашганда шу байтни С. га кўрсатиб ҳайратда қолдириш учун «Девон»ни мендан сўраб олиб, уни муттасил ёнида сақлади, лекин улар қайтиб учрашмади. Белинский эса бундан қаттиқ афсусланиб юрди. Тобора авж олаверган касаллик натижасида умрининг кейинги икки йилини у жуда асабий ва ғамгин ўтказди.

Мен Белинский билан тўрт қиш давомида — 1843 йилдан 1846 йилгача, айниқса 1847 йил январигача, узоқ муддатга чет элга кетганимда, «Современник»ка асос солинган, яъни у П. А. Плетневдан сотиб олинган вақтларда кўпроқ кўришиб турдим. Журналнинг ташкил топиш тарихида сабоқ бўладиган нарсалар кўп... Аммо буни баён этиш ҳозирча қийин, бунинг учун эски можароларни яна кўтариб чиқишга тўғри келарди. Журнал аслида Белинский учун ташкил этилгани, унинг номидан ходимлар олингани, катта бир альманах чиқараман деб унинг ўзи тўплаган асосий мақолалар билан йил давомида чиқиб тургани ҳолда у журналдан секин-аста ва жуда усталлик билан четлатилганини айтиб ўтиш кифоядир. Белинский «Современник»ни деб «Отечественные записки» билан алоқасини узган эди, янги журналда хўжайини ўрнини эгаллашга тўла ҳақли бўлгани ҳолда бу ерда ҳам эски журналдаги ўрнида, яъни четки ходим, ёлланувчи сифатида қолди. Менинг қўлимда Белинскийнинг ўша вақтларга онд диққатга сазовор хатлари бор; ўқувчи шу хатларнинг кичик парчаларини қуйроқда ўқийди. Менинг ўзимга келганда шуни айтишим керакки, адабий фаолиятимни илк бор табриклаганидан кейин, орадан кўп ўтмай, тамом ҳақли равишда менинг ижодимдан унинг кўнгли совуди; ўша вақтларда завқланиб ёзганим ўша шеърлар ва поэмалар учун у мени рағбатлантира олмас эди. Дарвоқе, бундай машқларни ташлашим кераклигини орадан кўп ўтмай ўзим тушундим ва адабиётдан тамом кетишим керак, деган қатъий фикрга келдим; аммо «Современник» журналининг I-сонидagi «Ҳар тўғрида» бўлимини нима билан тўлдиришга ақли етмай, боши қотиб турган И. И. Панаевнинг илтимосига кўра «Хорь ва Калинин» сарлавҳали очеркни унга қолдириб кетдим («Овчининг хотираларидан» сўзларини журналхонларни қизиқтириш учун И. И. Панаев ўзи ўйлаб топган ва қўшиб қўйган). Бу очеркнинг муваффақияти мени бошқаларини ёзишга ундади; шундай қилиб, мен адабиётга қайтдим. Аммо Белинский менинг прозадаги ишларимдан анча мамнун бўлган бўлса-да, унга алоҳида умид боғламаганлигини китобхон унинг менга ёзган хатларидан билиб олади. Белинский адабиётга кириб келаётган ёзувчилар истеъдодини тан олиб, уларни зўр меҳр билан сидқидилдан рағбатлантирар, илк қадамларини қўллаб-қув-

ватлар эди; лекин уларнинг бундан кейинги ишларига қаттиққўллик билан қарар, нуқсонларини шафқатсизлик билан кўрсатар, беғараз койир, беғараз мақтар эди. Зотан, у дастлабки вақтларда баъзан меҳри жуда товланиб, ийиб кетарди, қарийб эзгу, қарийб кулгили ҳолда эркалар эди. Жаноб Достоевскийнинг «Ғариб кишилар» асарини дастлаб ўқиганда у беҳад қувониб кетган эди. «Ҳа,— деган эди у, ўзи буюк қаҳрамонлик қилгандай ғурур билан,— ҳа, отахон, сизга шуни маълум қилиб қўяман! Қичкина деманг уни,— деб қўли билан полдан бир газча баландликни кўрсатганди,— кичкина деманг уни, кўтариб уради сизни!» Шундан кейин орадан сал ўтмай, жаноб Достоевский билан учрашдим, унинг ўрта бўйдан баланд, ҳар қалай, Белинскийнинг ўзидан кўра новчароқ одам эканини кўриб, жуда ҳайратда қолган эдим! Белинский янги пайдо бўлган истеъдодга, ўгилчасига қарагандек, «қўзичоғига» қарагандек меҳр билан қараган эди. 1843 йил ёзида, мен у билан энди танишган чоғларимда, у Некрасовга ҳам худди шундай муносабатда бўлган, уни ардоқлаган, уни ҳамма жойда тавсия қилиб, одамлар орасига олиб кирган эди.

Ҳамма серғайрат, ҳамма ташаббускор кишилар сингарини Белинскийда тоқатсизлик кўп эди. У душман фикрларида ҳақиқат зарраси бўлишини хусусан жон-жаҳди билан инкор этарди, ўз фикрларини ўзи хато деб билганида улардан қанчалик ғазаб билан қайтса, душман фикрларидан ҳам шунча ғазаб билан юз ўгирарди. Аммо уни «эритиш» мумкин эди, бир кунни ўзига шундай деганимда роса кулганди; ҳақиқат унинг учун гоят азиз эди; у ўз фикрида ўжарлик қилиб туриб ололмас эди. Ёлғиз Москва партиясига, славянпарастларга нисбатангина у умр бўйи душманлик муносабатида бўлди, чунки славянпарастлар унинг жуда яхши кўрган ва ишонган нарсасига қарши эдилар. Умуман, Белинский нафратланишни биларди — *he was a good hater* — жирканишга лойиқ нарсадан гоят қаттиқ жирканар эди. Лейбниц китобининг қаеридадир, мен қарийб ҳеч нимадан нафратланмайман (*Je ne meprise presque rien*). Мутасил маънавий юксаклик хаёлига чўмиб яшайдиган файласуф учун бу ҳол ойдин ва мақтовга арзирлидир; аммо ер бетида юрадиган биздақа оддий кишилар уна-

қанги шавқсиз совуқликка, унақанги улугвор сокинликка кўтарила олмаймиз; бизга Фаддей Булгаринлар ўргатаётган нафрат ҳисси бизнинг маънавий онгимизни, бизнинг виждонимизни тасдиқлайди ва мустаҳкамлайди. Белинский ўз хатоларига самимий иқрор бўлар эди, унда бачкана иззати нафснинг нишонаси ҳам йўқ эди. Гоҳо у жилмайиб туриб: «Аммо ёлгонни ҳам хўп ўхшатибман-да!»— деб қўярди,— бу унинг ажойиб фазилати эди! Белинский ўзи ва ўз қобилияти ҳақида унча катта фикрда эмас эди. Унинг камтарлиги сидқидил ва самимий камтарлик эди; шундай бўлса-да, «камтарлик» сўзи бу ўринга сигмайди, чунки ўз тушунчасига кўра, шундай йирик киши эмаслиги унинг ўзига асло ёқмасди, аммо начора, «кўрпангга қараб оёқ узатасан!» Лекин унинг учун ўзи адо этаётган иши, ўзи ҳимоя қилаётган, ўтказаётган фикрдан муҳим ва юксак нарса йўқ эди, бу масалада у газаб отига минар, унинг қўлига тушган одамнинг шўри қурир эди! Бу масалада ўз шахси ва асабига хилоф равишда унда зўр жасорат ва матонат пайдо бўларди; бу масалада у борлигини қурбон қилишга тайёр эди! У ана шундай зўр таъсирчанлик ва занф шахсий зарда эгаси эди... Йўқ! Мен у сингари одамни илгарилари ҳам, ундаи кейин ҳам кўрганым йўқ.

Белинский 1847 йил ёзида умрида биринчи ва сўнги марта чет элга чиқди. Силезияда сувлари сил касалига эм эмиш, деб донг таратган Зальцбрун номли кичкина бир шаҳарча бор, мен бир неча ҳафта у билан шу шаҳарчада бирга турдим... Бу ернинг сувлари унга кам фойда етказди. Зальцбрунда у Гоголнинг машҳур «Дўстлар билан ёзишмалар»ини ўқиб, газабга келди ва шу газаб таъсирида унга мактуб ёзди... Кейин у билан Парижда кўришдим. Бу ерда у сил касалликларини даволайдиган доктор Тир де Мальмораннинг шифохонасида ётди. Кўп одамлар уни қаллоб, деб юришарди, лекин у Белинскийни тамом оёққа турғизди. Йўтали тўхтаб, юзидаги кўкиш аломат йўқолди... У Петербургга жуда эрта қайтиб кетди-ю, олган шифосига барҳам берди¹.

¹ Белинскийнинг ўзига нисбатан кулгили бир ҳолда қараганлигига яна бир мисол. Париждан жўнаб кетаётганда унга ҳамроҳ қўшиб бердилар, у киши Берлингача Белинскийга ҳамроҳ бўлиб бориши керак эди, аммо сўнги лаҳзада бир англашилмовчилик юз берибди-да, Белинский ёлғиз ўзи кетибди. «Менинг қандай аҳволга

Ғалати бир ҳол! Чет элда у Россияни қўмсаб диққина-
фас бўлиб кетди. У бориб турган рус кишиси эди, балиқ
ҳавода нафас ололмаганидек, у ҳам Россиядан ташқар
ида нафас ололмасди. У Парижда Бирдамлик майдо-
нини биринчи бор кўрибоқ мендан: «Бу майдон жаҳонда-
ги энг гўзал майдонлардан бири-а? Шундоқ эмасми?»—
деб сўради. Мендан «шундоқ» жавобини олди-ю: «Бўп-
ти, жуда соз; мен ҳам буни шундоқ деб билай-да, бу гап-
ни шу ерда бас қилиб, бу ёққа юрайлик!»—кейин у Го-
голь ҳақида гапира кетди. Мен унга революция вақтида
шу майдонда гильотина турганлигини, Людовик XVI-
нинг боши шу ерда кесилганини айтдим; у атрофга қар-
аб-қараб: «А!»—деди-да, «Тарас Бульба»даги Остап
қатл этилган жойни эслади. Белинскийнинг тарихий
маълумоти жуда бўш эди: Европа ҳаётидаги буюк
воқеаларнинг қаерларда юз берганлигига унчалик қи-
зиқа олмасди; у чет тилларни билмас, шунинг учун ҳам
ўша ерлик кишиларни ўрганолмасди; бекордан-бекорга
ағрайиб, кўз тикиб юриш *badaderie* унинг табиат-
тига тўғри келмасди. Музика билан тасвирий санъат,
юқорида айтиб ўтганимиздек, уни кам қизиқтирарди;
кўпгина ватандошларимизга қаттиқ таъсир қилган Па-
риж эса унинг покиза, қарийб зоҳидларча маънавий
ҳиссини ғазабга келтирар эди. Ҳа, ниҳоят, унинг бир
неча ойлик умри қолган... У ҳориган, совиган эди...

Билмадим, Белинскийнинг аёлларга муносабати тўғ-
рисида бирон нима дейиш керакмикин? Бу нозик маса-
ла хусусида у қарийб ҳеч гапирмасди. Ўзи ҳақида, ўз
ўтмиши ва шу сингари нарсалар ҳақида умуман хуш
кўрмай сўзларди. Мен уни шу ҳақда бирон нима дейиш-
га кўп марта ундаган бўлсам-да, у доимо буни рад қи-
лар эди; суҳбат учун шунча муҳим ва фойдали масала-
лар тургани ҳолда шахсий можаролар тўғрисида гап
юретишнинг нима ҳожати борикин, дегандай, бу ҳақда
гап очишга уялгандай, буни тушунмагандай бўларди.
Ўз ўтмишини тилга олганида ҳам кулгили бир нуқтаи

тушганлигимни тасаввур қилаверинг,—деб ёзган эди у Париждаги
бир дўстига,—Бельгия чегарасида мендан алланима сўрадилар,
мен бўлсам бир сўз тушунмайман, кўзларимни пирпиратаман, хо-
лос. Бахтимга, божхона бошлиғи мени тентак девона бўлса керак,
деб ўтказиб юборди. (Автор изоҳи.)

назардан гапирарди, масалан, у менга университетдан ҳайдалиб, куни ўтмай қолганида, Поль де Кокнинг романини 25 сўм қоғоз пулга таржима қилиб беришга олгани ва қанча-қанча хатолар қилганини айтган эди: Афтидан, у қашшоқликнинг энг даҳшатли огирликларини бошдан кечирган, аммо дўстлари доирасида бунга таърифлаб ва бўёқ суртиб роҳатланмас эди, ҳолбуки, шу машаққат мактабидан ўтган кишилар кўпинча шундай қиладилар. Белинский жуда покиза, эҳтимол, жуда мағрур бўлганлиги учун ҳам ҳасрат тўкишлардан устун бўлган...

Белинскийнинг ўз тушунчасига кўра, унинг қиёфаси аёллар сира яхши кўрмайдиган даражада хунук эди, у шунга батамом ишонганди, унинг аёллар билан муносабатидаги ийманчоқлиги ва одамовилиги бу ишончини, албатта, яна ҳам кучайтирарди. Меҳрибон ва эҳтиросли, жўшқин ва таъсирчан қалб эгаси бўлган Белинскийни, ўз замонининг биринчи кишиларидан бири бўлган шу Белинскийни аёл киши ҳеч севмаган деб ўйлайман, бунинг сабаблари бор. У ўзи севиб уйлангани йўқ. Ёшлик чоғида у бир бойвучча қизни, Тверь номешчиги Б. нинг қизини севиб қолган; у жуда латофатли қиз бўлган, лекин қиз бошқа йигитни яхши кўрган, бунинг устига, орадан кўп ўтмай у вафот этиб кетган. Белинский кейин оддий тоифадан чиққан бир қизни ҳам севиб қолган, бу унинг ҳаётидаги жуда галати ва гамгин воқеа бўлган; унинг узук-юлуқ, маъюс ҳикояси эсимда... бу ҳикоя менга қаттиқ таъсир қилган эди... аммо бу сафар ҳам иш натижасиз тугаган. Унинг қалби жим ва оҳиста сўниб борарди; шоир сўзлари билан у ҳам мана бундай деб хитоб қила олар эди:

Оё, фалак! Агар бир нафас
Ўз эрки-ла ёнсайди бу ўт,
Дард-азобим айлабон унут,
Порлардим-да, сўнар эдим, бас!

Лекин инсон орзулари рўёбга чиқавермайди, пушаймон эса мевасиз бўлади. Омадинг келиб яхши номер чиқмаган экан, дам урма, қуп-қуруқ йўлингни ол.

Аммо Белинскийнинг умуман, аёллар, айниқса рус аёллари хусусидаги, уларнинг аҳволи, истиқболи, дахл қилиб бўлмас ҳуқуқлари, тарбиялари етарли эмаслиги

хусусидаги, хуллас, ҳозирги вақтда аёллар масаласи деб аталадиган масала хусусидаги олижаноб, ҳалол қарашлари ҳақида икки оғиз бўлса-да айтмай ўтолмайман. Унинг аёллар масаласига доир ҳамма мақолаларида, тўғри, ҳозир одат бўлиб қолган ҳаёсизлик, бақироқ дадиллик билан эмас, аёлларга ҳурмат бажо келтирилган, уларнинг озодлиги тан олинган, уларнинг оилавий, шу билан бирга, ижтимоий аҳамиятлари айтиб ўтилган.

Фалончи айни вақтида вафот этибди, деган гапни кўп эшитишга тўғри келади... Лекин бу гап ҳеч кимга Белинскийгачалик тўғри татбиқ этилмайди. Ҳа! У айни вақтида вафот этди! У вафоти олдида (Белинский 1848 йил май ойида вафот этган эди) ўзи яхши кўрган, азиз билган умидларининг тантанасига шоҳид бўлди-ю, лекин уларнинг узил-кесил ҳалокатга учраганини кўрмади... Тирик бўлганида у не балоларга йўлиқарди! Маълумки, полиция унинг соғлиғи қай ҳолатдалигини, жон талвасасининг боришини кун сайин суриштириб турган эди... Улим уни оғир жафолардан қутқазди. Устига-устак, унинг жисми ҳаракатдан тўхтаб бошлаган эди... Хўш, орқага тортиш, чўзишдан на ҳожа? A struggle—and am free!¹

Бу гап шундай, лекин тирик одам тирикни ўйлайди, ажал қайси биримизни номаълум томонга олиб кетаркин, у ёқдан «ҳали ҳеч бир сайёҳ қайтиб келгани йўқ», деган афсусни хаёлингдан кўтариб ташлаёлмайсан. Ҳозирги подшолик амалга оширган буюк ислохотларни, яъни деҳқонлар озод этилганини, ошкора суд вужудга келтирилгани ва ҳоказоларни Белинский кўрганида нима дерди, нима хаёлларга борарди экан? Бу сермахсул ташаббусни кўрса, у ғоят қувонган бўларди!— деган савол баъзан хаёлимни банд қилади. Лекин у буларни кўрмади... Адабиётимизда ўзидан кейин вужудга келган кўпгина яхши нарсаларни кўролмай кетди, кўрганида қалби хушнудликларга тўлган бўларди. Л. Н. Толстойнинг эстетик истеъдоди, Островскийнинг кучи, Писемскийнинг юмори, Салтиков сатираси, Решетниковнинг соғлом ҳаққонияти уни нақадар қувонтирган бўларди! Булардан кўпи унинг ўз қўли билан сепилган уруғлар-

¹ Яна бир уринсам, мен озод бўламан! (*Байрон*)

дан униб чиққанига у шоҳид бўлмай, ким шоҳид бўлиши керак эди?.. Лекин кўриниб турибдики, бу насиб қилмаган экан...

Белинскийга яқин бир хонимдан унинг вафоти тафсиллини ёзиб беришни (мен ўша вақтда чет элда, Парижда эдим) илтимос қилган эдим; шу хатни, унинг ўзимга ёзган хатларидан ҳам бир неча парча келтириб, унинг ҳақидаги хотирамни тугаллайман.

Ўша хонимнинг хати (1848 йил, 23 июнь):

«Сизнинг Белинский ҳақида бирон нима билгингиз бор... Лекин батартиб гапириб беришни билмайман, бунинг устига, сўнгги вақтларда жисмоний азобда тамом ҳолдан кетган киши тўғрисида қарийб ҳеч нима деб бўлмайди. Бу бечора жафокашнинг аста-секин тугаб боришига қарашнинг ўзи шу қадар оғир, шу қадар азоб эдики, буни сизга таърифлаб беролмайман. У Париждан кайфи жуда чоғ, соғ-саломат қайтиб келди, ҳаммамизда, докторда ҳам, у тузалиб кетади, деган умид туғилди. У бир неча кун эрталаб ва кечқурунлари вақтни тетик, бардам ҳолда бетўхтов гапириб ўтказди, ҳаммамиз унда илгариги, анча соғлом Белинскийни кўриб суюндик; лекин унинг хулқ-одати жуда ўзгарган эди: у мулойим, мўмин бўлиб қолган, илгаригига қараганда бардоши анча маҳкамланган эди; ҳатто оилавий ҳаётда ҳам у таниб бўлмас даражада ўзгарганди, илгари ўзини қаттиқ ҳаяжонга келтирадиган нарсаларга энди бамайлихотир, назаримда, курашсиз кўнардди. Унинг бу соғломлик ҳолати узоқ давом этмади; орадан кўп ўтмай Петербургда шамоллаб қолди, аҳволи кун сайин ёмонлашиб, умидсизлик туғдирди, ҳар сафар кўрганимизда у ўта озиб кетган бўлар, унинг яна озиши мумкин эмасдай туюлар эди, кейинги сафар кўрганда аҳволи баттар ёмонлашарди. Сўнгги марта уникига вафотидан бир ҳафта олдин борган эдим; у креслода суяниб ётарди, ранги мурданинг рангига ўхшар, кўзлари катта-катта, жавдираб турарди; инграгандек нафас оларди, бизни: «Ўляпман, бутунлай ўляпман», деган сўзлар билан қарши олди; лекин бу сўзлар комил ишонч билан эмас, ишончдан кўра кўпроқ, бу сўзларни рад қилишсин, деган истак билан айтилган эди. Ўшанда уникида икки соат ғоят оғир вақт ўтказганимизни сизга айтиб туришининг ҳожати йўқ; маълумки, у гапиролмасди, илгари

ўзи уларни деб яшаган нарсалар¹ ҳақидаги гаплар уни қизиқтирмас, қўзғатолмас эди. У вафотидан уч кунча олдин ўринга ётди, эс-ҳушидан кетмагунча умидини узгани йўқ; бир кун олдин у алаҳсирай бошлади, бироқ у Грановскийни таниди, ўша куни у Москвадан келган эди. Улими олдидан у икки соат тўхтамай гапирди, гуё рус халқига мурожаат қилди; хотинига, буларни уқиб ол, ҳаммасини тегишли одамга етказ, деб илтимос қилди; лекин бу узундан-узоқ гапдан ҳеч нима англаб бўлмасди; кейин ногаҳон жим бўлиб қолди, ярим соатдан сўнг азобда жон узди. Бечора хотини... ёнидан бир лаҳза жилмади, унга якка ўзи қаради, уни ўринда ёнига ағдариб ва қаддини кўтариб қўяр эди. Бу аёл... тўғри гапни айтганда, ҳамманинг ҳурматига сазовор аёлдир; у қиш бўйи зўр тоқат, сабр ва чндам билан эрнини парварниш қилди...»

Белинскийнинг менга ёзган хатларидан парчалар:

1847 йил, 19 февраль — 13 март, Петербург-шариф.

«Йўлга йиғиштирилаётганингизда Сиз кетгач, нима йўқотишимни олдиндан билган эдим, аммо Сиз жўнаб кетганингиздан кейин, ўйлаганимдан ҳам кўпроқ нарса йўқотдим... Сиз кетгач, мен аллақандай ҳафсаласизликка, хунобликка мубтало бўлдим, умримда ҳеч қачон бунақанги зиқликка йўлиқмаган эдим. Соат 11 ларда, баъзан эса 10 да ётаман, 12 гача ухлаб кетаман, соат 7—8 ларда ёки 9 да тураман, кун бўйи, хусусан, кеч бўйи (тушлиқдан кейин) мудрайман — менинг ҳаётим ана шундай.

*** К-рдан сўкиб ёзилган хат олдим, лекин***га кўрсатганим йўқ. Унинг ҳеч гапдан хабари йўқ, лекин пайқаб юрибди-ю, ҳар қалай, ўз билганини қилмоқда. Иккала-миз бақамти гаплашганимизда у ўзини ёмон тутди; йўталиб, дудуқланиб гапирди: менинг хоҳишимга, у менинг ўз фойдамни кўзлаб ҳеч ҳам рози бўлолмасмиш, ҳозир тушунтириши керак бўлган сабабларни айрим сабабларга кўра менга айтолмасмиш. Мен унга, ҳеч қандай сабабларни билишни хоҳламайман, дедим ва ўз шартларимни айтдим. У мамнун бўлди, энди хайрлашаётганда менга иккала қўлини узатди — кўриниб турибдики, у мендан тамом хурсанд! Хатимнинг оҳанги-

¹ Асли нусхада таги чизилган.

дан билиб олишингиз мумкинки, мен даргазаб ҳам эмасман, воқеани бўрттириб ҳам айтаётганим йўқ. Мен уни яхши кўрардим, шундай яхши кўрардимки, мана ҳозир ҳам баъзан унга гоҳ ачинаман, гоҳ унга афсусланаман — ўзим учун эмас, унинг учун. Одам билан алоқа узилгач, мени виждон азоби узоқ қийнайди, лекин кейин тузалиб кетади. Шахсан ўзимга адолатсизлик қилганлари учун нафратланиш қобилиятини табиат менга кам ато қилган; аммо мен эътиқоди турлича бўлган ёки шахсан менга сира зиёни бўлмаса-да, нуқсон ва иллатларга ботган одамни жуда ҳам ёмон кўраман. Мен *** ни ҳозир ҳам жуда қадрлайман, лекин у менинг кўз олдимда капитал тўплаётган, бой бўладиган одам, — мен эса, бойлик қандай орттирилишини биламан. Мана, у бу ишни мендан бошлади. Бу ҳақдаги гап бас энди.

...Янгилик тарзида шуларни айтай: мен, балки, Силезияга борарман. Б. менга 2500 сўм қоғоз пул топиб берди. Мен бу пулни сира олмасдиму лекин оилага ҳам бирон нима қолдириш лозим — ишламаган вақтим учун ойлик тўлаб туришларини сўрагим келмади. Лекин*** билан бақамти гаплашганимдан кейин ҳам, нийманиб туриш тентаклик бўларди, деб ўйладим... У жуда хурсанд бўлди, у мен учун ҳамма нарсани қилишга тайёр, фақат мен... Мен Б.га хат ёздим, энди ишни унинг жавоби ҳал қилади.

Сизнинг «Каратаев»ингиз «Хорь ва Калинич»дан анча паст бўлса-да, яхши асар...

Назаримда, Сизда соф ижодий истеъдод ё йўқ, ёки жуда кам — Даль иккалангизнинг истеъдодингиз бир хил. Мисол учун, ақалли «Ермолай ва тегирмончининг хотини»ни олиб кўрайлик, ким билсин, арзимас гапу, аммо унда фикр бор, яхши, бамаъни нарса. «Бреттер»ни эса, имоним комилки, ўзингиз ижод қилгансиз. Одам учун эрк зарур нарса, бу ўз йўлини топиш, ўз жойини билишдир, бу унинг учун ўзини ўзи топиш демакдир. Ўнглишмасам, сизнинг истеъдодингиз — бор ҳодисаларни кузатиб, уларни хаёлда етилтириб тасвирлайдиган истеъдод, лекин бунда хаёлнинг ёлғиз ўзига таяниб қолмаслик керак... Фақат, худо ҳаққи, на у ёқлик, на бу ёқлик, ёмон бўлиб ёмон эмас, яхши бўлиб яхши эмас нарсаларни эълон қила кўрманг. Бу ялпи машҳурликка қаттиқ зиён етказади. (Гажакдор ибора учун узр сўрайман — яхшироғи хаёлга қелмади.) Аммо

«Хорь» келгусида сиздан ажойиб ёзувчи чиқишини кўрсатиб турибди.

...Жамоат фикри Гоголни қаттиқ жазолади, ҳамма журналлар роса койиб ёзишди; унинг дўстлари — Москва славянпарастрлари — ҳатто ўшалар ҳам унинг ўзидан бўлмаса-да, унинг бадном китобидан чекиндилар...

Хотиним, тутинган ўглингизни¹ мустасно қилмаган ҳолда уйимдагиларнинг ҳаммаси Сизга салом дейишди...»

1847 йил, 1(13) март, Петербург-шариф.

«...Сизга маълум қилайки, мен *** нинг ҳаракатлари манбаи хусусидаги фикрларимни қарийб ўзгартирдим. Уйлаб қарасам, у объектив ҳуқуққа асосланиб, инсоф билан иш тутганга ўхшайди; аммо бошқа, олий тушунчага келганда, у ҳали бу даражага ўсиб етгани йўқ, исқирт ижобийликда ўсганлиги ва ҳеч қачон биз тарздаги идеалист ҳам, романтик ҳам бўлмаганлиги сабабли буни орттиролмаган. Бу идеализм ва романтизм ўз ихтиёрини қўлига олган ўзга шахсларга фойда келтириши мумкинлигини унинг мисолида кўриб турибман. Шу идеализм ва романтизм — ярамас нарса, аммо бадбўй дори одам организмда ўлимга олиб бормайдиган бошқа бир касаллик ҳосил қилган тақдирда ҳам ўлдирадиган касалликдан халос бўлишда унга ёрдам берган экан, бўлди-да, ярамас бўлса унга нима; гап унинг ярамаслигида эмас, гап унинг ёрдам берганлигида...

Менинг Силезияга боришим ҳал бўлди. Бунинг учун Боткиндан миннатдорман. У маблағ топди ва мени йўллади. Йўқ, мен ўзим учун ҳеч қачон у мени деб ҳаракат қилганидек ҳаракат қилмаганман, ҳаракат қилмайман ҳам. Бу масала борасида у менга, А-вга, Г-нга, ўз акасига озмунча хат ёзмади, гоҳ у, гоҳ бу киши билан озмунча гаплашмади, тушунтирмади! У яқинда А-внинг жавобини олиб, менга юборди. А-в менга 400 франк берадиган бўлибди. Ўзингиз биласиз, у анча таъминланган одам, лекин сира ҳам бой эмас, 400 франк чет элда ҳар қачон ҳам, лоақал, ортиқча пул эмаслигини сиз ўз тажрибангиздан биласиз. Буни А-вдан ўзим доимо кутардим, бу-ку унчалик катта гапмас, — у киши мени деб

¹ Мен унинг ўлиги тутинган ота эдим. (Автор изоҳи.)

Ўзининг саёҳат планини ўзгартирибди, Греция ва Константинополга эмас, Силезияга борадиган бўлибди — ана шу менга қаттиқ таъсир қилди, кўнглимни эритди! Сизга шуни изҳор қилайки, мана бундан ҳатто хижолат чекмоқ мумкин, агар А-вни беҳад яхши кўришимни билмаганимда ва чин кўнгилдан туймаганимда бу саёҳат менга татимасди, кўнглисиз бўларди. Биринчи пароход билан жўнамоқчи бўлиб турибман...»

1847 йил, 12(24) апрель, Петербург-шариф.

«Азизим Т., Сизга бир неча сатр ёзаётибман. Уғлимнинг соғлигини сўрашдан ҳузур топишингизни изҳор этиб, менга йўллаган иккинчи хатингизни олганимдан кейин орадан кўп ўтмай у вафот этди. У мени букиб кетди. Мен яшаётганим йўқ, аста-секин ўлаётибман. Энди асосий гапга ўтайлик. Мен Штеттин пароходига билет олдим; у 4 (16) майда жўнайди...»

Белинский билан 9 (21) май куни Штеттинда кўришдим, бу ерга уни кутиб олишга келган эдим. Менга Петербургдан, уч ойлик ўғлининг вафоти унга гоят қаттиқ зарба бўлди, деб ёзишган эди. Орадан йил ўтмай, ўғлининг кетидан у ҳам қабрга кетди.

Ана шундан буён ҳам йигирма йилдан ошиқ вақт ўтди — мен унинг азиз арвоҳини йўқладим... Унинг образининг асосий фазилатларини ўқувчига айтиб беролмадимми-йўқми, бунни билмайман, аммо у хотираларимда мен билан бирга бўлганидан хурсандман...

У одам эди!

1868

Биринчи қўшимча

«Вестник Европа»да босилган маълум мақола хусусида мен А. Д. Галаховдан хат олдим. Бу ўринда шу хатдан парча келтираман. Адабиёт ва танқидчилик тарихига оид фикрларга жамоатчиликнинг ҳаққоний ҳурмат-эътиборига сазовор бўлган муҳтарам муаллиф бу хатида менинг қарашларимни бир қадар тўлдиради.

«...Адабий мулоҳазалар ва фактларга келганда мен битта ҳам хато кўрганим йўқ. Фақат, менинг фикримча,

битта ноаниқликни кўрсатиб ўтишим мумкин. Сиз, Белинский санъатни инсон маънавий фаолиятининг алоҳида, тамом табиий ва қонуний соҳаси сифатида қадрлаган, санъат санъат учун деган назариянинг мухлиси бўлган эмас, дейсиз, фикрингизни исботлаш учун унинг Пушкиннинг «Авом» шеърига берган баҳосини келтирасиз. Менинг назаримда, бу фикр, ақалли, хронология жиҳатидан ҳам унча тўғри эмас. Бу баҳо Сизнинг Белинский билан танишган вақтингизга мансуб. Бу вақтгача (1843 йилгача) у «Мольва», «Телескоп»да ҳам, «Наблюдатель» ва «Отечественные записки»да ҳам ишлаган эди. Шу журналларда (хусусан, «Наблюдатель»да) босилган баъзи танқидий мақолаларида у, санъатдан мурод — санъатнинг ўзи, дегувчи машҳур формулани тан олар эди. Худди ана шуни деб у, Менцель ўзининг «Немис адабиёти тарихи» китобида ўша формулани адабий соҳадан ташқаридаги мақсадларга бўйсундирди, ундан сиёсий, гражданлик ва шу каби кўринишларга хизмат қилишни талаб этди, шу нуқтаи назардан Гётени таъқиб этиб, Шиллерни мақтади, деб Менцелга қаттиқ ҳужум («Отечественные записки»да) қилмаганмиди? Эсимда, бир куни уникига кирган эдим. Гегель билан Гёте портретларини менга соф фикр ва соф санъатнинг олий намояндалари деб сидқидилдан суюниб кўрсатган эди». А. Д. Галахов шундан кейин сўзларини исботлаш учун А. Станкевичнинг яқинда босилиб чиққан: «Т. Н. Грановский» номли асаридан айрим жойларини (114—115-бетлар) келтиради.

Мен буни шарҳлаб ўтишим керак эди шекилли. Мен Белинский билан танишган вақтимда унинг фикрлари худди мен тақдим этгандай эди: у фикрини мен танишмасдан олдин ўзгартирганди. Унинг фикрларидаги сиёсий оқим яна ҳам кучлироқ жўша бошлади.

Иккинчи қўшимча

А. Н. Пипин «Белинскийнинг таржиман ҳоли» мақоласида менинг, Белинскийда сиёсий жўшқинлик йўқ эди, деган фикримга эътироз билдириб, бу унинг ўша замондаги алоҳида шароитларга ён беришга мажбур бўлганлигини кўрсатувчи «вазминлиги» деб билади. Мен муҳтарам олимнинг фикрига қўшиламан: буюк танқидчи-

миз характерининг бу томонига жаноб Пипин берган баҳо менинг фикримдан тўғрироқ бўлиши эҳтимолга жуда яқин, буни китобхонларга билдириб қўйишни ўз бурчим деб биламан. Мен юқорида айтиб ўтган «олов», гарчи ҳамиша ҳам юзага чиқа олмаган бўлса-да, унинг қалбида муттасил ёниб турган эди.

Париж, 1879, сентябрь

«ОТАЛАР ВА БОЛАЛАР» МУНОСАБАТИ БИЛАН

1860 йилнинг август ойи эди, Уайт оролидаги Вентнор деган кичкина шаҳарчада денгиз сувида чўмилиб, даволашиб юрган эдим, «Оталар ва болалар»— рус ёш авлодининг менга мойиллиги, назаримда, батамом барҳам топишига сабаб бўлган қисса дастлаб ана ўшанда ҳаёлимни банд қилган эди. Менинг тўғримда, у ўз асарларида «ғояга таянади» ёки «ғоя ўтказади» деган гапларни кўп эшитганман, танқидий мақолаларда кўп ўқиганман; аммо гапнинг ҳалоли, мен олдин ғояни эмас, тирик шахсни назарда тутмасдан «образ яратишга» уринган эмасман, бошқа лойиқ элементлар эса секин-аста ана шу тирик шахсга аралашиб ва қўшилиб кетаверади. Менда эркин тасвир истездоди кам бўлганлигидан доимо оёқларимни маҳкам қўйиб турадиган заминга муҳтож бўлганман. «Оталар ва болалар»ни ёзишда ҳам худди ана шундай бўлган эди; асардаги асосий киши бўлган Базаровга мени жуда ҳайратда қолдирган бир ёш вилоят врач асос бўлган эди. (Ўша йигит 1860 йилдан сал илгари вафот этди.) Кейинчалик нигилизм номини олган нарсанинг эндигина пайдо бўлган ва эндигина қадам қўйган асоси, назаримда, ўша ажойиб кишида гавдаланган эди. Менинг у кишидан олган таассуротим жуда кучли ва айни вақтда, унча равшан эмас эди; дастлабки кунларда бунинг нималигини ўзим ҳам аниқ билолмасдим, туйғуларим нечоғлик тўғрилигини текшириб кўришни истаб, атрофимдаги ҳамма нар-

сага диққат билан назар ташлар ва қулоқ солар эдим. Хаёлимни банд қилган нарсага ўхшаш бирон нимани адабиётимизнинг битта ҳам асарида ҳали учратганим йўқ эди, ана шу нарса мени хижолат қиларди; беихтиёр кўнглимда: шарпа кетидан қувиб юрганим йўқми!— деган шубҳа туғилди. Эсимда, Уайт оролида мен билан диди жуда баланд, ажойиб сезгир бир рус киши турарди, марҳум Аполлон Григорьев давр «янгилиги» деб атаган одамлар хилидан эди. Хаёлимни банд қилган фикрни унга гапириб берган эдим, унинг: «Сен бу хил типни... Рудин тимсолида тасвирлаб берган эдинг шеклилли, а?»— деганини унсиз ҳайрат билан эшитдим. Мен индамадим: нима ҳам деб бўларди? Рудин билан Базаров — иккиси бир тип!

Бу сўзлар менга шундай қаттиқ таъсир қилган эдики, бир неча ҳафта давомида бошлаган ишимни ўйлашга юрагим бетламай юрдим; лекин Парижга қайтиб келгач, унга яна тутиндим, унинг мазмуни хаёлимда аста-секин шакл топа бошлади, қиш ичида дастлабки бобларни ёздим, аммо қиссани июль ойида, Россияда, қишлоқда ёзиб тугатдим. Кузда уни баъзи дўстларга ўқиб бердим, оз-моз қўшдим, тугатдим, шу тариқа «Оталар ва болалар» 1862 йил мартида «Русский вестник»да босилиб чиқди.

Бу қисса туғдирган таассуротни батафсил баён қилиб турмайман; аммо шунга айтиб ўтаманки, Апраксия саройи ловиллаб ёнаётган куни Петербургга қайтиб келганимда, «нигилист» сўзи минглаб одам оғзида такрорланарди, Невский кўчасида биринчи учраган бир танишим менга дабдурустдан: «Сизнинг нигилистларингиз мана нималар қилаётганини кўриб қўйинг! Петербургга ўт қўяётибдилар!»— деб хитоб қилган эди. Мен ўшанда, гарчи ҳар хил бўлса-да, бир тарздаги оғир туйғуни кечирган эдим. Ўзимга яқин, хайрихоҳ бўлган кўпгина кишилар менга нисбатан дарғазаблик даражасига етган совуқ муносабатда бўлган эдилар; менга қарши лагерь кишилари, менинг душманларим мени табриклаган, ўпаёзган эдилар. Бу ҳол мени хижолатга солган... таъбимни тирриқ қилган эди; аммо виждоним менга таъна қилмасди, чунки ўзим яратган типга ҳалол, холисонагина эмас, балки ҳатто самимий муно-

сабатда бўлганлигимни яхши билардим¹; санъаткорни, адабиётчини ҳаддан ортиқ ҳурмат қилганим учун ҳам бу ишда виждонсизлик қилишим мумкин эмас. Бу жойда «ҳурмат» сўзи ҳатто ўрнида эмас; мен бошқача ишлаёлмасдим ва ишлашим мумкин эмас эди ва ниҳоят, бунга ҳеч сабаб йўқ эди. Танқидчиларим менинг повестимни «памфлет» деб аташди, иззати нафси «олинганлик» ва «аламзадалик»ни эсга олиб ўтишди; хўш, одам сифатида, истеъдодли ёзувчи сифатида ўзим жуда ҳурмат қилиб келган, аммо ўзи билан қарийб кўришмаганим Добролюбовга мен нима учун памфлет ёзар эканман? Мен ўз истеъдодим тўғрисида қанчалик камтарин бўлмайин, памфлет, «туҳмат» асари унга арзимаёйди, унга лойиқ эмас, деб биламан. Иззати нафсга «текканлик» масаласига келганда шунини айтиб ўтаманки, Добролюбовнинг «Оталар ва болалар»дан олдинги сўнгги асарим — «Арафа» тўғрисидаги мақоласи (у ҳақли равишда жамоат фикрининг ифодачиси ҳисобланар эди) — 1861 йилда босилиб чиққан ўша мақола, энг қизгин — инсоф билан айтганда — энг ўринсиз мақтовлардан иборат эди. Аммо танқидчи жаноблар мени ҳақоратланган памфлетчи, деб кўрсатишлари керак эди, улар қамал қилиш чорасини ҳам кўриб қўйган эдилар, бунинг устига мен «Космос»нинг бу йилги I-сони қўшимчасида (96-бет) қуйидагиларни ўқишим мумкин эди: «Ниҳоят, ҳаммага маълумки, жаноб Тургенев турган пьедестални асосан Добролюбов бузиб ташлаган эди...» кейинроқда эса (98-бетда) менинг «ғазабга келганлигим» тўғрисида гапирилади, буни, жумладан, жаноб танқидчининг ўзи тушунадн ва «ҳатто кечирса керак».

Жаноб танқидчилар — муаллиф дилидан нималар кечишини, унинг хурсандлиги ва қайғуси, интилиши, муваффақияти ва муваффақиятсизлиги нималардалигини умуман унчалик тўғри тасаввур қилолмайдилар. Гоголь айтганидек, муаллиф, масалан, ўзи ўйлаб чиқар-

¹ Хотира дафтаримдан қуйидаги жойни келтиришни лозим деб биламан: «30 июль, якшанба. Романимни, ниҳоят, бир ярим соат бурун ёзиб битирдим... Билмадим, муваффақияти қанақа бўларкин. «Современник» Базаров учун менга нафрат ёғдирса ва ёзиб битиргунимча донмо ўзимда унга беихтиёр майл сезиб турганлигимга ишонмаса керак...» (*Автор изоҳи.*)

ган шахслар тасвирида ўзини, ўз камчиликларини қийноққа солиб роҳат топишини улар хаёлларига ҳам келтирмайдилар; улар муаллифнинг иши муқаррар равишда «ўз ғоясини ўтказишдир», деб тамом ишонадилар; ҳақиқатни, ҳаёт реаллигини аниқ ва кучли тасвирлаш, ҳатто шу ҳақиқат адибнинг ўз хайрихоҳлигига мос келмаган тақдирда ҳам, унинг тасвирини аниқ ва кучли чизиб кўрсатиш адиб учун энг юксак бахт эканлигига уларнинг ишонгилари келмайди. Бу ўринда кичик бир мисол келтиришни лозим деб биламан. Мен асосий, тузалмас ғарбчиман, буни ҳеч яширган эмасман ва яширмайман; бироқ мен, шунга қарамай, Паншин қиёфасида («Дворянлар уяси»да) ғарбчиликнинг бор қулгили ва сохта томонларини алоҳида мамнуният билан очиб ташладим; «ҳамма моддалар бўйича уни тор-мор келтиришга» славянпараст Лаврецкийни мажбур қилдим. Славянпарастлик таълимоти сохта ва самарасиз, деб юрган одам, — мен нима учун шундай қилдим? Чунки, менинг тушунчамга кўра, ўша вақтда ҳаёт худди ана ўшандай эди, мен аввало шу ҳақиқат олдида самимий ва ростгўй бўлишни истадим, — Базаров қиёфасини чизар эканман, унинг доирасидан бадниятга ҳайрихоҳликни чиқариб ташладим, унинг ганига аччиқ сўзлик, андишасизлик оҳангини бердим, ёш авлодни масхаралайдиган бемаъни ният билан эмас (!!!)¹, ўзимга таниш бўлган доктор Д. ни ва унга ўхшаш бошқа шахсларни кузатиб юрганлигим шуни тақозо қилди. «Бу ҳаёт ана шундай таркиб топган», — деди менга яна тажриба, балки бу янглишдир, лекин, такрор айтаман, ҳалол гап; гап сотиб ўтирмай унинг қиёфасини худди ана шундай чизишим керак эди. Менинг унга шахсан мойиллигимнинг аҳамияти йўқ; аммо мен Базаровнинг бадният тўғрисидаги фикридан бошқа қарийб ҳамма қарашларига қўшиламан, десам, ўқувчиларимнинг кўпчилиги бунга ҳайрон бўлишса керак. Ҳолбуки, мени «оталар», томо-

¹ Бир танқидчи менинг «ёшларга қарши адоватим»нинг жуда кўп исботларидан бири сифатида Базаровни карта ўйинида Алексейнинг отасига ютқиздирганимни келтирибди. «Нима қилса-ю, уни ранжитиш ва камситишнинг иложини топса! Гўё у карта ўйнашни ҳам билмайди, эмиш!» Агар Базаровни ўйинда ютишга мажбур қилган бўлсам, ҳеч шубҳа йўқки, шу танқидчи тантанавор равишда: «Аниқ ва равшан эмасми? Муаллиф, Базаров гирром, демоқчи!»—дея хитоб қилган бўларди (*Автор изоҳи.*)

нида деб даъво қилаётибдилар... Мен Павел Кирсанов қиёфасини чизишда ҳатто бадий ҳақиқатга хилоф иш қилдим, унинг камчиликларини ҳаддан ортиқ бўрттириб кўрсатдим, карикатура даражасига етказдим, уни тасқара қилиб кўрсатдим!¹

Англашилмовчиликнинг бор сабаби, айтганларидек, ҳамма «бало» шу эдики, мен тасвирини чизган Базаров типни одатда адабий типлар ўтадиган фазада секин-аста ўтиб улгурмади. Онегин ва Печоринларга насиб бўлган идеаллаштириш, хайрихоҳлик, ошириб мақталиш унга насиб бўлмади. Янги одам — Базаров пайдо бўлаётган пайтда автор унга танқидий... объектив қаради. Бу ҳол кўп одамларни адаштирди, ким билсин! Бу хато бўлмаганда ҳам, эҳтимол, ҳаққониятсизликдир. Базаров типни идеаллаштирилишга лоақал ўзидан олдин ўтган типларчалик ҳақли эди. Ёзувчининг яратилган шахсга муносабати ўқувчини адаштирганини мен эндигина айтиб ўтдим, чунки, муаллиф тасвирлаётган характерга тирик одамдек қараса, яъни унинг ёмон ва яхши томонларини кўрса, очиб ташласа, энг муҳими, у ўз фарзандини аниқ хуш кўриши ёки хуш кўрмаслигини кўрсатиб тасвирласа ўқувчи доимо ноқулай аҳволда қолади, уни дарров ҳайронлик, ҳатто ўкинч қамрайди. Ўқувчи чизиб берилган тийёр йўлдан бориб кузатмагани, ўзи йўл солишга мажбур бўлгани учун хафа бўлади. Унинг хаёлига беихтиёр мана бундай фикр келади: «Жуда зарур кепти-да! Китоб кўнгил очиш учун ўқилади, бош қотириш учун эмас; ахир муаллиф анави кишига менинг қандай қарашим кераклигини, унинг ҳақида ўзи қандай фикрда эканини айтиб қўя қолса бўларди-ку!» Борди-ю

¹ Ажнабийлар Базаров образи учун менга тақилаётган шафқатсиз айблар боисига ҳеч тушуна олмаётибдилар. «Оталар ва болалар» немис тилига бир неча бор таржима қилинган; Ригада чиққан сўнгги таржимани таҳлил қилиб, бир танқидчи мана бундай деб ёзади: «Тургенев Базаровни ёшларнинг эътиқод ва интилишларини ўзида мужассам қилган вакили деб тасвирлагани учун қатъий фикрли рус ёшларнинг қаҳри келганлигига, ёзувчини расмий газабга олганликларига ва унга турли-туман ҳақорат ёғдирганликларига холис... ўқувчи сира ҳам тушунолмайди. Ҳолбуки, ҳар бир қатъий фикрли янги киши бачкана, разил, ланж ва сохталикларнинг барчасидан тамом мустақил бўлган ана шундай кучли характер, ана шундай мағрур образда ўз портретини, ўз маслакдошлари портретини зўр хурсандлик билан тан олади, деб ўйлаш керак эди». (Автор изоҳи.)

ўша кишига нисбатан муаллифнинг қараши яна ҳам ноаниқ бўлса, борди-ю тасвирланган характерни яхши кўриш-кўрмаслигини муаллиф ўзи билмаса (менинг Базаровга муносабатимда худди ана шундай ҳол юз берганди, чунки кундалик дафтаримда айтиб ўтганим «беихтиёр майл сезиш» яхши кўриш деган гап эмас) — унда баттар ёмон! Уқувчи кўнгилсиз «ноаниқликлардан» қутулиш учун муаллифга мислсиз хуш кўриш ва мислсиз хуш кўрмасликларни ҳадеб юклайверади.

Фаросатли бир аёл менинг китобимни ўқиб чиққандан кейин менга бундай деган эди: «На оталар, на болалар, повестингизнинг ҳақиқий номи ана шу — ўзингиз ҳам нигилистсиз». «Дуд» босилиб чиққач, бу хил фикрлар қаттиқроқ айтилди. Эътироз билдириб турмайман, эҳтимол, ўша аёл ҳақ гапни айтгандир. Ёзувчилик ишида ҳар ким (ўз тажрибамга кўра) кўнглидагини эмас, кўлидан келганини ва нечоғлик уддалаганини билади. Фикримча, проза асарлари муаллифдан ҳалолликни қаттиқ талаб қилган ҳолда еп грос — умуман муҳокама қилиши, унинг фаолиятидаги бошқа томонларга эса, бепарволик билан демайман, лекин хотиржамлик билан қараши керак. Аммо ҳалоллик бўлмаса, танқидчиларимга манзур бўлишни қанча истасам-да, айбни тан ололмайман.

Менда «Оталар ва болалар» муносабати билан анчагина шоёни диққат хатлар ва бошқа ҳужжатлар йиғилиб қолган. Буларни бир таққослаб кўриш эътибордан унча холи эмас. Бировлар мени ёш авлодни ҳақорат қилишда, қолоқлик, жоҳилликда айблаб, «нафратли қаҳқаҳа билан суратингни ёндиришмоқда», деб хабар қилишса, баъзилари, аксинча, шу ёш авлодга хушомадгўйлик қилаётисан, деб менга ғазаб билан таъна ёндиришмоқда. «Сиз Базаровнинг оёғига бош қўясиз! — деб хитоб қилади биров менга ёзган хатида, — ўзингизни уни қоралаётгандек қилиб кўрсатасиз, холос; аслида эса унга хушомад қиласиз, унинг назар-писанд қилмай бир жилмайиб қўйишига кўз тутасиз!» Эсимда, бир танқидчи тўппа-тўғри менга қаратилган дабдабали ва тағдор ибораларда мени жаноб Катков билан бирга тинч, холи кабинетда рус ёш кучларига қарши ўзининг мур-

дор режасини, тухматини тўқийдиган икки фитначи ҳолида кўрсатган эди... Хўп топилган гап, а! Аслида эса бу «фитна» мана бундай бўлган эди. Жаноб Катков мендан «Оталар ва болалар»нинг қўлёзмасини олганида унинг мазмунидан тахминан ҳам хабардор эмас эди,— ўқиб ҳайратда қолган¹. Базаров унга «қарийб «Современник» мадҳ қиладиган» тип бўлиб туюлган, агар у менинг қиссамни журналида босиб чиқаришдан бош тортса, мен ҳайрон бўлмаган бўлардим. Бу ўринда: „Et voila comme on ecrit é histoire!“²— деб хитоб қилса бўларди... аммо шундай кичкина бир нарсани ана шундай дабдабали ном билан улуғлаш жоизми?

Иккинчи томондан, китобим маълум партиядо ғазаб уйғотганлигининг сабаби менга аён. Булар асоссиз эмас, менга айтилаётган таъналарнинг бир қисмини, сохта камсуқумлик қилмай, тан оламан. Рус жамиятини қамраб олган ҳаракатни тўхтатиш учун баҳона, пайт пойлаб турган кўп кишилар ўшанда мен чиқарган «нигилист» сўзидан фойдаландилар. Мен бу сўзни таъна тарзида, масхаралаш мақсадида ишлатмаган эдим; буни юзага келган тарихий фактнинг аниқ ва ўринли ифодаси деб ишлатгандим; лекин у чақим қуролига, узил-кесил ёмонотлиққа, шармисорлик тамғасига айлан-

¹ Ишонаманки, жаноб Катков ўша вақтда менга ёзган хатларидан баъзан ўринларини келтирсам, мендан зорланмаса керак: «Базаров мадҳ учун яратилмаган дейилса ҳам,—деб ёзган эди у,—бу жуда баланд пьедесталга қандайдир тасодифан чиқиб қолган демасдан илож йўқ. Чиндан ҳам у атрофидаги борлиқни босиб кетаётибди. Ҳамма нарса унинг назарида ё арзимас, ёки заиф ва ғўр. Ана шундай таассурот туғдириш керакмиди? Повестда сезилишича, муаллиф ўзи унчалик хуш кўрмайдиган асосни таърифламоқчи бўлгану лекин хулқ-оҳанг танлашда иккиланган ва унга бўйсунганини ўзи англамай қолган. Авторнинг қисса қаҳрамонига нисбатан муносабатда эркин эмаслиги, аллақандай ноқулайлик ва сунъийлик сезилиб туради. Автор унинг олдида гўё ўзини йўқотиб қўяди, уни яхши кўрмайди-ю, аммо ундан жуда ҳайиқади!» Хатнинг бу ёғида эса жаноб Катков менинг Одиновани Базаровга киноя билан муомала қилдирмаганим учун афсусланади ва ҳоказо,—хат бошдан-оёқ ана шундай эди! Аниқ кўриниб турибдики, «фитначилар»дан бири иккинчисининг ишидан унча мамнун эмас. (*Автор изоҳи.*)

² Тарих ана шундай ёзилади! (*Французча.*)

ди. Ўша даврда юз берган баъзи нохуш воқеалар вужудга келган шубҳаларни яна кучайтирди, шу билан тарқатилган ҳадикларни гўё тасдиқлади, биздаги «ватан халоскорлари»нинг ҳаракат ва ташвишларини беҳуда кетказмади... Чунки ўша вақтларда бизнинг Россияда ҳам «ватан халоскорлари» пайдо бўлган эди. Бизда ҳам жуда ноаниқ бўлган жамоат фикри тўлқини орқага қараб кетди... Аммо менинг номимга доғ тушди. Мен ўзимни алдамайман; бу доғ менинг номимдан кетмайди, буни биламан. Лекин бошқа одамлар, улар олдида ўзимнинг аҳамиятсиз эканимни жуда аниқ сезганим кишилар: „ Perissent nos poms, pouvu que la chõse publique soit sau ve'e!“¹ — деган буюк сўзларни айтмоқлари мумкин эди. Уларга тақлид қилиб, етказилган фойда ҳақидаги фикр билан мен ҳам ўзимни юпатишим мумкин. Ана шу фикр ўринсиз таъналар кўнгилсизлигини босиб кетади. Дарвоқе, бунинг нима аҳамияти бор? Йигирма, ўттиз йиллардан кейин арзимаган нарса устида чиққан бу жанжални ва менинг номимга доғ борми-йўқлигини ким ҳам эсларди?

Энди ўз ҳақимдаги гап бас, узуқ-юлуқ бу хотираларни ҳам тўхтатиш керак, чунки булар ўқувчини унча қониқтирмас деб қўрқаман. Хайрлашиш олдидан ёш замондошларимга, қалтис соҳа бўлган адабиётга кириб келаётган ҳамкасбларимга бир-икки оғиз гап айтмоқчиман. Мен ўз аҳволимга қойил эмасман, деб бир бор айтувдим, шу гапни яна қайтараман. Менинг йигирма беш йил давомида «Илҳом манбаига қилган хизматим» китобхонларнинг секин-аста кўнгли совиб бориши орасида тугади, унинг қайта исишига бирон сабаб кўрмайман ҳам. Янги замон бошланди, энди янги кишилар керак; адабиёт ветеранлари ҳам ҳарбий ветеранлар сингари — қарийб доимо инвалид — вақтида истеъфога чиқиб олганлари юради! Мен насихатомуз оҳангда эмас, бунга менинг ҳеч ҳаққим йўқ, хайрлашув сўзимни эски бир дўст тарзида гапирмоқчиман, бу сўзни, агар ҳаддан ортиқ вайсақиликка айлантириб юборилма-

¹ Яъни: «Бизнинг номимиз йўқ бўлиб кетса кетар, умумий иш сақлаб қолинса бас!» (Автор изоҳи.)

са, шунда ҳам ярим илтифот ва ярим сабрсизлик билан тинглашади. Мен гапни қисқа қилишга тиришаман.

Шундай қилиб, менинг ёш ҳамкасабаларим, сўзимни сизларга йўллайман.

Greift nur hinein in's volle Menschenleben!

Ҳаммамизнинг устозимиз Гёте сўзлари билан сизларга бундай деган бўлардим:

— Ein jeder rebts — nicht vielen ist's bekannt, und wo ihr's pacnt — da ist's interessant!

Шу «қўлга киритиш», шу «фаҳмлаб олиш» туфайли ҳаёт фақат истеъдод беради, истеъдодни эса одам ўзига ўзи беролмайди; лекин истеъдоднинг бир ўзи камлик қилади. Ўзинг тасвирламоқчи бўлган муҳит билан муттасил бирга бўлишинг керак; ҳақиқатгўй, ўз туйғуларингга нисбатан шафқат билмас ҳақиқатгўй бўлишинг лозим, эркин, фикр ва тушунчада тамом эркин бўлиш, ва ниҳоят, маърифатли бўлиш, илмли бўлиш керак! «Э! Тушуниб турибмиз! Кўриб турибмиз гапни қаёққа бураётганингизни!— деб хитоб қилишса керак кўп кишилар.— Погугин гојлари—ци-ви-ли-за-ция, prenez mon ours!»² Бу хил хитоблар мени ҳайратга солмайди; заррача чекинишга мажбур ҳам қилолмайди. Халқ мақолига кўра, ўқиш ёруғлик ҳам эркинликдир. Инсонни ҳеч нима билимчалик эркин қилолмайди; билим ҳамма соҳадан кўра санъат ва поэзия соҳасига кўпроқ зарур; ҳатто расмий тилда санъатни «эркин», ҳур деб аталиши ҳам бежиз эмас. Агар одамнинг кўнгли чекланган бўлса, у атрофидаги нарсаларни «қўлга киритиб», «фаҳмлаб» ололадими? Пушкин бунни жуда тираи туйган эди: шунинг учун ҳам ўзининг ўлмас сонетида, ҳар бир ёш ёзувчи васият деб ёд олиши ва эса сақлаши лозим бўлган ўша сонетда мана бундай деган эди:

...Эрка буриб юз,

Ҳур идрок-ла топа билгил ҳурлик завқини...

Славяннарастлардан ҳеч бири, жумладан, истеъдодлари бўла туриб, ҳеч қачон ҳеч бир жонли нарса ярата

¹ Яъни: инсон ҳаёт замирига, қаърига қўл солиб кўринг! (Бундан дурустроқ таржима қилолмайман.) — Ўша жойда кўп хил нимарса бор, лекин уни оз одам билади — ажойибот эса ўша жойда—сиз уни қўлга киритган жойда! (Автор изоҳи.)

² Менинг аййғимни ола қолинг (французча).

олмаганларига¹, улардан ҳеч бири, ақалли бир лаҳза ҳам, бўялган кўзойнақларини олиб қўймаганларига шу эркинликнинг йўқлиги сабабдир. Аммо граф Л. Н. Толстойнинг сўнги («Уруш ва тинчлик») асари чинакам билимнинг йўқлигидан келиб чиқадиган чинакам эркинлик йўқлигининг энг қайғули намунаси бўлса-да, айтиш вақтида бу асар ижодий, шоирона истеъдод кучи жиҳатидан 1840 йилдан бу ёғига Европа адабиётида вужудга келган борлиқ асарларнинг бошида туради. Йўқ! Ҳақиқатгўй бўлмасанг, илмли бўлмасанг, жуда кенг маънода эркин бўлмасанг — ўз-ўзингга, ўз янглиш ғоя ва системаларингга, ҳаттоки, ўз халқингга, ўз тарихингга нисбатан ҳам чинакам санъаткор бўлиш ақлга сиғмайди, шу ҳаво бўлмас экан, нафас олиб бўлмайди.

Қатъий натижага, адабий карьера деб аталадиган ҳунарнинг қатъий баҳо олишига келсак, бу ўринда ҳам Гёте сўзларини эслашга тўғри келади:

Sind's rosen — nun sie werden bliih'n².

Ўз галини ўтамаган хизмат бўлмаганидек, тан олинмаган истеъдод йўқ. «Ҳар ким ҳам эртами-кеч ўз ўрнини топади»,— дерди марҳум Белинский. Ўз ҳиссангни бақудрати ҳол вақтида қўшганинг учун ҳам раҳмат. Ўз фикрлари, қарашлари, ўз шахсларининг мазмунигина эмас, шаклини ҳам авлодларга қолдириб кетишга, умуман айтганда, омма билан ҳеч иши бўлмаган алоҳида истеъдод эгаларигина қодирдилар. Оддий одамлар унинг оқимида ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетишга маҳкум; шундай бўлса-да, улар унинг кучини оширдилар, унинг даврасини кенгайтirdилар, чуқурлаштирдилар, бас-да, бошқа нима ҳам керак?

Қаламни қўяман... Ёш ёзувчиларга яна бир сўнги маслаҳатим ва улардан битта сўнги илтимосим. Дўстларим, сизларга қанақа туҳмат қилмасинлар, зинҳор ўзингизни ўзингиз оқламанг; англашилмовчилик сабабларини тушунтиришга уринманг, «сўнги сўзни» ўзин-

¹ Славянпарастрларни, албатта, нодонликда, илмсизликда айблаб бўлмайди; аммо энг янги тил билан айтганда, бадний натижалли асарлар учун кўп факторларнинг биргаликдаги ҳаракати зарур. Славянпарастрларга етишмайдиган фактор — эркинлик; иккинчилари илмга, учинчилари эса, истеъдодга муҳтож ва ҳоказо. (*Автор изоҳи.*)

² Атиргул бўлса, албатта гуллайди.

гиз айтишга ҳам, эшитишга ҳам ихтиёр билдирманг. Ўз ишингизни қилаверинг, бу гаплар ўтиб кетади. Ҳар ҳолда, орадан анча вақт ўтсин, ўша можароларга тарихий нуқтаи назардан қаранг, мана мен ҳозир шундай қилишга уриндим. Қуйидаги мисол сизларга ибрат бўлсин. Ўз адабий фаолиятим давомида мен «фактларни тиклашга» бир мартагина уриниб кўрганман. Масалан: «Современник» журналининг редакцияси ўз эълонларида менинг эътиқодим ёмон бўлгани учун асарларимни босишни рад қилганлигини айтиб, обуначиларни ишонтирмоқчи бўлганида (ҳолбуки, редакциянинг илтимосларига қарамай, унда асар бостиришдан мен бош торган эдим, бунинг исботи учун қўлимда редакциянинг хатлари бор) — бунга чидаб туrolмадим, гап нимадалигини айтиб баённома ёздим ва албатта, тамом муваффақиятсизликка учрадим. Ёшлар мена баттар ғазабланишди... «Унинг санамига қўл кўтаришга менинг қандай ҳаддим сиғди! Мен ҳақ бўлганда ҳам, бунинг нима кераги бор эди! Менинг индамаслигим керак эди!» У менга фойдали сабоқ бўлган эди, бу сабоқ сизларга ҳам фойда етказишини истардим.

Илтимосим эса мана бу: тилимизни, гўзал рус тилимизни, манглайида Пушкин номи ялтираб турган салафларимиз бизга мерос қолдириб кетган шу бойликни, шу хазинани асранг! Бу қудратли қуролга ҳурмат билан қаранг; моҳир қўлда у мўъжизалар ярата олади! «Фалсафий мавҳумлик» ва «шоирона назокатлар»ни хоҳламайдиган, тилни шунчаки фикр баён қилиш қуроли, шунчаки, оддий бир ричаг — дастак деб биладиган кишиларга, — ҳатто ана шундай кишиларга ҳам: лоақал, механика қонунларини ҳурматланг, ҳар бир нарсадан мумкин қадар кўпроқ фойдаланинг, дейман! Йўқса, журналлардаги маъноси қоронғи, шалвираган, жонсиз, узундан-узоқ вайсақиларга кўз югуртирар экан, ўқувчи беихтиёр, сизлар ричагни ибтидоий жамиятдан қолган тиргакка алмаштираётибсиз, механиканинг ўз гўдаклигига қайтаётибсиз, деб ўйлайди...

Энди бас, йўқса, мен ҳам вайсақига айланиб қоламан.

1868—1869
Баден-Баден

(ШЕКСПИР ТУҒИЛГАН КҮННИНГ УЧ ЮЗ ЙИЛЛИГИ)

Хонимлар, жаноблар!

Бундан уч юз йил муқаддам, Галилей туғилган ва Қальвин вафот этган йили, 1564 йил 23 апрель куни Англиянинг ўрта минтақасидаги кичик бир шаҳарчада бир бола — Вильям Шекспир дунёга келди, унинг ўша замонда қавм черкови рўйхатига ёзилган ва одамларга ҳали маълум бўлмаган номи аллақачонлароқ энг порлоқ, энг буюк одамларнинг номларидан бири бўлиб қолди. У ўн олтинчи асрнинг ҳаққоний равишда гуркираган, Европа тарихида тараққиётнинг қарийб муҳим даври ҳисобланган асрда, кўпгина буюк кишилар яшаган ва муҳим воқеалар содир бўлиб турган бир даврда, Лютэр ва Баконни, Рафаэл ва Коперникни, Сервантес ва Микеланжелони, Англия Елизаветаси ва Генрих Тўртинчи-ни кўрган асрида туғилди. Биз руслар, эндиликда муносиб равишда тантана билан байрам қилаётганимиз ўша йилда бизнинг Россияда ёки ўша замонда айтганларидек, Московияда, Москва давлатида ҳали ёш, лекин бағри қаттиқ Иоанн Грозний подшолик қиларди; ўша 1564 йил Новгород қирғинидан олдинги қаҳр-ғазаб ва қотилликларнинг шоҳиди бўлган эди; аммо энг буюк адибнинг туғилганини нишонлагандек, ўша 1564 йили Москвада биринчи босмахона ташкил топди. Дарвоқе, ўша замонда юз берган даҳшатлар фақат Россиягагина хос эмас эди: Шекспир туғилганидан саккиз йил кейин Парижда Варфоломей кечаси бўлиб ўтди; ўрта асрларнинг мудҳиш соялари ҳали ҳам бутун Европани босиб ётар эди; лекин бу вақтда янги давр тонги ёриша бошлаган эди, оламга келган шоир янги асоснинг, ҳа-

пуз қаттиқ ҳаракат қилаётган, бутун ижтимоий тузумни қайта қуришни: инсонпарварлик, одамийлик, озодлик асосини бошлашни ўз бурчи деб билган даврнинг тўла ҳуқуқли вакилларидан бири бўлди.

Бу йилликни биз руслар биринчи марта байрам қилаётибмиз, лекин шуниси ҳам борки, бу масалада Европадаги бошқа халқлар ҳам бизга мақтанолмайдилар. Шекспир туғилганига юз йил тўлганида ўз мамлакатада ҳам унинг номи деярли унутилиб кетган эди. Англия драматик санъатни бузуқлик деб билиб, саҳнада кўрсатиладиган томошани тақиқлаган республикачилар ва пуритан ҳукмронлигида эндигина халос бўлган эди; Карл Иккинчи замонида қайта тирилган театрнинг Шекспирнинг юккиза руҳига ҳеч қанақа алоқаси йўқ, ҳам унга нолайиқ эди. 1764 йили, унинг туғилганига икки юз йил тўлганидан кейин Англия ўз шоирини таниди, у билан фахрлана бошлади; Германияда Лессинг уни ўз ватандошларига кўрсатган, Виланд унинг асарларини таржима қилган, «Гец»нинг бўлғуси ижодкори ёш Гёте унинг асарларини зўр ҳурмат билан ўқий бошлаган эди. Бироқ шунда ҳам унинг шуҳрати омма орасига кенг ёйилмади, илмий жамоатчиликнинг бир қисмидан, адабий тўғараклардан нарига ўтмади; Шекспир асарлари қарийб юз йил давомида бир марта ҳам нашр қилинмаган Англиянинг ўзида машҳур актёр Гаррик унинг туғилган кунини нишонлашни ихтиёр қилиб қолган, ҳам «Отелло»ни саҳнага «мослаштириб» хотима билан кўрсатишга журъат қилган, Францияда эса Шекспирни Вольтергина билган ҳам уни варвар деб улуғлаган. Россияни ҳам эслайлик-чи? Уша замонда Екатерина подшолиги эндигина бошланган ва Сумароков эса фожиали ролларни ижро этувчи буюк актёримиз ҳисобланарди...

Орадан яна юз йил ўтди, хўш, биз нималарни кўриб турибмиз? Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, шу кунларда унинг юбилейи ер юзининг ҳамма жойида байрам қилинмоқда. Америка, Австралия, Жанубий Африканинг олис ўлкаларида, Сибирь чангалзорларида, Ҳиндистондаги муқаддас дарёларнинг қирғоқларида ҳам Шекспир номи Европадагидек мамнуният ва муҳаббат билан тилга олинмоқда. Бу ном қасрларда ҳам, кулбаларда ҳам, боёнларнинг ёруғ оромгоҳларида, ишчиларнинг тор хоналарида, ўз юртдан олисларда ва ўз юрти-

да ҳам, ҳарбийларнинг капалари ва саноатчиларнинг чайлаларида ҳам, қуруқликда ва денгизларда ҳам тилга олинади, бу номни кексалар ва ёшлар, оилалилар ва бўйдоқлар ҳам тилга олади, бу ном бахтиёрларга қувонч бахш этади, бахтсизларга тасалли беради...

У бутун дунёни забт этди: унинг ғалабаси Наполеонлар ва Цезарларнинг ғалабаларидан мустаҳкам. Унинг янги фуқаролари кун сайин тошқин вақтидаги тўлқинлардек етиб келмоқда, бу одамлар тўлқини кун сайин тобора кенгайиб бормоқда. Сўнги юз йил давомида ҳеч бир образ Шекспир образи сингари улғайгани йўқ, — бу улғайишнинг поёни бўлмади. Унинг асарлари шу юз йил ичида озмунча нашр бўлмади, турли тилларга озмунча таржима қилинмади, расом ва сураткашлар, музикачи ва ҳайкалтарошлар унинг асарларидаги типлардан озмунчасини гавдалантирмадилар, булардан озмунча илҳомланмадилар! Келгусида булар ҳали кўпаяверади! Қанча-қанча келгуси авлодлар, эндигина маълум бўла бошлаган, қанчадан-қанча қабила-лар, тили гапга энди келиша бошлаган қанчадан-қанча лаҳжа-шевалар бундан буён унинг шуҳратининг тантанали юришига келиб қўшилаверадилар. Биз унинг тугилганига уч юз йил тўлган кунни байрам қилмоқдамиз; лекин биз унинг минг йиллик тўйлари ҳам байрам қилинади, деб ҳозироқ комил ишонч билан айтиб қўйишимиз мумкин. Ҳа, шундоқ. Ўзининг бирдан-бир рақиб, уч минг йил яшаса-да, ҳамон боқий ёшлиги ва битмас-туганмас кучи балқиб турган қадимги дунёнинг улуғвор шоири Гомер сингари, янги дунёнинг улуғвор шоири ҳам абадийлик учун оламга келган ва абадий яшайди!

Биз руслар, Шекспирнинг хотирасини нишонламоқдамиз, бизлар буни байрам қилишга ҳақлимиз. Шекспир биз учун аҳён-аҳёнда олисдан таъзим қилиб қўйиладиган донгдор, ёрқин сиймогина эмас; у бизнинг мулкимизга айланди, тан ва қонимизга сингиб кетди. Унинг пьесалари қўйилаётганда театрга киринг (сўз орасида шуни ҳам айтиб ўтайликки, фақат Германия билан Россиядагина унинг асарлари саҳнадан тушмайдиган бўлиб қолади), — театрга киринг-да, томошабинлар қаторига қаранг, уларнинг чеҳраларига разм солинг, кўз олдингизда шоирнинг ўз тингловчилари билан жонли ва қалин муносабати аниқ намоён бўлади, у яратган образ-

лар буларнинг ҳар бирига таниш ва қадрдон эканлигини, унинг ҳар нарсадан хабардор қалб хазинасидан чиққан доно ва ҳаққоний сўзлар нақадар тушунарли ҳам яқинлигини сезасиз. Ёки Гамлет образи французлардан, айтайлик, инглизлардан ҳам бизларга яқин ва тушунарли эмасми? Биз учун буюк рус, ҳа, рус актёри Мочалов хотираси шу образ билан умрбод бирга қўшилган эмасми? Шекспир ижодини ўз овозимизда баён этишга бўлган ҳар бир уринишни биз зўр хайрихоҳлик билан олқишламаймизми? Ва ниҳоят, мўйсафид Лир каби ҳам шафқатсиз, ҳам афв эта биладиган кўнгилшунос шоир билан, ҳаёт сирларини ҳаммадан кўп, ҳаммадан чуқур билган шоир билан асосий хислати ҳануз ўзини ўзи англашга, ўзини ўзи ҳормай-толмай ўрганишга қарийб мислсиз ташналикдан иборат халқ ўртасида, ўз заифликларига қанчалик шафқатсиз бўлса, бошқалардаги бу заифликларни шунчалик афв этадиган халқ ўртасида, ниҳоят, Шекспир кўнглининг қоронғи томонларини поэтик ҳақиқат нурига, бу қоронғи томонларни ҳам ёритадиган, ҳам тозалайдиган нурга солишдан қўрқмаганидек, ана шу заифликларни ёруғ дунёга ошкор қилишдан қўрқмайдиган халқ ўртасида алоҳида яқинлик ва алоқа бўлмаслиги мумкинми?

Энди Шекспирнинг ўзи тўғрисида гапириб беришимизнинг ҳожати борми? Унинг даҳосига наридан-бери баён этилган қисқа лавҳаларда баҳо беришга уринишнинг ҳожати борми? Бу қарийб маҳол, қарийб ҳожатсиз, чунки ҳозир унинг ўзи сизлар билан гаплаша бошлайди. Шекспир бамисоли табиат, ундан ҳамма баҳраманд бўлади, уни ҳар ким табиат сингари ўзи ўрганиши керак. У жуда ҳам содда, жуда ҳам мураккаб, у таъбир жоиз бўлса, батамом кафт устида, аммо таги кўринмайди, ҳар қандай зулмни емириб ташлайдиган даражада эркин. У мунтазам ички уйғунликда тузилган ва бу қатъий қонуният, мантиқий зарурият бутун жондорлар олами негизида қурилгандир. Шунинг учун унинг қарийб энг покиза қаҳрамони Брутга татбиқ этган ҳикматли сўзларини келтириш билан кифояланамиз:

У ҳақда оёққа туриб табиат:

У *Инсон эди*, деб айтмоғи мумкин.

Шекспир зарба еган эзгулик ҳурматига бундан кўра кучлироқ ибора тополмаган, бу ибора ғолиб даҳога бизнинг энг олий ҳурмат ва эҳтиромимиз бўла қолсин!

(МОСКВАДА А. С. ПУШКИН ҲАЙКАЛИНИНГ ОЧИЛИШИ)

Хонимлар, жаноблар! Пушкинга ҳайкал барпо қилишда бутун ўқимишли Россия қатнашди ва бунга хайрихоҳлик билдирмоқда. Бу ҳайкалнинг очилишини байрам қилишга кўпдан-кўп энг яхши кишиларимиз, еримиз вакиллари, ҳукумат, фан, адабиёт ва санъат вакиллари йигилишди. Бу ҳайкални жамиятнинг ўзининг энг лойиқ аъзоларидан бирига миннатдорлик билан кўрсатган меҳр-муҳаббати деб биламиз. Биз шу муҳаббатнинг маъноси ва аҳамиятини қисқа тарзда баён этишга ҳаракат қиламиз.

Пушкин биринчи рус санъаткор-шоири эди. Сўзининг кенг маъноси билан айтганда, санъат халқ ҳаёти негиздаги идеалларни қайта ҳосил қилувчи, гавдалантирувчи, унинг маънавий ва ахлоқий қиёфасини белгиловчи санъат инсоннинг асосий фазилатларидан биридир. Табиат олдиндан сезган ва кўрсатиб берган санъат ҳали бир тақлид бўлса-да, аммо унда халқ турмушининг ўша илк чоғларидаги руҳ акс этган, инмадир инсонга хослиги билан ажралиб турадиган санъат эди. Тош даврида чақмоқтош учи билан мосланган суяк парчасига айниқ ёки лос калласи аксини чизган ваҳший одам ўша вақтдан бошлаб ваҳшийлик, ҳайвонликдан халос бўлган эди. Лекин халқ алоҳида истеъдод эгаларининг ижодий кучи туфайли онгли баркамолликка, ўз санъати, ўз поэзиясининг ўзига хос ифодасига эришгандагина, ана шундагина у тарихда ўз ўрнини узил-кесил топади, ўз маънавий қиёфаси ва ўз овозини олади, ўзини тан олган бошқа халқлар билан биродарлик алоқаларини боғ-

лайди. Греция — Гомер ватани, Германия — Гёте ватани, Англия — Шекспир ватани дейилиши бежиз эмас. Биз халқ ҳаётининг бошқа кўринишлари, чунончи, диний, давлат ва бошқа соҳаларнинг муҳимлигини инкор этмоқчи эмасмиз. Лекин биз ҳозир таъкидлаб ўтган бу хусусиятлар халққа унинг ўз санъати, ўз поэзиясини беради. Бунга ажабланишнинг ҳожати йўқ, чунки, халқнинг санъати, сўзнинг юксак маъносида, унинг жонли, шахсий дили, унинг фикри, унинг тилидир; санъат ўз ифодасининг камолига етгач, у фандан кўра кўпроқ бутун инсоният мулкига айланади, шунинг учун ҳам у — жарангдор, инсоний фикрловчи дил, барқарор дил, чунки у ўз танидан, ўз халқидан ҳам узоқ умр кўради. Грециядан бизга нима қолди? Бизга унинг дили қолди! Диний шакллар, булардан сўнг илмий шакллар ҳам ўзлари вужудга келган халқлардан узоқ яшайдилар, шу сабабдан ҳам уларда умумийлик, абадийлик бор; шу сабабдан ҳам поэзия билан санъатда шахсийлик, жонлилик бор.

Такрор айтамыз, Пушкин бизнинг биринчи шоиримиз — санъаткоримиз эди. Халқ моҳиятининг тўла ифодачиси бўлган шоирда икки асосий негиз: таъсирчанлик негизи, фаолият негизи бирга қўшилади, биз буни — аёллик ва эркаклик негизлари, дейишга журъат қилган бўлардик. Европа оиласи доирасига бошқа халқлардан кейин кирган биз русларда эса, бу икки негиз алоҳида тус олади; биздаги таъсирчанлик икки тарафламадир: у ҳам бизнинг ўз ҳаётимизга, ҳам бутун бойликлари билан бирга Европадаги бошқа халқлар ҳаётига таъсир ўтказиши, бу ҳолнинг мевалари бизнинг ўзимиз учун баъзан аччиқ бўлади; бизнинг фаолиятимиз ҳам қандайдир алоҳида, нотекис, шиддатли, лекин баъзан буюк куч олади; бу куч ҳам ёт чигаллаштиришларга, ҳам ўз зиддиятларимизга қарши курашишга мажбур бўлади. Хонимлар, жаноблар, Буюк Пётрни эсга олинглар-а, унинг табиати билан Пушкин табиатида қандайдир ўхшашлик бор. Пушкин унга алоҳида меҳр-муҳаббат билан, эҳтиром билан қараганлиги бежиз эмас! Биз эндигина айгиб ўтган бу икки тарафлама таъсирчанлик шоиримиз ҳаётида ўзининг муҳим аксини кўрсатди: у қадимги дворян-боён уйида туғилди, кейин лицейда ажнабийча тарбия кўрди, четдан келтирилган принциплар сингиб кетган ўша вақтдаги жамият таъсир ўтказди, Вольтер-

ни, Байронни ўқиди, 12-йилги буюк халқ урушини кўрди, кейин Россиянинг ичкарасига жўнатилди, халқ турмушини, халқ тилини ўрганишга берилиб кетди, машҳур энага-кампирнинг эпик ҳикояларини тинглади... Фаолиятга келганда, фаолият Пушкинда барвақт уйғонди, у тезда ўзининг изланиш, ноаниқ характерини йўқотиб, эркин ижодга айланди. Батюшков унинг «Сийраклашар учқур булут шодаси» номли элегиясини ўқиб: «Вой, шум! Қойил қилаётибди-ку!»—деб хитоб қилганида, у ҳали ўн саккиз ёшга тўлмаган эди. Батюшков ҳақли: Русда ҳали ҳеч ким бу тарзда шеър ёзмаган эди. Балки, Батюшков: «Вой, шум!» дея хитоб қилганида, унинг баъзи вазн ва иборалари кейинчалик, гарчи улар Пушкинникидан олдин пайдо бўлган бўлса-да, Пушкин вазни ва ибораси деб аталишини олдиндан ғира-шира сезгандир. Французлар мақолида: „Le ge'nie prend son bien partcout ouil le trouve“¹—дейлади. Пушкиннинг мустақил даҳоси, озгина ва аҳамиятсиз четлашишларни эътиборга олмаганда, Европа намуналарига тақлид қилишдан ҳам, халқ оҳангига мослаш ҳавасидан ҳам тез халос бўлди. Халқ оҳангига мослаш, умуман, халқниқига тақлид қилиш чет обрўга бўйсунуш қанчалик ноўрин ва самарасиз бўлса, шунчалик ноўрин ва самарасиздир. Биринчидан, Пушкин эртаклари, иккинчидан, маълумки, унинг ҳамма асарлари орасида энг заифи — «Руслан ва Людмила» — бунга энг яхши далил бўла олади. Чет обрўга тақлид қилишнинг ноўринлигига ҳамма қўшилади албатта, лекин, баъзи кишилар: шоир ўз асарларида ўз халқини, унинг мақсадини муттасил назарда тутмаса, у ҳеч қачон халқнинг шоири бўлолмайди, халқ, оддий халқ унинг асарларини ўқимайди, деб эътироз билдиришар, балки. Хўш, хонимлар ва жаноблар, қайси буюк шоирнинг асарларини, биз оддий халқ деб атаган халқ ўқийди? Оддий немис халқи Гёте асарларини ўқимайди, оддий француз халқи Мольерни ўқимайди, ҳатто оддий инглиз халқи ҳам Шекспирни ўқимайди. Уларнинг асарларини уларнинг миллати ўқийди. Ҳар қандай санъат ҳаётни идеал даражасига кўтаришдир: оддий, кундалик ҳаёт у даражадан пастда қолади. Бу шундай чўққи, унга яқинла-

¹ Даҳо қаерда пайдо бўлса, ўз эзгулигини ўша ерда топади (французча).

шиш керак. Аммо Гёте, Мольер ва Шекспир, сўзининг ҳақиқий маъносида, халқ шоирлари, яъни миллий шоирлардир. Бир қиёс қилиб кўрайлик: масалан, Бетховен ёки Моцарт ҳеч шубҳасиз миллий, немис композиторидирлар, уларнинг музыкалари ҳам асос эътибори билан немис музыкасидир; шу билан бирга уларнинг асарларидан оддий халқ музыкаси ўзлаштириб олинган, ҳатто унга ўхшайдиган ҳеч нима тополмайсиз, чунки, улар санъатининг назарияси каби, грамматика қоидалари ёзувчининг жонли ижодига сингиб кетганидек, халқ музыкаси ҳам ҳали тарқоқлик вақтидаёқ уларнинг тан ва қонига ўтган, уларга куч—руҳ бахш этган, улар ижодига ғарқ бўлиб кетган. Ўша кундалик заминдан яна ҳам узоқ номи «халқники» дейилган ва ўз қобиғига маҳкам ўралган бошқача санъат соҳаларининг бўлиши ақлга сиғмайди. Рафаэль, Рембрандт каби миллий рассомлар бор, лекин халқ рассомлари йўқ. Дарвоқе, рассомлик санъати поэзия ва адабиётда халқчиллик шиорини ташлаш заиф, ҳали етилмаган ёки асоратдаги, мазмунлик ҳолатидаги қабилаларгагина хослигини айтиб ўтайлик. Уларнинг поэзияси, албатта, ўз яшовчанлигини сақлаб қолишни муҳим мақсад қилиб қўйгани ҳолда, бошқаларга хизмат қилиши лозим. Шукурки, Россия бу хил шароитда эмас; у заиф эмас, уни бошқа қабилалар эзётгани йўқ. У ўзини, ўз мустақиллигини асраб қолиш хавфини тортиб яшамайди; у ўз кучига ишонгани учун камчилигини кўрсатиб берганларни ҳатто яхши кўради.

Пушкинга қайтайлик. Унинг Шекспир, Гёте ва бошқалар каби миллий шоир деб аталиши мумкинми, деган масалани ҳозирча очиқ қолдирамиз. Аммо у бизнинг поэтик ва адабий тилимизни яратиб берганлигига, бизлар ва авлодларимиз унинг даҳоси солиб берган йўлдан боришимиз лозимлигига ҳеч шубҳа йўқ. Юқорида айтиб ўтилганлардан кўриб турибсизки, ҳақиқий рус адабий тили ҳали майдонга келгани йўқ, бу тилни бизга фақат халоскор муассасалар билан бирга оддий халқ беради, деб даъво қиладиган, албатта, яхши ниятли кишилар фикрига қўшилмаймиз. Аксинча, биз Пушкин яратиб берган тилда яшашга қодир ҳамма шартлар бор деб биламиз, чунки, рус ижоди, рус таъсирчанлиги шу жуда яхши тилга мувофиқ равишда сингиб кетган, Пушкиннинг ўзи ҳам жуда яхши рус санъаткори эди.

Ҳа, рус санъаткори! Унинг поэзиясининг моҳияти,

барча хусусиятлари халқимиз хусусиятлари, моҳиятига мосдир. У яратган тилнинг мардонатор гўзаллиги, кучи ва равшанлигини гапириб турмаганда ҳам, бу тил ёлгон ва маъносизликдан холи, содда; бу самимий ва покиза туйғулар — яхши рус кишиларининг бу яхши хислатлари Пушкин ижодида бизларни, унинг ватандошларининга эмас, балки унинг асарларини ўқишга муяссар бўлган ажнабийларни ҳам ҳайратда қолдиради. Бу хил ажнабийларнинг мулоҳазалари қимматлидир, чунки ватанпарварлик шавқ-завқлари уларни ўзига мойил қилолмайди. Машҳур француз адиби ва Пушкиннинг мухлиси, Гюгонинг ҳузурида, уни ўз замонининг улуг шоири деб атаган Мериме: «Сизнинг поэзиянгиз,— деган эди бир куни бизга, — аввало ҳақиқатни излаяпти, гўзаллик эса кейин ўз-ўзидан келади; бизнинг шоирларимиз, аксинча, бутунлай қарама-қарши йўлдан кетишяпти: улар аввало, таъсир ўтказиш, аскиябозлик, жилва ғамини ейдилар, агар ҳақиқатга ўхшашликни масхара қилиш имконини топсалар, ана шунда улар буни ҳам устамасига олишлари мумкин...» «Пушкинда эса,— деб илова қилган эди у,— поэзия энг соғлом прозадан ажойиб тарзда гул очгандай». Шу Мериме „*proprie communia dicere*“ деган машҳур ҳикматли сўзни ҳамиша Пушкинга татбиқ қилар эди. Ҳаммага аён нарсани ўзига хос усталик билан баён этишни эътироф этган ҳолда, буни поэзиянинг, идеаллик ва реаллик мослашадиган поэзия деб биларди. Шунингдек, у Пушкинни образ ва буюмининг шакллари ҳам мазмуни жиҳатидан, ҳар хил изоҳ ва ахлоқий хулосаларнинг йўқлиги жиҳатидан қадимги юнонларга қиёс қилар эди. Эсимда, бир куни «Анчар»ни ўқиётиб, сўнгги тўртликдан кейин у: «Мана бу ўринда ҳар қандай янги шоир мулоҳазалар ёзишдан ўзини тиёлмаган бўларди»,— деди. Шунингдек, Мериме Пушкиннинг французлар айтганидек: *in mediae res* — «фурсатни бой бермай» дарҳол ҳаракатга кириш қобилиятига қойил қолар ва бу маҳоратга мисол тарзда унинг «Дон-Жуан» асарини кўрсатар эди.

Ҳа, Пушкин марказий санъаткор, рус ҳаётининг марказига яқин турган киши эди. Унинг бу хислатига бегоналарнинг шаклларини ўзига хос тарзда ўзлаштириш каби қудратли куч ҳам қўшилиши лозимки, бу кучга ажнабийларнинг ўзлари ҳам, тўғри, «ассимиляция» қилиш дейилган хаёл менсимай айтилган ном билан бўл-

са-да, тан берадилар. Бу хислат унга, масалан, «Хасис рицарь» монологини яратиш имконини бердики, бу асарга Шекспир фахр билан имзо чеккан бўларди. Пушкиндаги поэтик жўшқинлик бу эҳтирос билан осойишталикни ўзига хос қоришмаси ҳам, ёки, аниқроқ қилиб айтганда, унинг субъективлик шахси истеъдоднинг ички ҳарорати оловидагина билинадиган объективлиги ҳам кишини ҳайратда қолдиради.

Булар тўғри... Аммо биз Шекспир, Гёте, Гомерни атаганимиздек, Пушкинни ҳам ҳақли равишда бутун дунё шоири маъносида миллий (бу икки ибора кўпинча дуч келади) шоир деб атай оламизми?

Пушкин ҳамма ишни адо қила олмади. Бошқа мамлакатларда бутун юз йил ва ундан ҳам кўпроқ вақт давомида бунёд қилинган ишни, чунончи, тилни вужудга келтириш, адабиётни яратиш ишини унинг бир ўзи адо этганлигини унутмаслик керак. Устига-устак, қаттол тақдир ҳозирги истеъдод эгаларимизни нақадар қаттиқ, қарийб ичиқоралик билан таъқиб қилаётган бўлса, уни ҳам ана шундай қаттиқ эзган эди. Шу тақдир уни орамиздан юлиб олганида у ҳали ўттиз еттидан ошмаган эди. Унинг ўлимидан бир неча ой олдин ёзган хатидаги мана бу сўзларини аччиқ алам тортмай, гарчи ноаниқ бўлса-да, қандайдир пинҳоний ғазабга келмай ўқиб бўлмайди: «Кўнглим кенгайди; ижод қила олишимни сезиб турибман». Ижод! Ҳолбуки унинг барқ ураётган ижодига барҳам бериши лозим бўлган дайди ўқ ўша дамларда қуйилган эди! Уз ҳунарини устози ҳалок қилинганлиги муносабати билан ёзилган машҳур ғазабкор шеърдан бошлаган иккинчи шоирни, Пушкин ворисини ўлдиришга мўлжалланган иккинчи ўқ ҳам, балки, ўша вақтдаёқ қуйиб қўйилгандир... Аммо бу фожиали тасодифлар тасодиф бўлганлиги учун ҳам фожиавий бу ҳоллар устида гапириб ўтирмаймиз. Бу зулматдан ёруғликка қайтайлик, Пушкин поэзиясига қайтайлик.

Бу ерда унинг айрим асарларини номма-ном санаб кўрсатиш ноўрин, бошқалар буни биздан кўра яхшироқ таҳлил қилишади. Пушкин ўз асарларида бизга жуда кўп намуналар, типлар (улуғ истеъдоднинг яна шакл-шубҳасиз белгиси!), кейинчалик бизнинг адабиётимизда юз берган типларни қолдирди. Ақалли «Борис Годунов»даги майхона саҳнасини, «Горохино қишлоғининг солнома»сини ва бошқаларни эсланг. Пимен, қаби, «Қапи-

тан қизи»даги бош қаҳрамон каби образлар Пушкинда ўтмиш ҳам ҳозирги ҳаёт сингари, ўзи олдиндан билган келажак сингари яшаганининг далили эмасми?

Шу билан бирга ташаббускор санъаткор-шоирлар дучор бўлган умумий қисматни Пушкин ҳам бошидан кечирган. У ўзига нисбатан замондошларининг кўнгли совиганини кўрди, кейинги авлодлар ундан яна ҳам узоқлашдилар, унга эҳтиёж сезмадилар, ундан тарбия кўрмай қўйдилар, фақат сўнги вақтлардагина унинг поэзиясига яна қайтила бошлангани кўринмоқда. Ўқувчиларнинг кўнгли соғингани Пушкиннинг ўзи олдиндан сезган эди. Маълумки, умрининг сўнги йилларида, ижоди барқ урган чоқларда, у ўқувчилар билан қарийб ҳеч нимани баҳам кўрмаган, «Мис чавандоз» каби асарларини портфелидан чиқармаган эди. У, ўзига қандайдир ширинсухан куйчи, булбул, деб қарашга кўникиб қолган ўқувчига нисбатан бир даража илтифотсизлик сезмай қололмади. Пушкин вафотидан кейин ундан қолган қоғозларни бошқалар қаторида кўриб чиқишга даъват этилган Баратинскийдек оқил, идрокли киши ўзининг оқил дўстига ёзган бир хатида: «Бу поэмаларда мени кўпроқ нималар ҳайратга солганини тасаввур эта оласанми? Буларда фикрнинг ғоят кўплиги! Пушкин — мутафаккир! Ундан буни кутиш мумкинмиди?»— деб қилган хитобини эслаганда, уни айблай олмаймиз. Буларнинг ҳаммасини Пушкин олдиндан сезган эди. Машҳур сонет («Шоирга» 1830 йил 1 июлда ёзилган) сўзимизнинг далилидир, бу сонетни ҳар бирингиз яхши билсангиз-да, уни сизларга ўқиб эшиттиришга ижозат сўраймиз... Аммо биз оддий, жилосиз нутқимизни бу шеърят олтини билан безашни лозим кўрдик:

Шоир!

Халқнинг меҳрига ҳеч юрма тикиб кўз!
Мақтовларнинг ўтажакдир оний шовқини,
Эшитарсан галварс тўда ҳукмини маъюс,
Қоим бўлу, осуда тут кўнгил лавҳини.

Сен подшосан: танҳо яша. Эрка буриб юз,
Ҳур идрок-ла топа билгил ҳурлик завқини,
Ардоқлагил хуш ўйларинг самар-шавқини,
Мардлингинг-чун эҳсон кутма, очма бундан сўз.

Ўзингадир эҳсон бори. Сен олий ҳакам,
Қаттиқ қўлсан ўз-ўзинга сен барчадан ҳам,
Кўнглинг тўқми ёзганингдан, эй соҳибкамол?

Кўнглинг тўқми? Майли, авом койиса уни,
Булғаса-ю шамъинг ёнган меҳроб юзини,
Минбарингни ўйин қилса болалар мисол.

(Муҳаммад Али таржимаси)

Лекин бу ерда, хусусан келгуси авлод тўғрисида Пушкин унча ҳақли эмас. Гап «тўданинг ҳукми» ва «авом койиши» устида эмас эди. Уша кўнгил совуш сабаблари чуқурроқ эди. Улар етарли даражада маълум. Бу сабабларни сизларга эслатиб ўтгимиз келади. Бу сабаблар тақдирнинг ўзида, жамиятнинг тарихий тараққиётида, янги ҳаётни туғдирган, адабий даврдан сиёсатга кирган шарт-шароитларда эди. Бу даврда кутилмаган, кутилмаган бўлишига қарамай, қонуний интилишлар, мислсиз ва рад қилиб бўлмас эҳтиёжлар пайдо бўлди; жавобсиз қолдириб бўлмайдиган саволлар туғилди... Поэзияни дейдиган, санъатни дейдиган вақт эмас эди. Тил ва адабиётнинг ўта мухлисларигина «Улик жонлар» ва «Мис чавандоз» ёки «Миср тунлари»ни ўқиб, бир хилда завқлана олардилар, чунки ўша янги ҳаётнинг бир лаҳзалик бўлса-да, кучли тўлқинлари улардан нари ўтиб кетган эди. Пушкиннинг дунёқараши тор, жўшқин, баъзан расмий хайрихоҳлиги бизники, шуҳрати эскирган, ажойиб тарздаги меъёр билиши ва ҳамоҳанглиги анахронизм¹ бўлиб кўринди. Одамлар шоир коҳин бўлган, тўғри, олов ёниб турган, лекин меҳробда ёниб турган ва у исиріқ... тутатган оқ мармар қасрдан чиқиб, шовқин-суронли бозорга боришди, бу ерда эса супурги керак эди... Супурги ҳам топилди. Пушкиннинг ўз таъбирича, шоир — акси садо, оромдаги ҳаёт сингари, марказий, ўзи ўзига интилувчи, ижобий шоир — ҳаракатдаги ҳаёт сингари жарчи шоирга, марказий, бошқаларга интилувчи, салбий шоирга айланди. Пушкин ижодининг дастлабки ва асосий таъбирловчиси бўлган Белинскийнинг ўрнини поэзиянинг қадрига кам етадиган бошқа

¹ Анахронизм — бир даврда ўтган воқеани бошқа даврда ўтган, деб янглиш кўрсатиш; эскилик қолдиқлари (*тарж.*).

ҳакамлар эгаллашди. Гарчи бугун Пушкин билан бирга ҳеч ким мақталиши лозим бўлмаса-да, биз Белинскийнинг номини тилга олдик, лекин унинг худди 26 май кун, шоир туғилган кунда вафот этганлигини, шоир учун у рус даҳосининг энг юксак намояндаси бўлганини эътиборга олиб, бу ажойиб кишининг хотирасини ҳурмат билан тилга олишимизга балки ижозат берарсизлар! — Фикримизнинг ривожига қайтамиз. Орадан кўп ўтмай, Лермонтовнинг овози ўчирилгач, Гоголь кишилар фикрини банд қилган вақтларда, шоирнинг овози «қасос ва гам» деб янгради, унга эса бошқалар эргашди, шу тарзда улар ўсиб келаётган авлодни етакладилар. Пушкин асарлари билан гражданлик ҳуқуқини, шак-шубҳасиз яшаш ҳуқуқини қозонган санъат, у яратган тил, ижтимоий тузумга ғоят зарур бошқа асосларга хизмат қила бошлади. Бу ўзгаришдаги оддий тушкунликни кўплар кўрган ва ҳануз кўриб келаётибди. Лекин шу фикрни айтишни ўзимизга эи кўрамыз: ўлик, жонсиз нарсагина қулайди, бузилади. Тирик нарса жисман ўзгаради — ўсади. Россия эса қулаётгани йўқ, ўсаётибди. Ҳар қандай ўсиш каби, бу тараққиёт муқаррар равишда касалликлар, оғир кризислар, энг ёмон, сиртдан қараганда, нажотсиз туюладиган зиддиятлар билан боғлиқ бўлади. Иботга ҳожат бўлмаса керак. Умумтарихгина эмас, ҳар бир алоҳида шахс тарихи ҳам бизни шунга ўргатмоқда. Фан ўзи бизга зарур касалликлар тўғрисида далолат бермоқда. Ёшини яшаб бўлган ёки узоқни кўрмайдиган кишиларгина буни айтишдан хижолат чекадилар, ўтиб кетганга, ҳар қалай, нисбий осойишталикка мотам тутадилар, унга қайтишга, зўрлаб бўлса-да, бошқаларни ҳам унга қайтаришга уринадилар. Уткинчи давр деб ном олган халқ ҳаёти давридаги фикрловчи кишининг, ўз ватанининг чин граждани бўлган кишининг вазифаси олға юриш, бу йўл қийин, кўпинча лой бўлса-да, ўзи аъзо бўлган жамиятнинг бутун турмуши қурилган идеалларни бир лаҳза ҳам кўздан қочирмай олға юришдир. Бизнинг бу ерга йиғилишимизга сабаб бўлган байрам бундан ўн ва ўн беш йиллар олдин ўтса, ҳаққоният ҳодисаси сифатида, жамоатнинг ҳурмати сифатида муборакбод қилинган бўларди-ю, эҳтимол, ҳозир бизнинг унвон, машғулот ва ёшимиздан қатъи назар, ҳаммамизни қамраган ҳамжиҳатлик бўлмасди. Биз юқорида ёшлар Пушкин асарларини ўқиш ва ўрганишга

қайтаётганлиги каби қувончли ҳолни айтиб ўтган эдик; аммо кўз ўнгимиздан қаторасига бир неча авлод, Пушкин деган номни унутиб юборишга маҳкум бўлган бошқа номлар каби билган авлодлар ўтганини эсдан чиқармаслигимиз керак. Бироқ, у авлодларни ортиқча айблаб турмаймиз: биз бу унутишнинг муқаррарлиги сабабларини қисқача баён қилишга уриндик, холос. Лекин поэзияга бу қайтишни кўриб суюнмай қололмаймиз. Ёшларимиз поэзияга ўз умидларидан кўнгли совиган, ўз хатоларни ҳоритган, ўзлари юз ўгирган нарсдан паноҳ ва юпанч изловчи кишилар сингари пушаймон еб қайтмаётганлари учун ҳам айниқса суюнамиз; биз бутун умрни сиқиштириб бир изга солган, ишга ярамайдиган ҳамма нарсани қурбон этиш жоизгина эмас, мажбурий ҳам деб билувчи ўша мақсадлардан баъзиларининг бўлса-да, исботини кўриб турибмиз, бу баъзи мақсадлар қўлга кирган деб тан олинмоқда; келажак бошқалар ютуғини ваъда қилади, асосий вакили Пушкин бўлган поэзия ижтимоий ҳаётдаги бошқа қонуний ҳодисалар орасида ўзининг қонуний ўрнини эгаллашига энди ҳеч нима халақит бермайди. Нафис адабиёт бир вақтлари бу ҳаётнинг бирдан-бир ифодачиси бўлиб хизмат қилган эди; кейин у майдондан тамом тушиб қолган замон бошланди... Илгариги соҳа жуда ҳам кенг эди; кейингиси жуда ҳам торайди; поэзия ўзининг тарихий чегарасини топиб, умрбод маҳкам ўрнашди. Санъат қонунлари, санъаткорлик усуллари эски, лекин ҳали қаримаган устозининг таъсирида, биз қаттиқ ишонамизки, ўз кучига эга бўлади ва, ким билсин, балки, ҳали номаълум янги истеъдод эгаси пайдо бўлар, гарчи биз Пушкиндан тортиб олишга журъат қилмасак-да, унга беришга ботинолмай турган нэмга — бутун дунё миқёсидаги миллий шоир деган номга у тўла муяссар бўлар.

Қандай бўлмасин, Пушкиннинг Россияга кўрсатган хизмати буюк ва халқ миннатдорлигига лойиқдир. У тилимизни мукамал ҳолга келтириб берди, бу тил ўзининг бойлиги, кучи, мантиқи ва шаклларининг гўзаллиги жиҳатидан қадимги юнон тилидан кейин қарийб биринчи ўринни эгаллайди, буни ажнабий филологлар ҳам тан олмоқдалар; у типик образлар, барқарор садолар яратиб, бутун рус ҳаётидаги тушунчаларга таъсир ўтказди. У, ниҳоят, ўзининг қудратли қўли билан поэзия байроғини рус ерига биринчи бўлиб маҳкам ўрнат-

ди; ундан кейинги жангда кўтарилган чанг-тўзон бу порлоқ байроқни вақтинча хиралаштирган бўлса, эндиликда, бу чанг-тўзон кўчиб туша бошлаган вақтда, у тиккан ғолиб байроқ яна ҳам баландда порламоқда. Эй, қадимги пойтахтнинг нақ юрагига қурилган мис қиёфа, унинг ўзи сингари балқиб тур, келажак авлодларга бизнинг улуғ халқ деб аталишга ҳаққимиз борлигини, бу халқ орасида, буюк кишилар қаторида мана бундай инсон ҳам туғилган эди, деб айт! Шекспир тўғрисида, саводи энди чиққан ҳар бир киши унинг китобхони бўлади, дейилганидек, биз аминмизки, Пушкин ҳайкали олдида меҳр-муҳаббат билан тўхтаган, бу меҳр-муҳаббат аҳамиятини тушунган ҳар бир авлодимиз, шу билан ўзининг, Пушкин каби яна ҳам рус, яна ҳам ўқимишли, яна ҳам эркин одам бўлганлигини исбот қилади! Бу сўнги сўзга ҳайрон бўлманглар, хонимлар ва жаноблар! Поэзия — халоскор, чунки у юксак, ахлоқий куч. Шунга ҳам аминмизки, ҳозир шоиримиз асарларини ўқимайдиган оддий халқ фарзандлари яқин келажакда Пушкин деган номнинг катта аҳамиятини равшан тушунадилар, бизлар яқингинада эшитганимиз онгсиз равишда ғулдураб айтилган сўзни улар онгли равишда: «Бу — устозимизнинг ҳайкали!»— деб такрорлайдилар.

XATJIAP

И. И. ТУРГЕНЕВГА

22, 23, 24, 25, 26 март (3, 4, 5, 6, 7 апрель) 1831. Москва

Азиз амаким!

Сешанба куни хат ёзмаганим учун мени кечир: бугун эса сенга жуда узун хат ёзяман.

Хатимни якшанба кунда бошлаб, журнал тарзида ёзаман. Бошладим:

22 март, якшанба. Шу куни соат еттиларда турдим, кийиниб, черковга бордим. Ибодатдан кейин киракаш аравага тушиб, Воробьев тепаликларига жўнадик; шаҳар дарвозасидан ўтгач, биз пиёда юришни илтимос қилдик. Рухсат этдилар; аравадан тушиб энди озгина юрган эдим, ўзимнинг бесўнақайлигимдан тийганиб, лойга йиқилдим, пўстиним, шимим лой бўлди, йиртилиб кетди. На чора! Ўрнимдан турдим юриб кетавердим. Анна Ивановнанинг олдига қайтиб келганимиздан кейин-ноқ, мени кабинетга олиб кириб, шимимни ечиб олдилар, уни тикиб бергунларича шлафрокда икки соатча якка-ёлғиз ўтирдим. Ёлғиз! Мени юқоридаги хоналардан бирига ўтқазиб қўйсалар яхши бўларди-я, эшиги очиқ хона рўпарасидаги ихота орқасида ўтирдим, ичкарида эса нонушта қилишмоқда эди! Алам қилди, хунобим ошди! Мен ҳам ўша ерда нонушта қилган бўлардим. Нонушта ёнимда ётган бир китобни олиб варақладим. Нима китоб экан дерсан? Немисча ибодатлар тўплами; шимимни келтириб бергунларича уни ўқиб ўтирдим. Кейин мен чиқдим, орадан сал ўтмай, уйга жўнадик, ошпазнинг касофатига овқатланмадик ҳам. Ундан кейин жаноб Лабанов билан Гагаринларникига бордик; у ерда французларнинг кадрили деб аталган эски ва янги куйларга, галлопад, мазурка ва экосес куйларига танца тушдик. Менинг сира ўйинга тушгим келмади; гилай, бадбашара, устига-устига, ўта захар аллақандай бир

хоним қўққисдан товушини барала қўйиб: „Bravo, m-г Таугиеней, bravo!“ — деб қичқириб юборди, ўйлаб кўр ахир, таъбим тирриқ бўлди. Мен уни сенга, заҳар хотин, дедим, чунки одамлар ҳузурида, ўзининг кичкина синг-лисини рўдапо, ақлсиз, ёмон тарбия кўрган etc, деди, шуни ҳам ўта қаҳр билан айтди, мен бўлсам, унга қараб туриб Пушкиннинг: «Илон, илон!» деган сўзларини кўнглимдан ўтказдим.

Энди бу гапни бас қилай: у сенга ёқмас, балки. Гагаринларникидан Яковлева хонимни кига йўл олдик. Ойим уларникига келиб турган экан; бу ерда бизнинг соғлигимизни, дадам ва бошқаларнинг соғлигини су-риштирдилар. Ниҳоят, уйга кетдик, мен кела солиб ух-лаб қолдим.

23 март, душанба. Барвақт уйқудан туриб, пастга тушдим-да, жаноб Фалантиннинг берган дарсларини тайёрлашга киришдим. Тўғри, бу гапдан сен ҳали беха-барсан, Платон Николаевич уни ўзгартириб, ўрнига Грегориус деган аллакимни олмоқчи. Бу ҳақда Платон Николаевичга хат ёзма: бу ҳали сир. Бирдан соат сак-кизга занг урди, жаноб Фалантин кирди, ўтириб, тар-жималарни тузатди: «Таржима қилган китобингиз ўзин-гиздами?» — деди у немисчалаб. Мен кутубхонага бор-дим, қарадим — йўқ! Крилов айтганидек: «Қидира, қи-дира, чарчадим», мен ҳам шу ҳолга тушдим. Йўқ, де-дим; аммо муаллим равшан ҳарфлар билан: «Қониқ-мадим», деган машъум сўзларни ёзиб қўйди. Воқеа бундоғ бўлиб чиқди: Никанор эрталаб китобни рухсат-сиз олиб кетган экан; Платон Николаевич мени кечирди. Шундан кейин қаттиқ қўл муаллимимиз Дмитрий Ники-тич келди; биз унга тарих, грамматикадан гапириб бер-дик, шеърлар ўқидик. У менга мана бундай баҳо ёзди:

Грамматика — жуда яхши.

Шеърлар — ғоят яхши.

Тарих — яхши, лекин қўшимчаси ёд олинмапти.

Н. В. Қўшимча учун Дмитрий Никитичдан миннат-дорман. Буларни ёдлашни бутунлай унутган эканман; у менинг гуноҳимдан ўтишни сўради, мени кечирдилар.

Тушки овқатдан кейин жаноб Гердорф келиб, дар-симни ўқитиб кўрди, келгуси кунга топшириқ берди. Шундан кейин ҳовлига чиқиб, югуриб юрган эдим, ка-лишимни йўқотиб қўйдим, лекин топиб беришди; ду-шанба куни ана шу тарзда ўтди.

24 март, сешанба. Ишлар ўз тартиби билан боряпти; жаноб Дубленинг келишига „L'Ambrition“дан¹ иншо ёзиб қўйдим; у менга «яхши» баҳо қўйди; ундан кейин Платон Николаевич келди, геометриядан дарс берди; буни яхши билардим. Тушки овқатдан кейин жаноб Шчюровский келди. Бироқ, шу кунни биз хат олмадик. Бу сафарча хайр.

25 март, чоршанба. Шу кунни байрам эди: Благовешчение байрами; черковга бордик, кейин ҳовлида югуришмачоқ ўйнадик: эгнимиз лойга беланиб, уйга қайтдик; ечиниб, овқатландик, кейин Яковлева хонимникига бордик: уларникида кўз бойлаш ўйнадик ва Левушка Яковлевни кўрдик. Жуда хурсанд бўлдик, уйга кеч қайтиб келдик. «Руслан»даги Калланинг унга: «Тун бўлди; уйқум келди, хайр!»— дегани беихтиёр ёдимга келди, etc...

26 март, пайшанба. Бугун бизникига жаноб Валентин келди, мен уни яхши билардим: кейин Платон Николаевич... Битта масала бор, ечиб кўр-чи уни.

Бир фонтан ҳовузни 12 кунда тўлдиради, иккинчиси 9 кунда; агар иккаласи баравар қўйилса, улар ҳовузни қанча вақтда тўлдиради?

Кечқурун жаноб Лабанов келди, мен бўлсам соат саккизлардаёқ синф столи ёнида, ўз жойимда ўтириб, хатни тугаллаётиман; Николенька муаллимлар жойида шафтоли қоқи еб, альманах ўқиб ўтирибди; менинг рўпарамда Никанор «Телеграф»ни ўқияпти; Николеньканинг рўпарасида жаноб Мейер «Мифология»ни ўқиб ўтирибди; оғим ўз столи ёнида немис сўзларини ёдлаб ўтирибди.

Энди журналим тугади; яна бир-икки сўз қўшаман.

Милицияга жўнайман, деб хат ёзганмишсан. Амаки, сени кетишга қўймайман: жўнайдиган бўлсанг, маҳкам ёпишиб оламан, ё бирга олиб кетасан, ё қоласан. Сени биламан, ҳазиллашгансан.²

Яна бир янгилик: дадам сен билан оғимга жуда яхши жун фуфайка, оғимнинг ўзига эса, чиройли пиёла юборибди. Меъёрни билишим керак, ҳаддан зиёд вайсаб юбордим. Хайр!

Сени минг бор ўпиб, сўзсиз севувчи жиянинг

Иван Тургенев,

¹ «Иззатталаблик» (французча).

Р. С. Келгуси хатингда менга Скобе ҳақида ёзгин.
Ҳа, дарвоқе, жаноб Мейер сенга ўз ҳурматини изҳор
этишни мендан илтимос қилди.
Ойим сенга эртага хат ёзади.

В. Г. БЕЛИНСКИЙГА

1847 йил, 5(17) сентябрь. Куртавнель

Сиз Россияга жўнаб кетаётибсиз, ҳурматли Белин-
кий; сиз билан шахсан хайрлашолмайман, аммо хайр-
лашув сўзларимни айтмасдан сизни жўнатгим келмай-
ди (айтгандай, Анненковга ёзган хатимда пўстин
олиш учун сизга қоғоз пул юбордим, шу билан бирга
бу ишни олдинроқ қилолмаганим учун сиздан узр сўрай-
ман). Анненков сизнинг сиҳат-саломатлигингиз тўғри-
сида менга ҳеч нима ёзмабди; хатини ўз аскиясининг тик-
канак тузи билан тўлдиришни афзал билибди, баъзан
бу, таажжубки, Гоголь ибораси билан айтганда, тоза-
ланмаган славян тузининг таъмини эслатади. Доктор
Тира сизга ёрдам бергандир, деб ишонаман; бу ҳақда
менга бирон сўз ёзиб юборишингизни илтимос қиламан.
Сизнинг тўғрингиздаги ҳар бир яхши хабар мени хур-
санд қилади, сизни бунга ишонтиришимнинг ҳожати
йўқ; ўз сўзингиз билан айтганда, мен гарчи бола¹ бўл-
сам-да, умуман, енгилтак бир одам бўлсам ҳам, лекин
яхши кишиларни сева оламан, уларга узоқ вақт меҳр
қўя биламан. Шу вақт ичиди мен дуруст бир иш қилол-
мадим; лекин, яна иккита катта очерк ёздим.² Олдинги-
ларини қайта кўчириб, Некрасовга юбордим. Петербург-
га етиб боргунингизча очеркларни ҳали босмаган бўлса-
лар, меҳр-шафқат айлаб, корректурасини ўқиб бериш-
ни ўз зиммангизга олсангиз. Агар бирон фалокат хала-
қит бермаса, ўзим Янги йилга Петербургда бўлиш умиди-
даман. Ҳозирча аниқ бир нима деёлмайман. Ниманки
бўлса — бўлади, тақдирга ишонувчиларнинг ва мен
каби бефаҳм кишиларнинг буюк сўзи шу. Петербургга
етиб боришингиз билан барча оила аъзоларингизга,
ҳамма дўстларга мендан самимий салом айтинг ва мен-
га икки оғиз ёзиб юборинг, бу билан мени жуда ҳам
миннатдор қиласиз. Ҳа, худо ҳаққи, ейдиган таомингиз-
га эътибор беринг, бўлмаса, меъдангизни яна бузиб

қўясиз. Мана энди хайр. Сафарингиз самарали бўлишини, сизга янги куч бахш этишини чин юракдан тилайман. Сизни маҳкам қучаман. Хайр.

Сизнинг
Тургеневингиз.

В. Г. БЕЛИНСКИЙГА

1847 йил, 14(26) ноябрь. Париж

Нимага жавоб қайтармаяпсиз, отахон ва командир? Тўрт ҳафта бурун сизга хат жўнатган эдим — бир сатр ҳам жавоб бўлмади. Яхши эмас, худо ҳаққи, яхши эмас. Бу, хусусан, тузалишга ҳозир, аммо яхши ниятлари учун бошини силашни талаб қиладиган мендақалар учун рағбат эмас. Дарвоқе, бу ердагилар ҳаммамиз энди қаноат ҳосил қилдик: «Современник»нинг кутилган сони, ниҳоят, Сена соҳилларига етиб келди. Биз энди буларни зўр иштиёқ билан ўқимоқдамиз. Биринчидан, менинг номимдан Некрасовга айтинг, унинг 9-китобда босилган шеъри мени ақлдан оздираёзди; бу ажойиб асарни туну кун такрор ўқийман ва ҳозирданоқ ёдлаб олдим...¹—«Мана бунақа одамларни саваласанг»² ва ҳоказо. Крупов ҳам жуда гўзал³, мактублар ҳам. Гумбольдт ҳақидаги мақоладан (маълумки, бу мақолани мен ўқимайман) дўстимиз Н. Г. Фролов, сизнинг иборангиз билан айтганда, ўз ақлига лойиқ поғонада туришда давом этмоқда, деб хулоса чиқаришдан мамнунман. Шу тариқа, у олимлик даражасига етишгача тер тўкар балки. Хусусан, хизмат ундан. Энди 11-сонни ва сизнинг мақолангизни кутамиз⁴. Ҳа, идорани шошилтиринг. Хуллас, «Современник»нинг иши яхши бормоқда. Бир нуқсон: босма хатолари! Бирон қовоқхона тўшагида, бирон аёл каравотида «Соверменник»даги босма хатоларчалик кўп бурга ва кана йўқ. Менинг «Парчаларим»⁵да босма хатолардан 22 тасини санадим, баъзан маънони бузиб юборадиган хатолар... Бутун-бутун иборалар тушириб қолдирилади ва ҳоказолар. Бу хатолар кўнгилни хижил қилади. Ақалли келгуси йилга корректор олса бўлмайдимиз? Лаббай? Жаноб ноширларга буни айтиб қўйинг. Энди мендан Париж янгиликларини билишни истарсиз балки?— Ҳм.— Қийин савол!.. Мишле

тарихининг 2-қисми босилиб чиқди, ақлли кишилар буни мақташяпти. Революция замондоши бўлган бир чол „Le Robespierre de M-г Lamartine“ номли брошюра-сида, Ламартин мислсиз Робеспьерни «яратди» деб даъво қилмоқда. Мен бу брошюрани ўқиганим йўқ, лекин ўқиб чиқаман. Менинг бахтимга ўта қарши, де Жирардень хонимнинг «Клеопатра» номли фожиаси омад топди, яъни муваффақият қозонди, чунки у — бошқа маънода — муваффақият тополмасди. «Клеопатра» ва де Жирардень хонимни жаноб Теофиль Готье⁶ қўллаб-қўлтиқлайди! — Кулги ва алам! — Ожиз ҳарам ходимлари; разил кишилар ва кўк пайпоқлар — Цезарь билан Антоний каби икки кишини ҳазм қилган, учинчисиде, Октавьеда⁷ ўзи тиқилиб ўлган хотин! Ҳозирча ҳамма янгиликни айтиб бўлдим, шекилли. Музика янгиликлари сизни кам қизиқтиради, сиёсат соҳасидаги янгиликларни мен билмайман, бадий адабиёт янгиликлари ҳам унча қизиқтирмайди... Кундалик гапларга ўтайлик.

Бу ерда бизлар, бир нави, соғ-саломатмиз. Мен, қунт билан ишляяпман, азбаройи худо. Яқинда Некрасовга яна бир ҳикояча юбордим, бир ҳафтадан кейин эса яна **иккита** катта ҳикоя юбораман⁸. Биз ана шундай ҳаракат қиляпмиз! Герцендан аҳён-аҳёнда хат келиб турибди. У ҳам ишляяпти. «Современник»нинг программасидан маълум бўлишича, менинг «Поручик Пестушков» номли асаримни босиб чиқаришмоқчи. Улар менга уни юборишмайди, шунинг учун, мурувват қилиб, бўш жойларини қалам билан чизиб кўрсатиб беринг. Некрасовга менинг илтимосимни айтинг, бир неча сўз киритиб, уни тузатиш лозим, чунончи: Василиса унинг ўйнаши бўлиб қолди, деб **аниқ айтиш** керак ва ҳоказо, ва ҳоказо. Унга иш юклашга уяламан — бундан бошқа ҳам унинг иши бошидан ошиб ётган бўлса керак, аммо, на чора. Унинг «Альманах»ига ноиложликдан «Маскарад»ни тугатиб бераман, шу билан шеър ёзишни тарк этман. Мен ҳам «Славянпарастилик ва реализм» сарлавҳали мақола ёзишга киришдим, балки, яхши чиқар. Умуман, вақтни беҳуда ўтказмоқчи эмасман.

Хўш, сиз нима қиляпсиз, отахон? Соғлигингиз қалай? Бир оғиз бўлса ҳам ёзиб юборинг. Жавобингизни кутиб, қўлингизни қаттиқ қисаман, барча онла аъзоларингизга, ҳамма дўстларга салом. Вабо сизларга етиб бордимми? Ўзингизни эҳтиёт қилинг. Сиз ҳам менга хатни шундай

юборасиз деган умидда, хатни почта ҳақини олдиндан тўламай юбордим. Хайр; сиҳат-саломат ва шод юринг.

Содифингиз
Ив. Тургенев.

Н. А. НЕКРАСОВГА

1852 йил, 28 октябрь (9 ноябрь). Спасское қишлоғи

Азизим Некрасов, менинг биринчи хатимга ёзган жавоб хатингни кунн кеча олдим. Марҳамат — хат ёзишиб турайлик, ҳарқалай, мен бирмунча овунаман.— Тасаввур қил, бугун бу ерда шундай қаттиқ қор бўроники, бунақасини кўпдан бери кўрганим йўқ эди, шундай шиддатли уюрмаки, буни тасвишлаб бўлмайди, ҳаво бўтана, беҳад тўс-тўполон, талвасаланиб кучаяди... Ким билсин, нима бало! Мана бундай қуюн вақтида қишлоқда яшаб кўр. Бугун менинг туғилган куним. Уттиз тўртга кирдим. Анча йиллар ўтиб кетди, бу йиллар қаёққа кетди ва нималарга сарф бўлди! Яна ўша гап, ким билсин. Аммо мен ўзимни унча хафа сезмайман — бундан кейин бирон нима бўлади. Новгород овини жозибали тасвираганинг учун сенга раҳмат, etc. — Шеърларингни сабрсизлик билан кутаман¹. «Болалик» менда катта таассурот қолдирганини иккинчи хатимдан биларсан. Гапинг тўғри — бу умидли истеъдод². Повесть охирида *La belle Flamande* — гўзал Фламанде номида пайдо бўладиган аёлнинг тилга олинишидаёқ бутун бир фожиа бор³. Унга хат ёзиб, уни рағбатлантириб тур. Агар менинг фикрим уни қизиқтирса, айтиб қўй, мен уни табриклайман, олқишлайман ва унга таъзим қиламан.—«Батманов»нинг 2-қисми жуда ҳам ёмон. У Писемский-да! У тинч-осойиш бошлаб, ўта расво тугаллаши мумкин, сенинг унга қўйган лақабингни ўқиб, роса кулган бўлсам ҳам, ҳарқалай, у ажойиб истеъдод⁴.

«Ульяна Терентьевна»ни ўқий бошлаган эдим, бироқ, назаримда, у ҳам ўзимизнинг хилимиздан экану эски куйни янгичасига чалаётганга ўхшади. Шунга қарамай, повестни бутун ўқиб, сенга ўз фикримни айтман. Унинг бошқа повестини ўқиганим йўқ. «Уқиш кутубхоначаси» ва «Отечественные записки» келган бўлса ҳам «Современник» ҳали етиб келмади.

Ё раббим! Ё раббим! Қара-я, Шчербина ярамас бир нарсани зўр даъво билан «Москвитянин»га⁵ тиқиштирибди! У Гёте «Ифигения»сидан кейин шу нарсани ёзишга журъат этибди... Бунинг устига қўшимча тарзда изоҳлар ёзиб чиқарибди⁶, булардан ўқувчи, юнонлар Елена учун урушган экан, шунингдек, ахейликлар деб аталувчи ўша юнонлар, (мана бунақа олимпик бўлади!) фегv, фегv ва opot. Opot! — дея хитоб қилар эканлар, деб биллади. Тўғри, битта псэтик шеър ёзиндан кўра фегv, фегv! — деган хитобни баён этмоқ осон. Нақадар мурдор шеър! Наҳотки Янги шоир буни эътиборсиз қолдирса!⁷ Ниҳоят, бу жанобчага барҳам бермоқ лозим, у адабиётимиз ҳавосини анча бузди. Янги шоир! Сенга мурожаат этиб, уни ўзингга ҳавола қиламан.

Кеча Анненковдан хат олдим, жуда бамаъни хат, худо ҳаққи, кўпдан буён бунақа бамаъни хатни ўқиганим йўқ эди. У жуда ажойиб одам. Айтишича, Пушкиннинг таржимаи ҳолини ноябргача ёзиб тугатармиш.

Аксаков ҳақидаги тақризни кўчиришяпти, бир ҳафтадан кейин сизларга юборишади. Уйлайманки, қизиқарли бир нарса бўлар.

Менга бирон нима юбор, деб ёзибсан. Кўп сабабларга кўра, оғайни, бу қишда жим турсам, деган хаёлдаман⁸. Аммо сенга бир нарса юборишга ваъда қиламан,⁹ ишонаманки, сенга маъқул бўлади, лекин нималигини айтмайман, ўқиганда биласан, бу нарсани, балки, бидайдан сўнг оларсан.

Готорнанинг романи жуда ҳам ёмон таржима қилинбди — услуби бутунлай йўқолиб кетибди; бу ачинарли ҳол.

Шу билан хайр, сиҳат-саломат бўл, менадан Авдотья Яковлена Панаевага, Лонгиновга, ҳамма дўстларга салом айт. Маслов қаерда? Ҳалниям қишлоқдами? Унинг тўғрисида менга ёзиб юбор.

Сенинг *Ив. Тургеневинг.*

Н. А. НЕКРАСОВ ва И. И. ПАНАЕВГА

1852 йил, 18, 23 ноябрь (30 ноябрь ва 5 декабрь). Спасское қишлоғи

Дўстларим, «Современник»нинг октябрь китоби ҳақидаги фикрларим мана бундай. Биринчидан, «Яков Яковлич»ни ўқиб чиқдим... Авторнинг истеъдоди ё лекин унчалик эмас ва бўш истеъдод. Повестнинг

бошидан охиригача қандайдир сохта, мислсиз мавқе-ларга, психологик нозиклик ва қилиқларга, теран ва ғалати мижозлар ва шу кабиларга қандайдир табиий ва ўзига бино қўйган муҳаббат кайфияти давом этади. «Яков Яковлич»нинг биринчи ярми дурустгина — гарчи автор бу ўринда ҳам «кеккайса-да», юмор сезилади; аммо биз бу сўзларнинг нималигини биламиз... бироқ шу Яков Яковлич ажойиб одам, дағал қобиқ ичидаги олмос бўлиб кўриниши биланоқ — бари беҳуда гапга айланади. Унинг қизга муносабати ҳам, қизнинг ўзи ҳам, ҳикоячи ҳам — бари ҳаддан зиёд жимжимадор, чучмал, ясама. Уша кўз ёши аралаш кулгилар! Булар китобхоннинг тишини қамаштириб юборади. Шунга қарамай, «Яков Яковлич» ўткир қисса, агар ёш бўлса, малака ҳосил қила олади¹. Аммо Толстой (Л. Н.) билан унинг орасида ер билан осмонча фарқ бор. Мен «Ульяна Терентьевна»ни ўқиб турмайман. Ҳар қалай, унинг кимлигини менга ёзиб юборинглар. Готорнанинг романи оғир, ғализ ва нотўғри таржима қилинган — бу факт. Зотан Қоршнинг «Япония ва японлар» сарлавҳали мақоласи жуда ажойиб нарса, бу мақола учун уни ўпиб олгинг келади. Қорш, шубҳасиз, инглизча диддаги энг яхши рус — *revie wég*. Афанасьевнинг мақоласини ўқиганим йўқ — балки, у жуда яхши мақоладир, лекин димагадир ҳайвонпарастлик ва ҳайвон худолар менинг қорнимни оғритди, ҳозирги вабо вақтида яхши эмас бу. Танқид бўлими яхши, лекин бир оз хира. «Замонавий хабарлар» жуда яхши — тўла, батафсил ва қизиқарли. Янги шоир жуда дилкаш, рус фельетони ҳақида кўп бамаъни гапларни ёзибди. «Современник»нинг октябрь сони, гарчи сентябрь сонидан пастроқ бўлса-да, яхши.

Якшанба, 23 ноябрь

Энди сизларнинг икки хатингизга жавоб беришим керак бўлади: Аксаков ҳақидаги тақриз ҳали ҳам сизларга юборилмаганининг сабаби, мен Милицкийнинг келишини кутиб турибман, у тақризни кўчириш учун шу кунларда албатта етиб келиши керак, сизлар тақризни 15 декабрда албатта оласизлар. Иккинчидан, мен сизларга 1-сон учун «Ўтган йилги рус романлари, драмалари ва комедиялари» сарлавҳали баъзи мулоҳазаларни ёзсам керак, бундан ташқари, сизлар учун яна: «Андре Шенье ва қадим тақлидчилари ҳақида»,

«Мерке ҳақида (Гёте уни назарда тутиб, Мефистофелни яратган киши ҳақида) икки мақола тайёрлаяпман. Учинчидан, сенинг янги фантазиянг учун бунчалик узоқ масофадан бирон хабар етказиш қийин, ҳурматли Панаев, лекин планингни тўла маъқуллайман, яхши ва қизиқарли бир нима чиқишига аминман. Тўртинчидан, сенга шуни маълум қилай, Некрасов, гарчи сендан беихтиёр кутиладиган кескин ва ғамгин портлаш бунисида кўринмаса-да, шеъринг яхши, шу билан бирга, хотимаси улаб қўйилганга ўхшайди — шунингдек, қўйидаги парвосизликни йўқот:

Ешлик чоғлари, гўзал орзулар...

Икки банддан кейин яна:

Истак-орзулар ва ҳоказо².

Аmmo дастлабки 12-банд жуда яхши, Пушкин услубини эслатади.

Агар менинг романлар ҳақидаги мақолам январь сонига улгурмаса, албатта февралга улгуради. Аксаков ҳақидаги мақола январь сонига албатта етказилади.

Хайр, дўстлар, соғ-саломат бўлинглар, ҳаммага салом айтинглар.

Сизларнинг
И.Тургеневингиз.

Р. С. Соғлиғинг яхши бўлиб кетгандир, деб умид қиламан, Некрасов.

Н. А. НЕКРАСОВГА

1855 йил, 10(22) июль. Спасское қишлоғи

Хатинг келиб тегди, қадрдон Некрасов, мен ўрмон товуқлари — қур овлашга бормоқчи бўлган Жиздринский уездига вабо авж олибди, шу туфайли ҳали жўнаб кетмаган эдим. Овчиларим у ердан қайтиб келишди ва ўша жойлар тўғрисида ажойиб гаплар айтишди... Нима қилмоқ керак! Овни жуда яхши кўраману, вабодан яна ҳам қаттиқ қўрқаман. Шундай қилиб, бу ерда ўтириб, катта бир повесть¹ устида ишлаяпман (120 бетини ёзиб қўйдим) — бунинг нима бўлиб чиқишини ўзим ҳам билмайман. Сенинг хатинг мени ҳам хурсанд, ҳам хафа

қилди. У мени сиҳатинг² хусусида хафа қилган бўлса, аммо сиҳатинг ҳақиқатан ҳам унчалик яхши бўлма-са-да, сен ўйлаганчалик ёмон эмас, деган ишонч билан ўзимни юпатаман. Қараб тур-а, сен инқиллаб-синқиллаб ҳали кўп соғлом одамлардан узоқ яшайсан. Тирикчиликни пухта йўлга қўй, бусиз ҳам унча ёрқин бўлмаган машъалингни завқ-шавқ шаббодасига тутиб бераверма. Қандай дегин? Эътибор бер.—R*** шеъринг чиндан ҳам пушкинчасига яхши³.— Мен уни дарҳол ёдлаб олдим. Илтифот қилиб, шеърини ҳикоянгни⁴ менга юбор — унда ажойиб нарсалар борлигига аминман. Ўз таржимаи ҳолингни⁵ ёзиш ниятингни тўла маъқуллайман, сенинг ҳаётинг, ҳар қандай иззат-нафсни бир четга йиғиштириб қўйиб, ҳикоя қилиниши лозим бўлган таржимаи ҳоллардан, чунки унда кўпгина рус кишилари қалбида чуқур таъсир қолдирадиган нарсалар кўп. Бағишловинг учун олдиндан миннатдорлик билдираман ва ўқувчи буни тез орада билмайди, деб умид қиламан. (Айтгандай, Толстойнинг бағишлови ҳам менга ҳузур бахш этди.⁶ Унинг «Севастопол»и нақадар яхши нарса!)

Афсуслар бўлсинки, Бёрнс китобининг мендаги нусхаси⁷ Петербургда қолибди. Сендан ўтиниб сўраймаң, Васенькага⁸ айт, китоб дўконига бориб сотиб олсин ва менга бир нусха юборсин (уни топиш жуда осон). Олдиндан ишонаманки, сен Бёрнсни ўқиб, қойил қоласан, унинг шеърларини ҳузур қилиб таржима қиласан. Сенга энг яхшиларини танлаб вазнга ҳам солиб бераман. Бёрнс — шеърятнинг тиниқ чашмаси. Ҳозирча унинг яхши кўрган қуйидаги вазнига қараб бирон нима ёз:

Сенга аниқ айтмоғим душвор,
Сен кимни ҳам куйлашинг даркор,
Жазирама иссиқ шиддаткор
Келди бошимга —
Буни сендан сир тутмоқ бекор
Энди қошингда.

(Муҳаммад Али таржимаси.)

Кўрдингми? Бу вазн ҳазин ва маънос нарсаларга мос. Бёрнс ўзининг машҳур шеърини қўш ҳайдаётганда қирқилиб кетган дала гулига қараб, ана шу вазнда ёзган⁹. Бёрнс китобини албатта юбор.

Менга Бёрнсни юбор, деб илтимос қилишимданоқ сенинг қишлоғингга боролмаслигимни англасанг керак. Бахтга қарши, кўп сабабларга кўра, боришнинг сира иложи йўқ, буларни айтиб ўтирмаса ҳам бўлади. Балки келаси йилга иложи бўлар.

Руҳлантирувчи ўғитларинг учун раҳмат. Ҳақиқатан ҳам, сен айтгандек,⁴ тарчи айниш бўлмаса-да, кўпинча ўзимга шубҳа билан қараган ва қарайдиган дамларим бўлиб турди ва бўляпти. Ўзимда нима етишмаётганини жуда аниқ кўриб турибман — мендаги дадиллик ўзимга бўлган ишонч билан бирга йўқолиб кетди. Аммо, ақалли, дўстларинг яхши фикрларига лойиқ иш қилиш учун сўнги кучларимни ишга соламан. Менинг повестим тўғрисида фикрларингиз қандай бўлишини жуда билгим келади; мен уни узоқ ўйладим, ижросига киришишдан олдин, биринчи марта унинг тўла планини ёзиб чиқдим.

Чиндан меникида шовқин-суронли хурсандлик бўлди. Ҳали ҳеч жойда вабонинг дарағи йўқ эди. Биласанми, Дружинин бебаҳо одам. Унинг Пушкин асарларининг Анненков нашрига ёзган «Ўқиш кутубхонаси»да чиққан мақоласи жуда ҳам яхши. «Современник» Чернишевскийнинг жонсиз мақоласини дуруст тузатиб босмаганидан бир оз ранжиганимни айтиб қўяй. Санъатга нисбатан яширин ғанимлик ҳамма жойда ҳам ёмон, бизда эса хусусан ёмон. Бизни шавқ-завқдан маҳрум эту кейин ёруғ жаҳондан қочавер. Илтимос, менга ёзиб тур, жавоб қайтараман. Бёрнс китоби билан ўз поэмангни юборишни эздан чиқарма. Чет элга ҳали ҳам жўнамоқчи бўлиб юрибсанми? Рицарь Тоггенбург ўз қайлигини кутганидек, Видерт Берлинда сени кутаётибди¹⁰.

Хайр оғайни, соғ ва шод юр. Қўлингни дўстона қисаман. Мендан Боткинга салом де, унга яқинда хат ёзган эдим.

Сенинг Ив. Тургеневинг.

П. В. АННЕНКОВГА

1852 йил, 28 октябрь (9 ноябрь). Спасское қишлоғи

Менинг хатимни олиб суюнган бўлсангиз, ҳурматли Анненков, Сизнинг хатингизни олгач, менинг нақадар суюнганимни тасаввур қилаверинг. Хатингизни кеча ол-

дим, бугун, туғилган кунимда жавоб ёзяман. Бугун мен Сиз ўйлаганча 28 ёшга эмас, 34 ёшга тўлдим. Хатингиз жуда бамаъни, асосли, ундан Сизнинг менга ва менинг ишимга бўлган самимий илтифотингиз яққол кўриниб турибди, бунинг учун Сизга чин кўнгиладан миннатдорлик билдираман. Сиз айтаётганларни мен ҳам Сиз сингари аниқ сезаман, бу шак-шубҳасиз ҳақиқат — бу сўзларнинг ҳар бири тагига мен ҳам қўл қўяман. Бошқа йўлдан бориш керак, бу йўлни топиш ва эски услубдан батамом кечмоқ лозим. Одамлар характеридан ажратувчи эссенция олиб — *triples extrais*^a — кейин буларни кичкина бир шишага қуйиб, ҳурматли ўқувчилар, буни ҳидланг, очинг-да, ҳидланг, рус типининг ҳиди анқийди, шундоғ эмасми?— дейман деб кўп уриндим. Энди бас, бас! Менинг олдимда бир масала турибди: мен бирон-бир катта, осойиш нарса яратишга қодирманми-йўқми? Содда, аниқ услуб менга бўй берадими... Уриниб кўрмагунча буни билмайман ва билломайман, лекин амин бўлинг, мендан бирон-бир янги нарсани эшитасиз ёки ҳеч нима эшитмайсиз². Бунинг учун қишда ҳибсда бўлганимдан хурсандман, бу вақт ичида ўзимга келиб оламан, танҳоликда ҳамма нарсадан, хусусан, адабиёт — журнал ва шу кабилардан олисда бўламан; мендан эса ўзимдаги адабиётчиликни йўқ қилиш йўлида бирон нима чиқиши мумкин, ахир мен 34 ёшга кирдим, бу ёшда одам ўзини ўзгартириши қийин. Бу ёғини кўрармиз ҳали.

Олисда якка яшаш яхши, бунга шубҳа йўқ. Лекин бу яккалик бирон фойда келтирсин десанг, у ақалли аҳён-аҳёнда бир жонланиб туриши — ўзинг яхши кўрадиган ва ишонадиган оқил киши билан суҳбатлашиб, баҳслашиб туришинг керак. Сиз ана шундай одамсиз, чиндан ҳам Сиз менинг истеъдодим истиқболига ҳамдарад бўлсангиз, Москвадан меникига 5 кунга келишингиз лозим. Тютчевлар (қавс ичида айтиб қўяй, булар сизни жуда кўп эслашади ва яхши кўришади) ажойиб кишилар, гарчи юз-хотир қилишмаса, фикрларини очиқ айтишса ҳам, адабий ҳакамлик ишига ярамайдилар, уларнинг мақтовларидан, шунингдек, танбеҳларидан ҳам мен ҳеч нима ололмайман. Улардан бўлак ҳеч ким йўқ. Ё борми... (?) борлари фойдали бирон маслаҳат

^a Уч қисмдан иборат аралашма (французча).

беролмайдилар. Шунинг учун ҳам Сизни албатта кутаман, ноябрда келишингизни ўтириб сўрайман.

Пушкин таржимаи ҳолини ёзиб тугатиш Сизга жуда оғир эканлигини тушунаман, аммо на чора? Тарихий одамнинг ҳақиқий таржимаи ҳоли цензура нуқтаи назарини, ҳатто одоб дейиладиган нарса нуқтаи назарини айтмаганда ҳам, яқин орада вужудга келиши мумкин эмас: Мен сизнинг ўрнингизда бўлсам уни *ex abrupto**

— Жуковскийнинг Пушкин вафоти тўғрисидаги гапни илова қилиб тугата қолардим³. Ҳайкалнинг бўйига нисбатан жуда калта оёқ ясагандан кўра, уни синдирган яхши. Менинг фикримча, ҳайкалга ясаган танангиз жуда соз. Очиқ гапни айтсам, ўз услубингизни ана шу таржимаи ҳолни ёзгандагидай яхши ўзгартиришингизни истардим. Афтидан, Пушкин руҳининг жиддийлиги жиҳатидан қадимий ва ёшларча гўзал буюк ҳақиқати таъсирида яхши, бамаъни, илиқ ва содда китоб ёзибсиз, уни охиригача жуда эшитгим келади. Бу, келишингиз лозимлигининг яна бир сабаби.

Хайр, қадрдон Павел Васильевич. Меҳмонлар ҳозирданоқ кела бошлашди, келгуси хатимда бу ердаги турмуш ҳақида баъзи гапларни ёзаман. Менинг иккинчи хатимни олдингизми? Қўлингизни маҳкам қисиб

Сизнинг *И. В. Тургеневингиз*.

П. В. АННЕНКОВГА

1857 йил, 1 (13) декабрь. Рим

Ҳурматли Павел Васильевич. Сизнинг бамаъни, кундай ёруғ хатингизни кеча олдим. Сизга дарҳол жавоб ёзишга тутиндим, ўз ўрнида айтилиши керак бўлган гапларни адашмай, батартиб айтиш учун хатимни моддаларга бўламан: 1) **Адабиёт**. Хатимни олиб ўқиш билан биларсиз, мен жим туришни буздим, яъни кичик бир қисса битказиб, кеча «Современник»ка юбордим¹, Панаева билан Колбасиндан Сизга ўқитиб олишларини, сиз маъқулласангизгина босиб чиқаришларини илтимос қилдим². Сизга қиссанинг нималигини ёзиб турмайман, чунки унинг тўғрисида сизнинг нималар дейишингизни билганим яхши. Унинг ҳозирги чучмал ада-

* Тўхтатмоқ (*лотинча*).

биётга сира ҳам ўхшашлиги йўқ, шунинг учун ҳам fade— таъмсиз бўлиб туйилса эҳтимол. Бу қиссани шу ерда тугалладим. Сезишимча, мен бу ерда ишлай олган бўлардим... (Қуйидаги моддадаги тақдирдан шикоятга қаралсин). Бу қиссани тугаллаб, Коршга хат ёзишга тутиндим. Уни ёзиш мен ўйлагандан кўра ҳам қийин экан. Лекин бу қийинчиликларни енгиб, 5 ёки 6 кундан кейин хатни сизнинг номингизга юбораман; 2) **Тақдирдан шикоят.** Агар инсонга умуман саломатлик керак бўлса, саломатлик унга у 40 ёшга қадам қўйганда, яъни у ишга энг қаттиқ киришганда керак. Беморлик кексалик остонасида одатдаги воқеа, ёшлик чоғида — эрмак. Тақдир менга шундай ярамас дард ҳада қилса, шу туфайли мен абадий жуҳудга* айлансаму ундан нолимайинми? Менинг ғамимни сиз бир сўзданоқ билиб оласиз: 2 ойлик олишувдан кейин юрак ҳовучлаб гўзал Римни ташлаб кетишга ва аллақайси гўрга — нурсиз Венага Зигмунднинг маслаҳатини олиш учун жўнашга мажбурман. Бу ернинг иқлими менинг невралгия касалимни ниҳоясига етказди, докторнинг ўзи мени бу ердан кеткизмоқда. Хўш, айтинг-чи, алам қилмайдими бу? Қабоҳат эмасми бу? Ҳар йўл билан жўнаш кунини орқага суриб ва чўзиб келдим — шу кундан бошлаб бу ерда бир ойдан ортиқ турмайман. Ҳеч кутилмаган бедаво дард келиб-келиб менга илашса-я. Гапимга ишонинг — бу борада ўтмишга мурожаат мулоҳазаларининг ҳеч бири таскин беролмайди. Аммо, агар сиз менга дарҳол жавоб ёзсангиз (мени кўп хурсанд қилган бўлардингиз, чунки повестим ҳақидаги фикрингизни тезроқ билгим келади) — ҳозирча Римга ёзинг. 3) **Рим.** Рим — кўркам ва гўзал шаҳар. Бу ердан тез орада жўнаб кетишимни билиб, уни яна ҳам яхши кўриб қолдим. Ҳеч қайси шаҳарда бу муттасил туйғуга муясар бўлмайсиз. Буюк, Гўзал, Машҳур нарсалар атрофингизни доим қуршаб туради — яқин, қўл етгудай, бинобарин, ҳар вақт бу санъат қасрига кирмогингиз мумкин. Шунинг учун ҳам завқ билан ишланилади, яккалик эзмайди. Ажиб ҳавони ва ёғдуни айтмайсизми! Бунинг устига бу йил нодир йил келди: ҳар кунни осмон билан ерда қандайдир нурлар байрами бўлади;

* Урта асрлардаги адабий саргардонликка маҳкум этилган еврей Агасфернинг афсонавий образи. (Тарж.)

ҳар куни тонгда ҳаво ранг ёғду деразамдан менга жилмайиб боқади. Боткин иккимиз сайр қиламиз. Масалан, кеча биз Рафаэль расмлари асосида нақшланган, ҳозир ярим вайронага айланган ташландиқ бинога — villa Madam га чиқдик. Бу вилла шунақанги гўзалки, буни тасвирлаш маҳол: Римнинг ажиб манзараси яққол кўрчилади, vestibule га ўлмас Рафаэль расмларининг нафис, бой, ёрқин латофати шундай барқ уриб турибдики, бу гўзаллик олдида тиз чўккинг келади. Бир неча йил ўтгач, бу бино тамом қулайди — баъзи деворлари зўрға илиниб турибди, аммо бу вайроналик ўзи шу осмон тагида нафосат ва латофат белгиси бўлиб турибди; бунда «Менинг қайғуларим ёрқин». Якка, милдираб турган фонтанни кўриб қаттиқ таъсирландим. Бу хил кузатишлардан кўнгил кўтарилади, дилнинг бадий торлари тиниқ ҳам нафис жаранглайди.

Дарвоқе, мен бу ерда рус рассомлари билан қаттиқ «олишдим». Ўзингиз ўйлаб кўринг, улар тилларини бир қарич қилиб (Ивановни холи қилсам, деярли ҳаммаси) беҳудадан-беҳудага Брюлловнинг номини кўтариб юришибди, ўйлаб-нетиб турмай, Рафаэлдан бошлаб, ҳамма рассомларни нодон дейишади. Бу ерда аллақандай Железнев дегани бор (мен унинг ўзини кўрганим йўқ), ҳамма балонинг томири ва онаси ўша. Ниҳоят, мен уларга, бизда санъат Марлинский ўлдирилганидек. Брюллов ўлдирилганда — *delenda est Carthago delendus Brutovius** — бошланади дедим. Брюллов — кўнглида мақсад-омол нишонаси йўқ, шу ноғора, шу совуқ ва бақироқ бемаъни рассомларимизнинг санамми, байроғи бўлиб қолибди! Шунинг ҳам айтиш керакки, тўғриси, буларнинг ҳеч бирида истеъдод йўқ. Улар яхши сураткаш, яъни грамматикани билишади — шу холос. Булардан бири — Худяков расмларида жонли бир нима бор; аммо, афсуски, унинг маълумоти йўқ (у хизматкорлардан чиққан), лекин ақлли, қул эмас — ялқов эмас, гарчи Брюлловга у ҳам сажда қилса-да, руҳан ўзига ишончи баланд қул.

Толстойнинг ўрмон бунёд қилиш нияти ҳақидаги хабарингиз мени ҳайрон қолдирди!³ Қанақа одам у! Шундай яхши оёқлари бору боши билан юрмоқчи. У

* Карфаген емирилиши керак — Брюллов емирилиши керак. (Лотинча.)

яқинда Боткинга ёзган бир хатида: «Тургеневнинг гапига кириб, фақат адиб бўлмаганимга жуда хурсандман»,— деб ёзибди. Бу гапига жавоб ёзиб, ундан сўрадим: «Бўлмаса, кимсиз? Офицерми? Помешчикми ва ҳоказо?»⁴ Маълум бўлдики, у ўрмончи экан. Бу хил сакрашлари билан у ўз истейдодини майиб қилиб қўймаса деб қўрқаман, холос; унинг «Князь Нехлюдов хотираларидан. Беда» қиссасида қинғир-қийшиқликлар анча сезилиб турибди. Бу жуда ачинарли бир ҳол бўларди, лекин мен ҳар қалай, унинг соғлом табиатига ҳали ҳам қаттиқ ишонаман. а) «Ася» ҳақидаги фикрингизни менга дарҳол бу ерга ёзиб юборинг; б) Пушкин томини ва Гоголь ҳақидаги мақолангизни ҳам шу ерга юборинг; с) Коршга мактубни бир ҳафтадан кейин сизга юбораман; д) мени ҳам сизни яхши кўрганим каби яхши кўринг. Боткин сизга миннатдорлик билдиради ва салом йўллайди. И. Т.

П. В. АННЕНКОВГА

1880 йил, 22 ноябрь (4 декабрь). Париж

Азизим Павел Васильевич,

«Эски портретлар» солинган пакетни ҳозиргина олдим; фикрингиз¹ мени нақадар суюнтирганини Сизга гапириб ўтиришимнинг ҳожати йўқ. Сизга ҳалол гапни айтсам, хатингизни олгунимча, нима ёзганлигимни мутлақо билганим йўқ эди, бу студияни нашр қилмасликни маслаҳат берганингизда ҳам ҳайрон бўлмаган бўлардим. Стасюлевичга ёзган хатим шунни кўрсатади; тўғриси айтганда, мен «муросасозлик» қилганим йўқ. Энди, албатта, бу хат ўчириб ташланади, ҳикоя қилишимга кўпроқ қулайлик ва катта эркинлик туғдиргани учун шахсан «мен» шакли ҳақидаги бир неча сатр сақлаб қолинади, холос.

Энди аравакаш хусусида. Чиндан ҳам бу воқеа худди ана шундай бўлган ва тугалланган эди (мен ҳатто унинг номини (Иванни) ҳам ўзгартирганим йўқ). Бироқ, бу ҳали далил эмас, воқеликда тасодифлар жуда кўп, санъат эса буларни истисно қилиши лозим; лекин менинг хаёлимга мана бундай факт келди, рус қотили, хусусан, деҳқон табақасидан бўлган қотил қарийб ҳеч

қачон ўзини ўзи ўлдирмайди, Европада эса бундай ҳоллар кўп учрайди, ўз-ўзини ўлдирувчи Иванга европача хислат бериб қўйилмаса эди, деб қўрқаман. Лекин Сизнинг танқидий туйғунгизга деярли кўр-кўрона ишонаман, шу сабабдан бу нарсамни Стасюлевичга юборишдан олдин, ўйлаб кўриш учун ўзимга икки-уч кун муҳлат бераман, шундайми ёки бошқача бўладими — буни кейин ҳал қиламан².

Хаёлимда пишиб етилган шунга ўхшаш яна бир неча студия бор: энди улар ҳам вужудга келса керак. Ёзувчиликка қадам қўйган вақтимда «Хорь ва Калинин»нинг муваффақияти «Овчининг хотиралари»ни туғдирган эди; «Эски портретлар» ҳам ёзувчилигим охирида самарали бўлиб чиқса, ажойиб иш бўлар эди³.

Тез баён қилган фикрингиз учун яна бир марта чин кўнгилдан миннатдорлик изҳор қиламан; рафиқангизга дўстона салом йўллайман, болаларингизни ўпаман ва ўзингизни қучоқлайман.

Сизнинг *Ив. Тургеневингиз*.

П. В. АННЕНКОВГА

1882 йил, 18(30) май. Париж

Азизим Павел Васильевич,

кеча менга юборган каттагина хатингизни олдим, ундан маълум бўлдики, асарларимнинг тўла сотилиши тўғрисида ўйлашимни ҳожати йўқ экан, янги нашр тўғрисида музокара олиб боришни топшириш мумкин бўлган одамни кўрсатмабсиз. Шунинг учун ҳам мен Топоровдан бу масала хусусида Салаевнинг меросхўри билан гаплашиш, агар у эски нашр тамом бўлмай туриб, янги нашрга киришмоқчи бўлса, унинг шартларини билиб келиш учун Москвага боришга рози бўлармикинсиз, деб сўрадим. Шунингдек, Самарскийдан васиятнома нухасини Топоров орқали менга юборишини илтимос қилдим, шу нухса қўлимда бўлса, асарларимдан келадиган даромадга эгаликни ўзим хоҳлаган одамга қолдирган бўлардим, чунки бу ҳолда расмият қиттак бузилса ҳам иш хароб бўлади — бу ишда эса мен гўдакман. Агар янги нашр рўёбга чиқса, Топоровга бериш учун ваколатнома нухасини ҳам Самарский менга юборди. Бу ишда ташвиш тортганла-

рингиз ва хабар қилганларингиз учун ҳаммангизга миннатдорлик изҳор қиламан.

Менинг касалим жуда қийинлик билан тузалаёттибди. 3 кун ўтирганимдан кейин бугун яна ётишга мажбур бўлдим, оёққа туришнинг ҳали ҳам иложи йўқ. Лекин доктор бир ҳафтадан кейин мени Буживалга олиб кетиш мумкинлигига умид боғлаяпти. Мен фақат шуни орзу қиламан. Қасалим одамга кексайганда ёпишадиган ва уни охиригача кузатиб борадиган дард эканлигини ўзимдан яширмайман; бутунлай соғайиб кетишга умид боғламайман; аммо ўтирадиган ва хона ичида бир-икки минут юрадиган ҳолга келсам ҳам майли эди. Ҳозирча бор орзу ва тадбирларимни чеклаб, ана шу оддий истакларга умид боғлаб ётибман.

Сизга сиҳат-саломатлик тилаб ва қўлингизни маҳкам қисиб

Ив. Тургенев.

Л. Н. ТОЛСТОЙГА

3(15) октябрь, 1855 йил. Покровск

Сиз билан анчадан бери ақалли хат орқали бўлса ҳам танишмоқчи бўлиб юрган эдим, муҳтарам Лев Николаевич, лекин ҳануз имкон бўлмади; опангизнинг уйдан Петербургга жўнаб кета туриб шу эски ниятни мана энди амалга оширмоқчиман¹. Биринчидан, «Урмон кесиш» номли ҳикоянгизни менга бағишлаганингиз учун Сизга чин юракдан миннатдорлик билдираман, бутун адабий фаолиятим давомида иззат-нафсим бунчалик ҳузур топмаган эди². Сизнинг истеъдодингиз ҳақида ғоят юксак фикрда эканимни ва Сиздан кўп нарса кутаётганлигимни опангиз ёзган бўлсалар керак. Сизнинг тўғрингизда сўнги вақтларда айниқса кўп ўйладим³. Қаердалигингизни ўйлаганимда мени ваҳм босади. Гарчи, иккинчи томондан, бу янги ҳис-туйғу ва синовларни кечираётганингиз учун мамнун бўлсам-да, аммо ҳар нарсанинг меъёри бор, тақдирни васвасага топшириб қўйиб бўлмайди,— шундай ҳам унинг ҳар қадамда бизга зиён етказгиси келади. Қримдан чиқиб кетолсангиз жуда яхши иш қилган бўлардингиз — қўрқоқ эмаслигингизни етарли даражада исбот қилдингиз, ҳарбий иш, ҳар қалай, Сизнинг ишингиз эмас. Сизнинг бурчин-

гиз адиб бўлиш, фикр ва сўз санъаткори бўлишдир. Сиз билан гаплашмоқ фикрига келганлигимнинг сабаби шуки, бугун олинган сўнгги хатингизда отпускаи олиш имкони борлигига шама қилибсиз, бундан ташқари, рус адабиётини ҳаддан зиёд яхши кўрганлигим учун ҳам Сизнинг ҳар қандай телба ва дайди ўқдан омон бўлишингизни хоҳлайман. Агар чиндан ҳам Тула губерниясига ақалли вақтинча келишга ҳам имкон топсангиз, мен Сиз билан шахсан танишмоқ учун Петербургдан бу ёққа атайлаб келардим — бу Сизни унча қизиқтирмайди, аммо, тўғриси, ўзингиз учун, адабиёт учун — келинг. Такрор айтаманки, Сизнинг қуролингиз қилич эмас, қалам. Илҳом эса беҳуда югур-югурни ёмон кўрибгина қолмайди⁴, рашк ҳам қилади. Назаримда, биз дўстлашиб кетган ва қониб гаплашган бўлардик, бизнинг танишувимиз иккаламиз учун ҳам фойдадан холи бўлмасди.

Сизга ўз тўғрингизда, асарларингиз ҳақида кўп нарса айтгим келади. Аммо бу гапларни сира ҳам қозга сиғдириб бўлмайди, айниқса бу хатга. Бу гапларни шахсан кўришгунимча қолдираман, шахсан кўришмоқдан эса умид узмайман.

Ёз давомида қариндошларингиз билан тез-тез кўришиб тураман ва уларни чин кўнгилдан яхши кўриб қолдим. Николай Николаевичнинг жўнаб кетганлигига ҳаммамиз қаттиқ афсусландик! Чиндан ҳам, афсуслар бўлсинки, шунчалик яқин қўшни бўла туриб, жуда кеч дўстлашдик.

Жавоб ёзсангиз жуда ҳам хурсанд бўлардим. Менинг адресим: С. Петербург, Фонтанка, Аничкова кўприги, Степанов уйи.

Кўлингизни дўстона қисаман, муҳтарам Лев Николаевич, Сизга сиҳат-саломатликдан бошлаб жамики яхшилиқни тилайман. Сизни чин кўнгилдан ҳурмат қилувчи

Иван Тургенев.

Л. Н. ТОЛСТОЙГА

1856 йил, 13(25) сентябрь. Куртавнель

Хатингиз менга жуда кечикиб тегди, азизим Лев Николаевич, мен Англияга кетган эдим, уни қайтиб

келганимдан кейингина олдим. Гапимнинг бошида, менга бу хатни ёзганлигингиз ва шунингдек, уни юборганингиз учун Сиздан жуда миннатдорман. Мен Сизни доимо яхши кўраман ва дўстлигингизни қадрлайман, лекин, бу мендан ўтди шекилли, иккаламиз ҳам бир-биримизни кўрганимизда анча вақтларгача ўзимизни бир оз ноқулай аҳволда сезсак керак. Аминманки, биз учрашамиз ва тез-тез кўришиб турамиз. Опангизникидан кетатуриб, Сизни кўриш учун Яснаяга боришга вақтим етмайди, деган эдим, у сўзимни бошқача тушунибди. Ҳозир эсга солганим ноқулайлик ана шундан келиб чиққан. Уйлайманки, бунга ўзингиз тушунасиз. Ҳаётимда Сиз билан орамизда англашилмовчилик пайдо бўлди, холос. Бу англашилмовчилик Сизга нисбатан оддий дўстона алоқалар билан чекланиб қолишни хоҳламаганлигимдан келиб чиқди — мен яқинроқ, тирайроқ алоқа боғлашни истаган эдим, лекин мен бунда эҳтиётсизлик қилиб, дилингизни огритдим, Сизни безовталантирдим ва хато қилганимни сезиб, чекиндим, балки чекинишга жуда ҳам шошгандирман; иккаламизнинг орамиздаги «жарлик» ана шу тариқа вужудга келди. Лекин бу ўнгайсизлик — фақат жисмоний таассурот, холос. Агар Сиз билан кўришганимизда кўзларим яна ўйнаса, тўгрисини айтганда, бу менинг ёмон одамлигимдан далолат бермайди. Сизни ишонтириб айтаманки, бунда бошқа изоҳ излашнинг ҳожати йўқ. Бунга Сиздан анча ёш катталигимни, бошқа йўлдан борганлигимни қўшишнинг ўзи кифоядир... Аслини айтганда, адабий манфаатлардан ташқари бизни бир-биримизга яқинлаштирувчи аломатлар кам, мен бунга ишонч ҳосил қилдим. Сизнинг умрингиз келажакка интилади, меники эса тамоман ўтмишга қурилган... Мен Сизнинг кетингиздан юролмайман; Сиз ҳам менинг кетимдан юролмайсиз; Сиз мендан жуда ҳам олиссиз, устига-устак, Сиз бировга издош бўлишдан кўра, ўз йўлингизни қатъий топиб олгансиз. Сизни ишонтириб айтаманки, Сизни ёмон одам деган фикр ҳеч ҳаёлимга ҳам келмаган, Сизни адабий ҳасадгўйликда ҳеч гумон қилмаганман. Мен Сизда бемаъниликлар кўп (ибора учун кечиринг) деб ўйлаганману, аммо ҳеч қачон ёмонлик гумон қилган эмасман; ўзингиз жуда фаросатли одамсиз, иккимиздан биримиз иккинчимизга ҳасад қилгудек бўлсак, у ҳолда, — мен ҳасад

қилмасам керак,— буни билмаслигингиз мумкин эмас. Хуллас, руссоча маънода, бизларнинг дўст бўлиб қолишимиз гумон, аммо биз бир-биримизни яхши кўрамыз, биримизнинг муваффақиятимиз иккинчимизни қувонтиради. Ўзингизни босиб олганингиздан кейин, жаҳлдан тушганингиздан кейин, аминманки, Сизни Петербургда дастлаб кўрган кунимдагидек,¹ бир-биримизга қувонч билан бемалол қўл узатамыз.

Бу ҳақдаги гап бас. Яхшиси, айтинг, нималар қилаётибсиз? Бирон нима ёздингизми? «Ёшлик» нима бўлди? «Кавказ қиссаси» нима бўлди?² Акангизнинг хотиралари-чи — Сиз уларга сайқал бериб, Петербургга юбордингизми?³ Наҳотки, у киши Кавказда қолиб кетиш ниятида бўлса? Агар у Тула губернясига қайтиб келса, мендан салом денг. Ўзингиз қишни қаерда ўтказмоқчисиз? Ҳаммасини билгим келади. Ўзим келгуси июнь ойигача Спасскоега боролмайман. Мен бу ерда ҳозирча ҳеч нима қилаётганим йўқ — лекин Парижга келгач (уч ҳафталардан кейин), ишга тутинаман. Мен учун бу ер жуда яхши; одамлар билан биргаман, мен уларни чин кўнгилдан яхши кўраман, улар ҳам мени яхши кўришади. «Современник»нинг октябрь китобчасида менинг повестим босилади, Сизга манзур бўлиш-бўлмаслигини айтинг.⁴ Ҳозирча менинг адресим: paris, poste restante. Фет Парижда, Сизга салом айғди. Некрасов Берлиндан менга хат юборибди. „Современник“ унинг йўғида чиқиб турса керак.

Хайр, омон бўлинг, қўлингизни қаттиқ қисаман.

Сизнинг *Ив. Тургеневингиз*.

Л. Н. ТОЛСТОЙГА

1857 йил, 3(15) январь, Париж

Азизим Толстой.

Менинг хатларим Сизни қувонтирадимми-йўқми, билмайман, аммо Сизнинг хатларингиз менга тасалли беради. Афтидан, Сизда ўзгариш юз беряпти — жуда ҳам яхши ўзгариш. (Мени кечиринг, гўё бошингизни силаяпман: Сиздан бутун ўн ёш каттаман — устига-устак — вайсақи бир амакига ўхшаб бораётганимни сезиб ту-

рибман.) Сиз қуйилиб, равшанлашиб боряпсиз — энг муҳими — Сиз ўз қарашларингиз ва нотўғри тушунчаларингиздан халосланиб боряпсиз. Чап томонга қараш ҳам ўнг томонга қараш сингари кўнгилли — иккала томон ҳам бирдай кўрнадилар — иккала томонда ҳам «манзаралар» (бу сўзни Боткин менадан ўғирлаган) — кўзни очиб қаралса бас. Ишқилиб, Сизнинг савиянгиз кун сайин кенгайверсин! Ҳақиқатни борлигича қўлга киритолмайдиган кишиларгина системаларни қадрлайдилар, улар унинг думидан ушлаб олмоқчи бўладилар; система худди ҳақиқатнинг думига ўхшайди, лекин ҳақиқат калтакесакка ўхшайди; думи қўлингизда қолади-ю, ўзи қочиб кетади, янги дум ўсиб чиқишини унинг ўзи биледи. Бу бирмунча дадил қиёс, лекин гап шундаки, Сизнинг хатларингиз менга тасалли бермоқда. Бу шак-шубҳасиз.

Мен опангиздан жуда ҳам ёқимли ва анча узун хат олдим. Бу хат мени жуда суюнтирди; мен унга сидқидилдан меҳр қўйганман, аммо унинг бетоблиги ҳақидаги хабар мени қаттиқ қайғуга солди. Менинг «Фауст»им унга ҳам манзур бўлди. Бу нарсанинг тақдири ғалати! Баъзи кишиларнинг дидига у ҳеч ҳам ёқмади — жумладан, афсус-надоматлар бўлсинки, Виардо хонимга ҳам манзур бўлмади. Айтгандек, сизларда шундай бемаъни бир гап тарқалибди! Унинг эри сопна-соғ юрибди, масалан, Сиз уйланишдан қанчалик олис бўлсангиз мен ҳам шунчалик олисман. Аммо мен уни ҳар қачонгидан қаттиқ ва оламда ҳаммадан кўра ортиқ севаман. Бу тўғри гап¹.

Сизнинг «Болалик ва ўсмирлик» китобингиз бу ердаги рус хонимлар орасида гоаят катта муваффақият қозонмоқда; менга юборилган нусха қўлма-қўл ўқилмоқда; баъзи хонимларга Сизни албатта таништираман, деб ваъда беришга мажбур бўлдим; улар Сизнинг китобга ёзиб беришингизни менадан талаб қилишмоқда. Хуллас, Сиз кринолиндан* ҳам машҳур бўлиб кетдингиз. Буни шунинг учун ҳам Сизга маълум қилаётirmanки, юракнинг бир ерида кичкина бир пуфакча бор, бу тариқа мақтовлар (ҳар қандай мақтов ҳам) шу пуфакчани жуда ёқимли қитиқлайди. Майли, қитиқлайверсин — соғ-саломат бўлинг!

* Кринолин — юпқа ҳалқачалар қадалган қадимги кенг юбка.

Петербургдан олаётган хатларимдан маълум бўлишича, адабий фаолиятларингиз ва шу каби бошқа ишларингиз жуда ҳам жонланиб кетибди. Шу вақтда сизларнинг орангизда бўлмаганим учун баъзан мени ўкинч қамраб олади, ҳатто («одам иззат-нафсли») мен фойда келтира олган бўлардим, деган хаёлга бораман. Аммо апрелдан олдин бу ердан жўнаб кетишни хаёлимга ҳам келтиролмаيمان — шунинг учун ҳам бу хил орзуларни келгуси қишгача қўйиб тураман. Келгуси қишда эса, балки, Сиз у ерда бўлмасиз. Ҳатто бу қишда ҳам Петербургда турмайман, деб ёзибсиз менга. Кавказга бориш хаёли Сизга қаердан кела қолди? Ундан кўра, акангизни у ердан олиб кетиш керак эди.

«Современник»да нимангиз чиқмасин, ҳаммасини менга юборишни унутманг.

Сизнинг Шекспир билан танишувингиз — ёки тўғрироғи — Сизнинг унга яқинлашувингиз мени қувонтиради². У — бамисоли табиат; баъзан унинг қиёфаси жуда ҳам совуқ бўлади (бизнинг қир жойларимизда октябрь ойидаги бирон рутубатли, шиллиқ кунни хотирингизга келтиринг) — ҳатто ана шундай кунда ҳам унда зарурият ва тўғриси (ҳозирланиб туринг: сочингиз тикка бўлади) — мақсадга мувофиқлик бор. — «Гамлет», «Юлий Цезарь», «Кориолан», «Генрих IV», «Макбет» ва «Отелло» билан ҳам танишиб чиқинг. Ташқи уйғунлик йўқлигидан ҳафсалангиз пир бўлмасин; асарларнинг ичига, мағзига эътибор беринг, бу улуг руҳнинг уйғунлигини ва чуқур ҳақиқатини кўриб ҳайрон қоласиз. Бу сатрларни ўқиб, жилмаяётганингизни шу ердан кўриб турибман; Тургеневнинг гапи, балки, тўғридир. Бўлиши мумкин!

Бу ердаги танишларим тўғрисида Сизга сўзлаб турмайман; биттагина ёқимтой қизни учратдим, у ҳам бўлса — рус қизи; битта жуда ақлли одамни учратдим, у ҳам бўлса жуҳуд. Французлар билан ҳамгап бўлгим келмайди; балки, улар жуда яхши солдат ва маъмурдирлар, лекин ҳаммасининг калласида фақат битта тор кўча, тайёр фикр билан шу кўчада югуриб юраберишади. Ўзлариники бўлмаган ҳамма нарса уларга ғалати ва бемаъни бўлиб туюлади. „Ah! le lecteur Français ne saurait admettre cela!“ — француз шундай дейди-ю, ҳатто Сизнинг бирон эътироз билдиришингизни ҳам хаёлига келтирмайди. Майли, улар ўз йўлларига!

Энди хайр, азизим Толстой. Ҳозирча теранликка ўсганингиз каби энди энга шох отиб ўсинг, бизлар эса, вақти келиб Сизнинг соянгизда ўтириб, бу дарахтнинг чиройи ва салқинини мақташайлик.

Сизнинг *Ив. Тургеневингиз.*

Л. Н. ТОЛСТОЙГА

1878 йил, 8(20) май. Париж

Муҳтарам Лев Николаевич. Сизнинг *poste restante* га юборган хатингизни бугунгина олдим. Хатингиз мени жуда қувонтирди ва кўнглимни эритди. Дўстлигимизни илгариги ҳолига келтиришга жони дилдан тайёрман ва менга узатган қўлингизни маҳкам қисаман. Менда Узингизга нисбатан адоват туйғулари йўқ, деб жуда тўғри ўйлабсиз; бундай туйғулар бўлган бўлса ҳам улар аллақачонлар йўқолиб кетган,¹ Сизнинг тўғрингиздаги — чин кўнгилдан меҳр қўйган кишим тўғрисидаги хотиралар, биринчи қадамини бошқалардан олдин қутлаш менга насиб бўлган, ҳар бир янги асари менда гоят катта қизиқиш туғдирган адиб тўғрисидаги хотиралар қолган, холос. Орамиздаги англашилмовчиликка барҳам бериш мени чин кўнгилдан қувонтиради.

Бу йил ёзда Орлов губернасига бормоқчиман. Ушанда, албатта, кўришамиз,² унгача Сизга сиҳат-саломатлик тилайман ва қўлингизни яна бир бор дўстона қисаман.

Иван Тургенев.

Л. Н. ТОЛСТОЙГА

1882 йил, 19(31) октябрь. Буживаль

Азизим Лев Николаевич!

Сизнинг менга юборган хатингизни олдим, мақолангизни юборишни ваъда қилганингиз учун ташаккур. Олсуфьева хонимни¹ кутаман, агар у мен Парижда

Рахманова хоним уйида учрашган Олсуфьева хоним бўлса, уни танисам керак. Мақолангизни Сизнинг истингизни бажо келтириб ўқиб чиқаман, бу тўғрида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Мақолани жуда ақлли, жуда истеъдодли, жуда самимий одам ёзган — буни билман; мен унинг фикри билан келишмаслигим мумкин, лекин аввало, уни тушунишга, тамоман унинг ўрнида туришга ҳаракат қиламан... Уни ўз ўлчовим билан ўлчашдан ёки унинг мен билан ихтилофи нимадалигини излашдан кўра, бу мен учун ҳам ибратли, ҳам қизиқарли бўлади. Аччиқланиш — ҳеч ақлга тўғри келмайди — ёруғлик фақат менинг деразамдан тушиб туради, деб ўйловчи ёшларгина аччиқланишади... Менинг ёшим бўлса яқин кунларда 64 дан ўтади. Узоқ умр ҳеч нимага шубҳа қилмасликка ўргатади (шу сабабдан ҳамма нарсага шубҳа қилиш: ўзингга ишониш демакдир), ўз ўзига шубҳа қилиш эса, яъни, бошқага ишониш ва ҳатто унга муҳтож бўлиш демакдир. Мақолангизни ана шу руҳда ўқиб чиқаман.

Москвада ўзингизга макон қуриб олганлигингиз, бу жой ўзингиз ва оила аъзоларингиз учун яхшилигидан ғоят хурсандман. Аммо Сизни у ерда қачон кўраман — буни худо билади! Менинг аҳволим жуда ғалати. Соппа-соғ одамман... аммо на ўриндан туриш, на юриш ва на бирон ёққа бориш мумкин — бусиз ҳам чап елкам, чириган тиш сингари, чидаб бўлмас даражада зирқираб оғрийди. Ана шу ўта бемаъни аҳвол оқибатида мен ҳаракатсиз ётишга маҳкумман. Қанча вақт бу аҳволда ётишим маълум эмас. Бунга оз-моз кўникяпман, аммо осон эмас. Шунга қарамай, кейинги вақтларда мен яна ишга тутиндим.

Сизнинг ҳам ишга тутинганингизни билсам жуда суюнарсиз эдим! Албатта, сиз ҳақсиз: олдин дурустроқ яшаб олиш керак; лекин бири иккинчисига халақит бермайди.

Яқин кунларда Сизга «Бедана» сарлавҳали кичкинагина ҳикоя юбораман — эсингизда бўлса керак, мен буни болалар журнали учун ёзишга ваъда қилган эдим.

Мен бу ерда яна бир ойча тураман.

Оилангизнинг ҳамма аъзоларига мenden салом айтинг, қўлингизни маҳкам қисаман.

Сизни жони дилдан севувчи *Ив. Тургенев*.

Л. Н. ТОЛСТОЙГА

1883 йил, 29 июнь (11 июль). Буживаль

Азизим ва қадрдоним Лев Николаевич!

Сизга анчадан бери хат ёзмадим, чунки иложсиз, тўғри гапни айтсам, ўлим тўшагида ётган эдим. Мен тузалмайман, буни ўйлашнинг ҳам ҳожати йўқ. Сизга замондош бўлганлигимдан хурсандлигимни Сизга айтиб қўйиш ва Сизга сўнгги самимий илтимосимни изҳор қилиш учунгина шу хатни ёзаётибман. Дўстим, адабий фаолиятга қайтинг!¹ Бу истеъдодни Сизга тақдирнинг ўзи ато қилган-ку, ахир. Менинг илтимосим Сизга таъсир қилади, деб ўйлай олсам, ўзимни ғоят бахтиёр ҳисоблардим! Мен бўлсам тугаган одамман — докторлар ҳам менинг касалим отини билолмайдилар, *nevralgie Stomacale douteuse*.* На юра оламан, на овқатланаман, на ухлайман, бедаво дард! Буларни қайта айтавериш ҳам жонга тегади! Дўстим, рус ерининг буюк адиби, менинг илтимосимга қулоқ солинг! Бу қоғозни олсангиз, менга маълум қилинг ва ижозат беринг. Сизни, хотинингизни, ҳамма оила аъзоларингизни яна бир бор маҳкам, маҳкам қучоқлайин. Бошқа сўз ёзолмайман, толиқиб кетдим.

Сизнинг *Ив. Тургеневингиз*.

М. Е. САЛТИКОВГА

1875 йил, 28 октябрь (9 ноябрь). Буживаль

Хатингизни ўқиб жуда қувондим, муҳтарам Михаил Евграфович, йўқса ташвишлана бошлаган эдим. Бу хатни туғилган куним учун менга энг яхши совга деб биламан. (Мен 57 ёшга тўлдим, кўриб турибсизки, анча улуг ёш.) Ниццеда кўнглингизга ёқадиган бошпана топганингиз учун хурсандман, аммо дилбар ва ҳазилкаш аёл Данилова хоним ногаҳон сиздан пул сўраб қолмаса эди, деб қўрқаман! Лекин руҳингиз қаттиқ ва бардам бўлса, бу катта ташвиш эмас. Аммо Сиз қаттиқликдан кўра, жиддийроқсиз! Рад қилишга қолганда шундайсиз.

* Меъда-бод невралгияси (*французча*).

Энди «Отечественные записки»да босилган сўнги ҳикоянгизга ўтаман. Октябрь сонини кеча олдим, маълумки, «Оила суди»ни дарҳол ўқиб чиқдим ва у менга жуда ҳам манзур бўлди. Одамлар қиёфаси ўткир ва тўғри чизилган; она қиёфасини айтиб турмайман, у типик қиёфа, у Сизнинг асарларингизда биринчи марта пайдо бўлаётгани йўқ, афтидан, у ҳақиқий ҳаётдан олинган, бор одам бўлса керак. Ичкиликка мукка тушиб, абгор бўлиб қолган «овсар» қиёфаси айниқса яхши. Бу қиёфа шунчалик яхшики, хаёлга беихтиёр мана бундай фикр келади: Салтиков нима учун очерклар ўрнига характерлар ҳам воқеаларни группалаб, раҳбарий фикр ва кенг ижрода йирик роман ёзмайди? Аммо бу саволга, роман ва повестларни маълум даражада бошқалар ёзишяпти, Салтиков бўлса, ўзидан бошқалар қилмайдиган ишни қилаётибди, деган тарзда жавоб олиш ҳам мумкин. Ҳарқалай, «Оила суди» менга жуда ёқди, давомини — «Иудушка» жасоратлари тасвирини сабрсизлик билан кутаман². Сиз кўп ёзиш ва ишлашга тўғри келаётибди, деб нолийсиз; мен гуноҳкор одам бунинг учун Сизга ачинмайман, ҳавас қиламан (шу шарт биланки, бу иш Сизнинг сиҳатингизга зиён етказмаслиги керак), мен бўлсам иш ва ёзишдан тамоман чиқиб қолдим,— ялқовлик ва бефарқлигимни ҳали-вериенга олишимга кўзим етмайди. Она Россия Сизни ҳамма жойда кузатар экан, Сиз бундан ҳам нолиманг: у ҳали Сизнинг операцияларингизга кўп дучор бўлади, шунинг учун у бақирса ҳамки, Редкинларнинг турли «шаҳзодалари» ва Баратинскийларнинг «маркиз»лари шаклида Сизга тармашаверади. Бу муҳит ҳар қалай ўз бағридан ҳеч кимни кўтармайди; шундай экан... Демак, бошқаларга умид боғлашнинг ҳожати йўқ.

Душманингиз Соллогубни ўша машҳур жанжалдан кейин қайтиб кўрмадим, лекин у ҳали ҳам шу ерда, айтишларича, ўзининг комедиясини яна йўқотиб қўйганмиш ва, — кўз олдингизга келтиринг-а! — уни яна излаб юрганмиш. Шунақа тентаклар ҳам бўлади-ку ахир!³

Анненков ахири Баден-баденга қайтиб келди ва Sophienstrasse даги тўртинчи уйга ўрнашди. Аминманки, Сизнинг хатингиз унга тегмаган, йўқса у Сизга албатта жавоб ёзарди: у жуда тартибли одам ва Сизни яхши кўради.

Дарвоқе, мен эртага унга ёзиб маълум қиламан.

Москвадаги Струсберг ҳалокати ва шу кабилар ҳақида Сизнинг фикрингиз қалай? Шоён диққатга сазовор нарса! Менинг ноширим Салаев бу олишувда кумуш пул билан 55 000 сўмга синибди.⁴

Мен бу ерда яна бир ҳафта тураман, кейин Париж, 50, Ruede Doui га кўчиб келаман, ха ларингизни шу адресга юборишингизни сўрайман.

Оила аъзоларингизнинг ҳаммасига салом, қўлингизни дўстона қисаман.

Сизга садоқат билан *Ив. Тургенев*.

А. И. ГЕРЦЕНГА

1856 йил, 24 ноябрь (6 декабрь). Париж

Кеча Ротшильддан сенга 500 франк бериб юбордим. азизим Герцен, қолганини янги йилгача сабр қилишингни сўрайман. Тургенев Париждан юборган 500 франкни беринг, деб Ротшильдга мурожаат қил, дарҳол оласан.

«Афв» ва бошқа брошюраларни олдим.¹ Бу ҳақда хат билан фикр билдириш қийин, буларни қишки учрашувга қолдираман, ўшанда очиқ-ойдин фикрлашамиз. Николай Александрович Мельгуновни тез-тез кўриб тураман, у, хатингнинг бошида туриши лозим бўлган икки ҳарф хусусида менга тинчлик бермаяпти, у киши, бу хатарли, дейди, мен бўлсам, бунинг аҳамияти йўқлигига аминман, аммо хатнинг ўзида учрашувимизнинг тафсилотлари ва тасодифлари тилга олинмаслигини истардим². Сенинг рухсатингни «ўша» билан қўшиб Қолбасинга юборганимга анча вақт бўлди, лекин ундан ҳалигача жавоб олганим йўқ. Ҳарқалай, сенга иккаламиздан яна бир бор раҳмат айтаман. Ақалли сенинг романингни нашр қилишга ижозат берсалар кўн ажойиб иш бўларди, деб ўйлайман.

Россиядан Некрасов «Шеърлар»ининг ғоят катта ва мислсиз муваффақияти тўғрисида хабар олдим. 1400 нусха китоб 2 ҳафтада сотилиб бўлибди, Пушкин вақтидан буён ҳали бунақаси бўлмаган эди. Мен ундан анчадан бери хат олганим йўқ: Римда маъюсланиб, зеркиб юрибди шекилли. Россияда ҳам унинг диққати

ошарди-ю, лекин бунчалик эмас. Оқил, анча ёшга бориб қолган, идроки баланд бўлса ҳам, маълумоти камроқ одам қийналади — ўзга юртда, нотаниш ва номаълум ҳодисалар орасида у қийналади!

У буларнинг аҳамиятини ғира-шира туяди, туйгани сари ўкинч ва ғам уни ўз забтига олаверади — ожизлигидан эмас, умрбод йўқотилган вақт учун куяди!

Бу ерда яхшиман, агар касофат пуфагим оғриб турмаганда яна ҳам яхши бўларди! У менга кўп азоб беряпти, айниқса қарийб ишлаб бўлмапти. Аммо жуда кўп ўқияман. Суетонияни, Саллюстяни ўқиб бўлдим (булар менга сира ёқмади), Тацитани ва Тита Ливиянинг бир қисмини тугатдим. Балки, лотинчалик сенга қаёқдан ёпишди, деб сўрарсан? Билмадим, балки, замонавийлик шамоли ёпиштиргандир.

Лекин „The Confessions of an opium-eater“ ни* албатта ўқиб чиқ. Ўқиб чиққач, бу китобча сенда ҳам мендагидек кучли таассурот қолдирдими-йўқми, менга айт. Мен уни устма-уст икки ёр ўқиб чиқдим a'la letire**.

Хайр; сени пешанангдан, Огаревни эса соқолидан, хотинингни қўлидан ўпаман, болаларингни тиниқ кўзларидан ўпаман. Сог-саломат ва хушнуд бўлинглар, мени эсан чиқарманглар.

Сизларни севувчи *Ив. Тургенев.*

А. И. ГЕРЦЕНГА

1857 йил, 4(16) январь. Париж

Азизим Герцен,

сенинг «хотиралар»ингни¹ уч кун олдин олдинму дархол ўқиб чиқдим. Зўр ва яхши таассурот қолдирди: бу бобларда шеърят ва ёшлик руҳи қалқиб турибди, хотинингнинг қиёфаси (чиндан, бизларга унча маълум эмас) — жонли ва жозибали; унинг хатларидан келтирилган парчалар хулқ-атвори ажойиб одамлигидан далолат беради². Сўнгги боб менга жуда ҳам ёқди, — номингни эшитибоқ жаҳллари қистайдиган одамларни

* «Гарякхўрнинг тавбаси» (инглизча).

** Айнан (французча).

Ҳазабга келтиради, холос³. Менинг фақат иккита эъти-розим бор: биринчи: Кетчерни (маълумки, уни ҳамма танийди) ва унинг революцияни қўмсаши ва шу каби-ларни тасвирлаганда эҳтиёт бўлиб иш тутдингми?⁴ Ик-кинчи: шу сўнгги парчада услубинг жуда ҳам пала-партиш; галлицизмлар ниҳоятда кўпайиб кетибди; кор-ректуранинг ақалли Огарев кўздан кечирса бўлармиди. Масалан, мана бундай дейиш мумкинми:

(84-бет).—«Ўзга муҳит, ўша муҳитдан кўра, ёқимли кўринади!..»

Буларга тушуниб бўлмайди. (87-бетда)—«Панжара-лар йўқ бўлган жойларга жуда ярашадиган тиргак, кўрсаткичларга... ҳеч муҳтожлиги бўлмаган ташкилот-лар бор?»

Ёки (127-бетда.)—«Лекин, у қанчалик кўнгилсиз бўлмасин, мен жони узилаётган аёлни, гарчи зарур бўл-са ҳам, илгарилари ташлаб кетишга журъат қилолмас эдим» ва ҳоказо⁵.

Тилинг умуман енгил, тез, ёрқин ва ўз қиёфаси бўл-ганлиги учун ҳам булар жуда хунук. Сабабини чет эл-да узоқ вақт турганлигиндан излаш керак бўлган бу кичкина доғларни мен ярим соатда тозаллаган бўлар-дим. Аммо, такрор айтаман, «Хотиралар» гоят яхши, ҳузур қилиб, баъзан кўнгил эриб ўқилади. Баъзи жузъ-ий шахслар жуда яхши чизилган (жумладан, архиерей Парфений)⁶.

«Ўқиш кутубхонаси» сенга яқин кунларда юборила-ди; уни Мельгунов ўқияпти, ундан эртага ё индинга оламан. Некрасов китобини сенга мен юборганим йўқ. Унинг ўзи юбортиргандир ёки махфий мухлисларинг-дан бири сени эслагандир. А propos de мухлисларинг-ни сен ҳеч билолмайсан, кунни кеча улардан бири менга сени роса мақтади... Князь Орлов (Силистри бўсағаси-да ярадор бўлган Орлов)—машҳур Орловнинг ўғли. У асарларингнинг ҳаммасини ўқиб чиқибди ва ҳатто (сесі entre pons) бир ой олдин асарларинг-ни буюк князь Михаил Николаевичга элтиб берибди. У, менга жуда ҳам ёқиб қолди; Ой ва *vestu va-t-elle se nicher!*⁷ У қиш бўйи шу ерда бўлади; аминманки, биз кўришиб турамиз.

Ўйлайманки, сен Опленгеймни танирсан? Мен уни тез-тез кўриб тураман: жуда ақлли, ажойиб одам.

Мен д'Ауга табиётни кузатувчи сифатида бориб

тураман. У ерда шундай «қўнгизча ва суваракчалар»⁸ учрайдики!

Хайр, сени қучоқлаб қолувчи

Ив. Тургеневинг.

Р. С. Тиз чўкиб ёлвораман, бепарво сўзини ишлатма! Айниқса бир ўрида бу сўз худди менинг бетимга урилди.

А. И. ГЕРЦЕНГА

1858 йил, 18(30) май. Париж

Азиз дўстим, хат ёзмай турганимга жаҳлинг чиқмасин; ўзингга аён иш хусусида аниқ маълумотлар тўплашим лозим эди. Мана бундай бўлиб чиқди:

Қийинчилик манбаи бу ердаги элчихонада эмас, Франкдаги иғвода ҳам эмас; қийинчиликларни баъзи шимолий немис ҳукуматлари тугдирган, улар сенинг нашрларингни, гўё, хавфли, деб кўрсатиб, бу ернинг полициясига мурожаат қилишган. Шу муносабат билан сенинг нашрларингни сотмаслик тўғрисида умуман китоб сотувчиларга фармойиш чиқарилган. Бу нашрлар 14 кун давомида сотилмади,¹ ҳозир эса уларни сотишга яна рухсат этилди, яъни уларнинг сотилишига яна панжа орасидан қарай бошлашди, «Колокол» ва шу кабиларни Франкда ва Rue de Rivoli да ўзим кўрдим; фақат «Колокол»нинг баъзи сонлари (масалан 8 ва 12-сонлари)² ва «Италиядан мактублар»³ тамоман тақиқланган. Булар менга махфий суратда маълум қилинди ва ошкор қилмасликни илтимос этишди. Шунинг учун бу ҳақда гапирмасликни сўрайман, чунки иш, ҳозирча, яна ўз изига тушди. Париждаги ажнабий китоб сотувчилар тамоман полиция қўлида; бир сўз кифоя, уларни қувадилар. Аммо, бахтга қарши, ўз юртимиздаги ишлар издан чиқди шекилли. Реакция ахири бош кўтарибди. Титовнинг ўрнига аллақандай Гримм деган аҳмоқ қўйибди, Кавелин ишдан ҳайдалибди, Шчербатов истеъфога чиқибди; яқинда Ковалевский ҳамма редакторларни тўплаб, жуда ғамгин нутқ сўзлабди: «Мен қариб қолдим, тўсқинликларга қарши кураша олмайман, дебди; мени ишдан ҳайдайдилар, холос, аммо, жаноблар, сизларга ёмон бўлиши мумкин; сизлардан ўтиниб сўрайман, жуда ҳам эҳтиёт бўлинглар». Шу нутқ-

дан кейин у Москвага, ҳамма нарсани тақиқлашга жўнабди. Чекнишни кутиш керак эди, улардан ортиқча қўрқиннинг ҳожати йўқ; улар ниманки қилмасинлар, тош тепа тагига тушиб бўлди, уни тўхтатиб қолиш мумкин эмас. Дарвоқе, гарчи Александр Николаевич, афсуслар бўлсинки, биз ўйлагандан кўра, ёмонроқлари ўраб олган бўлса-да, мен унга ҳозирча ишонаман.

Ҳамма дўстларга салом, сени қучаман. Чоршанба куни Россияга жўнайман. Хайр. Марҳаматли юртимда қийин ишларни бир ёқли қилишим керак бўлади.

Сенинг *И. Тургеневинг*.

М. А. МАРКОВИЧГА

1859 йил, 10(22) июль. Куртавнель

Назокатли Марья Александровна, билиб турибсизки, мен Вишидан қайтиб келганман, суви менга яхши таъсир қилганлиги учун ундан жуда миннатдорман. Мана уч кун бўлдики, яхши танишларимнинг Париждан 50 чақирим наридаги қишлоғидаман, бу ерда икки ҳафта турмоқчиман. Кейин Парижга бориб қизимнинг мактабни битириш имтиҳонида қатнашаман. Уни олиб бир ҳафтага Рейн соҳилига бораман, бу аниқ гап. Биз ўша жойда учрашсак жуда яхши бўларди! Шу вақтларда қаерда бўлишингизни, марҳамат қилиб, менга ҳаялламай ёзиб юборинг. Менинг режам мана бундай: 5 дан 15 августгача Рейнда ёки Швейцарияда, кейин 15 сентябргача яна Парижда бўламан, ундан кейин Берлин ва (эҳтимол) Варшава орқали Москвага бориб, ундан қишлоққа ўтаман, декабргача ўша ерда тураман. Сиз ҳам ўз режаларингизни менга хабар қилинг. Менинг адресим: а. М-г j. T. au châteaу de courtavenel, près de Rozoj-en Brie (Siene-et-Marne).

Сиз қаерда бўлсангиз ҳам бажону дил бораман, Рейндан жуда ҳам олис бўлмаса бас. Шу баҳонада Сиз қизим билан танишиб оласиз, яъни, у Сиз билан танишиш имконидан баҳраманд бўлади демоқчиман.

Сиз маълум қилаётган бошқа хабарлар мени қувонтиради.— Рутценнинг ихтироси мени ҳайратда қолдирди... Бундан кейин қошиқни оғизга элтиб қўядиган машинани ўйлаб чиқарадиган одам ҳам топилар ҳали.

Богданингиз жуда ақлли, ўқиш унга чўт эмас, у мени эсдан чиқармагани учун жуда хурсандман. Асарингизни Россияга жўнатишдан олдин бажону дил ўқиб чиқардим, лекин бунга имкон бўлмаганлигидан, жамики яхши нистакларимни билдириш билан чекланаман «Институтка»нинг таржимаси жиляпти, уни Сизга ўзим олиб бораман. Бир оз сусткашлик қилингани учун узр сўрайман; дарвоқе, бу кечикишнинг унча аҳамияти йўқ, чунки Краевский, гапнинг тўғриси, повестингизни ўз журналада декабрь ёки ноябрдан олдин босиб чиқармоқчи эмас.— Пушкинни ўқинг, ўқинг: биз адабиётчилар аҳлига энг фойдали, энг соғлом озиқ унинг асарларидир; учрашганимиздан кейин уни иккаламиз бирга ўқиймиз.

Айтгандек, қишни қаерда ўтказмоқчисиз? Чет элдами ёки Петербургда? Қишда мен Петербургда бўлман, аммо мен, агар бу Сизнинг сиҳатингизга зиён етказадиган бўлса ҳам, Сизни даъват этадиган даражада худбин эмасман. Шундай бўлса-да, айтиб қўяйки, ўша саёҳатимиздаги узун-узун ва яхши суҳбатларимизни жон-жон деб давом эттирган бўлардим. Ковно билан чегара ўртасида, сокин ва илиқ баҳор тунида, кичкинагина фэйтонда бўлган суҳбат айниқса хотирамда қолган. Нималар тўғрисида гаплашганимиз эсимда йўқ; аммо тундаги гўзаллик туйғуси қалбимда сақланиб қолган. Биламан, бизни ўша саёҳат яқинлаштирган эди, бунинг учун жуда хурсандман.

Кунлар қандай иссиқ бўлди? Фикримча, сизларда, Германияда ҳам иссиқ бўлгандир. Мана бугун ҳаво биринчи марта айниди, кун салқин тушди. Мен боғ рўпарасидаги дераза олдида ўтирибман. Повестимни давом эттирмоқчи эдим, лекин Сизга хат ёза бошладим. Теварак-атроф жимжит: болаларнинг товуши ва оёқ шарпалари эшитилиб турибди (Виардо хонимнинг ажойиб болалари бор)— боғда ёввойи каптарлар кукулашмоқда, тоғ чумчуқ сайрамоқда; юзимни шабада сийпалайди, менинг дилимда эса, қарийб кексалик мунги. Оиладан холи, ватандан холи бахт йўқ; ҳар ким ўз инида ўтириб, ўз ерида томир ёйсин... Ўзга иннинг бир четига ёпишиб туришдан нима ҳожат? Бир кунмас-бир кун мана шу ҳақда гаплашамиз.

Шевченконинг Украинага кетганидан хурсандман¹, ўйлайманки, у ер унинг учун яхши бўлади. Макаров

билан Белозерскийга (хат ёзиб) мендан салом денг; эрингизнинг қўлини қаттиқ қисиб қўйинг ва Богданни ўпиб қўйинг. Соғ-саломат бўлинг; қўлингизни дўстона қисаман ва дейманки: кўришгунча омон бўлинг.

Сизга содиқ *Ив. Тургенев.*

Ф. М. ДОСТОЕВСКИЙГА

1862 йил, 18(30) март. Париж

Қимматли Федор Михайлович, «Оталар ва болалар» ҳақидаги фикрингиздан қай даражада хурсанд бўлганлигимни Сизга айтиб туришимнинг ҳожати йўқ. Бу ўринда гап иззат-нафси қондириш устида эмас, хато қилмаганлигингга, унча янглишмаганлигингга ва демак, меҳнатинг зое кетмаганлигига қаноат ҳосил қилиш устида бораётибди. Бу шу сабабдан ҳам мен учун муҳимки, ўзим жуда ишонадиган кишилар (мен Қолбасинни назарда тутаётганим йўқ),¹ бу нарсангни ўтга ёқ, деб менга жиддий равишда маслаҳат бердилар ва Писемский (лекин бу гап икки орамизда қолсин) яқинда менга, Базаровнинг шахси сира ҳам чиқмапти,² деб ёзди. Ана шулардан кейин шубҳага тушмай ва гаранг бўлмай кўринг-чи? Муаллиф ўз фикрларини қанчалик юзага чиқара олганини ва унинг тўғрими-йўқлигини, уни эгаллай олгани-йўқми — буларни дарҳол сезиши қийин ва ҳоказо. У ўз асари ичида худди ўрмон ичида юргандай.

Сиз бунн ўз бошингиздан бир неча бор кечиргандир-сиз. Шунинг учун ҳам яна бир марта раҳмат. Базаров образида мен ифодаламоқчи бўлган фикрни Сиз ғоят тўла ва зийраклик билан тушунгансизки, бунн ўқиб ҳайрат ва мамнунликдан қўлларимни қовуштирдим, холос. Сиз менинг кўнглимдаги гапни пайқагансиз ва мен айтишни лозим билмаган ўринларни ҳам сезгансиз. Илоҳим, булар сиз санъаткорнинг фикригина бўлиб қолмай, оддий китобхонлар фикри ҳам бўлсин — яъни, илоҳим ҳамма ҳам Сиз кўрганларнинг ақалли бир қисмини кўрсин! Энди мен повестимнинг қисматидан хотиржамман: у ўз вазифасини адо этди, энди мен афсусланмасам ҳам бўлади.

Сизнинг бу типни ғоят яхши билганлигингизга яна бир далил: Аркадийнинг Базаров билан учрашган жо-

йида, Сизнинг сўзларингизга кўра, нимадир етишмайди, шу жойда Базаров дуэль ҳақида гапира туриб, рицарларни масхара қилади, Аркадий эса унинг гапини ичдан даҳшатга келиб тинглайди³ ва ҳоказо. Мен шу жойни ўчириб ташлаган эдим, энди эса ўкинйпман: номақбул фикрлар таъсирида мен умуман кўп қоғоз қораладим ва кўп ўзгартирдим, балки, сустланиш шунда ҳосил бўлгандир, Сиз эса буни пайқабсиз.

Майковдан жуда ёқимли хат олдим ва ўзига жавоб ёзаман. Мени қаттиқ койишади, аммо буларни ёз ёмгининг тинишини кутган каби охиригача кутмоқ керак.

Петербургга борганимда Сизни кўролмасам жуда афсусланган бўлардим. Мен бу ердан шу ой апрелининг охирида, яъни бир ойдан кейин йўлга чиқаман. Энди Сизга битган нарсамни ўзим олиб бораман, деб аниқ айта оламан, ишим яхши юришиб кетди ва охирига етай деб қолдим. У уч босма листга яқин бўлади. Ғалати бир нарса бўлиб чиқяпти. Эсингизда борми-йўқми, бу нарса бундан бир неча йил олдин Қатков иккимизнинг орамиздаги баҳсга сабаб бўлган ўша «Шарпалар»нинг ўзи. Мен бошқа бир нарса бошлаган эдим, ногаҳон бу ишга тутиндиму бир неча кун завқ билан ишладим. Бир неча саҳифа ёзсам тугайди.

«Время»нинг муваффақиятига қувонаман. Шуниси ачинарлики, Сиз журнални вақтида жўнатишни уюштиролмабсиз. Мен буни ўз манфаатим учунгина айтаётганим йўқ,— тез орада мен ўзим қайтиб бораман,— буни Сизнинг фойдангизни кўзлаб айтаётибман. «Русский вестник» бу ёққа вақтида егказилаётибди.— (Дарвоқе, февраль сонини мен ҳалигача олганим йўқ).

Қўлингизни яна қаттиқ-қаттиқ қисиб, Сизга раҳмат дейман. Хотинингизга менинг садоқатли саломимни айтиб қўйинг ва соғ-саломат бўлинг.

Сизга содиқ *Ив. Тургенев*.

А. А. ФЕТГА

1860 йил, 16(28) март. Петербург

Мен Сиздан қарздорман, Fethie Carissime, аммо ўтган ҳафтани повестни тугаллашга сарфлаганим учун узрим қисман манзур бўлар. Бу повестни «Ўқинш кутуб-

хонаси»га топширдим — март сонида чиқади. (Айтгандек, «Ўқиш кутубхонаси»нинг ноқобиллиги ҳақидаги гап-сўзлар ёлғон бўлиб чиқди, Печаткиннинг китоб дўкони фақат якшанба кунлари ёпиқ бўлар экан). Повестининг номи «Илк севги». Унинг сюжети Сизга маълум бўлса керак. Уни яқинда Островский, Писемский, Анненков, Дружинин ва Майковдан иборат ҳакамга ўқиб бердим, таклиф этилган Гончаров ўқишнинг тугашига беш минут қолганда келди. Ҳакам повестдан мамнун бўлди, бир неча аҳамиятсиз мулоҳаза айтилди, холос; энди Сиз ёмон кўрадиган халойиқ¹ фикрини билиш қолди. Бирон вақт қаноат ҳосил қилдиришга мен сира умид боғламаган одам ёлғиз Лев Толстойдир. Аммо начора! Пешанамга ёзилгани шудир балки. Бу ерда у яна ишга тутинибди, деган гап тарқалди, бу хабарни эшитиб ҳаммамиз хурсанд бўлдик.

Қимматли дўстларим, Афанасий Афанасьевич ва Иван Петрович, мени тез орада кўрасизлар, аммо ўзимни эмас, суратимни, бу суратни сизлар учун атайлаб Денъерга олдирдим. Ўзимга келганда, афсуслар бўлсинки, қишлоққа бормайман, баҳорда чет элга даволалиш учун жўнайман. Ўзимнинг васвасага тушганлигимни ўзим жуда яхши сезаман, томоғим ва кўкрагим чатоқ; йўтал тугамаяпти — ҳафтада икки бор қон тушади — бурунликсиз ҳовлига чиқолмайман. Баҳорги овни ва шу кабиларни ҳасл қилиб ҳам бўлмайди. Минерал сув ичмоқ, ваннага тушмоқ ва қабоҳат баданимни тузатиш йўлида жон куйдирмоқ керак! Бундан ўзим жуда хафаман ва менинг бу ҳолатим Сизларнинг иккалангизни хафаликка солади, деб ўйлашга журъат қиламан. На чора! «Чопқилла, рақиб, пан амри бу». Овда мени эсланглар... Қишлоқдан олинган хабарларга қараганда Бабулька қариб, узоқ яшамоқчи эмас, шекилли...

Итингизнинг касал бўлиб қолганлиги яхши бўлмапти, ҳурматли Афанасий Афанасьевич. Уни тузатиш керак; ҳид олишга ожиз бўлиб қолмаса эди, деб чўчияман. Бизлар роса ов қилган бўлардик... Эҳ! Бу ҳақда гапирмаган яхши.

Кальнани сотиб олиш фикридан қайтманг, ўша жойнинг ўзида амаким билан қайтадан дурустроқ гаплашинг: Сизни қўшни қилиб олиш учун мен ҳамма нарсага тайёрман.

Мендан хафа бўлманглар, ўйлаб кўринглар: мен ўзим хурсанд эмасман. Сизларни жони дилдан қучиб ва сизларга доимо содиқ бўлиб қолувчи.

Ив. Тургенев.

К. Н. ЛЕОНТЬЕВГА

1860 йил, 21 сентябрь (3 октябрь). Куртавнель

Сизга бу хатни, ҳурматли Константин Николаевич, Париждан 50 чақирим наридаги қишлоқдан, ёки, тўғрироғи, яхши танишларимга қарашли қасрдан ёзаётиман. Сизнинг ёқимли хатингизни икки ҳафта бурун олдим, эсдан чиқармаганингиз ва ҳамдардлигингиз учун раҳмат. Афсуски, мен бу йил Россияга қайтолмайман; афсус деганимнинг сабаби шуки, оилавий вазият мен қишини жуда ёмон кўрадиган Парижда ўтказишимни тақозо қилади.¹ Акс ҳолда сизникига албатта борган ва қандай яшаётганингизни кўрган бўлардим. Мен Парижда и rue de Rivola' кўчаси, 210-уйдан ижарага квартира олдим; менга, пойтахтда қаерга жойлашганингизни шу адресга ёзиб юборинг; мен жойингиз Петербургда бўлишини истардим. Ишқилиб, адабиёт йўлидан маҳкам қадам босиб олға боринг, чунки сиз ҳалигача бу йўлга дурустроқ қадам босиб киролганингиз йўқ; лекин бу гап ҳафсалангизни пир қилмаслиги керак; истеъдодлар, мевалар сингари, айни бир вақтда ва йилнинг бир фаслида етилмайди. Куз мевалари ёз меваларидан ширинроқ бўлади. Сизнинг заифлигингиз (у доимо шундай бўлади) кучингиз жойлашган жойнинг ўзида: сизнинг усулларингиз ўта нафис ва серҳашам, ақлли бўлиб, кўпинча маъно қоронғилашиб кетади. Шоир психолог бўлмоғи, пинҳоний психолог бўлмоғи керак: у ҳодисалар негизини билмоғи ва сезмоғи, лекин ҳодисаларни фақат улар айни гуллаганда ёки қурий бошлаганда кўрсатмоғи лозим. Мен «Ўқиш кутубхонаси»да босилган қиссангиздаги бир неча ортиқча психологик ўринларни олиб ташладим, бунинг учун сиз мендан хафа бўлмагандирсиз, деб ишонаман. Сизнинг «Хушомадгўйлар»ингиздан кўп яхши нарсалар кутяпман, фақат тезроқ тугалланг: ўзингизга зўр бераверманг. Сиз уни Дудиш-

кинга ўқиб берган экансиз, у уларни мақтаб гапирди, у киши яхши ҳакам. Бироқ унинг гапига қараганда, романингизни қисқартириш керакка ўхшайди.

Барон Розен оиласи тўғрисида ёзган гапларингиз мени жуда қизиқтиради. Унинг хотини билан қачон бўлса-да, шахсан танишиш менга насиб бўладими-йўқми — билмайман. Ҳаёт баъзи кишиларни муттасил бир-бирига яқинлаштиради, баъзиларни эса гўё бир-биридан узоқлаштиради. Сиз билан қачон кўришамиз, буни худо билади. Агар уларга хат ёзсангиз ёки улар билан кўришсангиз, мендан салом айтинг.

«Илк севги» ҳақидаги фикрларингизни ўқиб мамнун бўлдим. Тамоман истеъфога чиқиш арафасидаги биз ветеранларнинг энди ўзгаришимиз қийин: ёзганларимиздан нима ёмон чиққан бўлса тузатиб бўлмайди; яхши чиқса такрорлаб бўлмайди. Бизга бир нарса, ўз вақтида сукут сақлаш лозимлигини ўйлаш қолади. Иш ҳали ҳамон тугагани йўқ; ҳозир эса анча катта нарса ёзиш устида ўйлаб юрибман. Сиз менга ёзганингиздек, бирмунча вақтдан буён маъюсланиб қолганимга келганда, бунга ажабланмаса ҳам бўлади: мен яқинда 42 ёшга тўламан, ўзимга ин қурганим, ер юзида бирон жойга маҳкам ўрнашганим йўқ; бунинг хурсанд бўладиган жойи кам.

Сиздан жавоб кутаман, Сизга яхшиликлар тилайман ва қўлингизни дўстона қисаман. Сиз Маркович хопим (Марко Вовчок) ижоди ҳақида мақола ёзмоқчи эдингиз, у бу ерда, Парижда; у ажойиб аёл. Аммо, унинг «Қизил қирол» ҳикояси сизга ёқадими? Гарчи Марко Вовчокка ҳаминша хос бўлганидек, бу ҳикоя негизига ҳаётний тўғри фикр қўйилган бўлса-да, менимча, унинг ҳикоялари орасида энг қониқарсиз ҳикоя шу.

Сизга содиқ *Ив. Тургенев.*

В. Л. КИГНАГА

1876 йил, 16(28) июнь. Спасское қишлоғи

Хатингизни олдим, Владимир Людвигович: хатни менга «Вестник Европы» редакциясидан юборишди. Афсуски, «Неделя»да¹ чиққан мақолангизни ўқиганим

йўқ. Уқиганимда истеъдодингиз ҳақида аниқ фикр айтган бўлардим. Дарвоқе, Скабичевский ва Г. Успенский каби кишилар беҳуда гап айтишмайди: Сиз уларнинг гапларига ишонмоғингиз мумкин. Аммо Сиз менга мушкул савол берибсиз: менинг қандай ишлашимни, умуман қандай ишлаш кераклигини, Сиз ҳатто эпик, деб улуғлаб объектив ёзиш деган нарсани бу қисқа хатга сиғдириб бўлмайди. Бальзакдан келтирганингиз цитатининг мажозий маъноси Сиз ўйлаганчалик қоронғи эмас: у, сюжет ўйлаб топиш баъзан ғалати бўлади, шу сабабдан бунда бирмунча фантазия ҳосил қилинади, аммо уни ижро этиш, қоғоз бетиде ифодалаш қийин ва машаққатли иш, демоқчи бўлган, холос. Сизнинг истеъдодингизда объективлик борми-йўқлигига келганда мен мана бундай дейман: агар сиз инсон қиёфасини, ўзга одам ҳаётини ўрганишга ўз ҳис ва фикрларингизни баён қилишдан кўра кўпроқ қизиқсангиз; агар, масалан, нарсани ёки одамни кўрганнингизда ҳосил бўлган туйғунгизни чиройли ва қизгин гапириб беришдан кўра, одамнигина эмас, оддий нарсанинг ҳам ташқи кўринишини тўғри ва аниқ кўрсатишга кўнглингиз кўпроқ мойил бўлса, демак, Сиз объектив ёзувчисиз, повесть ёки роман ёзишга киришмоғингиз мумкин. Меҳнатга келганда, меҳнат қилинмаса, қунт билан ишланмаса, ҳар қандай ёзувчи ёки рассом шунчаки ҳаваскор бўлиб қолади; бу ишда роҳатбахш дамлар, илҳом келишини кўтиб ўтиришнинг ҳеч ҳожати йўқ; илҳом келса яна ҳам яхши; аммо сен ишлайвер. Ўз асарингиз устида, ўзингиз ифодаламоқчи бўлган нарсани Сиз хоҳлаган даражада, кўринишда ифодаланиши устида ишлаш билан чегараланиб қолмаслигингиз керак; яна бунинг устига ўқишингиз, муттасил ўрганишингиз, атрофингиздаги ҳамма нарсага диққат кўзини қаратмоғингиз, ҳаётнинг барча кўринишларини илғаб қолишга уриниш билан бирга, ҳаётни тушунишингиз, уни ҳаракатга келтириб турадиган қонунларни ва кўпинча ўзини юзада кўрсатмайдиган ички қонунларни тушунишингиз лозим; тасодифий ҳоллар орасидан тишларни ажрата олиш, ҳамма ҳолларда ҳам донмо ҳақиқатга содиқ қолиш, юзаки ўрганишлар билан қаноатланиб қолмаслик таассуротлар ва сохталиклардан қочиш керак. Объектив ёзувчи елкасига катта юк олади: унинг мускуллари маҳкам бўлиши лозим. Илгарилари мен ана шу тарзда ишлардим, шун-

да ҳам доимо эмас; энди эса ялқовланиб қолдим, бунинг устига қаридим.

Мана шунча гап айтиб юбордим, натижаси эса битта; Сизнинг истеъдодингиз борми — бор. Аммо у аслида йўқ бўлса, Сиз уни ўзингиз учун барпо қилолмайсиз. Лекин унинг бор-йўқлигини ишда синая кўрмоқ керак, у ёғи кейин маълум бўлади.

Сизга — менинг «тутинган набирамга» — кўпдан-кўп яхшиликлар тилаб қолувчи

ҳамиша хизматга тайёр *Ив. Тургенев.*

Л. Ф. НЕЛИДОВАГА

1883 йил, 20 январь (1 февраль). Париж.

Муҳтарама хоним Лаговская,

хатингизни олдим, ҳамдардлик билдирганингиз учун раҳмат. Операциядан кейин мен тамом тузалдим, лекин менинг касалим (юрак қисилиш касали) яна ҳам қаттиқ қўзғади, Россияга қачон қайтиб боришим мумкинлигини сира ҳам билмайман.

Хатингизнинг мазмунига келганда, очиқ-ойдин фикр баён қилиш учун менга ижозат беринг. Мен жуда қариб ва инжиқланиб қолган одамман, қаттиқ танқид авторга ҳузур бағишлайди ва автор тақризни ўқимайди, у ўз асарларига бепарво қарайди (унинг бунга сира ҳаққи йўқ), у ўзига «ижод» қилгандагидан кўра, пул учун бошқача ёзади каби сўзларга ишонмайман. Булар ҳаммаси аллақачонлар архивга ташланиши керак бўлган гаплардир. Худо сақласин, Сизни билиб туриб ёлгон гапиряписиз демоқчи эмасман, лекин бу онгсиз қилинган сохталиклар иззат-нафси баланд, ақлли ёшлар дилига сездирмай кириб олади. Ҳақиқий, жонли истеъдод эгаси қандай қилиб, майл талабларига қараб турлича ёза олсин? Олма дарахти ўз меваси тўғрисида: бу менинг олмачам, мана бунинг бир қаранглар-а, мен ўзим учун қандай яхши олма ҳосил қилдим, демайди-ку! Такрор айтаман: бу гончаровчиликнинг барини: «Мен айта оладиган (ёки демоқчи бўлган) нарсани ҳали ҳеч ким айтгани йўқ» каби сўзларни билан бирга хаёлдан кўтариб

ташлаш керак. Сизни банд қилган, ҳатто деган бўлардимки, кўнглингизни очган нарса тўғрисида содда, самимий ёзинг — агар Сизда жонли истеъдод, табиий истеъдод бўлса, бу ёғи яхши бўлади. Тўғриси янги айтганда, Сизнинг «эстетиклик» тўғрисидаги нафис мулоҳазаларингизни тинглаб, кўнгилга беихтиёр, Сиз ўз истеъдодингизга ишонмаяпсиз, уни ана шу жуда чиройли, сунъий равишда йўниб силлиқланган тиргамаларга алмаштирмоқчисиз, деган фикр келади. Бу тўғрида французларнинг мана бундай мақоли бор: *jamais trente six petits lapins blancs ne geront un cheval blanc*.*

Мен Сизнинг сўнги ҳикояларингизни ўқиганим йўқ, шунинг учун ҳам улар ҳақида бирон нима деёлмайман (ва улар қаерда босилиб чиққан?) — лекин мени шу нарса ажаблантирадики, табиат тасвирлари худди ширин нонга солинган майизу уларни суғуриб олиш ёки жойига қайта суқиб қўйиш мумкин. Менга (кўп вақт бурун) бир кампир, «оддийгина» яшамаганим учун ҳам шунча кўрғиликларни кўрдим, деган эди; мен ҳам Сизга шуни айтаман: оддий қилиб ёзинг ва шуни унутмангки, буюк санъаткорларнинг ҳамма яхши асарлари «бир бурда нон учун» ёзилган, улар ёшлик чоғларида оддий қилиб ёзилгани учун оддийгина.

Шунинг учун ғийбатларга ҳам, дўстона мақтовларга ҳам (бу ҳам ўзига хос ғийбат), ўзингиз ўйлаб топган гапларга ҳам эътибор қилмай, бамайлихотир олға қараб бораверинг. Танқидни эса ахборга олиб қўяверинг, ўйлайманки, бу хатни ҳам ахборга олиб қўясиз. Ўзига ишонмай қараш масаласига келганда, Сиз хотиржам бўлишингиз мумкин. Кимки: «Мен айта оладиган нарсани ҳали ҳеч ким айтгани йўқ», деб жиддий равишда ўйласа, унинг иззат-нафси меъёри жуда баланд, ҳеч қандай шубҳа уни қўзғатолмайди, чунки бу икки туйғу бир-бири билан жуда яхши чиқишади (Гоголь, Достоевский ва шулар кабиларни эслаш керак)¹.

Шу билан Сизга чин юракдан яхшиликлар тилаб, ҳурмат ва хайрихоҳлигимга ишонишингизни сўраб, Сизга содиқ

Ив. Тургенев.

* Сўзма-сўз: ўттиз оқ қуён йиғилиб битта от бўлмас.

Р. С. Агар менга хат ёзадиган бўлсангиз, ўз отингиз, отангизнинг отини менинг ёдимга солишингизни сўрайман, отингиз Лидия эди шекилли, отангизнинг исми-чи?

ГЮСТАВ ФЛОБЕРГА

7(19) март, 1863 йил. Париж

Муҳтарам жаноб Флобер,
хатингиз мени қанча қизартирган бўлса, менга шунча ҳузур бахш этди, буларда эса катта маъно бор. Бундай мақтовлардан мағрур тортасан киши, мен бу мақтовларга лойиқ бўлишни истардим. Китобнинг нима лигидан қатъи назар, Сизга манзур бўлганидан жуда бахтиёрман, буни менга айтганингиз учун Сизга раҳмат.¹

Эндигина босилиб чиққан китобимни юбораётибман;² яна бошқа бир китоб бостирыпман, чиқиши билан уни ҳам Сизга юбораман.³ Қўриб турибсизки, энди сизни аямайман.

Ёзгача Парижга келиш фикрингиз йўқми? Жуда яхши фурсатда бошланган ошналигимизни давом эттирсак, ғоят бахтиёр бўлардим. Менга келганда, аминманки, энг самимий дўст бўлиб қолишга ҳаракат қиламан...

Ўзим ҳозирданоқ сезиб турган қалин дўстлик билан қўлингизни қисаман ва сизга бўлган ғоят самимий туйғуларимга ишонишингизни сўрайман.

И. Тургенев.

ГЮСТАВ ФЛОБЕРГА

25 сентябрь (7 октябрь), 1872 йил, Париж

Қимматли дўстим,
кимки мени бод касали билан табрикласа, бу дард узоқ умр гарови ва ҳоказолар, деб илова қилса ҳам унинг шўри қурийдими, жавобига ўзини сўкиш эшитиш хавфида қолдиради. Парижга келганимга икки ҳафтадан ошди, лекин келган кунимданоқ оғриқ яна тутди (8 ёки 9 марта, саногидан адашиб кетдим), бир ҳафта

давомида ўрнимдан қимирлаёлмай ётдим! Ўтган пайшанба кун таваккал қилиб Ноанга бордим, Внардо оиласи ўша ерда эди, бир кун туриб қайтиб келдим. Мана энди яна уйдан чиқолмай ўтирибман, мажруҳ одамга ўхшаб оқсайман, бунинг қачон тугашига ақлим етмай қолди! Шунга қарамай, Ноанга борганимдан ва у ерда Санд хонимни, тасаввур қила олиш мумкин бўлган энг яхши, энг назокатли бу аёлни уй шароитида кўриб қайтганимдан мамнуиман! Ҳа, унинг атрофидаги борлиқ муҳит жуда ҳам латиф.¹

Энди Круасга боришим керак. Аммо қачон? Буни аниқ айтолмайман. Боришим керак, биламан, бир оз дам олганимдан кейин, келгуси ҳафтанинг бошларида бориб қолишим жуда эҳтимол. Сизга олдинроқ хабар бераман. Сизни жуда ҳам кўргим, гаплашгим, «Антоний»нинг охирини эшитгим келади, кейин бошқа режалар ҳам борга ўхшаб кўрнпяпти... Хуллас, суҳбатлашмоқ, у ёқ-бу ёқдан гаплашмоқ керак — бу гоят зарур. Ҳозирча сизни қучаман ва хайр, дейман.

Сизнинг *И. Тургеневингиз*.

ФРАНСУА БЮЛОЗГА

24 сентябрь (6 октябрь), 1872 йил. Париж

Муҳтарам жаноб,
хатингизни бугунгина олдим ва дарҳол жавоб ёзишга киришдим.

«Revue»нинг менга кўрсатган ҳурматида гоят таъсирландим, лекин ҳеч нима маълум қилолмайман. Менинг таржимаи ҳолимга эҳтиёж кам. Қўлимда «Рус адабиёти ва И. Тургенев» сарлавҳали Берлинда босилган бир китоб бор эди, лекин уни ўзим ўқиганим йўқ ва ҳозир менда эмас. Агар хоҳласангиз Боденштедт таржимасида чиққан баъзи повестларимни сизга бериб туришим мумкин, бу китобнинг сўз бошисида таржимаи ҳолга оид баъзи маълумотлар бор.

Сизга «Баҳор тошқинлари» номли асарни юборганим, — «Nord» шу қиссанинг анча ёмон таржимасини босиб чиқарган ва мен ҳам сизга шу ҳақда гапирган эдим.

Мен Петербургга яқинда кичик бир ҳикоя юбордим, бу ҳикоя 13/1 ноябрда чиқиши лозим; сизга унинг таржимасини тахминан шу вақт ичида юборишим мумкин.¹ Аммо кейин бу гапга қайтмаслик учун сизга бир йўла шуни маълум қилишга ижозат беринг: бу нарса ўз ҳолида қабул қилиниши ёки қайтариб берилиши лозим; мен бирон ўзгартиш киритилишига кўнмайман. Қўлёмани бир неча кун муддатга қолдираман, шу вақт ичида фикр айтишингизни сиздан илтимос қилар эдим.

Менинг энг яхши туйғуларимни қабул қилгайсиз, муҳтарам жаноб.

И. Тургенев.

ЛЮДВИГ ПИЧГА

15(27) июль, 1872 йил, Сен-Валери-сюр-Сомм

Қимматли Пич, шу ойнинг 20 санасида Сиздан хат олганимдан кейин (маз юборишингизни сўраб) ёзган эдим, афтидан, менинг хатимни олмаган ва Берлинга кетиб қолган бўлсангиз керак. Шпreedаги Афинага (Берлинга) қайтиб келишингиз биланоқ менинг шу топширигимни бажаришингизни Сиздан яна илтимос қилишга мажбурман.

Ю. Шмидт менга маълум қилди. Америкага жўнаб кетмабсиз. Яхши бўшти! Энди Сизни кўриш эҳтимоли аниқроқ, бу сафар Берлинга боришдан бир неча кун олдин Сизни хабардор қилишга ваъда бераман.

Биз ҳаммамиз август ва сентябрь ойларида шу ерда бўламиз; Подиля ўзининг Виль д'Авродаги вилласида турибди.

Ё раббий! Буюк муваффақиятлардан кейин Сизлар — ҳамма немислар — худди қари қизларга ўхшаб тегма но-зик, серзарда бўлиб қолдиларинг! Сўнгги қиссамда сизларни хиёл тирнаганимга ҳам чидамаяпсизларми?¹ Аммо ўзимнинг жонажон халқимга — мен уни, албатта, яхши кўраман — бундан кўра аччиқроқ гапларни айтган вақтларим бўлган-ку! Петербург шарифда чиқади-ган, (немисча) газетада бир танқидчи дод солиб, немис армиясининг барча офицерларини тўхматчи ва сурбет ёлғончини — яъни мени ер юзидан йўқотишга

даъват қилибди. Бу вақтгача, немислар анча осойишта ва объектив одамлар, деб ўйлаб юрардим. Мана энди ўзимнинг рус кишиларимга таҳсин айтишим керак. Наҳотки, сизлар чиндан ҳам мени ўша ожиз Девриенни ва унинг яроқсиз театрини французларга ёқиш учун танқид қилди, деб ўйласаларинг-а?² Менинг сўнгги қиссам анча бўш асар, лекин унинг энг яхши ва ҳаққоний ўринлари чимдилаб олинган ўша оз-моз жойи, холос.

Демак, малика Август жуда илтифотли сўз айтибди. «Бундай баланд мартабали хонимнинг айтган бу сўзлари чиндан ёқимли»³ ва ҳоказо.

Сизнинг оромсиз турмушингиз, бошқа хил зиддият ва мушкулотларингизга келганда, Сизни чин юракдан табриклайман.

Франциск I сингари Сиз ҳам ўз қалқонингизга самандар қуш сўзларини⁴ ёздиришингиз керак эди. Чинакам ҳаёт фақат оловда!

Билишимча, Виардо хоним яқинда Сизга хат ёзган эди шекилли.

Бутун оила омон-эсон. Қўлингизни қисаман.

Сизнинг *Тургеневингиз*

ВИЛЬЯМ РОЛСТОНГА

7(19) октябрь, 1866 йил, Баден-баден

Муҳтарам жаноб,

Менга ёзган хатингизни, у билан бирга „Fortnightly Review“нинг сонини олдим. (Менга французча ёзишга ижозат беришингизни сўрардим: мен мамлакатингизнинг адабиёти билан яхши танишман, инглизча анча равон гапираману, аммо бу тилда қийналиб ёзаман.) Сизнинг Қольцов ҳақидаги ажойиб мақолангизни зўр завқ билан ўқиб чиқдим.¹ Мен уни шахсан кам билардим, у билан Петербургда бор-йўғи бир-икки марта учрашганман, лекин унинг дўстлари, айниқса, Белинский билан яқин эдим. Белинский ҳам одамлар яхшироқ билишларига, кўрсатган таъсири ва ижтимоий роли тегишли баҳосини олишига сазовор киши эди. Қольцов бизнинг асримизда имкони бўлган даражада, чина-

кам халқ шоири эди. Бёрнса қиёслаш унинг учун ғоят катта шараф бўлса-да, унинг мижози ва истеъдоди анча бой ва ёрқин, шундай бўлса-да, уларнинг бир-бирларига ўхшашлик томонлари ҳам бор. Кольцов асарлари орасида йигирмалаб шеърлар борки, рус тили яшаб турар экан, улар боқийдир.

Бизнинг адабиётимизни ватандошларингизга янада кенгроқ таништириш тўғрисидаги ниятингиз мени жуда ҳам қувонтиради. Гоголь тўғрисида гапирмаганимизда ҳам, граф Лев Толстой, Островский, Писемский, Гончаровларнинг асарлари қизиқиш уйғотиши мумкин, чунки бу асарларда поэзияни ва унинг ифода йўлларини янги-ча тушуниш акс этган; Гоголь давридан буён бизнинг адабиётимиз оригинал хислатлар кашф этганлигини инкор қилиб бўлмайди. Бу хислатлар бошқа миллатнинг эътиборини қозонадиган даражада равшан акс этганми-йўқмилигини аниқлаш қолади, холос. Сизнинг миллатингиз манзур кўриши ва хайрихоҳлиги айниқса қимматга эга бўлган миллатдир. Бизда инглизлар таъсири нақадар кучли эканлигини ва бизда сизнинг ёзувчиларингизни жуда қадрланишини ўзингиз биласиз; такрор айтаманки, сизнинг ниятингизни ғоят табриклайман ва ўз мамлакатим учун қувонаман.

Сиз билан шахсан алоқа боғласам жуда мамнун бўламан, ўзимни бажону дил хизматингизга топшираман ва сизга асқотиши мумкин бўлган барча маълумотларни юбориб тураман.

Мен февраль, март ва апрель ойларини Россияда ўтказмоқчиман, бироқ сиз борганингизда мени у ерда учратолмасиз, деб қўрқаман. Россияда сизни дўстона қабул қилишларига шубҳам йўқ, бунда иштирок этсам ўзимни бахтиёр билардим.

Ўғенинг таржимаи ҳолини ёзган машҳур киши 1838 йили Берлинда биз билан бирга ўқиган жаноб Льюис эканлигини билиб жуда хурсанд бўлдим. У кишига мендан салом айтиб қўйишингизни, айни вақтда, сизга ҳурматим ғоят баландлигига ишонишингизни сўрайман.

И. Турғенев.

Р. С. Агар жавоб ёзишни истасангиз, инглизча ёзишингиз мумкин.

ПОЛИНА ВИАРДОГА

24, 25 ноябрь (6, 8 декабрь), 1950 йил, Москва

Мана уч кундирки, мен бу ердан, азиз ва меҳрибон Виардо хоним,¹ лекин сизга наридан-бери бир неча сўз ёзиш учун қалам ушлашга зўрға вақт топдим. Акам иккимиз иш билан жуда банд бўлганимиз устига, сўргич бир ҳафтадан кейингина олинади,² лекин ҳали кўп нарсани муҳокама қилишимиз, тайёрлашимиз керак. Бизнинг зиммамизга жуда оғир масъулият тушди.

Онам ҳеч қанақа фармойиш қолдирмай вафот этди; унга боғлиқ бўлган кўп жон, айтиш мумкинки, кўчада қолди; унинг қилиши лозим бўлган ишларни энди биз адо этишимиз керак. Унинг сўнгги кунлари жуда қайғули бўлди. Бизларни бундай ўлимдан худонинг ўзи асрасин! У ўзини карахт қилдиришга уринган — ўлим арафасида, хириллоқ туриб, жон талашиш бошланганда, унинг буйруғи билан оркестр ён хонада полька куйини чалиб турган. Вафот этган кишига фақат ҳурмат ва афсус билдириш лозим, шунинг учун сизга бошқа ҳеч нима демайман. Шундай бўлса-да, ўзим билган ва сезган нарсаларни сиз билан баҳам кўрмай қололмаганим учун яна бир сўзни илова қиламан: онам ўзининг сўнгги дақиқаларида — айтиш ҳам уят — бизни — акам билан мени ҳамма нарсадан маҳрум қилишни ўйлаган, холос, чунки унинг ўз бошқарувчисига ёзган сўнгги хати бор нарсани арзон-ғаювга сотиш, ҳамма нарсани ёндириш, агар лозим бўлса, ҳеч нимани қолдирмаслик ҳақидаги аниқ-равшан буйруқдан иборат бўлган. Бўлар иш бўлган, буларни унутмоқ керак, энди сиз, менинг азиз авлиём, бу гапларни билдингиз, мен бажону дил унутаман. Аммо мен шуни сезиб турибманки, ўзини севдиришга ва ўзига ачинтиришга бизни мажбур қилиш унга анча осон бўларди! Ҳа, бундай ўлимдан бизни худонинг ўзи асрасин! Шунга ўхшаш кўп тафсилотлардан сизни халос қиламан; нима ҳожати бор? Майли, худо унинг жойини жаннатда қилсин.³

Акам хотини ва мен Янги йилгача шу ерда қолиб, ишимизни мумкин қадар яхши йўлга солишга ҳаракаат қиламиз. Онамдан қолган амлок жуда ночор аҳволда, бунинг устига, бахтга қарши, бу йил қарийб ҳосил унмади. Келгуси йилнинг август ойигача мумкин қадар эҳтиётлаб харажат қилишимиз керак бўлади. Онаминг

шахсай қарзларини (бу қарзлар оз) дарҳол тўлашни, барча хизматкорларни мукофотлашни, бу чиқимларга бор нақд пулни сарфлашни таклиф қилдим. Бу ташвишни елкадан улоқтириб, дурустроқ ва тезроқ ҳаракат қилмоқчимиз. Петербургга олти ҳафтадан кейин қайтиб бориш, апрелда қишлоққа келиб, ноябргача шу ерда туриш ниятидаман. Бу ёғини кейин кўрамиз. Ўзингиз биласизки, хўжалик ишларига ҳеч уқувим йўқ. Ерларимни бошқариш ишини яхши, меҳрибон дўстим Тютчевга топширмоқчиман. Акам, албатта, ҳурматга тўла сазовор киши, бу ишларни унинг зиммасига юкласам ўзим ҳам жуда хурсанд бўлардим, лекин орамизда англашилмовчилик чиқишидан қўрқаман; у жуда ҳам тежамкор, қарийб хасис, шунда ҳам мени деб хасислик қилади, қандай зарурат бўлмасин, бирон мулкни сотишга ҳеч ҳам кўнмайди; мен ана шу оилавий англашилмовчиликнинг чиқишидан қочмоқчиман. Мен амлокимизни тақсимлашга қарор бердим, яъни тақсимни, албатта, у қилади, шубҳасиз, у мендан минг марта аъло тақсимлайди. Ҳар ҳолда, менинг камида 25 000 франк даромадим бўлади, бу эса анча катта бойлик. Бу ишлар тўғрисида сиз билан яна гаплашаман; сиз ва эрингиз менинг қароримга қандай қарайсизлар, менга айтинг.

Азиз ва меҳрибон дўстим, сизни жуда ҳам кўп ўйлайман!

Якшанба

Салом, азиз ва меҳрибон дўстим, meine thenerste, liebste Freundin,^a Сизнинг дилрабо, жозибали хатингизни Язиков кентораси менга эндигина етказди, бу хат учун сизга ташаккур маъносида тиз чўкиб таъзим қиламан. Жажжи Полина етиб борибди, у сизга манзур бўлибди, сиз ҳозирданоқ уни севиб қолибсиз! Азиз, азиз дўстим, сиз фариштасиз. Хатингизнинг ҳар бир сўзидан тасвирга бўй бермас меҳрибонлик, суйиш ва шафқат бўйи анқийди. Шундай экан, мен бу қизчани бениҳоя севмайинми ахир? Сиз одамга шундай хушнуд ва содда меҳрибонлик қиласизки, сизга боладек қувнаб ташаккур изҳор қилади киши. Сизни бирон кимсага илтифот қилдирган киши гўё сизнинг катта ишингизни бажариб беради. Азиз хатингиз мени нақадар ҳаяжонга солгани

^a Менинг энг азиз, энг севимли дўстим (*немисча*).

ва қандай таъсир қилганини сизга сездирмоқ учун, тўғриси айтганда, тилим лол... Сўзимни йўқотиб қўйдим — зўр муҳаббат билан оёғингиз тагига мукка тушаман, деб Сизга яна такрор айтишдан бўлак иложим қолмади. Минг бор шафқат эгаси бўлинг! — Ё худоёим, бу қизчанинг толеи нақадар баланд! Чиндан ҳам ҳозир унинг қўлидан Исонинг ўзи етаклаб юрибди — жуда бахтиёр кишилар тўғрисида руслар мақолида шундай дейилади... У ақл фақат эгасигина бўлиб қолмаса шунча яхши, чунки табиати жуда ёмон одамгагина, сизнинг ёнингизда яшаса-да, меҳрибонлигингиздан қиттак юқмай қолиши мумкин. Ҳар қалай, турмушидаги бу катта ўзгариш уни халос қилади, деб ишонаман. Илтимос қиламан, мен учун уни ўпиб қўйинг. Энди анча бой бўлиб қолдим, йилига минг франкгача харж беришдан қўрқмайман: майли, у пианино чалишни ўргансин. Ун кунлардан кейин сизга пул юбораман. Унинг менга ўхшашлигини билганингиз ва бу ўхшашлик сизга ҳузур бағишлашини ўйлаганимда, ўзимни жуда бахтиёр сезаман. Унинг кичкинагина портретини қаламда чизиб менга юборинг. Такрор айтаман, бора-бора мен унга тамоман меҳр боғлаб қоламан, фақат сизнинг уни севишингизни билсам бас... Сизнинг «Гугенотлар»да қозонган муваффақиятингиз мени бениҳоя хурсанд қилди; батафсил ёзиб юборишингизни сабрсизлик билан кутаман...

И. Тургенев.

ПОЛИНА ВИАРДОГА

4, 8(16, 20) декабрь, 1850 йил, Москва

Сизнинг азиз хатингизни ҳозиргина олдим, азиз, дилбар, чин кўнгилдан севиловчи дўстим, бу хатда Полина тўғрисида менга жуда кўп тафсилотлар ёзибсиз. Ё раббий, шунчалар меҳрибонсиз! Ажойиб фариштасиз! Бу хат мени юрак-юракдан ҳаяжонга келтирди. Ҳўш, нима қипти, қизимиз яхши, сеувчи қиз экан, нур устига аъло нур. Кўрдингизми, сизга айтувдим-ку, у сизни жуда севади, деб. Ҳа, у сизни жондан севади — буни чин юракдан сезиб турибман. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди, энди: у менинг қизим ахир, деб ўйлайман.

Саволларингизга жавоб беришга шошиламан. Ҳа, у чектирилган, аммо болалар касаллигидан ҳеч бири билан огриманган. Уни чўқинтирилгани ҳақидаги туғилиш гувоҳномасини олишим билан сизга юбораман. Сиз, албатта, тушунасиз, у бизнинг динимиздан бошқа ҳеч бир динда тарбияланиши керак эмас. Унинг ўзингиз чизган портретини юборишингизни сўрайман, тагига ўз қўли билан: „Pauline: ойим чизган“, деб ёзиб қўйсин. Мен учун уни ўпиб қўйинг; уни чиндан ҳам сева бошлаганимни сезиб турибман, сезиб турибман. Хатингизга бир неча сўз қўшиб ёзгани учун азизим Гунога минг-минг салом. У «қизча ишониб топширилган фаришта қўлининг таъсири» тўғрисида жуда тўғри гап айтибди. Чиндан ҳам фаришта қўллари, гоят гўзал, яхшилик яратувчи ва севимли қўллар!.. Бу қўлларга лабимни босишга ижозат беринг. «Гугенотлар» ва «Сафо» тўғрисида менга ёзган сўзларингиз учун ҳам раҳмат. «Сафо» қачон қўйилади? Қизчага қандай фамилия қўйганингиз тўғрисида ҳеч нима ёзмабсиз. Агар ҳали қўйилмаган бўлса, унга Michel фамилиясини қўйинг; менда бу исм билан боғлиқ бўлган таассуб бор. Сизга бу ҳақда кўп гапирган эдим, сўз нима ҳақда бораётганини биласиз. D-г Mignela. Унинг чизмаларидан менга биронтасини юборинг. Мен жуда мамнунман, Дуэ кўчасидаги барча дўстларимни жон-жон деб ўлган бўлардим, аввало жажжи Луни; унинг иккала бетидан ўлардим, ишонаманки, бетлари лўппигина бўлиб, хўп тўлишган бўлса керак.

Операциядан кейин менинг йиғлаганимни кўриб, Полина хўнграй бошлади, деб ёзибсиз: мен унинг бу кўз ёшларини унутмайман.

Жума, 8(20) декабрь.

Утган сешанба кунидан бери кўпгина таъсиротларни бошдан кечирдим. Буларнинг энг кучлиси онамнинг кундалик дафттарини ўқиганимда тугилди... Дўстим, у қандай хотин, қандай хотин-а! Тун бўйи мижжа қоқолмадим. Ҳа, худонинг ўзи кечирсин уни... Аммо қандай ҳаёт...

Тўғрисиини айтсам, мен тамоман ларзага келдим. Ҳа, ҳа, у сингари ўлиб кетмаслик учун ҳам бизлар меҳрибон ва адолатли бўлишимиз керак... Бу кундалик дафттарни бир кунмас бир кун сизга кўрсатаман; энг муҳи,

батли нарсани ҳам сиздан сир тутиш фикрининг ўзи мени қийнайди, ҳозиргача бўлган қизиқарли нарсаларнинг борлиги Сизга маълум. Ўзингиз менга, бас, демагунингизча, бор гапни сизга баён қилиб беравераман. Азиз, меҳрибон дўстим! Шу дақиқада сизнинг ҳақингиздаги фикрнинг ўзи мусаффо нур ёғдусидек майин таъсир қилади; сизга қўл чўзиб, сизни чин кўнгилдан дуо қиламан.

Уч кун олдин тамом бошқача туйғуни кечирдим: ёпиқ ложада ўтириб комедиянинг томошасида қатнашдим. Томошабин уни жуда қизгин қабул қилди; учинчи парда айниқса жуда катта муваффақият қозонди. Тан олай, кўнглим кўтарилди. Шчепкин тўла ҳақиқат, илҳом ва ҳушёрлик билан гоят яхши ўйнади; уни иккинчи пардадан кейин бир марта, учинчи парда давомида икки марта, ундан кейин яна икки марта чақириб олқишладилар. Бир кампир артист дугонажон ролини гоят яхши ижро этди. Артист Живокини меҳрибон маҳаллий киши ролини жуда яхши ўйнади. Јенне рге-тіеге ўртача, оз-моз бесўнақай, лекин табиий ўйнади; бошқа актёрлар ёмон ўйнашди. Ўз пьесасининг томошасида қатнашишдан автор жуда кўп сабоқ олади! У ёғини айтмаганда ҳам, ўзинг томошабинга айланиб кетсан, чўзилиб кетган ҳар бир жойи, ҳар бир сохта таъсирот худди чақмоқдай урилади-ю кўзни очади. Иккинчи парда, ҳеч шубҳасиз, муваффақиятсиз, назаримда, томошабинлар жуда ҳам риоя қилишди. Шунга қарамай, мен, умуман, жуда мамнун бўлдим. Тажриба театр учун ёзишга истеъдодим борлигини, вақти келиб, яхшироқ нарса ёза олишим мумкинлигини кўрсатди.

Гап бундай: биз Полина учун йилига бир минг икки юз франкгача тўлашимиз мумкин. Москвадан кетиш олдида сизга саккиз юз франк юбораман. Унинг энг чиройли кўйлагининг туси қанақа, менга ёзиб юборинг. Сизни яхши кўрадиган бу болага меҳрим ортиб бораётибди. Аммо сиз унга қўлингизни ўптиришни унутмайсиз, тўғрими? Бир минут давомида, а? Агар у ҳали французча тушунмаса, русчалаб, «яна», денг. Оҳ, бу кичкинагина мишиқи шунчалар бахтиёр-а!

Менда унинг сочи йўқ, бир тола юборинг.

Сиз бу хатни 1851 йилда оласиз... Бизлар шу бу йил кўришсак нима бўларкин? Агар мен бунга жазм эта олсам, сиз чақирсангизгина етиб борган бўлардим. По-

лина 1842 йил 13 майда туғилган, деб сизга ёздимми-йўқми? Бу бола хаёлимдан нари кетмайди. Сабаби сизга аён...

Сизнинг азиз, яхшилик кашф этувчи қўлингизни ўпаман. Хайр.

Сизнинг *Тургеневингиз*.

ПОЛИНА ВИАРДОГА

21 февраль (4 март), 1852 йил, С.-Петербург.

... Бу хатни ўзим бошлаган тарзда давом эттиролмайман. Бошимизга буюк бахтсизлик тушди: Гоголь Москвада вафот этди, ҳамма нарсасини — «Улик жонлар»нинг иккинчи томини, кўпгина тугалланган ва ёзишга бошлаган нарсаларини, хуллас, ҳаммасини ёндириб вафот этди.¹ Бунчалик оғир, бунчалик тўла бу жудоликнинг бутун улканлигига баҳо бериш сиз учун маҳол. Шу дақиқаларда юраги қонга тўлмаган рус кишиси йўқ. Биз учун у адибдан ҳам ортиқ эди: у бизга ўзимизни очиб кўрсатди. У биз учун кўп жиҳатдан Буюк Петрнинг давомчиси эди. Бу сўзлар сизга қайғуга ботган одамнинг муболағасидай туюлиши мумкин. Аммо сиз уни билмайсиз: сизга унинг энг аҳамияти кам асарларигина маълум, холос,² унинг асарларининг ҳаммасини билганингизда ҳам унинг биз учун нималигини билишингиз маҳол бўларди. Бунга ҳис этмоқ учун рус одами бўлмоқ керак. Ажнабийлар орасидаги энг идрокли кишилар, масалан, Мериме ҳам Гоголни инглиз юморчилари тарзидаги юморчи деб билдилар, холос³. Гоголнинг тарихий аҳамиятини улар бутунлай эсдан чиқардилар. Такрор айтаман, биз кимдан жудо бўлганлигимизни тушунмоқ учун рус бўлмоқ керак...

Ив. Тургенев.

ПОЛИНА ТУРГЕНЕВАГА

10(22) ноябрь, 1859 йил. Спасское қишлоғи.

Менинг азиз қизчам,¹

ўзим сенга кўпдан ваъда қилган, балки сен жуда ҳам орзиқиб кутаётган бу катта хатни ёзишим ҳар қалай зарур эди. Ҳа, афсуски, қўзичоғим, ҳозиргача

ёзишга иккиланган эканман, сабаби шуки, сенга кўнгилни кўтарадиган бирон гап айтолмайман; лекин кўнгилни кўтарадиган нарсалар ҳаминша ҳам фойдали бўлавермайди; шунинг учун ҳам бу хатни мен ёзадиган тарзда, яъни ҳақиқат ҳар қандай бошқа мулоҳазалардан баланд бўлиши лозим, деган ишонч билан ўқишингни сўрайман.

Сенга очиқ гапни айтишим керак, Францияга сўнгги бор борганимда сендан унча мамнун бўлмадим. Сенда бир неча жиддий нуқсон кўрдимки, улар сенда бундан бир йил муқаддам кам билинар эди. Сен жиззаки, магрур, ўжар ва сир бой бермайдиган қизсан. Сен ўзингга тўғри сўз айтган одамни яхши кўрмайсан, ҳаммадан ортиқ яхши кўришинг лозим бўлган кишилар сени суийишдан тинган заҳоти сен улардан юз ўгира қоласан. Сен рашкчисан: мен Куртавнелда бўлган сўнгги кунларда ёнимда бўлишдан ўзингни нега четга тортиб юрганинг сабабини, наҳот, тушунмаган, деб ўйласанг? Сен билангина машғул бўлмаганимни кўрган ҳамонинг сени қайтиб кўрмадим: ғойиб бўлдинг. Сен инонмассан; кўнглингдагини тушунтириш гапини ўзинг бошладинг лекин бу изоҳни охирига етказишдан неча марта бош тортдинг? Сен ўзингдан паст деб билган кишилар билангина муносабатда бўлишни яхши кўрасан. Сенинг иззати нафсинг одамовиликка ўхшаб боряпти, агар ўзидан анча баланд бошқа ақллар билан аралашмай, шу ҳолда давом этса, сенинг ақлинг ўсмай қолади. Сен ҳатто менга нисбатан, сени рапжитадиган ҳеч бир нима қилмаган менга нисбатан ҳам жиззакисан. Хайрлашганимиздан кейинги икки ой давомида менга битта ҳам хат ёзмадинг, хўш, шундан кейин сен ўзингни яхши қиз, дея оласанми? Сендан кўпгина хат кутдим, сен бўлсанг менга биттагина хат ёздинг, холос дерсан,— агар сен ўзга шахсга қарши иш олиб бораётган ҳимоячи бўлганингда ҳақ бўлардинг; лекин ота билан қиз орасида бу хил мулоҳазалар ярамайди. Сенинг яхши сифатларинг кўп — ўзим эга бўлишим мумкин бўлган яхши сифатларнинг мақталишини ўзим нечоғли ноўрин деб билсам, сенинг бу сифатларинг тўғрисида гапиришни ҳам шунчалик ноўрин дейман: сен менга беҳад яқинсан, сени беҳад яхши кўраман, сени ўзимнинг бир қисми деб қарайман. Сенинг нуқсонларингни талабчанлик билан, эҳтимол, муболаға қи-

либ кўрсатишни афзал деб биламан. Менинг сўзларимни сени мўмкин қадар баркамол кўриш истагидан бошқа нарсага йўймаслигингга ишонаман, менинг таъналарим бирон даража муболаға бўлганда ҳам сен булардан ранжимаслигинг, буларни сени яхши кўрганлигининг янги исботи деб билишинг лозим.

Менинг азиз қизчам, ҳозир севганимдан кўра ортиқ севгим келади; бунга халақит бераётган тўсиқларни йўқотиш сенинг ўзинггагина боғлиқ. Сенга айтган гапларимнинг магзини чақиб кўр,—бу тўсиқларни йўқотиш қийин эмаслигини ўзинг кўрасан. Ўзига танҳо бўлишга интилиш, меҳрсиз ҳам яшай оламан дейдиган бу тантиқ-жиззакилик сенинг ёшингда эканимда менда ҳам бор эди. Оҳ! Қўзичоғим, меҳр шундай нодир ва шундай бебаҳо бир нарсаки, оқ кўнгил кекса ота фақат ўз қизини жон-дилдан севгиси келиб турганда, бу меҳрни нари итариш — у қаердан пайдо бўлмасин — ақлсизликдир. Мана энди хатим тугади! Бу хатни ўқиш сенга қийин бўлади, мен ҳам уни жуда қийналиб ёздим, Диди айтганидек, бу қийинчилик эвазига мукофот олиш учун сени жуда қаттиқ ўпаман.

Спасскоедан, худо хоҳласа, бир ҳафтадан кейин жўнайман. Менга С-Петербург, Большая Конюшенная, Вебер уйига хат ёз.

Сени яна ўпаман.

Сенинг севгувчи отанг *И. Тургенев*.

МАҚОЛА ВА ХАТЛАРГА ИЗОҲЛАР

МАҚОЛАЛАР

Белинский ҳақида хотиралар. Бу очерк дастлаб «Вестник Европы»нинг 1869 йилги 4-сонида босилган. Муаллиф қўлёзми Қарлсруэдан Анненковга юборган. «Мана, ниҳоят, Белинский ҳақидаги мақолани битказиб сизга юбордим, азизим Павел Васильевич», деб ёзган эди у Анненковга. 1869 йил июлда у журнал редактори М. М. Стасюлевичдан мақола оттискаларини олди. Муаллиф асарларининг I томига киритиш учун ўз қўли билан тузатган ана шу оттискалардан бир нусхаси СССР Фанлар Академияси Рус адабиёти кутубхонасида сақланади. Уша нашрда А. Д. Галаховнинг Тургеневга ёзган хатидан бир қисми «Хотиралар» охирига алоҳида қўшимча қилиб киритилган. Тургенев ўзи Галаховга бундай деб ёзган эди: «Белинский ҳақидаги парчаларга билдирган мулоҳазаларингиз жуда ҳам тўғри, мен хатингизнинг бир қисмини мақола охирига қўшимча тарзида киритдим». Иккинчи қўшимча А. Н. Пининнинг «Вестник Европы»даги эътирозига жавоб тарзида 1880 йилги нашрида киритилган. Муаллиф Пинин эътирозини тўғри топиб, буни 1875 йилда Стасюлевичга ёзган хатида ҳам эътироф қилган эди.

Тургеневда Белинскийга бағишланган мемуар ёзиш фикри 1857 йилда — Белинский номидан таъкидлаб олиб ташланган ва унинг тарихий роли ва адабий мероси масаласи алоҳида эътибор қозонган ҳамоно туғилган эди. У 1857 йил 5 октябрда Анненковга хат ёзиб, Белинский оиласи учун альманахга иккита нарса ёзиб бермоқчилигини Некрасовга тайинлаб қўйишни сўраган

эди: «Белинский ҳақида қисса ё ҳикоя ва хотиралар. Кўзларимга ишонгим келмаяпти — Белинский номи билан бошланадиган ва сарлавҳаси тагига унинг ҳақида фикр, баҳо ёзилган альманахни чиқаришга ижозат берганлари наҳот рост бўлса! Бу аравага ўзимни қўшиб, уни зўр хурсандлик билан тортаман». Бироқ альманах чиқмади, хотира эса ёзилмади. Лекин «Московский вестник» журнали чиқиши билан бу масала яна қўзғалди. Шу журналнинг 1860 йилги 3-сонида Тургеневнинг «Белинский билан учрашувларим» сарлавҳали мақоласи босилди. Кейинчалик, 1868 йилда ёзилган очеркка ўша мақоладан баъзи нарсалар қўшилган эди.

Тургенев очерк охирига Белинскийнинг 1847 йилда унга ёзган уч хатидан парчалар келтирган. Бу хатларнинг иккитасида Некрасов тўғрисида гапирилади (Некрасов фамилиясини Тургенев уч юлдузча билан кўрсатган): биринчи хатда Белинский Некрасов ўзини «Современник» «пайчилари» қаторига қўшмагани, ойлик олиб ишлашни таклиф қилгани учун ундан ранжиганини Тургеневга баён қилган; иккинчи хатда эса, Белинский дастлабки фикрлари нотўғри бўлганини тан олади ва Некрасов «ҳаракатлари» сабабини батафсил тушунтиradi. Тургенев иккала фикрни ҳам келтиргану лекин бир оз қисқартирган. 3 мартдаги хатда: «Мен Некрасовни ҳали ҳам жуда қадрлайман» жумласида «унинг гўзал хулқ-атвори ва истеъдоди учун» сўзлари тушириб қолдирилган. 13 мартдаги хатида Белинский: «Энди ўйлаб қарасам, у виждонан ва ҳалол иш тутганга ўхшайди», деган жумладаги «виждонан» сўзини Тургенев тушириб қолдирган. Бундан ташқари, шу хатдан Некрасовни «Современник» журналининг муҳаррири сифатида таърифлаган икки бетни ҳам тушириб қолдирган, натижада хат анча қаттиқ мазмун касб этган. Матбуотда бу парчаларнинг пайдо бўлиши ўша вақтда Парижда бўлган Некрасовни қаттиқ безовта қилган эди. Некрасовнинг шу муносабат билан М. Е. Салтиковга ёзган тўртта хатининг қораламаси бор, лекин хатлар юборилганми-йўқмилиги маълум эмас. Биринчи хатдан келтирилган парчадаги икки юлдузча И. И. Панаевга ишора қилинган. Б. ҳарфи эса В. П. Боткинга ишора. Иккинчи хатда П. В. Анненков билан А. И. Герцен тўғрисида гапирилади:

«*Арзамас*» *замонида* — яъни пешқадам дворян ёш-

ларининг бу адабий тўғараги ташкил топган 1815—1818 йилларда.

Надеждин паноҳига олган — Н. И. Надеждин 1833 йилда Белинскийни «Телескоп» журнаliga жалб этди; 1834 йилда «Молва» журналида Белинскийнинг машҳур «Адабий хаёллар»и босилиб чиқди.

Уша вақтдаги қарийб бирдан-бир қалин журнал ношири — А. А. Краевский, «Отечественные записки» журналининг ношири.

Беранже ширинликлар дўконида «Телескоп»нинг янги сони — ўша вақтларда ҳамма катта ширинлик дўконларида газета ва журналлар сотилган эди.

Некрасов шеъри — 1853 йилда Белинский вафотининг беш йиллиги муносабати билан ёзилган «Дўст хотираси» сарлавҳали шеърдан.

... Таряк ухлатади — Мольернинг «Ёлғондакам касал» комедиясидан.

... Яхши одам ноаниқ ҳаракат қилганида ҳам — «Фауст», I қисм, Тургенев таржимасида.

... Ҳаммамиз ҳам... оз-оздан ўрганганмиз — «Евгений Онегин»дан, I боб, V байт.

... Тургенев Пушкиннинг, жаноб Погодин қаламига мансуб «Шаҳарчалик Марфа» номли трагедияси хусусида унга ёзган хатида: «Сизга шуни айтайки, бу фазилатлар ҳаммаси Шекспирча!»— деганини назарда тутати.

... заковатли Добролюбов йўлиққан хатога — Тургенев Добролюбовнинг: «Икки граф» (1860) ва «Граф Кавурнинг ҳаёти ва ўлими» сарлавҳали мақолаларини кўзда тутати, бу мақолалар рус либералларига қарши қаратилган эди.

... машҳур бир мактубда — Белинскийнинг Гоголга ёзган мактуби кўзда тугилади. Белинский бу мактубида ёзувчининг «Дўстлар билан ёзишмаларимдан танлаб олинган парчалар» китобидаги қарашларини ғоят қаттиқ танқид қилган эди.

... Байронча лиризмнинг кучи керак эди, кунлардан бир кун бу куч бизнинг ўзимизда пайдо бўлди,— деганида Тургенев И. И. Козловни назарда тутати.

... Белинский унинг (Буюк Петринг) хотирасига ҳурмат бажо келтирди — И. И. Голиков асарларининг янги нашри чиққанлиги («Буюк Петринг фаолияти...»), Петр замонига онд бошқа асарлар ҳам нашр этилганлиги муносабати билан Белинский 1841 йилда иккита кат-

та мақола ёзиб Петрнинг тарихий ролига баҳо берган эди.

... *У (Белинский)... санъат ёлғиз санъат учун деб билмаган эди* — А. Д. Галахов Белинскийнинг дастлабки мақолаларига ишора қилиб, бу фикрга қарши чиққан эди. Бироқ, шуни айтиш керакки, бу баҳснинг ўзи бирмунча англашилмовчиликдир. «Санъат—санъат учун» назарияси эллигинчи йилларда пайдо бўлди (Дружининининг Чернишевский билан баҳси); Белинский учун санъат масаласи «субъективлик» проблемаси билан боғлиқ масала эди. Тургенев Белинский ҳақида гапирар экан, аслида Чернишевскийнинг ўз диссертациясида баён қилган қарашига қарши эътироз билдирган.

... *А. Н. С.*— Александр Николаевич Струговшиков, шоир ва Гёте асарларининг таржимони.

... *яна бир сайёҳ қайтиб келмади* — Гамлетнинг «Ё ўлиш, ё қолиш!» монологидаги сўзлари. (1 саҳна, III кўриниш.)

... *Унга яқин бир аёл* — Александра Петровна Тютчева, Белинский билан Тургеневнинг дўсти шоир Николай Николаевич Тютчевнинг хотини; унинг хати Тургенев хотираларида бир оз қисқартириб ва сал ўзгартириб босилган.

... *У одам эди!*— Гамлетнинг Горацио билан суҳбатда отаси тўғрисида айтган сўзи. (2 саҳна, I кўриниш.)

«**Оталар ва болалар**» муносабати билан. Асарларнинг 1869 йилги нашрида «Адабий хотиралар» шу очерк билан тугаган, бу адабий фаолиятини тўхтатмоқчи бўлаётган адибнинг ўзига хос хайрлашув сўзи эди. Тургеневнинг хатларидан маълум бўлишича, очеркка дўстларининг муносабати ҳам яхши бўлмаган. «Менинг «Оталар ва болалар» ҳақидаги мақоламдан ҳеч ким қаноатланмади,—деб ёзган эди у И. П. Борисовга.—... Ҳатто Анненков ҳам мени қаттиқ койимоқда. Ҳолбуки, бундаги ҳар бир сўзнинг қатра ҳам ёлғони йўқ... Афтидан, нима яратаётганини автор ўзи билмас экан: Базаровга бўлган туйғуларим — менинг шахсий туйғуларим — ўзига хос ноаниқ туйғулар эди (мен уни яхши кўрдимми, ёмон кўрдимми, бу худонинг ўзига маълум!), ваҳоланки образ жуда муайян бўлиб чиқди ва дарҳол ҳаётга қадам қўйиб, ўзига хос алоҳида йўсинда ҳаракат қила бошлади. Хўш, автор ўз асари тўғрисида ўйласа нима?

Бу ўз йўлига, у эса ўз йўлига, аммо, такрор айтаман, мақолам иқрор каби самимий».

«Оталар ва болалар» муносабати билан» сарлавҳали бу мақола ҳақида Тургеневнинг собиқ дўстлари — 60-йилларнинг охиридан реакционер бўлиб кетган М. Н. Лонгинов, Е. М. Феоктистовлар ва Н. Х. Кетчер ҳам дуруст фикрда эмас эдилар. А. А. Фет Кетчернинг қуйидаги фикрларини келтирган эди: «...Тургенев асарларини мен икки марта нашр қилдим, икки марта ҳам унинг болаларга хушомад қилган жойларини ўчириб ташладим...» Чиндан ҳам Кетчернинг шундай қилганлиги маълум, масалан, Тургенев: «...Мен унинг (Базаровнинг) қарийб ҳамма эътиқодларига қўшиламан», деб ёзган, теришга тушираётганда эса Кетчер «ҳамма» сўзини ўчириб ташлаган; Тургенев Л. Н. Толстой ижодига баҳо бериб: «...айни вақтда ижодий, шоирона истевдод кучи жиҳатидан 1840 йилдан бу ёғига Европа адабиётида юзага келган ҳамма асарлар бошида туради...» — деб ёзган бўлса, Кетчер «Европа» сўзини ўчириб, устига «бизнинг», деб тузатиб ёзган ва ҳоказо.

Умуман, бу мақола тўғрисида ҳар хил фикрлар айтилган. 1869 йилнинг декабрида А. Ф. Писемский Тургеневга ёзган хатида «Оталар ва болалар» муносабати билан» сарлавҳали мақолага мана бундай баҳо берган:

«Сизнинг эсдаликларингиз хусусида,— деб ёзган эди Писемский,— ҳар хил гаплар эшитаман, шуниси менга алам қиладики, дўстларингиз ҳам, душманларингиз ҳам уни тўғри тушунмаптилар; маълумки, Сизнинг Базаровга дахлдор изоҳингиз биринчи ўринда турибди. Сизни яхши билганлигим, самимийлигингизни ва қўрқмай ёзишингизни билганлигим учун ҳам имоним комилки, бу гапни ҳам аслида шундай бўлганлиги учун ёзгансиз». Тургенев Писемскийга жавоб қайтариб: «Сизни ишонтириб айтаманки, бу мақолачадаги ҳар бир сўз шак-шубҳасиз ҳақиқатдир,— деб ёзган эди.

... *Бир рус киши* — Н. Я. Ростовцев бўлса керак.

... *фаҳми ўткир аёллардан бири... «на оталар, на болалар», ўзингиз «нигилистсиз», деган эди* — афтидан, А. П. Тютчева бўлса керак.

Шекспир туғилган куннинг уч юз йиллиги. Биринчи марта Шекспир шарафига байрам сарлавҳаси билан 1864 йилнинг 24 апрелида (6 мартда) «С.-Петербург ведомости»да босилган.

Шекспир ҳақидаги нутқни Тургенев «Ёрдамга муҳтож ёзувчилар ва олимлар жамияти»нинг (Адабий фонд) илтимоси билан ёзган эди, бу жамият Петербургда инглиз драматургининг 300 ёшга тўлган кунини байрам қилмоқчи ва нишонламоқчи бўлган эди. П. В. Анненков 1864 йил 5(17) мартда Парижга, Тургеневга юбилей кечаси программасини хабар қилган, программанинг 2-моддасида: «Тургеневнинг Шекспир ҳақидаги мақоласини ўқиш билан бошланади», дейилган эди.

Анненков Тургенев юборган қўлёзмани олгач, 5(17) апрелда унга: «Шекспир ҳақидаги сўз жуда яхши чиқибди, тантана ўтказилганида, уни шу нутқ билан очилса гоят соз бўларди, лекин ҳамма гап шундаки, юбилей ўтказишимиз ҳамон пайсалда, афтидан, мен олдин ёзганимдек, юбилей ўрнига адабий ўқиш билан кифояланилса керак, нутқ ана шу ўқишлар орасида муносиб ўринни эгаллайди. Анненков Александр II нинг «ажнабий» Шекспир юбилейини император театрида ўтказишни тақиқлаганлигига шама қилган эди. Натижада Петербургда фақат адабий-музикали кеча ўтказишга мурасар бўлишди. 23 апрель куни рус савдогарлари жамиятининг залида ўтказилган кечага Тургенев ёзиб юборган шу «нутқ»ни академик П. П. Пекарский ўқиб берган эди.

Москвада А. С. Пушкин ҳайкалининг очилиши. Дастлаб «Вестник Европы» журналининг 1880 йилда чиққан 7-сонидан босилган. А. С. Пушкинга Москвада қўйилган ҳайкални А. М. Опекушкин ишлаган. Ҳайкалнинг очилиш маросими 1880 йил 6/18 июнда ўтказилган эди. Бу тантана катта адабий-ижтимоий намоёнишга айланган, байрамда шу муносабат билан сўзланган нутқлар ўша замон матбуотида эълон қилинган, кўпгина шарҳ ва баҳсларга сабаб бўлган эди.

Тургенев бу докладни илгари Пушкин ҳақида Петербургда ўқиган лекцияларидан фойдаланиб ёзган; 1880 йил 7 июнда Россия адабиёт ҳаваскорлари жамиятининг ҳайкални очиш байрамига бағишланган мажлисида ўқиган. Г. И. Успенский «Отечественные записки» журнаliga ёзган «Пушкин байрами» сарлавҳали мақоласида умуман доклад катта муваффақият қозонганини айтган ва: «И. С. Тургенев нутқининг, биринчидан, Пушкин асарларига жамоат кўнглининг совиганлиги сабабларини тушунтирган жойлари, иккинчидан, бу эътибор қайта

ошаётганлигини кўрсатган ўринлари тингловчиларни айнақса ҳаяжонга келтирди», деб таърифлаган эди. Консерватив лагерь танқидчиси ва публицист Н. Н. Страхов Тургенев нутқи ҳақидаги эсдалигида: «Унинг нутқи давомида қувонч тўла гулдурос қарсақлар чалиниб турди. Лекин адабиётчилар орасида нутқда баён этилган фикрлар ҳар хил талқин этилди, унга эътироз билдириш ва қўшимча қилишга шайланган кишилар ҳам бўлди», деб ёзган эди. Тургенев 13 июнда Стасюлевичга, бу вазифани ўз нутқида М. Ф. Достоевский ўтади, деб ёзган эди.

... Тургенев Мерименинг Пушкин поэзияси ҳақидаги „Алеха истре Роиск истре“ сарлавҳали очеркида айтган фикрларини назарда тутди. Тургенев ўша мақола-ни П. В. Анненковга: «Француз учун ажойиб мақола», деб икки бор тавсия қилган эди.

... *Ижод қилишим мумкинлигини сезиб турибман.*— Бу сатрлар Пушкиннинг Н. Н. Раевскийнинг ўглига «Борис Годунов»нинг хотимаси ҳақида 1825 йил ёзида ёзган хатидан Тургенев ёдаки таржима қилган, шунинг учун бўлса керак, таржима ноаниқ. je sens que mon a'ne s'est tont a'gai — developpie. je suis creer.

... *Поэзияни дейдиган, санъатни дейдиган вақт эмас эди...*— бу сатрларни Тургенев Пушкин ҳақида ўқиган лекцияларидан (1859) ўзгартириброқ олган.

ХАТЛАР

Н. Н. Тургеневга.

1. Пушкиннинг «Борис Годунов» фожиасидаги «Тун. Бог. Фонтан» саҳнасида Самозванецнинг Марина Мнишек ҳақидаги сўзлари.

2. Территориал қўшин назарда тугилади. Бу қўшин одамларни вақти-вақти билан қисқа муддатда йигиб ҳарбий машқ ўтказган. Н. Н. Тургенев бу вақтларда ҳаракатдаги хизматда бўлиб, истеъфодаги штаброт-мистр эди.

В. Г. Белинскийга.

1. «Хамма дўстларим ва ошналарим орасида бу ном билан фақат Тургеневни атайман», деб ёзган эди Белинский. (Белинский, XII том, 431-бет.)

2. Гап «Современник»да 1847 йилда босилган «Контора» ва «Бурмистр» очерклари устида боради.

В. Г. Белинскийга.

1. «Еду ли ночью по улице темной» сарлавҳали шеър.

2. «Ақллилик балоси» номли пьесадан олинган цитата (IV парда, IV кўринишдаги Репетиллов монологи: «Мана бунақа одамларни саваласанг. Ёз, ёз, ёз, деб ҳукм қилсанг»).

3. Гап А. И. Герценнинг «Доктор Круповнинг асарларидан» қиссаси устида боради.

4. «Современник»нинг 1847 йил (ноябрь) 11-сонида Белинскийнинг «Москвитянин»га жавоб» сарлавҳали мунозарали мақоласи босилган эди.

5. «Бурмистр» ва «Контора» ҳикоялари («Современник», 10-сон).

6. Теофиль Готье бу вақтларда Дельфини де Жирарденнинг эри Эмиль де Жирарденга қарашли „L'apresse“ газетасига ҳар ҳафтада фельетон ёзарди. Готье «Ажойиб муваффақият» сарлавҳали фельетонида «Клеопатра»ни бу фожиа ода каби лирик, драма каби мароқли, у фақат гоյ изловчи мутафаккирни ҳам, фақат кўз ёшига қизикадиган аёлни ҳам, фақат ҳаракатга ташна томошабинни ҳам баравар қондиради», деб даъво қилган эди.

7. Миср маликаси Клеопатра олдин Юлий Цезарнинг, кейин Антонийнинг маъшуқаси эди. Эрамиздан олдинги 31-30-йилларда Октавиан (кейинчалик император Август) Мисрга қарши муваффақиятли уруш олиб борган. Антоний, Клеопатра ўлди, деган сохта маълумот олгач, ўзини ўзи ўлдирган. Клеопатра Октавианни ўзига маъшуқ қилиб олиш ва шу тариқа воқеаларнинг боришини ўзгартириш тўғрисидаги нияти амалга ошмагач, дори ичиб ўлган.

8. Н. А. Некрасовнинг 1847 йил 11 декабрда Тургеневга ёзган хатидан маълум бўлишича, Тургенев декабрь ойида олдинги уч ҳикояга қўшимча тўртинчи ҳикоясини юборган. «Современник»нинг 1848 йилги 2-сонида унинг олтинчи ҳикояси босилган («Малина шарбати», «Уезд табиби», «Бирюк», «Лебедянь», «Татьяна Борисова ва унинг жияни» ва «Ажал»).

Н. А. Некрасовга.

1. Некрасовнинг Тургеневга юборган хатида: «Сенгана хат ёзаман ва шеърларимни юбораман, буни «Современник»нинг 1-сонида чиқармоқчиман» (Некрасов, X

том, 180-бет), дейилган. Некрасов Тургеневга журналнинг шу сонида босилган «Мўйсафидлар» шеърини эмас, «Илҳом» сарлавҳали шеърини юборган, буни ҳам ўша сонда босишни кўзда тутгану, лекин ўз ниятида қайтган.

2. Некрасов шу хатида Тургеневга: «... IX сонда босилган «Болалик» повестига эътибор қил, бу янги, афтидан, умидли истеъдод», деб ёзган эди (Некрасов, X том, 179-бет). Повесть «Современник»нинг 1852 йилги тўққизинчи китобида «Болалигим тарихи» номида ва «Л. Н.» имзоси билан босилган эди. Некрасов қисса муаллифи граф Николай Николаевич Толстой бўлса керак, деб ўйлаганди, чунки Л. Н. Толстой ўзига ёзиладиган хатни унинг номига юборишни илтимос қилган эди.

3. Тургенев «Болалик»нинг XXVI бобини назарда тутди, чунки ҳикоячининг дадаси „la belle Flamande,“ деб лақаб қўйган ёш қизнинг Эртеньев уйида пайдо бўлиши шу бобда ҳикоя қилинади; трилогиянинг иккинчи қисмида у тул бўлиб қолган Эртеньевлар отасининг хотини бўлади.

4. Гап А. Ф. Писемскийнинг «М-ч. Батманов» номли қиссаси устида боради, қисса «Москвитянин»нинг 1852 йилги (17—18-сонларида) босилган эди. Некрасов Тургеневга, менинг назаримда, Писемский: «Турмуш ва қалбнинг барча масалаларини калтак воситаси билан ҳал қилувчи адабий миршабга ўхшайди!»— деб ёзган эди (Некрасов, X том, 179-бет).

5. Н. Ф. Шчербина «Тавридадаги Ифигения» номли саҳна асари ёзиб, «Москвитянин»да (1852 йил, 19-сонда) чиқартирган. Гётенинг ҳам шу қадимий юнон сюжети асосида ёзилган шу номдаги фоғна асари бўлиб, Тургенев бу асарга юксак баҳо берар эди. Некрасов 1852 йил ноябрь ўрталарида Тургеневга йўллаган жавоб хатида: «Сенинг Шчербина тўғрисидаги фикрингга тамоман қўшиламан», деб ёзган эди (Некрасов, X том, 184-бет).

6. «Тавридадаги Ифигения» муаллифнинг изоҳлари билан босилган. 5 ва 6-изоҳларда: «Елена спарталнклар подшосининг хотини, ривоятга кўра, «Троя ва ахейликлар — юнонлар («Илиада»да улар кўпроқ шундай аталади) уруши шу хотинни деб бошланган эди», деб шарҳланган.

7. «Современник»да «Янги шоир» таҳаллуси билан

И. И. Панаев фельетонлар ёзар эди. Тургенев орадан кўп ўтмай «Тавридадаги Ифигения»га билдирилган муносабатни «Рус журналистикаси хусусида Янги шoirнинг фикр ва мулоҳазалари» сарлавҳали мақоласида ўқиган бўлиши мумкин. Бу мақолада: «Жаноб Шчербинанинг лирик шеърларга катта меҳнат сарф қилгани кўриниб турибди, аммо буларда шеърият кам», дейилган эди.

8. Асосий сабаб шуки, Тургенев ўша вақтда сургун бўлиб турган эди.

9. Гап «Карвон сарой» номли қисса устида. Тургенев бу қиссани 1852 йил 14(26) ноябрда ёзиб тугатган. Лекин адиб цензурадан хавфсираб, қиссани дарров бостиришга журъат қилмаган. У «Современник»нинг 1855 йилги ўн биринчи китобида, шунда ҳам цензуранинг қисқартишлари натижасида кўпгина маъно хатолари билан чиққан.

Н. А. Некрасов ва И. П. Панаевга.

1. Николай М.нинг повести (П. А. Кулишнинг тахаллуси). Тургенев «Кўз ёши аралаш кулгилар» деган кинов билан «Яков Яковлевич» муаллифини Гоголнинг тақлидлари қаторига тиркайди.

2. Гап Некрасовнинг «Илҳом». шеъри ҳақида (1851).

Н. А. Некрасовга.

1. «Рудин».

2. Некрасов 1855 йил 30 июнь — 1 июлда Тургеневга ёзган хатида соғлигим «ўта ёмон», «ҳаёт билан ажалда ҳамма нарса бунчалик ланж-нохуш бўлмаса керак — бу секин-аста ўлиш...» деб хабар қилган эди. (Некрасов, X том, 222-бет.)

3. Гап «К» («Сен аллақачон юз ўгирган») шеъри ҳақида. Некрасов бу шеърни хатига қўшиб Тургеневга юборган.

4. Некрасовнинг «Саша» поэмаси «Современник»нинг 1856 йилги биринчи китобида Тургеневга бағишлов билан босилган.

5. Бу Некрасов хатига жавоб. У Тургеневга ёзган хатида мана бундай деган эди: «Хаёлимга ўз таржимаи ҳолимни — ҳаётим ҳақида хотиралар тарзида — анча катта ҳажмда тириклигимда чиқармаслик шarti билан матбуот учун ёзиш фикри келди. Айт-чи: жуда ҳам, таъбир жоиз бўлса, иззат-нафси баландлик бўлмасмикин?» (Некрасов, X том, 223-бет.) Чиндан ҳам Некрасов 1872

йилдагина ёшлик чоғлари ҳақидаги хотираларида бир неча парчани М. И. Семевскийнинг илтимоси билан «Русские старины»га атаб ёзган. Шоир ўз таржимаи ҳолини батафсил ёзишга дарди оғирлашган вақтда уринди.

6. Тургенев Толстойнинг «Севастополь декабрь оинда» ҳикоясини назарда тутди.

7. Юқорида келтирилган хатда Некрасов Тургеневга: «...Менда Бёрнс билан ақалли оз-моз бўлса-да, танишишга зўр истак туғилди, сен бир вақтлар у билан шуғулланиб юрардинг... балки, унинг бир-икки шеърини (ўзинг танлаб) мен учун насрга кўчириб бериш сенга қийин бўлмас. Уни бирон рус шеърига мослаб, асли нуханинг вазнини ҳам белгилаб қўй (чунки мен ямба вазнларини мутлақо билмайман), балки мен буларни шеърга солишга уриниб кўрарман» (Некрасов, X том, 223-бет).

8. В. П. Боткин.

9. Тургенев Роберт Бёрнснинг И. И. Козлов рус тилига таржима қилган «Даста гул» шеърини назарда тутди.

10. Тургенев Шиллернинг «Рицарь Тогенбург» номли балладасига ишора қилади. Рус тилига В. А. Жуковский таржима қилган бу балладанинг қаҳрамони юз ўгирган севгилисининг деразадан қарашини кута-кута унинг деразаси тагида ўлади.

П. В. Анненковга.

1. Бу вақтларда Тургенев ижоди тангликка йўлиққан эди. «Овчининг хотиралари» унинг учун босиб ўтилган йўл бўлиб, у роман яратишни орзу қилар эди. Анненков 1852 йил 12 октябрда Тургеневга ёзган хатида алоҳида нашр этилган «Овчининг хотиралари» китоби ҳақида ўз фикрларини унга батафсил айтган, жумладан, мана бундай деб ёзган эди: «...буларда уйдирма («Овчининг хотиралари») ўзини ҳаддан зиёд кўрсатиб туради: у кўкрагини башарага, ҳодисаларга, табиатга ва ҳатто ибораларга тирайди. Бу ҳали асовроқ куч, лекин ҳар қалай куч ва айрим ўринларда у шундай очилиб кетганки, беихтиёр: «Яша, шоввоз! Деҳқонни кафтида кўтариб, яна айлантирди-я...»—деб юборасан киши. Умуман, Сизнинг китобингиз, фикримча, ҳалол гапни айтганда, номингиз билан бирга, адабиётда фахрли ўрин олади».

2. Анненков шу пайтда унга мана бундай деган эди: «Сиздан ўзингиз жуда ҳам яхши кўрувчи оригиналликлар туйқусдан пайдо бўлмайдиган, ўзингиздан (яъни муаллифлигингиздан) ўзингиз завқланмаган, асардаги барча кишилар ва ҳодисалар батамом ихтиёрингизда бўлган роман ёзишни қатъий кутаман... Сиз бундай романни албатта ёзасиз...»

3. Тургенев Анненковнинг хатига жавоб ёзиб, жумладан, бундай деган эди: «Уч ойдирки қишлоқда якка-ёлғиз яшаяпман, Пушкин таржимаи ҳолини ўқиб, 1832 йилга келганда тўхтаб қолдим. Нима қилмоқ керак, ақлим сира бовар қилмайди! У пойтахтда яшайди, уйланган, иззат-ҳурматда, кейин эса, ногаҳон ўлдирилди. Ҳеч нарса деб бўлмайди, бир нима дейиш керагу, аммо бошга ҳеч нима сизмайди. Унақасига ҳам, бунақасига ҳам ўйлаб кўрасан, лекин натижа битта: «Современник»ни нашр этди ва «Ўқиш кутубхонаси»да қатнашди... Шу ҳам таржимаи ҳол бўлибди-ю?! Бу ёзиш эмас, кеча ем емаган қирчани отнинг тойғоқда юк тортиши, холос. Унга, фақат ўша одам ҳақидаги энг тўғри маълумотларга ҳеч ким унчалик яқин қўйилмаган эди, деган ишонч (яхши ем), мадад керак... Таржимаи ҳолга унча суқланиб қарайверишнинг ҳожати йўқ. Баъзи фактлар бор, аммо улар қабоҳатлар ичида сузиб юрибди».

Анненковнинг Пушкин таржимаи ҳолининг сўнгги (1832 йилдан кейинги) қисмини ёзишдаги қийинчилиги асосан шоир ҳалокатининг вазиятларига қўл уриш масаласи эди. Буни ёзиш осон эмас эди. Чунки, Пушкин қариндошларидан, шунингдек, дуэлга ва шоирнинг ўлимига бирон даражада алоқаси бўлган кишиларнинг қариндошларидан кўпи ҳали тирик эди. Тургенев ана шу қийинчиликларга ишора қилган ва Анненковга В. А. Жуковскийнинг шоирнинг дадасига ёзган хатини китоб охирига илова қилишни маслаҳат берган эди. Жуковскийнинг хатида ҳақиқатни атайин сохталаштириш борлигини, яъни жон узаётган шоир Николай I билан «ярашди» деб тасдиқлаганини Анненковгина эмас, Тургенев ҳам билган бўлиши мумкин. Аммо Анненков бу фактларни аниқ айтиб ёзиш имконидан маҳрум эди.

П. В. Анненковга.

1. «Ася» номли қисса. 1857 йил 15(27) ноябрда ёзилиб бўлган, «Современник»нинг 1858 йил январь сонида босилган.

2. Анненков эскича ҳисобда 1857 йил 21 декабрда Тургеневга бундай деб ёзган эди: «Ася»ни корректурада ўқиш биланоқ... дарҳол сизга хат ёзишга тутиндим, уни тузатишнинг ҳожати йўқ, бу сизнинг энг маромига етган асарларингиздан бири».

3. Анненков 1857 йил 16/28 ноябрда Тургеневга: «Л. Н. Толстой бутун Россияни ўрмонзор қилиш тўғрисидаги лойиҳасини... кўрсатгани келди», деб хабар қилган эди. Анненков ўз эсдаликларида: «Жанубий Россияни ўрмонзор қилиш билан шуғулланмоқчиман деган гапни Л. Н. Толстойнинг ўзи тарқатган эди», деб ёзади.

4. Л. Н. Толстой 1857 йил 21 октябрь (1 ноябрь)да В. П. Боткин билан И. С. Тургеневга ёзган хатида: «Тургеневнинг менга, фақат адиб бўлиш лозим, деган гапига қулоқ солмаганим учун худога шукур қиламан», деб ёзган эди.

П. В. Анненковга.

1. Анненковнинг Тургеневга ёзган хати номаълум, аммо 1880 йил 21 ноябрь (3 декабрь)да Стасюлевичга ёзган хатида у Тургенев ҳикоясини гавҳар деб атаган, «сайқали ажойиб», «нафис ва латиф» деган эди.

2. Афтидан, Анненков Тургеневга Иван Сухихни қотилгина эмас, ўзини ўзи ўлдирувчи қилиб кўрсатишни маслаҳат кўрган бўлса керак. Анненков шарҳланаётган хатга жавоб бериб, 1880 йил, 5(17) декабрда Тургеневга бундай деб ёзган эди: «Сизнинг, ўз-ўзини ўлдириш оддий рус халқининг урф-одатида йўқ, деган мулоҳазангиз тўғри, ўзини ўзи тўппонча билан отиб, ханжар билан сўйиб, ҳатто болта билан чопиб ўлдириш каби европача шаклларини ёмон кўриши ҳам тўғри, аммо, масалан, ўзини сувга ғарқ қилиб ўлдиришдан сира тоймайди. Ўзини сувга ғарқ қилиб ўлдирибди, деган гапни бетиним эшитасан, крепостнойлик ҳуқуқи даврида эса, эркакларгина эмас, аёллар ва болалар ҳам ҳар дақиқа ўзини ғарқ қилар эди. Ҳар қалай, сиз Иванни кор-ҳолга йўлиқтирсангиз ҳам, шу ҳолида қолдирсангиз ҳам — унга зиён етмайди, у ажойиб ҳикоялигича қолади».

3. «Эски портретлар»дан кейин «Довюрак» ҳикояси ёзилиб, «Вестник Европы»да босилди (1882 йил, № 1). Шу туркумга кириши лозим бўлган яна бир ҳикоя иштирокчиларининг рўйхати бор — «Муаллимлар ва мураббийлар».

Л. Н. Толстойга.

1. Тургенев Л. Н. Толстойнинг опаси Мария Николлаевнанинг қўрғонида — Покровскийда, Спасскийдан 20 чақиримча нарида меҳмон бўлган эди.

2. Толстойнинг ҳикояси «Современник»да (1855 йил, 9-сон) босилган: «Ўрмон кесиш». Юнкернинг ҳикояси. (И. С. Тургеневга бағишланади).

3. Толстойнинг 1855 йил 21 мартдаги кундалигида бундай деб ёзилган: «Машадан жуда жозибали хат олдим, бунда Тургенев билан танишганини тасвирлабди. Ғоят ёқимли, ажойиб хат, бу хат менинг фикрларимни ўстирди, фаолиятга келтирди».

4. Пушкиннинг «19 октябрь» (1825) шеърдан ўзгартириб олинган. Пушкинда: «Илҳом хизмати беҳудаликни ёмон кўради».

Л. Н. Толстойга.

1. Толстой Тургенев билан биринчи марта Тургеневнинг (Фонтанкада, Аничков кўприги, Степанов уйида — ҳозир 38-уй) квартирасида, 1855 йил, 19 ноябрь (1 декабрь)да, Толстой Қримдан Петербургга келган куни учрашган эди.

2. Яъни, «Қазаклар» асари.

3. Гап Л. Н. Толстойнинг «Кавказда ов» сарлавҳали очерки хусусида боради, бу очерк «Современник»да (1857 йил, № 2) босилган.

4. Тургеневнинг «Фауст» номли повести «Современник»нинг 1856 йилги 10-сонида босилган эди. Толстойнинг кундалигида, 1856 йил, 28 октябрда бундай деб ёзилган: «Тургеневнинг «Фауст»ини... ўқиб чиқдим. Жуда жозибали».

Л. Н. Толстойга.

1. Луи Виардо вафот этганмиш, Тургенев Полина Виардога уйланармиш, деган овоза гапни Тургеневнинг бизга номаълум дўстлари Россиядан ёзган хатларида хабар қилишган бўлсалар керак.

2. Дружинин 1856 йил 26 декабрда (1857 йил 7 январда) Тургеневга хат ёзиб, Толстой: «Лирни тушуна бошлади ва Шекспирнинг соғлигига ичди», деган эди.

Л. Н. Толстойга.

1. Толстой Тургенев билан сўнгги марта 1861 йил 27 май (8 июнь)да Фетнинг Степановкадаги қўрғонида учрашган, иккаласи шу ерда айтишиб қолган эди. Тургенев қизига мураббня хайр-эҳсон беришни ўргатаётгани-

ни гапирганда Толстой унинг кўнглига қаттиқ тегадиган гап айтибди. Таъби тирриқ бўлган Тургенев қўпол жавоб қайтарган.

2. Тургенев Толстой 1878 йил 8(20) августда Ясная Полянада учрашган ва бу ерда икки кун турган.

Л. Н. Толстойга.

1. Толстой «Икзор»ни Тургеневга таниши, қўшниси А. Г. Олсуфьевадан бериб юборган, у аёл 1882 йил ноябрда Парижга борган, бемор Тургенев ҳузурига кириб, ҳол-аҳвол сўраган эди.

Л. Н. Толстойга.

1. Л. Н. Толстой 80-йиллар бошида диний-фалсафий проблема билан шуғулланган ва «Менинг эътиқодим нимада?» сарлавҳали мақола устида ишлаган эди.

М. Е. Салтиковга.

1. Данилова — Салтиков ижарага квартирада турган уй бекаси. Салтиков Анненковга, у: «Монтекарлога яшириқча бориб, у ерда ютқизади», деб ёзган эди. Афтидан, Салтиков Тургеневга ҳам шу ҳақда ёзган бўлса керак.

2. «Оила суди» дастлаб «Блогонамеренных речей» номли очерклар туркумида 13-очерк сифатида босилиб чиққан эди, кейинчалик, Тургеневнинг таъсири билан бўлса керак, «Жаноб Головлевлар» романининг биринчи бобига айланган.

3. Тургеневникида (Буживалда) В. А. Соллогубнинг янги комедияси ўқилган, пьеса ўқилганда М. Е. Салтиков-Щедрин ҳам иштирок қилган. Автор билан Салтиков ўртасида чиққан жанжал ҳақида Салтиков А. Н. Плещевга бундай деб ёзган эди: «Тургеневникида гражданин Соллогубнинг янги комедиясини тингладим, шундай сохта ва разил нарсаси, жаҳлдан ўзимни тутолмадим, у баччагарга нималар деганимни ўзим ҳам билмайман... Тургеневнинг Салтиковга айтишига кўра, Салтиков Соллогубни, «виждонсиз одам», деб атаган экан.

4. Гап Москва савдо қарз банкасининг синганлиги устида.

А. И. Герценга.

1. «Афв» — «1856 йил 26 август манифестининг таҳлили»ни Н. П. Огарев ёзган ва «Полярная Звезда»нинг 1857 йилги учинчи китобида босилган. Герцен 1856 йил 1(13) ноябрдаги хатида Тургеневдан: «Афв»ни, яъни мақолани олдингми? Юборганимга уч кун бўлди», деб

сўраган эди. Тургенев Герценни мақола авторларидан бири деб ўйлаган, афтидан, мақоланинг услуби ёқмаган бўлса керак, баҳо беришдан ўзини тортган.

2. «Эски мавзунинг яна бир тури» сарлавҳали мақолада Герценнинг Тургенев билан учрашувининг тафсили ёзилмаган. Тургеневнинг бу хатидан, Н. А. Мельгунов бош ҳарфлардан ҳам у одамнинг кимлиги билиниб қолиш хавфи бор, деганлиги муносабати билан, Герцен Тургеневга бундай деб ёзган эди: «Хатингнинг имзоси яширингани маъқул, деб ўзим ўйлаган эдим; фаросатли кишилар билиб олишади, фаросатсиз кишиларга эса бунинг кераги йўқ».

А. И. Герценга.

1. Гап «Ўтмиш ва ўйлар»дан берилган парчалар устида боради. Бунга учинчи қисмнинг дастлабки етти боби кирган эди. Бу боблар «Полярная Звезда»нинг 1857 йилги учинчи китобида эълон қилинган.

2. Тургенев Н. А. Захарина (Герцен)нинг А. И. Герценга ёзган хатларидан олинган парчаларни назарда тутди. «Ўтмиш ва ўйлар»нинг учинчи қисм, II, III ва IV бобларида келтирилган.

3. «Сўнгги боб»—«Полярная звезда»да VII боб. Бир оз олдинроқ Герцен Тургеневга бу ҳақда мана бундай деб ёзган эди: «...Мен сўнгги бобда, фикримча, жуда дадил бир иш қилдим, бунда аёл киши, суяқ қиз ва мадонна табиий бўлиб чиқди шекилли». Тургенев бу боб «ғазабга келтиради» деганида, эҳтимол, Герценнинг замондошларига нисбатан, чунончи, Александр Дюма ўғлига ва унинг довруқ солган «Қамелияли аёл» номли пьесасига қилган истеҳзоли шамасини назарда тутгандир.

4. Герцен Тургеневга жавоб хатида бундай деган эди: «Қаттиқ танбеҳ учун раҳмат. Агар Кетчер ҳақидаги ибора чиндан ҳам хавфли бўлса, китоб ҳали чиққани йўқ, чораки тобоқни қайта босишим мумкин. Бундан ўзим ҳам чўчиган эдим». Афтидан, Герцен шу парчани тузатган бўлса керакки, «Полярная Звезда»нинг 1857 йилги учинчи китобида Кетчернинг «революцияни қўмсаши» тилга олинмайдди.

5. Тургенев «Полярная Звезда»нинг 1857 йилги учинчи китобини назарда тутди. Герцен бу мулоҳазаларнинг биттасини ҳам инobatга олмаган.

6. Герценнинг Н. А. Захаринага махфий уйланишига ёрдам берган Владимир архиепископи Парфений.

7. Мольернинг олтин тангани олмаган гадойга қарата айтган сўзи. Вольтер бу иборани «Мольернинг ҳаёти» номли китобида қизиқ латифа сифатида ишлатган.

8. И. А. Криловнинг «Синчков» масалидан келтирилган эркин цитата.

А. И. Герценга.

1. Гап Герцен нашрларини Парижда сотишни икки ҳафтага тўхтатилганлиги устида. Герцен бу ҳақда «Сўздан қўрқиш» сарлавҳали мақола ёзиб, бунда III бўлим ва рус ҳукуматининг Герцен нашрларининг чет элларда сотилишини «тақиқлаш»га қаратилган ҳаракатини фош қилган эди («Колокол», л. 16).

2. «Колокол»нинг 1858 йилги 8-сони қарийб Россиядаги деҳқонлар жамоаси масаласига бағишланган эди. «Колокол»нинг 12-сонидан Н. П. Огаревнинг «Мансабдорликни қайта қуриш» сарлавҳали катта мақоласи босилган, бунда мансабдорлар рус жамиятининг текинхўр тоифаси, деб кўрсатилган, бундан ташқари, «Колокол»нинг 12-сонидан Александр II га ҳам тегиб ўтилган эди.

3. Герценнинг «Франция ва Италиядан мактублари». Дастлабки тўрт мактуб биринчи марта «Современник»да (1847 йил, 10 ва 11-сонларда) босилган эди.

М. А. Марковичга.

1. Т. Г. Шевченко эски ҳисобда 1859 йил май ойининг охирларида Петербургдан Москва орқали Украинага жўнаган, у ерда беш ой турмоқчи, Киев, Чернигов ва Полтава губерняларини айланмоқчи бўлган эди. У бир неча шаҳар ва қишлоқни бориб кўрди, у қаерга бормасин, полиция кетидан ўзига сездирмай назорат қилдирди. 15 июлда Шевченко Пекари қишлоғида қамоққа олиниб, 31 июлда Киевга келтирилди. 12 августдагина Петербургга қайтиб кетиш шарти билан уни қамоқдан бўшатдилар.

Ф. М. Достоевскийга.

1. Е. Я. Колбасин — ёзувчи.

2. А. Ф. Писемский ўша хатида, жумладан, бундай деб ёзган эди: «У (Базаров) мен учун қимматли — менинг ўзим ўша тоифадаги кишиларданман... Базаров қанақа одам — оз-моз деҳқонсифат, аини вақтда, камтар, вазмин, иззатталаб, камгап, аммо ўткир сўз, энг муҳими, одам — серғайрат одам».

3. Тургенев, афтидан, «Оталар ва болалар» дастлаб «Русский вестник»да эълон қилинганда бўлмаган, 1862 йилги алоҳида нашрида биринчи бор пайдо бўлган қуйидаги ўрнини назарда тутати: «...у (Аркадий) қалбан ҳам қўрқди, ҳам уялди. Базаров унинг кўнглидагини тушунгандай бўлди.

«— Шундоқ: оғайни,— деди у,— феодаллар билан яшаш ана шу ҳолга олиб келади. Ўзинг феодал бўлиб қолсанг, рицарлар турнирида қатнашасан. Хўш...» (XXV боб.)

А. А. Фетга.

1. Фет Дружининга ёзган бир хатида «халойиқ» ҳақида жуда қўпол сўз айтган эди, Тургенев шунга шама қиляпти.

Қ. Н. Леонтьевга.

1. Тургенев «Оилавий вазият» деб қизи Полинанинг пансионни тугаллашини айтса керак.

В. Л. Қигнага.

1. Етуклик имтиҳони. «Неделя», 15 апрель, 1876 йил.

Л. Ф. Нелидовага.

1. Тургенев иззати нафси ва бадгумонлиги ҳаммага аён энг йирик адибларнинг номларини келтирган; у Гончаровни («гончаровчилик»ни) ҳам шу маънода тилга олган.

Гюстав Флоберга.

1. Флобер 1863 йил 4(16) мартда Тургеневга ёзган хатида Тургеневнинг унга юборган асарларига, «Яков Пасинков», «Ортиқча кишининг кундалик дафтари» ва «Уч учрашув» ҳикояларига айниқса юксак баҳо берган эди: «Сиз анча вақтлардан бери менинг устозимсиз,— деб ёзган эди у.— Аммо қанча яхши билганим сари, истеъдодингиз мени шунча кўп қойил қолдирмоқда. Энг арзимас жондорларни ҳам меҳр-шафқат ичига олувчи ва манзарани фикрга тўлдирувчи, айни вақтда жўшқин ҳам вазмин бу услубга завқим келади... Сизнинг маҳоратингизга тасанно! Таъсирчанлик, киноя-кесатиқ, кузатувчанлик ва ёрқинлик ажойиб тарзда қўшилиб кетади! Булар ҳаммаси ғоят даражада уйғунлашади! Таъсирот туғдиришингизга қойил! Қўлингиз нечоғлиқ бақувват! Ўзингиз шахс бўлиб қоласизу умумлаштирасиз... Лекин сизнинг бу фазилатларингизга етарли даражада баҳо бермаган эканлар, демак, сизнинг қалбингизни, яъни унда нимадир муттасил тўлқинланишини, қан-

дайдиран теран, пинҳоний сезувчанликни пайқамайдан бу...»

2. Тургеневнинг 1863 йилда Парижда француз тилида босилган тўплами назарда тутилади. Флобер эски ҳисобда 1863 йил 24 ёки 31 мартда Тургеневга ўша томга кирган «Арафа» ва «Илк севги» асарлари ҳақида завқ билан хат ёзган эди. «Истеъдоднингиздаги кўркемликка — шу олий хусусиятга кўпроқ қойилман, — деб ёзган эди у. — Сиз ҳақиқатни сийқаламай тасвирлай биласиз, тантиқланмай ҳиссийга бериласиз, сира пастлашмай кулдирасиз».

3. «Оталар ва болалар»нинг французча нашри назарда тутилади.

Гюстав Флоберга.

1. *Жорж Санд* — Тургеневнинг замондоши, француз адабиси, кўп романлар, жумладан, «Консуэло» романининг автори.

Франсуа Бюлозга.

1. Гап «Чертанхановнинг тили» номли ҳикоя устида боради.

Людвиг Пичга.

1. Тургенев ўзининг «Баҳор тошқинлари» қиссасини назарда тутди.

2. Гап шу қиссанинг Девриент ва унинг театри тилга олинган XXXIX боби ҳақида.

3. Тургенев Гётенинг «Фауст»дан Мефистофель монологи — «Осмонга кириш»ни хиёл ўзгартириб айтган. («Бундай катта жанобнинг айтган сўзлари жуда ҳам ёқимли...»)

4. Урта асрдаги тасаввурда самандар қуш олов руҳи бўлган. Франциск I нинг қалқонида олов ичидаги самандарнинг: «Оловда яшайман ва уни ўчраман», деган шiori ёзилган эди.

Вильям Ролстонга.

1. Бу хат Тургеневнинг Ролстон билан биринчи ёзишмаси. Шундан кейин улар кўп йиллар давомида хат ёзишган. Ролстоннинг Кольцов ҳақидаги „A Russi vnpet“ сарлавҳали мақоласи 1866 йили „Fortnig ntly Review“ журналининг 6-сонида босилган.

Полина Виардога.

1. Полина Мишель Фернанда Виардо, асли фамилияси Гарсиа (Niardot garsia, 1821—1910), машҳур ашулачи Мануэль Гарсиа билан ашулачи Хоакина Гар-

сианинг қизи, 1839 йилдан 1861 йилгача Европа мамлакатларининг опера театрларида роллар ижро этган донгдор қўшиқчи, ашула муаллимаси, Пушкин, Лермонтов, Тургенев, Фет, Ламартин, Т. Готье ва бошқа шоирларнинг шеърларига ёзилган романслар, Тургенев текстига ёзилган уч оперетта муаллифи. У 1840 йилда француз ёзувчиси, санъатшунос ва мемуарчи, тарихчи, бадий танқидчи Луи Виардога (1800—1883) турмушга чиққан. Полина Виардо 1843/44—1852/53 йиллар театр мавсумларида Петербург ва Москвада томоша кўрсатган. Тургенев Полина билан у Петербургга дастлаб келганда танишган ва бу дўстлик йиллар давомида маҳкамланиб борган. Тургенев Францияга бориб, умрининг охиригача Виардо оиласида бирга туриб қолган. Узи Россияга келиб турганда ёки Виардо Европа мамлакатлари бўйлаб гастролда юрганида унга ва унинг оила аъзоларига жуда кўп хат ёзган. Шулардан ҳозиргача топилганлари 163 хат бўлиб, булар адибнинг туғилганига 150 йил тўлганлиги муносабати билан Академия нашриёти чиқарган мукамал асарлар томларига кирган эди. Яқинда уларнинг бир-бирларига ёзган кўпгина хатлари топилди ва рус тилига таржима қилинди. Биз намуна учун булардан уч хатни таржима қилдик.

2. В. П. Тургенева вафот этгандан кейин ўғиллари меросхўрликни расмийлаштириб олгунларича унинг қозлари сўрғичлаб қўйилган эди.

3. Тургенев билан онаси орасидаги мураккаб ва оғир муносабатлар унинг Виардога ёзган бошқа хатларида ҳам баён этилади. Она билан ўғил муносабатларининг ёмонлашиб кетишига, бир томондан, Варвара Петровнанинг зулмкор ва оғир табиати, иккинчи томондан, ўғлини пулдан қисиш, асосан эса, Тургеневни Франциядан қайтариб келтириш, Виардо билан бўлган дўстлигини узиш масалалари сабаб бўлган эди. Катта ўғли Николай билан муносабатининг бузилишига унинг она хоҳишига кириши, А. Я. Шварцга уйланиши сабаб бўлган, шу ваздан уни моддий ёрдамдан маҳрум қилган эди.

Полина Виардога.

1. Тургенев қизчасини рус хотираларидан ва умуман Россиядан узоқлаштиришни (бироқ, аynи вақтда, уни католиклар дини таъсирига тушириб қўймаслик учун православ динида тарбиялашни) хоҳлаб, французчага (шу билан бирга демократчага) мос — Мишель фами-

лиясини қўйишни назарда тутган бўлса керак; аммо Полина Виардо бунга қарши турган.

Полина Виардога.

1. Тургенев бу хатга «21 февраль»ни, хатнинг ёзилган кунини кўрсатиш учун эмас, Гоголь вафот этган кунни кўрсатиш учун қўйган бўлса керак, чунки у Гоголнинг вафот этганини 24 февралда (7 мартда) эшитган. Гоголнинг вафотини, унинг «Ўлик жонлар»нинг II томини ва бошқа асарларини ёндирганини Тургенев И. И. Панаевдан 24 февраль куни эрталаб эшитган.

2. Полина Виардо Гоголни унинг Тургенев француз тилига таржима қилган ва Луи Виардо 1845 йилда нашр этган асарлари тўпламидан билса керак. Уша тўпلامга: «Тарас Бульба», «Жиннининг хотиралари», «Қоляска», «Эски кибор помешчиклар» ҳамда «Вий» кирган эди.

3. П. Мериме „Revue des deux Monles“ журналида (1851, XII. 1, 15 декабрь) «Николай Гоголь, рус повестлари. «Ўлик жонлар», «Ревизор» сарлавҳали катта мақола ёзиб, бунда, Гоголь «майда-чуйда нарсаларгача кузатишга моҳир, кулгили нарсани илғашга ва уни дадил кўрсатиб беришга уста, лекин кулгили нарсани масхарабозликка айлантириб юборади», у руслар турмушининг муболаға қилинган салбий, ҳақиқатга хилоф ёки бузилган манзараларинигина кўрсатади, деб даъво қилган, шу билан бирга, романчи ва драматург сифатида катта эътиборга сазовор, у Европа тилларига таржима қилинган асарлари билан «энг яхши инглиз юморчилари каби шуҳрат топади», деб ёзган эди.

Полина Тургеневага.

1. Полина (Пелагея) Ивановна Тургенева (1842—1919), адибнинг онаси кийимларини тикувчи чевар аёл Авдотья Ивановадан никоҳсиз туғилган қизи. Полина 1850 йилгача Спасскоеда боён кир ювувчисининг уйида тарбияланган, кейин Тургенев уни Парижга Виардо оиласига юборган, қизча у ерда бошланғич маълумот олган. 1855 йилда пансионга киритиб қўйилган ва 1859 йилгача пансионда тарбия кўрган. 1857 йилда Тургенев уни ўз фамилиясига ўтказган, яъни оталикни қонунийлаштирган, аммо рус қонуни асосида эмас, Франциядагина расмийлаштирилгани учун Полина отасининг ер мулкига меросхўр бўлолмай қолган. Полина Тургенева 1865 йилда ойна ва чинни фабрикасининг эгаси Гастон

Брюэрга турмушга чиқиб, эрининг фамилиясига кўчган. 1872 йилда қизи Жанна, 1875 йилда ўгли Жоржлар туғилганлар. 1882 йилда Брюэр синиб, хотинининг бойлигини ҳам харжлаган. Эрининг пул талаб қилишидан қўрқиб, Полина болаларини олиб қочган. Тургенев қизига ёрдам бериб туриш учун ўзи йиғиб юрган суратларни сотишга мажбур бўлган. Тургеневнинг қизига ёзган (1852—1883) 342 хати маълум, булардан 173 хат адиб хатларининг мукамал наشريда биринчи марта эълон қилинди.

Полинанинг қизи, адибнинг набираси Жанна (1872—1952) француз, немис, инглиз тилларини яхши билган ва шу тилларда дарс берган, музикачи, рассом, музика муаллимаси бўлган. У француз тилида шеърлар ёзган, шеърларининг кўпи музикага солинган. Жанна бувасидан эсдалик қолган нарсаларни, яъни адибнинг М. М. Антокольский ясаган бюстини, Тургенев ўз қўли билан: «Менинг жажжи Жаннамга», деб ёзиб берган фотосуратни, ўзига ва онасига ёзган хатларини жуда эҳтиётлаб сақлаган, Тургеневнинг Полинага ёзган 350 дан ортиқ хатини СССРга топширган. Унинг укаси Жорж 1924 йилда вафот этган.

МУНДАРИЖА

Ҳикоялар

Муму. <i>Йўлдош Шамшаров таржимаси</i>	7
Уч учрашув. <i>Мирзиёд Мирзоидов таржимаси</i>	38
Ғолиб севги қўшиғи. <i>Мирзиёд Мирзоидов таржимаси</i>	68
Уч портрет. <i>Мирзиёд Мирзоидов таржимаси</i>	90

Пьесалар

Сигинди. <i>Мирзиёд Мирзоидов таржимаси</i>	122
Қатта йўлдаги суҳбат. <i>Қодир Мирмуҳамедов таржимаси</i>	186

Сочмалар

Мирзиёд Мирзоидов таржималари

Майна	207
Шарқ афсонаси	209
Йўқлаш	211
Бахтли кимса	213
Ёзувчи ва танқидчи	214
Бўсаға	216
Кампир	218
Рақиб	220
Садақа	222
Қарғиш	223
Тунда уйғониб кетдим	224
Икки бой	225
Атиргул	226
Чумчуқ	228
Маша	230
Ошён бўлмағач	232
Зумрад салтанат	233
«Наданнинг ҳукмини эшитсанг»	235
Эгизак	237
Мен оламдан ўтгандан	238
Надан	239
Дўст билан душман	241
Мухбир	243
Нимани ўйларкинман	244
«Осилсин»	245
Қаптарлар	248
Рус тили	250
Ўз дарахтларим	251
Қакликлар	252

Шеърлар

Ҳусниддин Шарипов таржималари

Баҳор оқшоми	255
Федя	256

Вариациялар	258
Торлик қилар	260
Қиз ўғирлаш	261
Нега яна	264
Илк қор.. (Қишлоқ туркумидан)	265
Баллада	269
Мўйсафид помешчик	271
Гул	274

Мақолалар

Иўлдош Шамшаров таржималари

Белинский ҳақида хотиралар	277
«Оталар ва болалар» муносабати билан	317
(Шекспир туғилган куннинг уч юз йиллиги)	328
(Москвада А. С. Пушкин ҳайкалининг очилиши)	332

Хатлар

Н. Н. Тургеневга	345
В. Г. Белинскийга	348
В. Г. Белинскийга	349
Н. А. Некрасовга	351
Н. А. Некрасов ва И. И. Панаевга	352
Н. А. Некрасовга	354
П. В. Анненковга	356
П. В. Анненковга	358
П. В. Анненковга	361
Л. Н. Толстойга	363
Л. Н. Толстойга	364
Л. Н. Толстойга	366
Л. Н. Толстойга	369
Л. Н. Толстойга	369
Л. Н. Толстойга	371
М. Е. Салтиковга	371
А. И. Герценга	373
А. И. Герценга	374
А. И. Герценга	376
М. А. Марковичга	377
Ф. М. Достоевскийга	379
А. А. Фетга	380
К. Н. Леонтьевга	382
В. Л. Қиғкага	383
Л. Ф. Нелидавага	385
Гюстав Флоберга	387
Гюстав Флоберга	387
Франсуа Бюлозга	388
Людвиг Пичга	389
Вильям Ролстанга	390
Полина Виардога	392
Полина Виардога	394
Полина Виардога	397
Полина Тургеневага	397

На узбекском языке

Иван Сергеевич Тургенев

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

ТОМ 5

Редактор *Ҳ. Пулатов*
Расомлар *Лапилин, Э. Исҳоқов*
Расмлар редактори *Н. Ҳолиқов*
Техн. редактор *Н. Жўраева*
Қорректор *О. Турдыбекова*

Босмахонага берилди 2/IV-75 й. Босишга рухсат этилди 23XII-75-й. Формати 84×168^{1/32}. Босма л. 13,25. Шартли босма л. 22,26. Налр л. 19,14+0,6 вкл. Тиражи 10 000. Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 33-70

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича давлат комитетининг Тошкент полиграфкомбинатида № 1 қозоғга босилди. Тошкент Навоий кўчаси, 30. 1975 йил, заказ № 295. Баҳоси 91 т.